Переплетня
Крисецького
у Львові

48.617/IV.
ор

ІВ. ФРАНКО

ТВОРИ

РУХ

ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 19....

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

т. IV

Ф I
Т-281

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

31578/II

ІВАН ФРАНКО

BOA CONSTRICTOR

ПОВІСТЬ

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

ПОВІСТЬ

48017/IV

РУХ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрполіграфоб'єднання
1-ша ШКОЛА ФЗУ
ім. А. В. Багинського.
Укрголовліт 2816. Зам. 659.
Тираж 3000.

Харків, травень
1931

Львівська Філія
Бібліотека

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31 570

BOA CONSTRICTOR

ПЕРША РЕДАКЦІЯ 1878 р.

I

Герман Ґольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, кілько разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається се щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича — оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Ґольдкремер, хоч маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя кам'яниця, порядна, нова, ясна — сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед маґазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудами воску. Правда, той домик, поставлений його коштом, усе таки найпорядніший і найкраще положений на ввесь Борислав,— але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоч стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні маґазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, помеже брудні шопи, помеже глинисті горби, що, мов мурашки, невгавно нишпорять коло закопів,— тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати— не то шкіра, не то якесь невидане полотно — від них на сто кроків віє незносний дух нечисти, сопуху шинків, зопсуття! І голоси в них— ні, се не людські голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Кілька їх, що помимо ранньої пори підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

— Такі люди,— подумав собі,— якби виділи мене в багні, то не то що би мя не витягли, а ще би мя глибше пхнули.

І ось у якім товаристві приходиться йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене

вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка лякерована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода і писемне бюрко,— ось що передусім насувалося оку. Все блищало, яснілo до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати і золотисто-кривавими переливами грало на гладких блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них,— він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах,— на нім спочили очі Германа. Була се досить хорошо і вірно списана картина тропічної індійської околиці. В далі, повиті синявою мракою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенґалю. Здається видиш, як із того далекого, зеленого моря підносяться хмари гарячих визівів[1], що відтак розносять по світі заразу. Здається чуєш, як у тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кровопийці. Ближче ід передньому плянові картини троснику не стає, тільки поодинокими купинами[2] бовдурiться вгору буйна, яснозелена папороть, а над усім зносяться мальовничими групами стрімкі, широколисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку—іменно така група, розкішна, стрійна[3]. Під ню кілька ґазель прийшло певно за пашею. Але необачні звірята не діздріли, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удав, сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли ід пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувся вдолину — хвилька мертвого переполоху — один бек[4] уфаченої[5] ґазелі, один і послідній — а все стадо в дикім розгоні пирскає на всі сторони, тільки одна, найбільша — видко мати тамтих — зісталася в звоях вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли розпирслися ґазелі, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми велитними скрутелями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутів його сорокатого, блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать немов у сльозах. Жили на шиї напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змія блискають таким злорадним, демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре йому придивитися. Дивна річ! Герман Ґольдкремер мав якусь дивну, невиясниму вподобу в тім образі, а особливо любив цілими

[1] Визіви — випари.
[2] Купина— купка, купа.
[3] Стрійна — гарна, струнка.
[4] Бек — блей.
[5] Уфатити — ухватити, ухопити.

годинами вдивлюватися в страшні, шатанським[1] огнем розіскрені очі змія. Він давно вже, будучи перший раз у Відні, побачив сей образ на виставі і він відразу так йому подобався, що сейчас закупив його два примірники і повісив один у себе в покою в Дрогобичі, а другий у Бориславі. Не раз показував його гостям, жартуючи при тім з дурної ґазелі, котра сама підсунулася під ніс вужеві. Однакож насамоті він якось не міг жартувати з вужа. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, — йому здавалося, що сей вуж колись оживе і принесе йому щось незвичайне—велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа, холодна паморока[2], що до світа залягла була над Бориславом. Герман Ґольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за ввесь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повінь світла, — пораннй холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все те ласкало його змисли а заразом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроєний учорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною, кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна мисль не шевелилася, тілько віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей задумчивих, багато розважаючих, то пречінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився і пустив волю всім вражінням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої очі.

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодости. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першім виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоч і як не раз йому прикрим стане теперішне життя, — однакож він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли пречінь якимось важким прокляттям над його головою: прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першім зароді хороших і добрих спосібностей душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних тріюмфів, — не раз мара давньої нужди затроювала йому найбільшу радість, досипала горечі-полину в солодкі напої багатства і збитку[3]. І досі він живо нагадує ту напівроззвалену, підгнилу, вогку, нехарну[4] й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти ста-

[1] Шатанський — чортівський, диявольський.
[2] Паморока — мряка.
[3] Збитки— розкоші.
[4] Нехарний—брудний.

рої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті[1], каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю перію[2] ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух. Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та перія подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого делиння та шмаття, як на людське житло. І воздух тут був раз-у-раз такий густий, задхлий, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відти розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, т. є по кілька сварливих, лінивих і до крайности нехлюйних[3] єврейок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-дітей. Мужчини, руді, пейсаті євреї, рідко коли сюда зазирали, найбільше раз у тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани[4]-міхоноси, міняйли, онучкарі, кістярі, та бог знає, які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, другі бували тут тілько дуже рідко. Перші воліли не раз переспати дебудь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й оглушуючого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша других. Хоч ще молода жінка — всього могло їй бути двадцять, а хай 22 літа — то прецінь вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип єврейок, так звичайний по наших містах, на вироблення котрого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людського образования, і передчасне замужжя, і лінивство, і сотки других причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло вдолину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, — очі помутніли і скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла замуж, — по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й кормити. Старшого сина він узяв із собою бог знає куди (він був міняйло й їздив однокінкою по селах,

[1] Трудоватий—прищуватий.
[2] Перія—околиця, пересторона.
[3] Нехлюйний—брудний, нечепурний.
[4] Капцан—бідний (єврейське).

промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за онучі), молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися,— він не затямив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадком довідався, що обидва серед чистого поля померли на холеру, де їх найшли аж десь за тиждень коло здохлого коня. Взагалі ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше враження, яке застрягло йому в пам'яті, то його величезне черево, в котре часто штуркали його другі хлопці, мов у бубон. Дитинячі забави серед череди голих, завалляних, круглих дітей, пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшися за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій, смердячій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних, довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з другими дітьми на животі долі берегом у потік, і як старші євреї, стоячи на мості, реготалися до розпуки з його грубого, буро-синього черева, до котрого, мов два патички, причеплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в тямку нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дітенят, — ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що напів перегнила та кишіла червяками і бог зна яким гидом; ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жінок; ті безконечні ночі, котрі він проводив скулений у клубок від холоду, після котрих вставав рано з закислими очима, горючий червоний по всім тілі, скусаний гидом! Ох, ті страшенні ночі дитинячих літ, що другим світять до пізньої старости ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і послідним щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старости пекли й морозили; сама гадка про них запирала йому віддих у грудях, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість у кожнім мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у ньому тільки обридження, але не милосердя. Впрочім Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступування, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицями, в латах просяклих кип'ячкою плакали перед ним,

допоминаючися повної плати, він плював, відвертався і велів слузі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекричати котрубудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло показатися, що вонаплете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчоху і той сам клубок, поки панчоха, ще не докінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола—брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким хлопчиком, що допік їй яким гострим словом,— чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютости,— а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя межі плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї і то дуже прикро. Вона була, як усі ліниві та бідні, дуже вразлива й люта, а в пересердю не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його по голові патинком так сильно, що повалився на землю облитий кров'ю. Тоді вона хопила його за волосся, підняла догори, заліпила рану розіжваним хлібом, плюнула йому в рот, щоб утишити плач його і вивергла за двері, мов песя скавуляче. Чим жила його мати, із чого удержувала себе й його, того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в котрій вони сиділи, не їх, а наймлена,— та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого чоловіка, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою, але куди — не знав Герман. Часто вечорами й сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном, вертала змучена, зла, мов по безсонній ночі, і приносила потроха грошей. Пізніше Герман дізнався, на який це заробок виходила його мати, та се небагато його обходило. Тепер він старався ніколи о ній не думати.

Таке було життя будучого мільйонера, Германа Гольдкремера, аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він походив на семилітка, та й то плохо розвиненого. Сили й живости дитинної в нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства і часто сидів-чуманів цілими днями на лавці в хаті, хоч мати гонила його на місто продавати сірники хлопам або займатися яким другим заробком, як інші хлопчики.

Було се літом 1831 року. Страшна, нечувана досі пошесть навідила[1] наш край. Довго бігали глухі чутки між народом,

[1] Навідити — навістити

що наближається „кара божа“, — довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от видьомої[1], наглої смерти. Аж ось вона й надійшла, стораз страшніша, як надіялися. Цілі села пустіли-вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на вогні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерти вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на ньому страшного клейма смерти. А хто ще лишився живий, ішов до корчми, пив і горлав пісень у безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумуючих, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних судорогах. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про упирів, що „потинають“ людей, а по декотрих селах п'яні, очайдушні купи почали навіть палити на вогні таких, котрих уважали ніби упирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як другі передмістя — чи то тому, що тут задхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази, чи може тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Чоловіки, жінки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, — вмирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там перемерло, то лиш бог один знає. Котрі були маєтніші, повиїздили при наближенню зарази в гори, на здоровіший воздух, — але зараза й там їх дігнала, — може лиш де сотий успів вернути назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату, без пам'яті від переляку й голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився ід тому тілу посинілому, покорченому, близькому лютої смерти. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безгранично болізний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожне її слово в ті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав ід ній близько, — материнська любов, хоч під грубою оболічкою, не загибла у ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, всі сустави в ній стягалися, то випручували судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба, зеленкувата муравиця.

— Герш, — прохрипіла вона, — не підходи... до мене!..

Хлопець стояв мов отуманілий. У тій хвилі він дуже мало й дуже невиразно тямував, що воно таке діється. Шарпане

[1] Видьомий — видимий.

судорогами тіло матері почало перекачуватися на всі боки. На один миг Герман заздрів її очі: вони доразу заплили кров'ю і аж вилазили з ямок у натузі.

— Герш!.. чесно жий! — простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї а не менше боячися втікати.

— Води! води! — прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від посинілого, закоцюбнілого трупа матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто й як пробуркав його з того остовпіння, коли й куди сприятали трупа,— все те пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він очутився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага горло палила, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще є живі люди, блимає світло, меркотячи у віддалі і, мов гострі ножі, прорізуючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла,— він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства,— його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його капинку. Він ходить вулицями, зразу в великім страсі, щохвиля озираючись. Але голод не перестає йому докучати, прогонює поволі все друге, прогонює й страх, і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові ніт коли довго розважувати,— він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена, добуватися — дарма річ, сили нема. Він поповз ід другій. Тут послідній живий чоловік іно-що сконав. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника,— всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим занестися. Йому пощастилося найти здоровий кусень хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився втікати з хати. Та на лихо, втікаючи, зашпотався на вмерця, що лежав на землі, і з розмахом ударився лицем о землю, не випускаючи однако з рук своєї дорогої добичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушшя і заснув, мов убитий. Другого дня збудився значно покріплений,— особливо втішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по ву-

лицях, не багато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з учорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою — голоду не боявся. Але ось він попав на одну вулицю, по котрій возили мерців з трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, обладовані[1] трунами[2], наборзі позбиваними з нестругаиих дощок. У труно паковано по два, по три трупи, бо на всіх не ставало домовин. Крізь шпари або з-під непристаючого віка звисали та стриміли руки, ноги,— то голі, відразливо зеленкуваті, то в лахах або й порядній одежі. Крик та завід осиротених не вгавав,— товпами перлися люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну, безконечну процесію,— він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, щоби лише в далекі, глухі закавулки. Але ще довго опісля йому причувався гуркіт трун, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці,— причувався йому той плач скажений, болізний, і пуджав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як проводив слідуючі, він докладно не тямить. Незвичайні а на його молодий організм надто сильні враження приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по ухтхй, поки не надибав деяку страву або кусник хліба, що не раз надибав холодні, слизькі вже трупи і бридився їх гірше жаби, що раз гонили за ним якісь хлопці (запевне такі, як і він, сироти, що з голоду взялися до такого самого промислу), і що він ночував звичайно під плотами, в бур'яні або меже купами дерева, що стояли на якійсь широкій торговиці. Впрочім чим далі, тим більше лишала його пам'ять,— йому ставало якось гаряче в голові, в грудях, — перед очима часто крутилися червоні колеса, — вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь обширній[3] світлиці, в котрій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав Сонце, бачиться, саме заходило і косим промінням освічувало блискучу лякеровану чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає в ліжка. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

---

[1] Обладований — навалений.
[2] Труно — домовина.
[3] Обширний — просторий.

Мов крізь сон до його слуху пробивається пискливий, незносний голос, що довго-довго, одностайно приспівує. Він відкись ніби знає, що се шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Враження з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній слотавий день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіжий воздух, він почувся такий безсильний, покинений усіми, несвідущий того, що тепер починати, що страх переняв його серед тої широкої безлюдної вулиці, так як колись уночі при виді вогників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач,— але якось здужав перемогти себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюда!— крикнув хтось на нього збоку єврейською мовою. Хлопчина обернувся й побачив невеличкого зизоокого чоловіка з рідким, жовтавим поростом на бороді. На ньому була драптава бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнакомий чоловік,— і він мимоволі підійшов ід ньому.

— Не пізнаєш мене?— спитав єврей.

Герман кивнув головою і витріщив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя баба там жила з твоєв мамов. Знаєш?

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку матері, сам не знаючи чому і про що, заревів на ввесь голос.

— Ну, ну, не плач,— сказав єврей благим, добродушним голосом.— Видиш, і мої померли. Що робити? Всі померли, всі до одного,— додав він сумно, немов сам до себе,— і Тавба і бухер[1], усі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не поможе! А я гадав, що й ти капорес[2], а вно ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш,— сказав Іцик,— ходи зо мнов.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок. Поїдемо з весною шматки міняти. Хочеш? Ей, то файно[3] так жити. І твій тато пішов, та, бідний, умер!

[1] Хлопець.
[2] Й тобі кінець.
[3] Гарно

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хтів його покинути і того таки дня попровадив із собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та слоти, але люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по вулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йно-що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пітьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а ще до того розмокла, іляста, земля чіплялася ніг, важила мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захвачувало з натуги. Але, мимо силування, вони йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще як ще, — але схорований малий Герман! Тому малощо не до смерти приходилося, заким [1] доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках і провадив, — радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув, мов забитий.

Губичі досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги меже Бориславом а Дрогобичем. На північ від села здвигається високо догори спохуваста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій пишно красується невеличкий штирокутольний, самий дубовий ліс Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких де тисячу кроків, котра тягнеться від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж із Колодрубам, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначується тою властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких, вимулистих урвищ гір задністрянських. Тут круговид у дивній гармонії показує вам чаруючу заманчивість і різновидність гірської околиці і розгонисту ширину та одностайність околиць подільських. Мила, не ґрандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, — риси все круглі, лагідні, гармонійні, — ріки невеличкі, прудкі, чисті, воздух здоровий, як у горах, але без тої гірської різкости, котра так швидко стає прикрою, — а при тім усім широкий вид на далекі, легкохвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та осель людських, розкинених то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

[1] Поки.

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалку хилити голову перед усяким „зі своєї віри". З „ґоями" він обходився, як кожний другий,— сварив і гантелив[1] одних послідніми словами, підлизувався другим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важности. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ ті „ґої", і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного із „єврейської віри", так сказати, двоє лиць: одно, котре обертається до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмішливе, грізне або хитре,— а друге, котре навертається до своєї віри, і те лице нічим не різниться від лиць других людей, то є, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. В Іцка те „своє" лице було дійсно щире й ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестощів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Вже само життя на чистім здоровім воздусі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа — перші свої літа — дусився в задхлім, нездоровім воздусі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського воздуху, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, простірне,— і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, бодай тому, що й у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому, як міг,— та хоч не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик обходився з Германом, як з рівним собі, бачив його зручність і справність і радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура, блага і податлива, не приводила йому й на голову думки взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до безоглядного послуху, як то люблять робити другі опікуни, котрі, хотячи ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, приб'ють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, тумановате й позбавлене власної волі й живости, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що: „Ось то ми! Порядок у нас мусить бути!"— а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: „На чиїм, собако, візку їдеш, того пісню співай!"

Зимою Іцик почав учити Германа читати й писати,— розуміється, по-єврейськи, бо інакше й сам не вмів. Наука

[1] Гантелити — ганьбити, лаяти.

йшла досить туго. Герман виріс в обставинах так не сприяющих розвиткові духової спосібности, що лише вроджена йому завзятість могла помогти йому побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і понятливий у щоденнім життю, в звичайних речах,— при науці показувався такий тупий, непам'ятущий і неповертливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку й на кілька годин переривав лекцію. Однакож, мимо його терпеливости і Германової пильности, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічнім способі науки.

Зате, як прийшла весна, настало тепло, погода, то ж тоді почалося життя для Германа! Іцик упрягав конину до візка, накупував у місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти іззаду на возі на скриньці — спереду і ззаду нього копиці онуч і всілякого фурфантя[1], а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка хлопчика в драптавій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шумлячі дуброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне голубе небо, — і тепло, сумирно, любо довкола,—голоси пташенят зливаються із черкотом свердликів, шелестом зеленого листя, шваркотом потоків у одну далеку, стрійну гармонію щастя, величі і спокою.

Ех, кілько то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вольного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю,—він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на заб ги о пару ґрайцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок,—його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді; але все таки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

А то їдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло,—легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується яснозеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх стрійних, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати людської,—село в долині. Далеко-далеко на сході розіллялася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дрєнькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені—то косарі. Іцкова конина немов і собі рада тій величній

[1] Фурфантя—дрантя, нецінні речі, шмаття.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31570

тиші, тому теплу й запахові, шкандибає нога поза ногу м'якою „польською" дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь єврейську пісеньку, мабуть: „Finsterer bałyguł eh", — батіг застромив за пояс та повільно розхитує головою наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудним, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що з заходу сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє в віддалі, величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп о учок, струже дещо та веде сам із собою всілякі розмови, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним [за свої онучі].

Але ось вони з'їхали з гори. За ними схопився туман пороху, — перед ними зеленіють верби, вишні, сріблиться річка меже хатами, іграють діти на вигоні, бродить худоба по оборах: село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, — вже з присп посхапувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Дивачний стрій, ще дивачніший візок онучкаря побуджує їх до лютої запеклости, а кілько раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: Міняй онуці, міняй!" — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютости. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конину, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знакомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне й підійме голову догори, та й далі. Другі взяли на око онучкаря, — біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові робить превелику втіху ота безсильна лютість псів, — він дражнить їх прутом і голосом, та регоче ться до розпуку, коли. який сміліший зведеться на задні лаби, щоби скочити на віз, — віз тим часом пімкне [1] дальше, а бідний псисько аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворушня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти, — все біжить навпроцапи на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: „Чоловіче! а зажди но!" Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають другі, і ще раз затягає своє протяжне: „Міняй, онуці, міняй!" Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак сіна й обертається назад, щоби видобути скриньку з усіляким добром, за котре промінюють селяни онучі. От тут зачинається життя

[1] Пімкне — побіжить.

рухливе, говірке, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує і сам дещо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався меже сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, і брав від нього онуч узатрое більш, як варт товар. І кілько то було сварів, криків, проклять на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй те або те за тілько онуч! Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі, й насварить на бабу і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє конину горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема онуч, і котрим завидливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що другі понамінювали.

Поволі шкандибаючи горі селом, візок онучкарів чимраз, то більш наповнюється платянками, — Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в Дрогобичі. Аж ось вони серед села, проти широкої мурованої корчми. Іцик завертає конячку на брудне обширне подвір'я. Орендар Мошко його знайомий. Тут він пообідає — розуміється за гроші — і побалакає „зі своєю вірою", — тут і конину попасе й онучки в коморі зложить на час, бо йому невигідно з ними возитися. Його приймають радо, — йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, — йому так любо гуторитися серед вереску бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапікали та, пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати на дворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в полудні. Жарко, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, — вони беруться обганяти його від овадів, коли їм те навкучиться, поналамують зеленої широколистої вербини й обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, онучі позносив до орендарської комори і зложив до свого таки мішка, що там стоїть лишень про ту потріб [1].

---

[1] Потріб — потреба.

Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затягає своє: „Міняй онуці, міняй!“ Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина, — і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі онучками. Вже сонце геть - геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами,— ось і селу конець. Знов біжить Герман одпирати лісу,— тим разом вони виїздять тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходиться їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок торкотить по груддю,— Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знакомого орендаря на ніч. „Вйо - у, косю! Гайта! Вйо - у!“ — покрикує раз - по - разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протяжну пісеньку: Finsterer bałyguł eh!“ І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкотячий візок, розлягається самотно проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край усе один, краса все одна, — вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II

Споминки уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі,— цілі роки, відколи оженився,— він чув, що якась судорога зціпила його нутро і притупила в нім всяке людське чуття. [Тепер йому немов поступило. Чи так живо йому нагадався супокій безжурний, теплі дні та тихі вечори онучкарського життя. Але полегша тривала недовго. Швидко щось, ніби густа паморока, почало залягати його думки і поволі, поволі судорога стискала його нутро чимраз сильніше, коли в його голові відживали дальші картини його життя.]

Він учора вечором, їдучи сюди, проїздив через Губичі. Йому прийшлося минати давно знакому, похилену й на пів розвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілько сот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут жиє? Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє дітей бавилося на подвір'ю коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі. Третій, троха більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, неохітно, і робив усе, що йому казали мен-

ші. Його лице було зовсім неподібне до тамтих,— певно це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка літ коло шести лютилася часто на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тілько жалібно дивився на ню. Видно боявся її, і ще гірше матері, яка в тій хвилі кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву меже дітьми. Він сів і казав нагнати коні. Його живо вразив той тривожний, болізний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли другі над ним збиткувалися. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу на корови весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, як часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чулися якісь рівні, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив швякати батогом малих песків аж до крови, що других дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом — пригадалася йому його жінка й уся домашня погань, — і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь прокляття.

Але дальші споминки з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися поперед його очима. Ні, — тут уже почалася боротьба о багатство, — боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множились його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й висисали без ліку народа, як ширили довкола без ліку нужди, бідности, знищення, а йому самому попри всіх достатках і розкошах таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його груді часом щось металося і скакало з радости, — але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився мов заклятий. Нині перший раз він оглянув добре, відки він набирав соків,—і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисячів, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так, як велике дерево ростучи відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже там займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися[1]. Він був забобонний,

[1] Занестися — запхати в рот їду.

і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, котрі вони кидають на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що се багатство то потвора о сто головах, котра пожирає-пожирає других, але — хто знає — може відтак пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким соняшним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, — тільки звої вужа блищали, мов золоті живі перстені, готові туй-туй обхватити свою добичу, — а очі, ті зачаровані вогнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурив очі, щоб обігнатися світла і страшного привиду.

Яким же способом доробився Герман Ґольдкремер такого огромного маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здоровий воздух, супокій, часті проїздки зовсім відживили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і поворотність значно вбільшилася. Природа почала загладжувати сліди поганого дитинства, почала загладжувати і пам'ять о нім. Іцик рідко згадував про свою Тавбу і „бухер" — вони відай за життя також чимало йому були збридли. Правда, про холеру частенько ще чув Герман оповідання між губицькими селянами, а ті оповідання проймали його морозом. Не раз і самому ще снилася мати, посиніла, страшна, конаюча в лютих судорогах, або довженний похід возів, наладованих трунами, котрі гуркотять по каменистій дорозі серед крику і плачу осиротених. Але такі сни ставали чимраз рідші], — Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоча слідів молодших літ ще лишалося чимало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за ледамарницею, не раз нападала на нього давня лінь і він сидів, заложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи і слова до Іцка. Але се все не псувало між ними доброї згоди. І певно Герман був би від тих хиб вилічився, як би був довше пожив у Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у котру постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз попустив, сонічко світило ясно, а зо стріхи капало аж любо. Але надвечір натягли сірі хмари й почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світа не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив у печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. „А певно вже десь їде, — ми го ще лишили в місті", — відповів селянин. Знов

Герман чекає. Вогонь сичить і тріскотить у печі, — він добув гороху й почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити й виривати китиці в стрісі. Вогонь погасав, — Германові ставало лячно, він докладав полін, і раз-у-раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться йому вгору на голові, — думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухується, — ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче ніж уперед, — немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговиці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат,— і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешними дверми і легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах— виразно чути шолопання чимраз то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі; він сам, не знаючи, що робить, втиснувся в темний, тісний кут за печею, — холодний піт виступив йому на чолі,— все тіло дрижить, — він ледахвилі жде, що ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшне, обросле лице злодія з огромною булавою та з широким блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилею минає, — не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає,— але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про „страччуків", що робляться з нехрищених дітей, закопаних денебудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, — він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, — бачилося, що в нім самім, усередині ворушаться якісь дикі тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху і ожиданки. Але голоси не унимаються, стають щораз ріжчі, голосніші, — якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно цей гамір піднявся в його нутрі, чи може доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпуці, й одним скоком був коло вікна. Гамір роздавався вже на їх оборі, —

серед киревільниці видно якісь ще чорніші тіні, чутно теленькання кінської упряжі, — ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати, так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то направду він чув глибоке тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи судорожно, докинув дров до вогню й, обернувшися лицем до дверей, ждав, хто війде. Двері отворилися і повільно, важким поступом увійшло штирох селян, несучи кривавого, ледве живого Іцка, з котрого грудей видобувався часом глибокий, роздираючий стон болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшенний привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

— Поволі, Максиме, поволі! — приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров ось аж крізь бекешу виступає?...

— [Йой-йой-йой,] то ж то бідний Іцко мусить десь болечку терпіти! — відозвався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору підвелося на голові. Селяни положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обтеклі руки над огнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Іцка.

— Ну, видиш, небоже,— почав Максим, хитаючи головою,— як то нещастя не раз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще о-яке! Най бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимів бережище, ти знаєш, де воно, он там за селом над рікою той берег крутий та високий,— їдемо собі віз за возом, а тут вітер усподу реве так, що господи!.. Сніг так і жбухає меже очі, коні ледво лізуть, страх. Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: „Гов!“ — Ми всі: „Що таке?“ А Стефан повідає: „Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя!“ Слухаємо, мере[1]! У споду у берега щось стогне, та так страшно, болізно, що нам аж кров застила в тілі. — „Е, — говорить Панько може — дух святий при нас — поганець який нас манить у западню?.. “Що ви, куме, — відказує Стефан, — тут видно якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре, та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба ратувати живу душу!“ Панько каже: „Та бо я боюся! Мене ляк зносить!“ А тут стогнання раз-у-раз зісподу чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися вкупу. Що тут робити?.. „Ходім, — каже

[1] Мере—дійсно, напевно.

Стефан, — а кума Панька лишім коло коней". — Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоб дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то може з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоч зараз гинь! Темно, погано... Ми побралися за руки і йдем напомацки туди, де стогнання чути. Дивимося, лежить щось чорне на леду й не рушається. Ми підійшли, кінь посеред роздрухотаних саней. Певно хтось із дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Обмацали коня, неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на леду і вже от-от, ледво стогне! Господи, твоя воля! Таке нещастя на чоловіка.

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але ґазди всі обіцяли прийти, скоро повідводять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув украдком на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь котрі повиступали огромні плями крови. На бороді й волоссю скріпла кров, бекеша і сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний!

Аж десь над раном, коли буря троха стихла, приїхав цирулик з Дрогобича й почав сварити талютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

— Алеж, пане, — відповів Стефан, — таж досі був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоч був на слова досить гострий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була така плоха, як думав зразу. При помочі селян, котрі почали увиватися, немов тут ішло о ратунок їх наймилішого свояка, перемито рани і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Запевно, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік [і то верхньою половиною тіла] о гострий, вистаючий камінь, бо ліва рука була зломлена понижче ліктя, а крім того в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, причім Іцик об другий камінь страшно скалічив собі голову. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике було б диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши і на хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його погребі, — його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, — страх витискав усяке друге чуття. Він ночував у орендаря губицького, котрий заразом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася о те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квіти, хату й огород Іцків спродано, а по сплаченню довгів лишилося для Германа 92 ґульденів, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов із Губич, пішов у світ щастя шукати, і ота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюрком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згірдно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, але мимо того його думка раз-у-раз вертала до тих світлих хвиль і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, — але чув заразом, що теперішне життя серед достатку й розкоші зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці о Іцку й Губичах йому робиться якось так на душі, як тому, хто блудячи в густім темнім лісі крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним, сонічним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того враження, і йому бачилося, що ось він знову запускається в темний ліс, у котрім йому призначено блудити без виходу. А доки, до якої цілі, — хто його знає! Йому становилося чимраз тяжче, тісніше, — якось душно й лячно. Помимо соняшного жару, йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було в нього певної думки про заробок, до котрого при тім не мав ні вмілости ні охоти. Пару день він жив яко-тако на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що після він зістане зовсім без нічого, голий і голоден, перелякався дуже і завзявся — радше туй згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий случай, котрий показав йому який-такий заробок. У шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якось чорні, страшні, смердячі люди. Герман зразу боявся їх, але почувши, що бесідують

між собою по-єврейськи, підійшов ближче і став слухати. Се були самі молоді 18-20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава „либати“ кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те „либання“, але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, котрий відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нев хлопи вози смарують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то та ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. То називається „либати“.

— Ну, і де ж дівається ту ропу?—спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюда до Дрогобича, тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку п'ять шісток. Ну, а як добре звиватися, то за день дві коновки назбирає. Тілько ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно то не зле такий заробок. Хоч робота негарна, то зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава і коли сказав їм о тім, вони тішилися, тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб „обілляти“ свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. Хоч дорога неблизька, — либаки мусіли кожної доби отіпати там і відтам: вечором з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано з порожніми назад до Борислава. Перший день нової роботи особливо глибоко вдався Германові в тямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний поранок майовий, коли враз із п'ятьма другими либаками ішов стежкою поперек піль до Борислава. Вони йшли горою через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кривавим світлом ратуш, костьол і церков св. трійці. Сюда ближче вилася, блискотячи, мов золота змія, Тисьменниця і шваркотіла в віддалі по камінню. Дуби в Тептюжі ще йно-що зачинали розвиватися,— зате сподом ліщина шелевіла вже своїм широким темнозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, — хто молитву мурликає, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, — це його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж, — перед ними поле зелене, свіже, — далі лука, замаєна цвітами, — знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка, і ось Бориславська кітлина. Не доходячи са-

мого села, вони розійшлися по луках, по мочарах, — кожний вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Діла понад потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче луки й мочарі. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крови в глибоких невидимих жилах. Поміж народ ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі братобійчі війни, що тут поховано багато люда невинно побитого і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватимуться доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять увесь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами сю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора небавци вже прірве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора, то зовсім не трупи давніх лицарів, а ота гидка, чорна, смердяча ропа, котра тепер випалювала їм сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою на зиск і вигоду панам, а їм на горе та на втрату.

Герман усе ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожна подрібність того дня, тим тяжче й сумніше робилося йому. Це був такий самий хороший, теплий, погідний день. Саме в такий день перед 20 літами перший раз обхватив його удушливий нафтовий сопух і швидко погасив перед ним і сонце й денну ясність, — прогнав з перед нього запах цвітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться долі горою, давлячи й гнетучи все, — оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! 20 літ минуло від того першого дня, а удушливий нафтовий сопух усе ще не розсіявся, все ще обвиває його немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і вбиває хороші людські пориви серця!

Ох, на волю, на волю з тої поганої смердячої тюрми! — прошептав він без свідома, сам ще не знаючи, що це за тюрма і чи можна з неї видобутися на волю.

А споминки йдуть безперервним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них остає в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре.

З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливала блискучими перстенями на поверхність каламутної води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався не раз, що це за сила пре наверх той жовтавий, гострий плин і де є його джерело. Він думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що се так тільки — земля „потиться", що джерела ніякого Герман не добуде, бо його й зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати. Герман не любив тих насмішок і покинув говорити, а далі й думати про нафтові джерела.

Тим часом і не добуваючись до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Не довго двигав він кип'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно погана річ. Але в нього були гроші, — пощо йому мучитися, коли можна й самому собі полегшати й ще від других скористати. Ось він змовився з другими либаками й купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. З того вийшла потрійна користь для нього. Раз те, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг возити їх, та й то що другий день, — тим самим і часу менше тратив і міг більше улибати, — а ще й другі либаки давали йому для перевозу і продажі свою кип'ячку, а за кожних п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смаровила, котрого самим ніколи було налибати, селяни давали Германові сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком через вільний час під своєю шопою.

Так воно йшло кілька літ, а за той час Германів капітал не тільки не розтратився, а при його зручності й хитрості майже взатроє виріс. Він за той час жив дуже нужденно й ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і плохе і для того й сила його, при нездоровім воздусі серед багна, почала упадати. Але Герман не дбав на то. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, — чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатіти. Зимою він сидів у Дрогобичі, — звичайно у того таки чоловіка, що літом купував у нього налибану кип'ячку. Це був не старий ще, сухий, поганий торговець. Він торгував мазею, мотуззям, залізззям і всякою всячиною, яка потрібна для селян. Герман, пробуваючи в нього зимою, помагав йому не раз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська вправа. Купець звичайно назначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажі, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — це його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесности готові самі собі шкоду робити. Він

шахрував купуючих і дер з них, що міг, а коли не раз деякий селянин зачав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман дороблявся. Про його гроші не знав ніхто й усі уважали його простим наємником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу й не мало не раз натерпівся від його жінки й від других людей усякої сварки, а то й биття. Однако він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко збридло і що він ждав весни, як спасення душі. На весні отвирався для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоч нужденне і невигідне, все таки якось швидше й веселіше збігало серед сміху й жартів других либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити плохо, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані й униження, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася страшна гарячка, сліпа жадоба грошей заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади й манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з Іцкового наслідства і либацького промислу, рахував їх щотижня, ховав як найдорожчу надію й не проговорився о них ні перед одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його якнебудь пропустити їх. Але він знав, що гріш лежачи не росте, для того обзирався пильно довкола, ловив усякі слухи, розпитував незначно про корисні „гешефти".

Ґешефт незадовго лучився. Уряд почав будувати в Дрогобичі депо військове і шукав підрядчиків на різні будівничі матеріяли. Часи були бідні, підрядчиків зголошувалось небагато, а уряд, хотячи приспішити діло, поставив легкі й корисні вимінки. Того тільки треба було Германові. Він нанявся достарчувати дерева й вапна, але його власних грошей на те далеко не доставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Постороньої помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, щоб стратити все дочиста та йти знов либати кип'ячку до Борислава. Несподівана, хоч і не зовсім для нього щаслива приключка вибавила його сим разом.

Чоловік, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, узявся урядові достатчувати матеріялів до будівлі, зразу ухам своїм не повірив, відтак розсміявся, — вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходиться коло роботи (і кавції кількасот ґульденів зложив і дерева та вапна довозить), — розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав уперед, чому не пішов з

ним на спілку і т. д., а коли вконець Герман зачав просити в нього позички кількохсот ґульденів, гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав його зі свеї хати.

— Марш, забирайся! — кричав розлючений. — Хто знає, відки ти гроші взяв! Може то крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тя на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки й пішов. Його не так діткнула образа й погане підозріння, як завід[1] і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко достатчувати всього, а тут ні за що ні матеріялу більше закупити, ні навіть фіри заплатити. Правда, матеріял і перевіз були тоді в дрогобицьких околицях вп'ятеро дешевші проти теперішнього, але у Германа не було майже ніяких грошей. Він задумався важко. Як на термін не поставить усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на якунебудь поміч.

Вже вечоріло. Забиралося на слотаву погану ніч. Герман ішов не думаючи ні о чім, крім свого „ґешефту", не обзираючися ні на пору, ні на погоду. В руці ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені горобці в самотріску, шибались у різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав йому на лице, коли наверталася йому думка, що „прийдеться на все махнути рукою, та й"... Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував усю надію своєї будучности! Ні, цього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемнілося, — холодний дощ почав кропити в лице Германа. Дрібні гризкі студені краплі упали так несподівано на його розгарячене лице, що він в одній хвилі зупинився й оглянувся довкола, немов пробуджений зі сну, пригадуючи собі, де це він і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати денебудь нічлігу.

— Тре йти до шинку спати, — подумав він собі й оглянувся довкола, на якім се він передмістю.

— Ов, та се Лан! — проворкотів він сам до себе. — А я тут коли зайшов аж із Зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся, як стій, щоб вернути на Зварицьке і піти там на ніч до знайомого шинку, в котрім звичайно збиралися либаки. Обертаючись живо на краю вулиці, він у сумерку зачепив ліктем якусь людину і о мало не струтив її до глибокого рова край дороги.

— A tiech'an daanen tat'n aran![2] — крикнув на нього дзвінкий дівочий голос і при тім дві м'які руки обхватили його

[1] Завід — помилка (завестися на чімсь — помилитися).

[2] А чорт побрав би твого батька.

руку так нагло, що він задрижав цілим тілом і малощо сам не стратив рівноваги.

— Nü, wus is [2]? — запитав він, обертаючися в той бік, де грозило небезпеченство. Помимо неласкавих слів, якими привітала його незнайома людина, в голосі його не було ні гніву, ні прикрої жорстокости. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне враження; він сам не знав, що воно таке, і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій людині.

Це була дівчина, літ може коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоч і не зовсім хороша собою. Подібних лиць бачив Герман деньденно цілі десятки на вулицях, але тоді, вечірньою добою, під вліянням м'якого дотику її рук, бачилось йому, що те лице якесь принадніше від других, очі живіші, голос приємніший,— одним словом — він став немов причарований, і з глупою міною дивився на незнайому дівчину. Ще й тепер пригадавши собі ту стрічу й цілу сцену на вулиці, Герман сплюнув з досади.

— От не мало мене де лихо здибати, то мене догонило на гладкій дорозі! — проворкотів він, морщачи чоло. — Дурень з мене був та й годі.

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже а дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викриків. Впрочім на хвилю він не міг прийти ні до яких загалом думок, доки йому над ухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверезив його.

— Ну, чого стоїш, очі витріщивши?— проговорила вона.— Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти,— Герман мимоволі машинально хопив її за рукав, осміхаючись. Вона поглянула на нього якимсь дивним, на пів гнівним, на пів визиваючим поглядом. Герман осмілився, почав розмовляти, йдучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знакомство.

Рифка, як і Герман, була сирота. Її родичі померли також на холеру,— вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила й тепер. Тітка та, бездітна вдова по орендарю із Залісся, взяла її за свою, обіцюючи при виході замуж дати їй 500 ґульденів посагу й виправу. Рифка розповіла про все те Германові зараз першого вечора, заким зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов задуманий ночувати до шинку. „Щасливий случай,— гадав він собі,— коб лиш удалося! Візьму оженюся з Рифкою, а її віном можна буде поратуватися бодай що-то!" Та думка засіла йому в голову, і він твердо рішився виповісти її. При тім і часу годі було тратити,— діло пильне, і Герман

[1] Ну, що таке?

хотів якнайшвидше доп'яти свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона зразу застидалася і почестувала його звичайним своїм: „A riech'an daanen tat'n aran!", але коли Герман розповів їй докладно про себе й свій заробок, стала трохи ласкавіша, час від часу поглядала з-під лоба на нього і вконець веліла поговорити з тіткою. Діло удалося, хоч не без звичайних торгів і передирок, а за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів „ґешефт", попертий Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи Германові значний зиск. Оженившися, Герман почув ще гарячіше жадобу грошей, він знав, що незадовго на його голові буде удержання численішої родини, прокормлення кількох голодних а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знов у стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось подібного,— для того кинувся усею силою в „ґешефт",— уривав усім і кожному, крутив, вився, кривдив, кого міг, ошукував уряд на якості дерева, на вазі вапна, на всьому,— підплачував злісних і половину кльоців брав задармо з панських лісів,— одним словом, був усюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, томляча, гидка,— серед вічних сварів, проклять, криків і унижень прийшла якраз до смаку Германові. Вона забирала всі його сили, всі його думки,— не давала йому ні над чим застановитися, заглушувала всякий внутрішній людський голос, окрім невгомонної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив у їх домику) дивилися на його невсипуче запобігання і тішилися, подивляючи сприт і розум Германа, коли той вечором у шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі троє вони жили по-давньому,— крайне ощадно. Рифка і її тітка занімалися деякою роботою, котра їх прокормлювала, а й Германові також небагато було треба. Таким способом гроші призбирувались докупи і незадовго Герман міг уже вийняти з обороту жінчин посаг — як чистий зиск. Коли до будівлі не треба вже було ні дерева ні вапна, Герман піднявся до ставки ґонт, лат і других потрібних знадобів і на всьому виходив зі зиском через свою спритність і часто безсовісне туманення фірманів та злісних Будування депа протяглося цілих 4 роки, а за той час Германів капітал успів нарости до значної цифри 10 тисяч. Інший на місці Германа засукав би в долоні з радости, що йому удалося так гарно зискати, і тямуючи стару приповідку: „По зиску втрати надійся!", сховав би грошики в безпечне місце та й зачав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з таківських. Боротьба задля крайцара, задля ґульдена, а то й сотні ґульденів,— боротьба завзята, тяжка й нена-

станна розгарячила його. Він шукав другого поля, на котрім би міг сейчас стати до бою з новими противниками. Таке поле вже існувало, а існувало воно не де, але в Бориславі.

Домс, знаменитий пруський капіталіст, котрому Галичина майже в кожній галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи через Дрогобич, звернув увагу на дивну мазь, котру либаки в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що це нафта, занечищена земляними і другими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому сейчас вказали бориславські мочарі. Селяни розповіли йому, як вона підходить наверх води, як випалює траву й усяку ростинність,— а деякі заговорили навіть про підземних, заклятих бойовників, котрих перегнила кров випливає наверх. Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути не абиякі багаті. Він поїхав до Борислава, звидів місцевість і рішив сейчас зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінок частки поля і, найнявши бориславських таки парубків, почав копати вузенькі „дучки“[1]. По трох-чотирьох сажнях показалася нафта. Домс тріюмфував. Він швидко кинувся будувати дестилярні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку натягла інша хмара, котра швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вість поміж усіми маєтнішими або й бажаючими швидко доробитися про Домсову нахідку і про „чистий інтерес“, який з того дасться зробити. Всі лавою наперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто й так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий елемент, мов вода під час повені, вдирався у всі закутини, всі шпарки, шпів немов тисячі хробаків, показувався всюди, де його ніхто й не надіявся. Докладне знання простого люду, уміліть використовувати його, ошукувати в дрібницях, на кожнім кроці,— надавали зайдам велику перевагу над німецькими капіталістами й усякими фаховими людьми. Домс не міг видержати їх конкуренції і хоч не перестав держатися в Бориславі, однако діло не приносило такої користи, якої надіявся. Тільки зайди зі своїм „рабівницьким господарюванням“ могли вдержатися. Вони не вважали на нінащо, щоби тільки добути „кип'ячку“. Закопи роблено вузькі, огороджувано хворостом, вентиляція зразу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеченства ні здоров'я не заховувано,— тисячі а тисячі робітників гибли за марний

[1] Дучка — ямка.

зиск, а зайди збивали тисячі й мільйони. Вони й один одному не пропускали. Де один добув нафту, другий копав зараз ту ж побіч нього, брав глибше, підкопувався під тамтого. Уряд не міг собі з тим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякої урядової контролі, майже ніякого надзору над публічним безпеченством. Усілякого роду проступки, а то й страшні темні справки, були дуже звичайні. Село Борислав поволі щезало в тім непрослідимім хаосі, мов піна на воді. Давні побиті „бойовники" стали з могил, а стаючи, розвалили село, котре виросло було над ними.

Герман Ґольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго у нього були вже три ями з „матками", себто з головними нафтовими жилами. Герман став напруго[1] багачем. Досі він тільки боровся,— тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його та гарячка, з якою колись узявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кричав, штуркав робітників, одним словом, як говорили ріпники: „Квапився, немов завтра вже мали його нести на окопище". Він зразу немов сам не вірив своїй щастю, боявся, що ось-ось воно розслизнеться, розвіється, мов дим. Не раз вечорами він заглядував у тісні, темні гирла ям, і дрож пробігала по його тілі. Він пригадав собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські оповідання про людську кров у землі, про поганих „псьоглавців", що живі лежать у могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні образи,— йому причувалися навіть у сні стогнання, котрі ніби добуваються з ям серед пітьми і мертвої тиші. Але такі хвилі, не то рефлексії, не то мускулярного змучення і успокоєння, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа,— він був немов сліпий, немов сновида, що під проводом невидимої сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо переходить коло неї, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив і Герман у своїй гарячці деяких важних речей, котрі відтак тим дужче дали йому почутися. Перед усім він не бачив того, як розвилося за ті літа його родинне життя. У нього родився один син, Ґотліб, але Германові ніколи було уважати (впрочім ні уміння, ані спосібности до того в нього не було), як розвивається, під якими вліяніями росте його син. Він знав тільки те, що на четвертім році віку малий Ґотліб почав учитися від звичайного, трохи впрочім порядніше одітого, бельфера гебрейської мови і письма св., а на

[1] Напруго — раптово.

шостому році пішов до „німецької“ школи в Дрогобичі. Знав також і те (учителі частенько йому о тім говорили), що Ґотліб дуже тупа голова і плохо вчиться. Але розважити докладніше над тим усім він не міг і не мав коли, тому то і збував усе грішми,— платив добре учителям, що „підучували“ його Ґотліба приватно дома,— платив вино та цукри о. о. Василіянам, під котрих зарядом була школа, і Ґотліб поволі з тяжкою бідою йшов з кляси до кляси.

Та недовго ж тяглося образованнє Ґотліба. Скінчивши четверту нормальну, він наодріз об'явив вітцю, що далі „мучитися в тій проклятій школі“ не думає. Отець спершу зачудувався, далі розлютився й почав грозити, а видячи, що все те не помагає, пристав на жаданнє сина й дав його до склепу на науку торгової практики. Там пробував Ґотліб і досі. Сцена з сином по скінченню нормалок перший раз отворила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син попри всім лінивстві, попри всій оспалості близький до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, буцмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, вгору сторчачим волоссям, з грубими, посинілими зо злости губами, з маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба й лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним писком[1] Ґотліб кидався на нього,— так, кидався, дерся горі ним, сам не знаючи чого. Напад лютости небагато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала. Ґотліб успокоївся, поставивши на своїому, хоч із лиця його,— це Герман аж тепер побачив,— ніколи не сходила понура упертість ідіота, котра знов часом напруго переходила в безмисну ідіотичну веселість. Друге, що Герман відтепер мав час розважити на своїому синові,— це була жадоба грошей,— ні, жадоба розкидання їх. Він купував різні забавки і туй таки псував та товк їх,— книжок бувало на курс у нього переводилося більше копи,— одежа щезала на нім, мов на вогні,— одним словом, Ґотліб відмалу переміновався поволі в якогось кобольда, в якогось духа мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі, і котрий усе старається змести й знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покою повні були дір, виверчених у мурі ножиками, а туй таки в тих дірах виднілися ще поламані вістря ножиків. Слуги й служниці мали з ним істе пекло: ніколи

[1] Писк — крик.

не дав їм спокійно перейти попри себе, щоб не швякнути багном, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома і котрого Готліб у початках троха боявся, не знав або мало знав о тім: ажда вище згадана, отворила йому очі. Та й тоді він над тим так багато не застановлявся. „От, дитина,— погадав собі,— звісна річ, живе, вразливе". Він успокоївся, віддавши його до склепу свого знакомого блаватного купця Менкеса. Та не довго потривав його спокій. Син і тут не перестав бути тим, чим зробила його напівприрода, а напіввиховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати жалування других суб'єктів[1], а то й самого принципала на Готліба,— дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, яких понароблял його син у різних місцях.

Але поволі-поволі, з ростом маєтку, потухала спекуляційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став найпершим багачем поміж усіма бориславськими капіталістами. У нього було кілька сот власних ям, — кільканадцять дестилярень, на нього працювало кілька тисяч робітників, працювало під надзором невмолимих неробів-зайдів, котрим Герман за те тільки й платив по 40—60 кр. денно, щоб наганяли робітників до роботи від рана до ночі. За 15 літ, від часу почину бориславської спекуляції, Герман закупив бориславську домінію й ще кілька шляхотських посілостей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилею, коли це сталося, — настав у життю Германа новий, зразу дуже мало видний, але все таки важний поворіт. Його очі, досі засліплені тільки одною жадобою, зайняті тільки шуканням одного багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги, почали пильніше роззирати всі обставини, серед котрих текло життя Германа. Той, так сказати, критичний поворіт, не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний,— але все таки багато вражінь, котрих Герман уперед не добачував, тепер підпали йому під очі, будили його увагу, мутили потроха супокій і, падучи поволі, незначно, час від часу, мов краплі холодної води на розігріте тіло, разили його глибоко, лютили й перероблювали цілу його вдачу, ввесь світогляд.

Окрім дивної натури сина, котра перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив[2], що і його жінка в своїм роді не менше цікаве і сумне явище, і коли темпераменту сина не мож було назвати інакше, як хоробливим, то й вона зовсім не була нормально розвита. Оженившися з нею, Герман відразу кинувся до своїх діл, з головою потонув у них і не

[1] Суб'єкт — продавець у магазині.

[2] Покмітити — спостерегти.

бачив, як жива, бесідлива і яко-тако привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, перемінялася поволі в зовсім другу, не подібну до першої. Вона зовсім не була образована, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх про будучу долю і заставляло до якоїнебудь роботи,— доти й до людей була подібна. Але швидко маєтковий стан Германа поліпшився,— йому нічого було боятися о будучий хліб,— сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хороше мебльованій хаті, став держати слуг, коні, далі закупив у Дрогобичі кілька камениць на власність,— і тут життя його жінки пішло зовсім другою дорогою. Всяке заняття, всяку роботу вона покинула,— стала їсти смачно й багато, немов хотячи винагородити собі давніші часи недостатку. Строї занімали її якийсь час, і вона видавала на них немало грошей. Але чим дальше в літа, тим більш вона товстіла й лінивіла. Цілими днями вона сидить бувало в м'якім, вигіднім фотелі під вікном та смотрить на ринок. Її лиця стали повні й віддуті,— очі, колись чорні, блискучі й заманчиві, тепер стратили блиск і стали немов олив'яні,— голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі й неповоротливі. Людська жива подоба замітно тонула в надмірі м'яса і товстості. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке враження.

Безграничне лінивство, фізичне і духове, виродило у неї також упертість властиву ідіотам, котрим годі подумати о чімнебудь,— значить, годі й рішитися на якунебудь зміну, на якийнебудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довкола себе! Вона й синові своїому передала те ідіотичне лінивство й ту тупість, тільки що в Готліба до неї примішалася ще й вітцева гарячка, виступаюча рідкими вибухами лютости й вічною невсипною жадобою нищення, псування та трачення всього без думки й без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак увійшов Готліб, обтесали троха його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж уперед, але все таки виявлялася, скоро щонебудь збоку дало до сього досить сильний товчок.

Герман нешвидко успів докладно приглядітися всьому тому. Зразу не клав на те великої ваги. Але вічна нерухомість, бездійність і упертість жінки лютила його — гарячкового, непросидющого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона не раз і відповідати йому не хотіла або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівглупим сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени послідніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома чимраз прикріше, він чувся немов у різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов

перло його з дому,— але сам він не знав, куди йому дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що це за люди, з котрими йому треба жити,— що це за натури його жінка й син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, капризні, уперті,— що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він певно не був би міг і днини ночувати з ними під одною стріхою! Правда життя, й природа — це дуже консеквентні діячі,— вони швидко показали йому і той бік діла,— але все таки ближче застановлення могло б було злагодити переворот, а то й зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіятричного рятунку.

І тепер, у хвилі найбільшої переваги рефлексії та споминок, яку досі тільки переживав Герман, він не задержувався довго над картинами свого родинного життя,— так дуже те життя йому збридло. Саме вчора у нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався й син, що на той час був дома. Герман тепер уже й не тямить, о що їм пішло,—але те тільки тямить, що жінка й син насіли на нього так, що мусів утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши зо злости. Герман сплюнув перед себе з досади. „Прокляття боже на таке життя!“ — шепнув він, беручися до роботи. Швидко перо заскрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилі, поглядаючи на великі стовпи цифр, що п'ялися перед його очима на папері.

— Для кого се все? — прошептав він. — Хто з того схіснує?[1] А на це пречінь увесь мій вік пішов, усі мої сили!..

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилі обізвався, й усі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман устав, пройшовся по кімнаті, випив склянку води й засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безконечний гук, крик та гамір робочого люду. Герман усе ще сидів і писав, не зважаючи на нінащо. Він умисно хотів набити собі голову цифрами та рахунками, щоби прогнати другі, погані думки.

Нараз двері до його покою з лускотом отворилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широке, розгоріле лице його сина. Ще хвилька,— а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима й стисненими кулаками.

— Га, — промовив він, важко дишучи і падучи безсильно на канапу.

---

[1] Схіснує — скористає.

Герман, перепуджений і здивований, витріщив на нього очі.
— А ти чого сюди прибіг? — запитав він по хвилі.

Готліб не відповідав. Видно, що він пішки перейшов усю дорогу з Дрогобича, та й то перейшов не спацером, а швидко. Що таке сталося? Чого йому треба? — думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

— Ну, що ж там такого? — промовив Герман ласкавіше.— Чого сь прийшов?

Послідне запитання стрясло нараз Ґотлібом, мов іскра електрична. Він в одній хвилі зірвався і з затисненими кулаками прискочив до вітця.

— Гроші давай! Чуєш, гроші! — скрикнув він, чіпаючи його за груди.— Гроші давай, мені гроші треба, багато, чуєш!..

Голос ледве продирався Ґотлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зо страху. Він не знав, що йому робити: чи кричати о поміч, чи вговорювати сина по-добру!

— Нащо ж тобі гроші? — спитав супокійно Герман. Він силувався на спокій, хоч чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його вдусити.

— Треба! треба! не питай,— кричав Ґотліб, шарпаючи його. — Давай швидко, у тебе їх і так много! Давай, бо!..

Ґотлібів голос урвався. Герман поглянув на його лице, в його очі... Боже, що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і мерзко, немов се не власна його дитина, а якийсь гад дотикається його тіла. Зачудування перейшло в гнів. Він одним замахом відопхнув сина від себе так, що той, хитаючись, покотився в кут ід стіні.

— Що? — крикнув тепер Герман, тремтячи від гніву.— Ти відки? Що ти за один? Чи так ся до тата з просьбою приходить? А ти смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що в письмі написано: усхне рука, котра піднімається на батька! І ти за грішми? Зараз мені кажи, нащо їх тобі?

Ґотліб, як упав на канапу, так таки й лежав, не кажучи й слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким ненависним, злобним, затятим поглядом, що Герман замовк і, сплюнувши та пройшовшися два-три рази по кімнаті, сів назад до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полудне. Служниця ввійшла і звістила, що обід готовий.

— Їсти ходи,— обернувся гостро батько до сина. Ґотліб, не кажучи й слова, встав і пішов до обіду. Він їв, своїм звичаєм, багато й пажерливо,— але це не дивниця була Германові. Дивниця була йому тільки те, що Ґотліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, котре стояло на столі. Герман бачив, як Ґотлібові очі розгорялися чимраз дужче,— грубі,

вишневої краски губи рушалися, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою нечутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: „Най п'є, швидше засне, та й перейде все". І дійсно Германові не довго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зломив Готліба, він перевернувся на софку і захропів, розкинувши руки й ноги і широко розтворивши уста. Він лежав так перед Германом недвижний,— тільки губи раз-у-раз шевелилися, немов таємнича нарада з самим собою не переставала й у сні.

III

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на Бориславське узгір'я, розсипаючись по сугорбах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, заламуючись і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжках та потічках, котрих стухла болотниста вода покрита була зверху густою, пливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над горючим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ані разу не шевельнув воздухом, не повійнув холодом, не розсіяв важкого густого сопуху, що, виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних магазинів, залягав хмарою над Бориславом, спирав дух у груді. А ще й гори, обрубані з лісу, покриті голими стирчачими пеньками або зовсім вигорілими шутроватими та каменястими галявами, доповнювали враження того сумного крайобразу. Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, заповняючий усі закамарки Борислава,— тепер змовкли. Якась сонна мертвота залягала довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбами, та теслі цюкали рівностайно своїми топорами о дерево, мов великі жовни. Великий рух, який видно було довкола,— всякий голос, який мож було вчути,— все нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шріби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі ані над землею, мимоволі ниряла в ту темну, страшну глибінь, де тепер, у тій самій хвилі, мчаться, працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмірає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Кілько сумних зідхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається в нутрі землі,— але наверх не видобувається нічо, крім удушливого сопуху, все пожирає земля, глибінь, пітьма,

мов той старосвітський божок власні діти. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і, бачиться, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних послаблих ріпників і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками наїжених горах.

Герман Ґольдкремер не міг нині по обіді й на хвилю заснути, так зрушили і збентежили його різні враження нинішнього дня. Він вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатших його ям. По дорозі минав він багато чужих закопів, але й не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як усяка, хоч і найзвичайніша річ, дивним способом тривожить його роздразнені нерви. Він був немов у гарячці, коли всякий, хоч і зовсім легенький дотик на болюче тіло видається хорому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодні. „Чи я мало спав, чи перестудився, чи що мені такого?"—воркотав він сам до себе, чуючи в собі ту дивну, нечувану зміну. Йому здавалось іменно, що на все він нині дивиться якимись новими очима і що ввесь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що це мало значити? Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні лиця ріпників, працюючих коло ям, нині так глибоко щеміли в його серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа, нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз-за-разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страх негарно сидіти в такій глибині і в такій задусі цілих 6, а то не раз (у його ямах) і 12 годин? Що за невидима сила навернула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони воліють іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити? „Нужденний заробок"!.. „Страшно бідити"?.. Так, ті іменно фрази, з котрих він не раз так їдко насмівався, в котрих правду ніколи не хтів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибінь його душі, мов чорні хмари, передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходить він до подібних рефлексій, він, твердий, практичний, вирахований ґешефтсман,—він, у котрого ставало настільки серця, щоб за леда припізнення, за леда недбалість, за леда грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходить до подібних думок? Хіба він не знає, що це все дурниці, dummes Zeug, woran ein Geschäftsmann nie denken darf[1], як він сам звичайно говорив перед другими.

[1] Дурниця, про яку діловий чоловік не має що й думати.

О, Герман знає се все дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, — але що ж, се була якась така погана хвиля, коли подібні думки шибнули йому в голові. Він старається на силу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та євреїв, що з пошануванням кланяються „таке велике пан з наші віри", — він на силу хоче занятися рахунком, діловою комбінацією. Ось послідніми тижнями ями принесли йому о 20 тисяч менше доходу, ніж звичайно, — в його касі починає показуватися недобір, — робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами виходить. Правда, при належитій натузі можна ще дігнати хибу, — тре лишень найняти більше робітників і отворити два закопи, котрі недавно мусів заперти задля недостачі рук. Але що ж, — се також ризико. Ану ж у закопах покажеться жила води, — а се річ дуже легка, і так уже декуди слезить вода в штольнях. Тоді пропала робота і треба довгого часу, заким воду вичерпати. На нафту ніщо й надіятися, бо й джерела вже майже вичерпані, та й вона впрочім не оплачується, не видержує конкуренції з заграничною. Лихо! От якби так тепер порядну жилу воску надибати, — то се би якраз помогло! Але тут Герман зупинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, — а тепер він знов щастя просить — о жилу воску! Пуста просьба! — Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, — вода залле закопи, контракт пропаде, — все, що він через тільки літа з такою мукою, грижею, працею і гарячкою назбирав і нагромадив докупи, — все пропаде, розслизнеться, розвіється, мов порох на вітрі, — бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, — він о тім сильно переконаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, — нерви тверді, мов сталь, — думка ясна і певна себе, — поти цілий чоловік подібний до блискучої гострої стріли, випущеної з лука, із свистом летячої просто до цілі. Герман був колись — недавно ще — такою стрілою! Але нині він не той! Нині він дразливий, змучений зламаний, — нині грижа їсть його серце, травить його силу, мішає його думку, — нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і не зчувся, коли став перед першим своїм закопом. Кошара з дощок і різаних стовпків розсілась над ямою, мов сіре циганське шатро, — всередині було брудно і душно, хоч кошара не запиралася ніколи, всякого, хто знадвору входив до неї, сумерк хапав за очі; аж по довшім часі мож було до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося. Герман увійшов.

Ріпники йно-що пополуднували і бралися до роботи. Їх було штири,—самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіжий воздух до ями. Поки цього не зробиться, не можна лізти в глибінь. Два другі приладжували третього, котрий мав спускатися вдолину. Вони оперезали його шлеєю попід пахи і відтак причепили шлею до дротяної линви. Парубок, приладжений таким способом, стояв над ямою, не кажучи ні слова.

— А що, чей уже мож спускати?—сказав один з тих, що його оперізували.—Ану, Миколо, подай йому там оскарб і ліхтарню! Швидко, небоже!

— Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечора,—відповів тамтой від млинка. На ті іменно слова Герман надійшов до кошари.

— Так, так, є час! Поволеньки собі поводіться! — крикнув він гнівно.—Вже друга година, а ти ще наверху?

Ріпники не вжахнулися, не переривали своєї роботи при Германовім приході,—ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кібель, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючись при тім на оба боки, мов п'яний, — а Степан причепив шнурок до пружини, на котрій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

— Чому швидше не робите? — крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила та рівнодушність, той дерев'яний спокій ріпників.

— Так робимо, як можемо! — відповів Семен. — Та же годі його спускати в замороку! Сами знаєте, що вісімдесят сажень, то не жарт!

— Ну, Гриню, бери ліхтарню та йди в божий час! — сказав Степан.

Гринь узяв ліхтарню і ступив одною ногою в кібель, а рукою взявся за линву. Степан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сховзуватися з валу, на котрім була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кип'ячки мож було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, котра завтра, в неділю, жде його на обід. А тут ось перед ним ця глибоченна 80 - сяжнева пропасть, брудна, вонюча й тісна, мов життя в нужді. А там у глибині — кілько то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож пройшла по його тілі, коли кібель почав тонути вдолину, коли на його лице повінув важкий, підземний холод.

Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в кіблі, рукою держачися линви, перевис у воздусі і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно сховзується з валу, — він тоне, тоне, повільно, тихо... Йому дух захапує, — дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

— Glück auf!

— Glück auf! — відповідають серед глибокої тиші три голоси, ні, не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

— Glück auf!

— Іди з богом! — додав Микола й замовк.

Гриць утонув у темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не перериває тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно, мов духи серед сумерку. Линва тихо сховзується й хитається. Всім якось важко, немов при похороні, коли спускають труну до гробу. Дивна річ! Щодень кожний з них бачить те саме: спускається чоловік до ями, — і щодень те саме, важке, гнетуче чуття здавлює душу — щодень вертає думка: ось спускаємо до гробу живого чоловіка!

Герман стояв і дивився, — дивився і мовчав, і сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом лиця тих ріпників, а особливо того, що втонув у глибині, того „живо похороненого"! І диво! Ті самі чуття, що шевелилися в них, що викликували в них дрож і зідхання і тривогу, ті самі чуття бушували і в його груді, — але як сильно, як страшно! Все те, що мельком перелетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, — все те переходило і через думку Германа, але як ярко, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один образ нужди, розпуки, недостатку, — не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в котрій гриміли й стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Що вони гриміли — він не міг поняти, хоч знав, що воно щось страшне. Він стояв у куті кошари нерухомий, холодний і силувався позбутися страшних привидів. Він широко отворив очі, щоб вид дійсности прогнав марива. Але і дійсність не могла його потішити ані успокоїти. Бо чи ж його марива не були — та сама дійсність, тільки більш оживлена, піднесена фантазією на вищу ступінь? — Glück auf! Glück auf! — повторяв він безмисно. — Щасти біг вам, бо ми не зазнали щастя! Щасти біг вам, бо ми гибли з нужди, мучились увесь вік! Щасти біг вам!.. Кому? — постало питання в його голові і приглушило цілу бурю голосів. Кому?.. Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, котрі можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, сховзання й хитан-

ня линви, — котрі можемо спокійно наганяти тих людей до пильности, спокійно слухати їх страшного, прошибаючого: Glück auf!..

Герман вийшов з кошари, не сказавши і слова більше ріпникам. Соняшна ясність надворі успокоїла його троха, притишила розбурхані думки. Він пішов далі оглядати ями і старався по дорозі набрати як мож найбільше супокою і твердости. Він говорив сам собі, що „властиво, що ж се за велика річ? Лізе хлоп до ями, ну, і бере за те заплату, — цілого ґульдена! Якби не хтів, то би не ліз, — силувати його ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за те преціньяне можу відповідати. Я що можу, те роблю для їх безпеченства. Кілько то мене коштують кошари, млинки, лямпи нової конструкції! Що ж мені мож закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, — то се зовсім природня річ. Значить, я не маю нічо на своїй совісті, — не маю чого тим гризтися! Навіть думати про те нема що!"

Так міркував Герман, уцитькуючи ту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила ввесь його супокій. І справді, — вона, мов на Германів розказ, затихла. Герман став спокійний, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тілько час від часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, що страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла і що леда сильніший дотик, леда потрясення може наново її розбудити.

Він підійшов ід другій ямі у веселім настрою. Йому хотілося забічи ріпників несподівано, невидимо, щоб доконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло сеї ями, — і для того тепер легко йому буде доконатися, чи варті ті люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка ід дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту по м'якій глині, і заглянув через вибитий сук до середини. Такий спосіб надзирання був у нього не новина, і всі майже робітники знали о тім, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм зо чверть заробітку, говорячи: „А то ти через тиждень дармуєш та поводишся коло ями мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!" А коли бідолаха-ріпник починав суперечатися та божитися, Герман цілий наливався кров'ю, як індик, грозив ріпникові шандарами і казав вірникові, як стій, викидати його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напротив нього був вхід, через котрий входило до середини троха світла, відбитого від сусідньої кошари, — проте Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили, — видко було, що йно-що спустили одного вспід і ждали дзвін-

ка, коли мають тягнути вгору кібель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз-у-раз корбою, хитаючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий заталапаний хлопчина — леп'яр, котрий звичайно вибирав з-поміж глини дрібні грудки земного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опершися плечима о стіну; його худі, брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути,— робітники балакають.

— Найно[1], чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до батька? Так, чи би хто гнав за ним!..

— А що, певне грошей потребує! Ей, то ти, брате, урвитіль, най бог сохранить. Я ти видів не раз у Дрогобичі, як ся тото над людьми збиткує, господи! А грішми то так розмітує, де що видить, зараз біжить, купує, поламає, попсує та й знов біжить далі, знов купує!

— Е, ци не ще! Добре му дуріти, коли є за що. Розмітує людськов працев, розвергло би му кости!

— А знаєте,— докинув той, що при млинку,— я як ся дивю на нього, то все си гадаю, що він не згине своєв смертев. Протринькає вітцеві тисячі та й піде людей розбивати.

— Ой, певне, що не що го чекає, як щибениця! То лишень му ся в тоті жаб'ячі очі подивити, та аж чоловіка морозом перейме!

— То бог старого Гершка покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда і на третім поколінню відомститься!

— Бийте плішки, бийте плішки!— крикнув спросоння здріманий леп'яр і прокинувся. Германів погляд упав якраз на його нужденне лице, перед часом зів'яле і вихуджене, і йому керемигнуло в думці повне, червоне пацаловате лице сина. Він сам не знав, що таке вразило його при тій згадці,— але холод здавив його груди,— йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

— Що такого, що Мирон не дзвонить?— спитав той від млинка.— Ану, закричіть там хто до нього, що з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму й крикнув щомоці:

— Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий леп'яр непевним, хитким поступом підійшов ід ямі, витріщивши очі і не зовсім понімаючи, що це таке робиться. Герман глядів і слухав.

---

[1] Найно — слухай.

— Мироне, Мироне, ци живий ти, небоже? Обізвися!

Знов хвиля мовчанки,— з ями голосу не чути ніякого. Холодний мороз пробігає по жилах робітників,—їх лиця бліднуть,— вони в тривозі позирають по собі.

— Тягнім догори, швидко, може, не дай боже чого, нещастя!..

— Тягнім, тягнім!..

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою...

— Дзінь-дзінь-дзінь!— роздається різко й гостро голос дзвінка. Всі відодхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

— Слава тобі, господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

— Е, говори, або ту далеко до біди?

Знов дзвінок,— знак, щоб тягли кібель догори. Корба закрутилася,— балаканка урвалася, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни й озирнувся, не знаючи, чи йти до кошари, чи ні. Але думка про лінивство робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного ожидання, заким роздався голос дзвінка,— в його голові, правда, не було бурі, котра там перед хвилею лютувала,— але всі враження мінилися, перелітали, затиралися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, котрі ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті,— що більше, вони якось немов злегшили його душу, зняли з неї частину гніву на „непотрібного лямпарта", як звичайно звав дома Ґотліба. „А все ж таки він мій син і, як прийде до маєтку, буде вмів його шанувати",— сказав він сам до себе твердо й рішуче, немов силувався сам себе переконати. Та твердість утішила його,— він з уподобанням повторював по кілька разів: „А таки він мій син!" Між тим якось без свідома пішов далі, до третьої ями. Вона була трошка відсторінь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий, горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, — вона й будована ще по-давньому. Се була перша яма, з котрої плило головне джерело Германового маєтку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли, замість кип'ячки, поплачував найліпше віск, Герман казав її відновити й копати глибше, бо вона давніше тримала тілько тридцять сяжень углиб. Коли відбито дошки, котрими була прикрита, показалося, що усподу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпано, а власне нині мав перший раз спускатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що тре направити і де копати штольні. Коли Герман підійшов ід ямі, побачив, що ріпники саме витягали кібель з ями, в котрій сидів уже від доброї години старий Матій.

— А що?— спитав Герман, підійшовши до робітників.

— Та нічо,— відповіли вони. — От Матій задзвонив чогось, та й тягнемо.

— Ну, що там такого може бути? — спитав зачудований Герман.— Тяжке?

— Ні, не дуже. Щось старий мусів надибати.

Герман зацікавлений став над яму, опершися на стовпці, і пильно дивився в темну глибінь. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вдарило Германа — дивнонеприємний гнилий сопух,— що це такого? Запах, мов на скітнику? Германові закрутило в носі, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов помішаний, дивився в темну глибінь, між тим, коли линва поволі навивалася залізними перстенями на вал корби. Він глянув на ті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздражнена думка зв'язала, як стій, прочуття якогось лиха з тим привидом. Втім плохо насмарована корба скрипнула проразливо,— Герман зіснувся[1], глипнув у глубінь і задеревів на місці. З темної пропасти виринала - виходила вгору на світло страшна, обгнила, почорніла труп'яча голова. Її зуби і безм'ясі щоки стирчали догори, очні ями були чорні від глини, котра в них насіла, продрухнілий у воді череп лежав серед ребер і других людських костей, без ладу напханий до кібля. І так сей відразливий, страшний тягар повз поволі догори, а Герман стояв, мов мертвий, і не міг відірвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський злобний усміх на тих голих щербатих щоках, на тих безгубих устах, у тих огромних чорних глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав мов у лихорадці,—дрижав з забобонного переляку й обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули в один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні злучаї[2], хоч давнішими часами зовсім не рідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не траплялося бачити нічого подібного. Але ось з долини шарпнено сильно за дзвінок і це продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кібель угору і висипали кості з нього на землю. Дивно застукали ті кості, а голова, випавши з кібля, покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

— Чорт тебе візьми, ти, злодію!— крикнув Герман, відскакуючи набік від дотику голови,— як сиплеш?..

[1] Зіснувся — прокинувся.

[2] Злучай—випадок.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Але він не міг більше нічо сказати,— тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: „Господи, господи!“ і забираються швидко опускати кібель удолину. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод у тілі, чує дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: „Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir!“[1] Він і сам не знає, як і про що склалася та фраза в його голові, і повторює її без мислі, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Хоч голова діткнула тілько його черевика, але йому бачиться, що ціла та нога його мов в огні, що щось пече його в ню, щось давить і що відтам якесь погане чуття розходиться по всім його тілі. Він біжить від ями до ями, не тямлячи, куди і пощо. Чує за собою гамір і крики: се збіглися робітники і підприємці кругом видобутих костей — оглядають їх, розгадують, хто би се міг бути. Аж ось виліз із ями старий Матій і показує всім руку трупа, обгнилу доразу: тільки на однім її пальці сидить приржавілий мідяний перстень із червоним скляним камінцем.

— Та що, ти, Митре, не тямиш того перстеня?— кричить він.

Митро придивляється, хоч трохи здалека, а далі скрикує:

— Господи, та ж то самий мій перстень, щом три роки тому дав був Іванові Півторакові на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що труп той — не хто другий, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши туй таки молоду жінку з дитиною.

— Адіть, де бідний пропав, дай му, боже, душеньці легко!

— Господи, як то не раз чоловікові смерть зайде, ніхто й не знає, де та що!

— Гей, то то була поштива душа, небіжчиченько!

— О, та ви мені не кажіть! Вже хто, хто, а ми оба жили, як рідні брати! — говорить Митро й замурзаним рукавом утирає сльози.

Герман відсторонь чує ту бесіду. Його обступило кількох підприємців і говорять також живо про трупа, але він не слухає нічо. Його збурена кров гримає, мов молот у грудях. Він усе ще з жахом обзирається в той бік, де побачив трупа, хоч за людьми не може бачити нічого. Але поволі серед людського гамору він успокоюється, принаймні силується бути супокійним, говорить навіть з підприємцями, але говорить без зв'язі, без застанови, сам не знаючи що. Але підприємцям та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившися, назідхавши за покійником, вони розійшлися, — кості зложено на купу і присипано землею — „най на сонічку божім не лежать голі“ — і давня робота починається знов одностайно,

[1] Боже прокляття на мені.

мовчки, важко, мов і перерви ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе о нинішній новині: „Що скаже Іванова жінка, як ї то розповідять?“ Або: „Як то воно будуть ховати грішні кості?“ і т. ін.

Герман тим часом побіг далі. Його переляк потрохи успокоївся. Він став покрикати на ріпників, як котрі ліниво робили, кричачи добирав чимраз більше смілости та сили. — заглушував та гнув у собі зрушення. Аж укінці неспокій немов зовсім улігся, — думка звернулася доразу на щоденні, практичні питання, — Герман видобув нотатку й почав записувати імена робітників, котрі нині при виплаті могли надіятися не одержати повної зарібнини. Однако все таки щось немов тіснило його. Не оглянувши всіх ям, він побіг до магазинів, відтам до дестилярні, — всюди крутився, заглядав, кричав — одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна, — невгомонним практичним Geschäftsmann'ом.

— Herr Principal, Herr Princípal[1]—почув нараз за собою голос вірника, що занімався набиранням робітників, годженням їх на роботу і надзирав над ними через тиждень.

Герман обернувся. Вірник, маленький, обшарпаний чоловічок, біг за ним, задиханий, почорнілий, — махав руками й головою, немов цілий був на пружинах.

— Nu, was ist geschehen?[2]— спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur[3], —кричав вірник і не переставав розмахувати цілим тілом на всі сторони.

Герман поступив пару кроків ід ньому і силувався згадати, що так зрушило вірника, звичайно чоловіка тихого і повільного.

— Ja kommen Sie nur, kommen Sie nur! — кричав він не вгаваючи. — Im Schacht Nro 27 hat man a Matki gefunden, a soi a Matki, Gott gerechter! [4]

При тім вірник брався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар найденої матки[5], і робив різні, на вид безумні та дивоглядні, рухи.

— Аах! — вирвалося мимовільно з уст Германа. Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоч віддавна привик слухати подібних щасливих вістей, став тим разом, як вритий. Він думав, що щастя зовсім уже відвертається від нього, а воно ні! Щастя все ще служить

[1] Пане принципале (господарю).

[2] Ну, що сталося?

[3] Так, ходіть лиш, ходіть лиш!

[4] Та ходіть же, ходіть! У шахті № 27 знайдено матку, таку велику матку боже справедливий.

[5] Маткою називається головна жила або грубий поклад земного воску. Поклади такі стрічаються досить рідко, і хто до нього докоплеться, може бути певний великого зиску. (*Ів. Фр.*).

йому, — він сильний по-давньому, — він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Що йому тепер пусте балакання глупих ріпників, що псоти сина, що грижа із жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супротив нього, вони мали б мати таку силу, щоб затруїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя, — і одної хвилі він не дасть собі замутити всіми тими мізеротами! Це нове несподіване щастя жбухнуло, мов хвиля води, в душу Германа. Його гордість, тільки разів сьогодня понижувана різними споминками, так сильно підкопана невмолимою рефлексією, ожила, одужала наново, почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно прецінь не є нічо такого важного — це нове щастя. Се природа була винна йому, — хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, — кілько б він шкоди утерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає се — і стає на час. Вона покірна його волі, служить йому так, як служить усякий силі. І він сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тілько хотіти, — його воля — закон природи, її сповнення конечне, як конечне сповнення всякого закону!

Гордим, смілим поступом зблизився Герман ід щасливій ямі, коло котрої лежала величезна, свіжо видобута груда воску, — перша з надибаної матки. Він радісним оком оглянув той скарб, між тим, коли невсипуща корба витягала догори вже другу подібну груду. З якою величною повагою Герман казав занести віск до маґазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, працюючим коло сеї ями, додати до їх тижневого зарібку по ґульденові! З якою щедротою він у пориві радости дав ущасливленому вірникові зараз на місці 5 ринських надзвичайного „трінґельду". Він справді в ту хвилю був у своїх очах паном, царем многовладним, котрого слухає, перед котрим кориться не тільки ввесь цей народ, але й сама природа!

Сонце вже хилилося на захід над Попелівську гору. На небі не було і хмарки, — в природі залягала тиша, переривана тільки гамором робучого люду, котрий розповідав собі про нинішню новину, то є про видобуті з ями кості Івана Півторака. Жінка Півторакова, котра робила в Германовій дестилярні, не знала ще нічо о тім і журилася тільки дитиною, котру лишала саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір, — нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі лиця робітників нині оживлювалися надією на той гірко запрацьований гріш; люди, що нераз по цілому дневі не сказали і слова до других, нині ставали говіркі, жартували та запрошували товаришів на горівку. Мертвий Борислав, чим ближче ночі, тим більше оживав.

Побалакавши дещо з вірником та послухавши, що говорили врадувані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова повна була груд воску, контрактів, векселів, рахунків,— в ухах побрязкувало срібло та золото, — світ цілий бачився йому огромним ринком, на котрім він єдиний продавець, він сам бере ввесь зиск. Всі прикрі, важкі враження нинішнього дня щезли, мов ніколи не бували, бо тепер, — думав Герман, — коли його щастя вернуло, коли діла йдуть добре, — тепер уся та невчасна грижа не має ніякої підстави, не має розумної причини. Вона можлива тільки в нещастю й непевності,— але не тепер. Так думав Герман і сильно в те вірив і був би непомалу зачудувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, котра б могла їй розказати. Він преціньсам був такий пан, — він розказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши домів, він сейчас запитав, що робить Готліб.

— Спить іще, — відповіла служниця.

— А не вставав за той час?

— Ні, не вставав.

— Ну, то добре,— проворкотав Герман і пішов до світлиці, в котрій находилася каса, і де мала відбуватися виплата. Була не обширна, по-просту уладжена і майже зовсім не пристроєна світлиця. На середині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна Вертгаймівська каса. Герман казав собі сюди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав у них, виписував якісь цифри на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив здовж і півперек світлиці, воркотячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

Смеркалося. Надійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі нині говорили багато,— шум і гамір хвилею люнув до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Це був чоловік, відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, котрий ввесь свій вік прожив чужою волею і в котрого не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на вид) свеї втіхи та свеї жури. Щастя його пана тішило його, як його власне, хоч ся втіха не випливала з якогось там прив'язання або з якоїсь любови до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим,— він платив йому за надзорування так само скупо, як другим за роботу,— а вірник чув це дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатої трапези свого пана. Але при всім тім він тішився його нинішним щастям, не роздумуючи чому і за що. Це вже сталося йому другою натурою.

— Матію, Матію!—кликнув вірник, підхиливши двері, ведучі до сіней.— Матію, ходи но сюди, пан кличуть! А швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками. Ціла їх товпа, стоячи в сінях і ждучи, поки закличуть за чергою до виплати, обступила його й Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Івана Півторака, котрого кості нині видобуто.

— Говоріть собі, що хочете,— кінчив він свою бесіду і, сидячи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі,— говоріть, що хочете, а я кажу все свеї, що бідному Іванові хтось прислужився!.. Як мя ту видите! Гунцвот не моє ім'я, що хтось його пхнув у яму, або й ще щось гіршого.

— Ей, що ви говорите,— загули довкола ріпники,— як то може бути?

— Я вже знаю, що говорю,— відповів Матій, сплюнувши.— Моє слово чень не песій голос!

— Ба, але хто ж би то такий?— спитали ріпники.— Хіба небіжчик що завинив кому?

— Ей, де там завинив,— відозвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий о одвірок,— але що ж, хоч би чоловік і святий був, а вороги найдуться. Ци то нині за ворога тяжко?

— Ой, ци не ще,— відозвалося кілька голосів,— коби так за що друге, як за лихого чоловіка.

— Матію, ходіть но сюди, Матію,— закликав вірник, підхиливши двері. Але Матій сидів недвижно, пикаючи файку, і не чув клику. Він мовчав. Його чоло морщилось, брови стягалися, немов якісь важкі споминки пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх докупи і витиснути з них щось дуже важного, дуже страшного.

— Матію, ци ти оглух, ци що ти такого?— питав вірник у дверях.— Кілько тя разів маю кликати?

Матій за гамором і задумою і сей раз не дочув вірникового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

— А встаньте но, от вас Мошко кличе до пана!

— А тріс би с, погана пуго!— проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання. Коли встав, то його висока, хоч згорблена, стать виднілася понад усіх других ріпників. Товпа проступилася, і Матій супокійним важким поступом увійшов до Германової світлиці.

— Е, мусить щось старий знати,— сказав Митро, коли вірник запер за ним двері.— Щось дуже брови морщить, видно, що то не абищо такого!

— Га, господь го там знає! Може й бо є що... А то чути, що він тут віддавна вже, надивився на тутошні порядки!

— Та що то з того всього вийде,— відозвався якийсь немолодий уже ріпник з кута,— ци ту хто допімнеться за

бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоров!

— Е, вже ви так не говоріть, — відповів Митро, — а от як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не з'їздила комісія? Геть випитували всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, й не посадили зайду до криміналу?

— Ба-а-а! — відповів ріпник з кута, — то було що гинче, а се що гинче. Чень же Матій сам на свої очі не видів, хто небіжчика пхнув у яму. Бо якби був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоч би гадав-перегадував, то що з того вийде? На суді того достатчити не потрафить і з цілої хмари буде пшик замість дощу!

А Матій тим часом стояв у світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хотячи доконатися, чи все ще на своїм місці. Вірник Мошко стояв коло стола, а Герман сидів обернений до нього плечима. Вірник не знав, пощо Герман казав насамперед закликати Матія і о чім хоче з ним бесідувати.

— Ist schon gekommen, Nerr Principal, ist schon gekommee der alte Matij[1].

— Gut, gut[2], — відворкнув Герман, кінчачи рахунки, по чім обернувся до Матія.

— То ти був у ямі нині, як тоті кості найдено? — спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

— Я, — відповів коротко Матій, немов віддавна вже надіявся такого питання.

— Я чув... що ти там... того... говорив другим, що ніби... ніби знаєш, хто то був такий?

Голос Германа був якийсь непевний, — він чув, що в його нутрі щось бориться.

— А знаю. То був робітник Іван Півторак, що два роки тому десь подівся, лишивши жінку з дитиною.

Виговоривши твердим і різким голосом сі слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лиця не було, — стояв блідий, як крейда, коліна замітно делькотали під ним, гадалося, що туй-туй упаде.

— А ти по чім то знаєш? — питав далі Герман, поволі і досить супокійно.

— Я пізнав небіжчика по перстені, що був у нього на пальці.

— То ти знаєш напевно, що то той Іван, можеш присягнути на то?

— Можу сто раз, не раз.

---

[1] Уже прийшов, пане принципале, вже прийшов старий Матій.

[2] Добре, добре.

Герман задумався. Матієва твердість почала його мішати. Прийдеться тягатись на судах,—подумав він собі. Яким способом чоловік у яму впав? Певно неосторожність! Лихо,—тре кару платити,—клопіт! Роздумуючи се, Герман дивився на Матія і замітив на лиці його щось таке, немов старий ріпник не досказав усього.

— Що? Може маєш іще що сказати?—спитав Герман, зачудований таємничим виразом Матієвого лиця.

— Та я...—почав непевним уже голосом Матій,— я... би пану сказав ще пару слів... ні, брешу, я хотів би дещо розпитати, але...

— Ну, питай, що там такого, чому не говориш?..

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман порозумів, що Матій хоче з ним говорити в штири очі.

— Geh nur a bissel weg [1],— сказав він до Мошка, не дивлячися на нього. Мошко затрясся. Бачилося, що в нього нема і на тілько сили — кроку зробити. Зміненим голосом він промимрив:

— A... a... ber warrrum kann er... auch so... so... so... nicht?..[2]

Герман напруго озирнувся, зачувши той здавлений, уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить та його смертельна блідість, та дрож, те помішання? Герман сидів, як вритий, і чудувався.

— Ja, aber was ist dir? Bist du krank?[3]

— O, ja... ja... ja... hab mich arkäl... tet [4],— пролепотів вірник, забуваючи о нинішній цілоденній спеці.

— Erkältet?—замітив спроволока Герман,— so? No, no, geh und schlaf dich aus![5]

— Abe... be... ber bitte, ich ka... ka... kann noch... vielleicht... wozu bra... brauch ich gehen?[6]...

— Ich sag dir, du sellst gehen![7] — скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикріше і моторошніше слухати того гробового, тремтячого голосу. Вірник, тривожно обзираючися, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кожний рух, на кожний поступ вірника. Лице його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

— Ну, що маєш питати? Говори!—сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притишеним голосом:

---

[1] Вийди на хвилину.
[2] Але чому ж він не може також?
[3] Так, але що тобі, ти хворий?
[4] О, так, так, так, я простудився.
[5] Простудився? Ну, йди й виспися!
[6] Але ж прошу, я ще мабуть можу... чого я мушу йти?
[7] Я кажу тобі, ти повинен іти.

— Коби но пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

— А нащо ж тобі того?—спитав зачудований Герман.

— А так, я прошу.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталогу.

— До осени, десь так стійно, стійно, тиждень по Покрові.

— Як, як?—спитав прудко Матій.—Тиждень, кажете, по Покрові?

— А так, Покрови було в суботу, ось туй записано, а він ще на другу суботу виплату взяв за цілий квартал, 75 ринських.

— Виплату взяв?—скрикнув Матій, але сейчас успокоївся і тихіше сказав:—Гм, тиждень по Покрові! А я го на самої Покрови послідній раз видів.

— Де?

— В трахтирні, в Кирницького, як ся напивав із... із єдним чоловіком.

— З ким?

— Отже вже-м забув... Але що то значить, пропало! Мене тоді були трохи потовкли п'яні ріпники і я дві неділі пролежав без пам'яті, відтак чую, вже Івана нема, пішов десь, кажуть, світами.

— Ну, але що ж з того всього, до чого ти мене питав?

— Та так такій, перепрашаю пана, але я гадав...

— Що, що?

— Та нічо, нічо! Що я, дурний хлоп, можу гадати? От, свої хлопські речі. Перепрашаю пана!

Матій, сказавши се, скулився, згорбився і відійшов ід порогові, а ціле його лице виражало один великий жаль, одно велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не діб'ється нічого більше від старого і, не тратячи часу, розпочав виплату...

— Ов, щось то з нашим паном не малого мусіло статися, що забув ми урвати зо шуску.[1]

— Ей певно ся зажурив, що тоті кості видобуто, то зараз комісія, може ще деякий клопіт, та й уже му ся всього відхотіло.

— Або може му синище що такого доброго сказав, що так без духа летів нині рано до нього.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечора вони віддавна не затямили і для того пішли між ними різні догади про ту незвичайну доброту пана. Навіть ті ріпники, котрим Герман нині

[1] Шуска, шустка — коло 10 копійок.

обіцяв обривок, і котрі за то вже не мало його наклялися, вийшли зачудовані і вдоволені від нього — о обривку не було й згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, почали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, — ніхто навіть серед загальної сутолочі не зауважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди, всі виділи, як він вийшов з Германової „канцелярії" блідий, дрижачий, змінений, і як, обзираючися та поставкуючи щохвилі, поволікся долі вулицею. Що це все значить? Що сталося? — допитували сами себе ріпники і ламали собі голову над усім тим дивом, але ніхто не міг виясняти всього надокладь.

І дійсно, на вид могло бачитися, що Герман подобрів, хоч, кажу, тільки на вид. Хто би був пильно придивився його рухам, виразові лиця і цілому захованню під час виплати, той би був замітив багато дечого, але найменше доброти. Ні, се не була доброта! Те отупіння й отуманення, ті непевні рухи, ті часті переливи виразу лиця, та задума й видима боротьба з собою, та дрож його рук, тусклість очей, натуга цілого тіла, з якою він держався просто, той прибитий, уриваний голос, — усе то значило щось зовсім іншого, ніж доброту. Якісь темні чуття будилися в Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість, — а Герман з крайною натугою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, чого йому хибує, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед усім і перед кожним. Особливо страшила його наступаюча ніч, — якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

— Тьфу, лихо якесь! — прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася і робітники розійшлися. — Я якийсь слабий, то певно, щось мені недобре! Тре завтра вертати до Дрогобича, бо ту в тій проклятій ямі годі видержати. Десь на кожнім кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що за чорт, що все мене нині так дразнить, так допікає? Я певно дуже хорий! Тре буде зараз завтра піти до доктора, то єдина рада!

В тій хвилі прийшла служниця і покликала його на вечерю. Герман звідався, що робить Готліб.

— Спить, ще від обіду ані на хвилю не будився.

— Може би го збудити до вечері? — спитав Герман.

— Та нащо? Він і так змучився, — най си відпочине. А якби збудився вночі і захотів їсти, то я йому лишу вечерю!

— То най і так буде! — сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що таке з ним сталося і що би ту йому робити.

IV

Ніч. Звізди горять та мигкотять над сонним Бориславом. Холодно. Воздух прочистився, прояснився, — ген на далеких Тустанівських пастівниках залягла мрака. Гори дрімають у тіні, крізь величну тишу, не переривану гамором людської недолі та людського униження, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого, таємного шуму, мов дихання сп'ячої природи.

Герман спав твердим сном, уколисаний не так супокоєм думок або втомою по дневній праці, як радше ситою вечерею, котру залляв порядною порцією різних упоюючих напитків. Герман не любив упиватися, — але нині преціньтреба було покріпити свою силу, треба запити щасливу нахідку нової матки, треба впрочім „заморити черв'яка", що без перерви вився в його нутрі, без перерви шпів і прожирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу, що тяжко йому навіть було діждатися, поки служниця не поприносила наладжені з Дрогобича бутельки з вином та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим прудше шибали різні думки, — тим більше чув потребу нового жару, забуття, розплинення в нічо, — щоб тільки те розплинення було любе, лагідне, легеньке... Його лице налилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі підмітувалися на столі, — язик починав лепотіти щось без зв'язі і мислі, — служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще приладила і постелила була ліжко. Затонувши в пухових подушках, Герман ще хвилю обертався, лепотів, силувався навіть думати, але в його голові все помішалося, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли одним разом повіднимати всі слюзи і всі затвори. По хвилі він утих і заснув мертвим сном.

Але ні! Хто це казав, що Герман спить, що Герман п'яний! Ні, він зовсім не п'яний, він не спить! Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, — він пив багато, напивався жару й отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би десь у даль, у той синій, усміхнутий безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, яким ще ніколи не бував! Довкола нього зелень, цвіти, криштальні води, шум'ячі гаї — в далі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали, — ох, се не Борислав, се не та западня проклята, що душила його задхлим воздухом і смердячою заморокою. Тут чисто, ясно, весело, — ох, як весело! Герман віддихає повними грудьми, — легкими скоками, мов серна, проходжується по цвітистих лугах, топче запашні цвіти, котрі настоптані ще краще пах-

нуть, і звучать, — так любо, солодко звучать, що його хватає за серце. Де він... де він чув ті звуки? Не може нагадати.

Щастя, се твої звуки, твій запах, твій погляд у тій зелені, у тім чистім лазурі, в тих чудних горах, потоках, дібровах! Щастя — ти моє! Ти віддалося мені, як любка свому милому, — ти відкрило мені своє лице, подало мені свою руку, — я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, — чую віддих твій глибоко в серці, чую, як тепло розгріває мою кров і вона дзвенячи, мов срібло, біжить ясними стругами по моїх жилах! Щастя, — ходи в мої обняття, віддайся мені зовсім навіки! Я сильний, молодий, хороший! Я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою, запаху, утіхи! Ходи до мене, — я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким чарівним а сильним голосом прокликав він сю пісню, се заклятя! Чу!.. Гаї, діброви, ріки і гори, і небо синє і цвіти пахучі, — все, ціла природа дзвенить, гомонить відголосом його пісні! Кілько солодощів ллється з кожного слова, з кожного тону. Як розкішно дихається тутка, — ні, розкіш хвилями ллється в його грудь, розширяє її до безміру... Він простер руки широко-широко над околицею. Він улетів над нею, мов огромний орел, а настрічу йому з усеї природи гомонить:

— Щастя, я твій, — я сильний, молодий, хороший, — я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою й утіхи! Щастя, ходи в мої обняття! Щастя, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, велитну силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від краю до краю. Грудьми приляг до її розкішної груді і чує биття серця в її глибині. Се ж вона сама — те щастя, і він дивується, як він уперед не знав сього. Він, п'яний з розкоші, притискає любку до груди, пестить її, наливається її теплом, її силою, любується нею, як забавкою, молиться на неї, як до бога! Вона для нього все, — він нічого не бажає, посівши її, — бо тепер нічо не може розірвати його з нею. А вона з божеським усміхом на лиці глядить йому в очі, тає в його вогнистих обняттях, — слабне, в'яне, тає... Це пароксизм любовної розкоші, се зеніт щастя навіть для щастя самого!..

— Любко, ти богиня!.. ти вічна, безсмертна правда! Що за усміх, що за голос тихий, розкішний:

— Так, я богиня, я вічна, безсмертна, я твоя.

З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любку! З якою силою, з якою жадобою п'є він її вогнисті поцілуї! Більше жару! Більше вогню! Більше розкоші! Хвиля така — то вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, — жар перемагає його, котиться потоками ляви по його жилах. не дає дихати, не

дає думати. Він увесь — тільки одно чуття, — й очі зажмурив щоб тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш усіма порами тіла.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях... Пахущі цвіти пов'яли, потоки повисихали, помутніли, мов від спеки. Але він сього не бачить, не чує, — а чує тільки одно, як жар, сила, живість у нього чимраз більшіє, росте, змагається, немов переходить від неї до нього. І чим сильніші стають його мускули, чим швидше котиться кров у його пульсах, тим і обняття та поцілуї його стають сильніші, безпам'ятніші — тим більше жар обнімає всю його істоту.

— Ти вічна, безсмертна, ти моя! — шепче він.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях. Немає вже сил, щоб промовити слово, не має сили, щоб усміхнутися. Вона тільки слабо, солодко дише в його обняттях, — чимраз слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов уголь, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло, — країна щастя щезла, мов хмара, мов привид. Поволі, поволі сива мрака, удушлива, густа почала залягати довкола. Повійнуло холодом і послідні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман ще лежав у безпам'яті, ще був велитом...

— Любко, любко, ти моя, правда? — шептав він. Але в тій хвилі знов повінуло холодом — гострим, пекучим, і він стрепенувся, — замість вічно молодої богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що жар страшний горить у його крові, розсаджує його груди, — але довкола все було холодно, гидко, мертво...

— Щастя, щастя, де ти? — скликнув він у страшній тривозі та розпуці. Ніхто не відповідав.

— Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене, — скрикнув він. — Та годі, ти мені не уйдеш! Я сильний, у мене в крові цілі вулкани вогню, я здужаю дігнати, зловити тебе! Ти не уйдеш мені, — ні, ніяким способом!

І він пускається скаженим бігом кудись у темну далечину, не бачачи куди й за чим. Його сила росте, — але він чує, що нема вже в нього такої легкости, як уперед. Він не може свобідно знестися вгору, мов орел, — не може ясним поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де скрилося щастя. Його гарячий, важкий віддих уноситься перед ним, мов хмара, і затемнює його погляд. Залізні сильні його мускули м'якнуть стають звичайним людським тілом, хоч утоми ще в них не чує. Він летить без упину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в тій скаженій погоні.

— Щастя, де ти? Куди ти сховалося? Ти преціньо віддалося, мені, ти моє!.. — кричить він, але відповіді нема.

Мрака,— він кидається у мраку, мов блискавка. Холод,— він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Дерева хиляться, куди він пройде, — трави в'януть, цвіти перегоряють на вугіль. Але він не питає,— він летить далі,— він знає, що мусить дігнати щастя!

— Стійте, пречудні привиди! — кричить він, знемагаючи. Жар його почав остивати, в тілі чутна утома, в крові холод.

— Стій, щастя! Ти преціньмоє!

І воно стало. З густої пароки виринає країна — хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Се не та, де вперед заблисло його щастя. Се не та лагідна, люба ясність, не те синє небо, не ті рожеві гори, не ті цвіти пахучі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море зелені темної, твердої, гострої, — а береги того моря, то густа паморока, що хмарою зноситься над лісом високого, гінкого бадилля. Тут дібров нема, лиш одинокі групи високих стрімких пальм з вінцями огромного листя, котре махається у воздусі власною силою, мов крила вітряка. І потоків сріблистих тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду, а в гущавині бадилля скомлять тигри та ричать носороги. Де він бачив, де він бачив сю околицю? Чому вона видається йому такою знайомою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тих гострих тернистих листях? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіви гнилизни. Де він? Куди занесла його скажена погоня за щастям?..

Тривожними, тремтячими ногами ступив кілька кроків наперед. Чу! Шорох між високою травою! Се переполошена його приходом ґазеля зірвалася зо сну і зручними скоками погнала далі і щезла. Але Герман уже не думає, не нагадує, де він. Якась дивна сила здавлює його мислі. Жар якийсь палить його, мов хто вогнем обложив його шкіру,— а преціньна чолі виступає холодний піт. Він спішить наперед. Он група пальм запрошує його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру раз-у-раз шевелиться, мов огромні вахлярі, порушані невидимою рукою. Він так спішить до тіні, такими любощами наповнює його думка про спочивок, так заманчиво манить його листя!

Ось він під пальмою у холоді, коло живого журчачого джерела.

Але нараз — легенький шорох, крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка,— Герман почув лиш тільки, що вона мигом повалила його на землю. Він обезумів від страху і болю. Одну хвилю не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж,— той сам boa constrictor, що в нього був намальований і на котрого він не раз так любувався,— обкручував його своїми дужими за-

лізними скрутелями. Ах, що це він зробив! Пощо йшов у прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Прудкими рухами вуж обвивався круг нього і придавлював його заразом до пня пальми. Холод від тіла гадюки доходив йому до кості, морозив сміліcть і силу,— він не міг ні крикнути, ні втікати, ні боронитися. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутелі доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух у грудях,— він чує, що вуж обмотав його доразу,— він бачить його голову, його страшенні, демонічним блиском, злорадною втіхою граючі очі якраз проти свого лиця,— погляди їх стрілись і Герман помертвів. Мов льодовими ножами запоров його в груди той гадючий погляд! Ось паща змії рознімається широко-широко, мов кривава пропасть, Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб послідній раз здавити свою жертву, щоб подрухотати їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі лізуть наверх,— отворені уста харчать, тіло холоне і мертвіє.

— О розпуко! Гинути,— чи так суджено мені гинути? Щастя моє, чи ти ж мене сюди завело?

Ся думка промигнула йому через голову в тій страшній послідній хвилі. Червоні колеса закрутилися перед його очима, заливаючимися кров'ю... Ще хвиля, ще один стиск... Але ні. Герман зібрав послідні остатки сили... ні, не зібрав свідомо, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм пруднувся в послідній натузі,— пруднувся так сильно, так нагло наперед, що скрутелі пустили, звільнили, обсунулись, і Герман доразу пробуджений, зірвався на рівні ноги, держачи в судорожно затиснених руках — що?.. кого?..

— Прокляття на тебе! Не вдалось... — прохрипів над ним лютий, глухий голос.

Але Герман у своїм нелюдськім зрушенню, не можучи прийти до повної свідомости зі сну, страху і болю, зібрав усю свою силу і з найбільшим зогидженням кинув до підлоги те холодне, звиваючеся, ціпке тіло, котре держав у руці. Грохнуло, мов огромний тягар,— зойкнуло, мов конаючий. Сі два рівночасні і рівно страшні голоси протверезили Германа. Він скочив в одній хвилі з ліжка, черкнув сірником по стіні і засвітив свічку. Що за вид показався йому! На підлозі лежав його Готліб з окривавленою головою, котру розсадив собі, падучи з ліжка, відки кинув його батько. Він вився і харчав у страшнім болю,— але з очей його ще не сходила та запекла злоба, та ідіотична ненависть, котра блискотіла в них ще вполудне, скоро прийшов до батька. Герман став над ним, мов оглушений. Він мимоволі глипнув у дзеркало і, побачивши себе, залякся. Його лице ціле посиніло від

страшного здавлення,— білки очей залиті були кров'ю,— кров капала з лиця, котре продер Ґотліб в однім місці нігтями.

— Ти що робиш, вироде?— спитав Герман по довгій мовчанці, під час котрої Ґотліб усе ще лежав на землі з затисненими зубами і часом тілько кидався судорожно з болю.

— Ти що робиш?— питав далі Герман глухим, тремтячим голосом. — Чого хочеш?

— Прокляття на тебе,— прохрипів ідіот.— Грошей хочу, давай сюди!

— Грошей хочеш? А за що? На що? Ти чим заробив на гроші? Ти може мучився на них ціле життя так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вироде!

— Га, замордую ще, замордую, абис знав — хрипів Ґотліб, б'ючи кривавою головою о підлогу.— Давай гроші, то ти дарую життя, давай!

— Псе проклятий,— крикнув Герман і приступив до нього.— Ти ще грозити мені! Ґадино, хіба ти не бачиш, що в одній хвилі можу тя розтоптати, як жабу!

Най прокляття Єгови спаде на твою руку, котра піднялася на батька, і нехай вона всохне, як суха тернина!

Ґотліб страшно захарчав,— хотів зірватися на ноги, але не мав сили, і покотився аж до ніг Германа. Лице його було страшно бліде, волосся позлипалося від крови, він почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини,— він кинувся до сина, щоб зав'язати його рану, але Ґотліб почав битися о підлогу, кидатися і кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

— Пусти мене, най здохну! Не хочу твоєї помочі!

Надбігла служниця, збуджена гамором, і остовпіла з ляку.

— Що стоїш,— крикнув на ню Герман — ходи ми помочи зв'язати сього шаленого, бо далі вся кров з него стече!

По довгім шамотанню Ґотлібові зв'язали хустками руки й ноги, відтак обмили і перев'язали його рану і поклали втомленого, охрипленого, ледве живого на ліжко. Він ще хвилю кричав, але ослаблений до крайности, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пішла, дрижачи зі страху і зачудування і не знаючи, що се все значить, що сталося з Германом і його сином.

А Герман лишився сам у своїм кабінеті.

Все, що сталося після страшної хвилі його пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподіване, неприродне, що Герман довгу хвилю стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити собі все, що сталося з ним через тих кілька хвиль, але ясність і споминки приходили так поволі, що довгий час, видячи його стоячого, можна було думати, що се камінна статиця, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалося все діло — ставало перед ним у цілій страшній, голій правді. „Мій син перший бажає моєї смерти. Ненавидить мене люто, завзято, як найгіршого ворога! За що? Чи на то ж я працював увесь вік, мучився, ссав, дер, щоб тепер не бути безпечним свого життя навіть перед власною дитиною? А моє щастя, котрим я так славився, де воно? Коли в життю я зазнав його? Хіба тоді, як ще малим хлопчиною їздив на онучкарськім візку! Боже! боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затруїв мою кров гарячою жадобою грошей? Чим я заслужив на то? Хіба з мене не міг бути добрий чоловік? Міг, я се чую нині, але ти, ти пхнув мене на тоту прокляту дорогу. Ти вказував мені на ній образи щастя, — фальшиві образи! Ти ошукав мене! Ти несправедливий! Я проклинаю тебе! Най на тебе спаде вина нинішньої ночі, — на тебе сльози тих тисячів, котрі через мене стали нещасливими! На тебе, на тебе!.. Я пречінь слабий чоловік, — без твоєї волі нічо не міг я зробити! Ти все дозволив, — ти всему вина!..

І Герман у скаженім болю грозив небу кулаками, — звинявся з усього, мов дитина, звинявся перед послідним зерном людської натури, котре ще остало в нім, неперепалене забійчою золотою гарячкою. Але чим більше звинявся, чим більше кляв небо, тим тяжче ставало йому. Він не міг зразу переглянути всеї незмірімої пропасти недолі, пониження й одичіння, в котрій тепер нараз побачився. Аж звиняючися з усього сам перед собою, він розрив усю погань, яка нагромадилася з давен-давна в його життю, — аж тепер побачив ясно причину всього того, що тепер мучило його і гризло. Якими вогнистими, палящими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівности з усіми людьми! Яким безмірним докором гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, котрих він досі так мало чув, про котрі навіть не думав ніколи! „І ти причинився до збільшення тих ран і доложив свою часть до сего тягару, що давить братів твоїх!“ Суспільна боротьба, про котру одні балакають з нуди, другі для зиску, треті з ненависти до всього, що людське, чесне природне, — стала лицем д лицю перед Германом перший раз тепер, у страшній хвилі найбільшого збурення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердешного болю. Тепер ажень поняв він ясно все, що досі морочилося йому, мов сонні привиди. Тепер поняв, чому його серце щеміло не раз у часи найбільших спекуляційних удач, чому грижа якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кожний раз, коли по обрахунку з робітниками зраховував докупи ті надвишки, котрі поуривав їм з тої нужденної заплати, за яку вони ставали в нього на роботу.

Тепер ажень поняв Герман, який страшний він переступник, він, котрий довгі літа добивався слави твердого, холодного Geschäftsmann'а, котрий гордився нею, мов найбільшою чесно-тою,— гордився безсердечністю та нелюдськістю! Але пізнавши і понявши все, яким же нужденним, слабим, нещасливим почувся Герман! Хіба ж він сам з власної злої волі став недолюдком? Ні, — він мусів ним стати, ступивши раз на прокляту стежку,— мусів зайти до тої цілі, до котрої зайшов! Мусів! Він пречінь був зразу бідним либаком, — він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, — щастя, ввесь світ каже, в багатстві. І того щастя бажав він і бажає й донині, — за тим щастям гнав він ненастанно, гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг вернути назад, — його перли наперед другі, ціла товпа подібних до нього! Що ж він тому винен, що дорога кінець-кінців завела в пропасть?.. Але хто ж винен? Герман не міг на се відповісти, —йому мішалося в голові. Хто винен моїй нужді, моїй грижі? Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, — хто заслі-пив мої очі, щоб я не бачив нічого, аж поки не буду на дні безвихідної пропасти? Хто се такий? Хто се такий?..

Герман боровся з думками, напружався, але не міг найти відповіді. Його очі почали без цілі й виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмету на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце — в образ на стіні, в той сам образ, що нині рано визвав цілий ряд споминок у душі Германа, а вночі оживився в такий страшний спосіб. Герман замер на місці. Вся тривога, ввесь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Се той сам погляд, котрий у сні заморозив усю кров у його серці! Як блищала до світла різнофарбна луска на тілі гадюки! Се та сама луска, те саме тіло, що дотикалося його в сні, котрого страшний стиск передавлював його тіло до кості, запирав йому дух у груді, висаджував очі з голови! О так, се той сам вуж! Його сон триває далі. При меркотячім блискоті свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушаєсь, простується, підносить голову догори, закручує хвостом шриочезні колеса, все ближче, все ближче до нього!..

Га, що за думка блисла нараз у Гремановій голові? Це не вуж, це безмірно довга, зросла докупи й оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота · блискучого! О так, се певно так! Хіба ж сесь блиск, що б'є в очі від вужевої луски, — хіба ж се не блиск золота та срібла? А сесі різнофарбні латки на нім, хіба се не різні векселі, контракти, банкноти?.. О, се певно, се не вуж його обводить свої-

ми, велитними ввоями, а його власне багатство! А як злобно, як люто глядить на нього зачарована потвора! Вона певна своєї добичі, — вона знає, що її металевим перстеням, її горючому блискові ніхто не уйде! Вона знає, що найпевніше не уйде їй Герман, бо він на дні пропасти, він жертва розпуки, — й вона, вона завела його сюди!

Герман усе те порозумів в одній хвилині безмірної болі та тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна задзеленькотіли від його реву. Він чув, що ся одна думка валить у порох, у нічо його цілого, з його життям, надіями та плянами,—його прошибло таке саме чуття, якого мусить дізнавати чоловік, котрого заживо четвертують. Зажмуривши очі, він у скаженій безпам'яті кинувся наперед, горі стіною, — вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щомоці. Золочені рами розпирслися на боки з лускотом, — але Герман не отямився. Він скочив на полотно і, мов безумний, почав топтати його, плювати на малюнок, здряпувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один конець ногою, хопив за другий і роздер на два кусні, — зім'яв їх у клубаки й кинув геть через вікно. Він був немов у пароксизмі, — груди підносилися й опадали швидко, кров стукала о пульси, і перед очима все крутилося, мішалося, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на вулицю.

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі із сходу і густою чередою залягли вже більшу половину неба. Крізь невеличкі відступи між ними виднілося темне, глибоке тло неба з блискотячими звіздами. Холодний вітер потягав від Губицького лісу. Німі кошари бовваніли в сумерку своїми кінчастими, гострими контурами, мов огромні гостро завершені стоги сіна. А нижче над землею все тонуло в глибокій пітьмі поміж чорними глиняними сугорбами. Тільки вулиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузенька утоптана стежка для пішоходів. Герман поквапно спішив нею наперед, спішив не думаючи, куди і за чим. Його гнало щось з дому, — йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов, ішов уперед долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов квапляючись до якогось важного діла.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — воркотав він.

Сонний Борислав розкинувся круг нього, мов озеро болота, глини, брудних хат, маґазинів, фабрик, недолі і муки. Він знав добре, що вся та різнородна маса тепер лежить мертва, обнята глибоким сном, — а преціньхолодний вітер, що віяв йому просто в лице, так сильно і так болізно разив його нерви, що перед ним немов усе довкола колихалось, гойдалось, розрушувалось. Той мертвий Борислав, котрого всевласним

паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, — ями, мов створені смочі пащеки, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшенної глибини, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельної розпачі та муки конаючих. А заким Герман міг отямитися — привиди щезали, лишаючи тільки в серці його льодоватий холод тривоги, мов застримлені стріли.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — проворкотав він, і поперед його очі з перераженою живістю проминула труп'яча голова і цілий кістяк Івана Півторака, — бо, йому здалося, що кістяк стояв ось тут перед ним насеред дороги і грозив йому своєю обгнилою кістяною рукою. Тут його думка, що серед усеї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах у самотріску, опинилася на однім предметі, чепилася його, мов потопаючий слабої стеблини.

— Що сталося з його вірником, що так раптовно поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ся слабість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник почувається до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічо більше?.. Сі мисли насувалися тепер Германові до голови, але з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався — зайнятися виключно тим ділом, не тикаючим просто його самого, — щоб хоч троха забути все те, що давило й палило його мізок. Він з гарячкою якоюсь почав думати о смерті Івана Півторака, розбирати й розважати всі обставини. Іван мав думку заробити стільки щоб міг у Тустановичах купити собі хату і кусень поля і для, того не брав щотижневої виплати, але, живучи враз із жінкою, обходився дуже скупо її власним зарібком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа впоминатися грошей, що заробив її чоловік, то Герман увидів, що в книжці видатків стояло виразно записане його власною рукою: „Взяв дня того і того всі гроші". Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щоб пригадати собі, чи він платив коли сі гроші Іванові на руку. Може бути, що Іван узяв їх через руки вірника, як се не раз ріпники роблять. Але що ж виходить із сього всього? Нічо, поки не возьмем на увагу блідости та слабости вірника при оповіданню Матія. Так се значить тоді, що... що Германів вірник або сам забив Івана, чи там пхнув його п'яного до ями, або знав о тім і може поділився грішми із забійцею?.. То принаймі певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що на Покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів сього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками зайнятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Борислава, де при купці стояло кілька нужденних старих, гнилою соломою критих хаток, у котрих жили ріпники. В одній із тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Се світло серед загальної пітьми звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов ід хатині і заглянув крізь тісне віконце до середини. Він не знав, хто жиє в тій хатині, і йому зовсім не йшло о те, — дізнатися сього. Щось перло його — придивитися, як живуть ті ріпники дома, поза роботою, ощ говорять, чим занімаються. Та й того не був Герман так дуже цкіавий, бо кілько ж то разів заходив він у такі хатки, кілько разів обзирав холодним, згірдним поглядом усю мізероту, котрої повні вони були від гори до споду! Але нині дивним якимось способом ус,е на що поглянув, виглядало ля нього не так, як звичайно,— усе, чого діткнуться, змінювалося, перекидалося в що інше, мов зачароване. Всякі найщоденніші і найзвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків, — і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно, зовсім несподіване зрушення, котре мусіло довершити морального перевороту в його душі, перевороту глибокого, страшного, болізного, котрий нині в нім звершався силою всіх вражінь життя, наслідком усіх добрих і злих сил, котрі він у собі виробив.

У хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило о страшній нужді і занедбанню. Тісна хатина з голими, давно небіленими, закоптілими, пообдираними стінами подобала радше на гріб, ніж на людське помешкання. Більшу половину вільного місця в ній забирала глиняна піч із припічком, до котрого припирав дощаний тапчан, застелений соломою і накритий грубою веретою, — і тілько всеї постелі! Ні стола, ні стільця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька лахів жіночих, а над тапчаном на двох шнурах дощана, грубо збита колиска. Тільки всеї посуди побачив Герман усередині! На тапчані сиділа молода ще, хоч нуждою й невсипучою, важкою працею страшно зіссана і підточена жінка. На ній була брудна зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього надвержена дірява хустина непевної барви, з - під котрої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала колиску, а другою час від часу втирала сльози, що, видно, на силу перлися їй до очей. Герман знав добре ту жінку, — се була вдова по Івані Півтораку. Перед нею, обернений до вікна боком, сидів на припічку старий Матій, з невідступною файчиною в зубах.

— Ей, Марисе, Марисе! — говорив старий Матій м'яким тремтячим голосом. — Не такого я життя надіявся для тебе

та й для Івана! Та що! Не знати, ци бог не судив, ци лихі люди не дали!

Марися, замість відповіді, заридала вголос, захлипала мов дитина.

— Цить же бо,— уговорював Матій,— не час тепер плакати, нічо не поможе, лиш здоров'я шкода! Тоді було плакати та кричати, коли пропав зо світа, тоді би то було ся бодай на щось здало, а тепер!..

— Ох, господоньку мій,— зойкнула бідна жінка,— абож я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив мені, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоб доразу сторгувати той нещасливий ґрунт, потому ще десь мав піти. Ще му, небіжчикові, кажу: „От, може би ліпше було туй де ближче купити яку пустку, і до роботи близько і всьо",— а він до мене: „Най мене, каже, бог боронить від тої роботи, не хочу ї на очі видіти! Волю з голоду здихати межи добрими людьми, косити, молотити, на жорнах молоти, щобудь робити за кусник хліба, ніж маю ту день бути в тій западні!" Та й як пішов, і на нинішній день!

Матій порушився на своїм місці, почувши сю мову.

— А коли то було, не знаєш?— спитав він.— Коли Іван пішов?

— Та він вибрався якось вечором на самої Покрови. Не знаю, казали другі, що його ще виділи у Кирницького.

— А потому ще вернув назад з міста?

— Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажуть, узяв від пана.

— А ти його виділа потому?

— Ні, не виділа.

— А знаєш допевно, що гроші відобрав?

— Аякже, знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень — нема Івана. Я йду до пана, щоб бодай гроші віддав.— „Що, каже, то ти приходиш по гроші, а твій чоловік іно-що ту вчора був і гроші відобрав!" Ще ся розтріскотав на мене! Та й тілько всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось у голові. Довгу хвилю мовчали обоє.

— Пропало!— сказав укінці Матій, важко зідхаючи.— Нема що й згадувати! Як йому ся який лихий чоловік прислужив, то най му бог відплатить за все! Добраніч, небого! Не плач, не гризися, чень то колись бог дасть добро!

— Ой, уже!— відказала жінка, заходячися з плачу.— Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не ту! Бувайте здорові, най вам бог стократне відплатить, що-сте прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи й слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за угол і видів ще кілька кроків, як старий ріпник

ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під носом, немов нараджуючися з самим собою. Але швидко старий щез у пітьмі, а Герман, увесь дрижачи з холоду й від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце таяло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що коли вона говорила,— сльози тислися до його очей, важкі, горющі, давно невидані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що з нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрішній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився бистро в його душі, переворот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, того Герман не знав, над тим не міг застановитися. Та й що йому до того? Коли старий будинок звалиться до ґрунту, до дрібки, коли руїни згорять і спопеліють, то й новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? Із чого?— Покаже час, покаже потреба, покаже совість.

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилю насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпухлих почервонілих очей, — зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки її лице показувало, який біль лютився в її серці, як вона терпіла. Але хвиля розпуки минула, — рвучою рікою вибухло затаєне горе.

— Дитино моя, дитино моя! — ридала вона, припадаючи до колиски. — Нема твого тата, не прийде вже ніколи. А ти, біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабості, в недолі? Хто догляне, порятує? Господи, чому ти забрав його зо світа, а мене лишив на таку тяженьку недолю!..

Хлипання перервало її завід. Дитина в колисці пробудилася від її голосу і підняла головку вгору, витягла рученята до мами.

— Та-та-та!— пролепетала дитина.— Та-та-та!..

Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний любий голос дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала ручки дитини, обливаючи їх горючими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Сесь образ нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої несвідомости, довершив того, що не довершили всі різнородні, а такі сильні враження нинішнього дня. Гарячі сльози жбухнули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите скло,— дренькнуло срібло, розсипаючися по хатині. Той брязк і дренькіт проразив Гер-

мана не менше, як саму Іваниху. В його ухах він звучав, як зойк нарікання, розпуки та жалю. Якась дика, незнана сила поперла його, і він пустився щомоці втікати горі вулицею, аж земля під ним задудніла.

— Господи, що се таке? — скрикнула перелякана Іваниха, почувши брязк вибитої шиби. Вона озирнулася і зачудованим оком дивилася на срібло, що котилося в різні сторони по хаті. Що се? Відки той несподіваний дар? Хто змилосердився над її нуждою і таким чудним способом посилає їй поміч?.. Вона з диву довго не могла прийти до себе. Аж плач дитини протверезив її. Вона вибігла надвір, але під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських кроків по вулиці показував, куди втікав Герман.

* * *

І що далі?

Ех, милі читачі, далі життя пішло своїм звичайним ладом,— Герман у доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилевий; хвиля минула, і він мусів знов стати тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянтом, не зважаючим на стогін нужди і вдовині сльози.

І Мошко став у Германа далі за наставника, а хоч Іваниха й Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власне сумління мовчить? Кого доля засудила на потолочення, той буде потолочений,— ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але це далека-далека історія.

BOA CONSTRICTOR

ПОВІСТЬ

ДРУГА РЕДАКЦІЯ

(1907 р.)

І

Герман Ґольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, скільки разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається це щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу й виплатити ріпникам[1]. Герман Ґольдкремер, хоч маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна,—сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед маґазинів, завалених бочками кип'ячки[2] та величезними грудами воску. Правда, той домик, поставлений його коштом, усе таки найпорядніший і найкраще положений на ввесь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоч стіни білі й вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні маґазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Повітря задушливе, загусле від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці[3]. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання поміж брудні шопи, поміж глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів,— тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати—не то шкіра, не то якесь невидане полотно; від них на сто кроків віє нестерпний дух нечисти, сопуху, шинків, зопсуття. І голоси в них—ні, це не людські голоси, а якийсь крик глухий, охриплий, немов дренькіт розбитого баняка[4]. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Деякі з них, що, помимо ранньої пори, підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині), заглянули в вікно й побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

---

[1] Ріпник—копач ропи (нафти нечищеної).
[2] Кип'ячка—неочищена нафта.
[3] Дуриця—рослина (Lolium temulentum), дурійка, дурець.
[4] Баняк—чавунний горщок.

— Такі люди, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не то що не витягли б, а ще би глибше пхнули.

І ось в якім товаристві приходиться йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно й відвернувся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка воскована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода й „писемне" бюрко,—ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати й золотисто-кривавими переливами грало на гладких, блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них,—він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах,—на нім спочили Германові очі. Була це досить гарна й вірно змальована картина тропічної індійської околиці. В далечині, повиті синявою мрякою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенґалії. Здається, чуєш, як у тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скімлення тигра-кровопийці. Ближче до переднього пляну малюнка тросників не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, рясна, ясно-зелена папороть, а над усім зносяться живописними групами стрімкі широколисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку—якраз така група, розкішна, стрійна. Під нею кілька ґазель; вони прийшли, певно, за пашею. Але необачні звірята не доглянули, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удав (Boa Constrictor),—сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли до пальм. Нараз вуж блискавкою метнувся вдолину—хвилька мертвого переполоху—один блей ухопленої ґазелі, один і останній,—і все стадко в дикім переляку ще стоїть, мов закам'яніле, тільки одна найбільша—видко, мати тамтих—повалена звоями вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли ґазелі ще не отямились, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми величезними скрутелями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутів його сорокатого, блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать немов у сльозах. Жили на шиї напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним, демонічним вогнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре в них вдивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь глуху, невияснену вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, диявольським вогнем розіскрені очі гадюки. Цей малюнок відразу так йому подобався, що, поба-

чивши його десь у Відні на виставі, зараз купив його. Правда, в Дрогобичі жінка не хотіла мати в себе в домі тої „обридливої гадини", отим то Герман повісив його в себе тут у Бориславі. Не раз, коли сюди до нього заходили інші промисловці або урядники і з жахом поглядали на цей малюнок, Герман усміхався й говорив, прицмокуючи:

— Правда, гарний малюнок! Оригінал! П'ять ринських[1] коштує, ще й без рами. За саму раму п'ятдесят дав!

А потім додавав, поважніючи:

— Що ж, ä Kampf ums Dasein![2] Коза хоче жити, і вуж хоче жити. А хто тому винен, що вуж не може жити травою, лише козою? А ти, козо, будь мудра, не лізь вужеві в зуби! А бир-бир!

Але насамоті Герман якось не міг жартувати ані з вужа, ані з кози. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими гадючими очима, йому здавалося, що цей вуж колись оживе й принесе йому щось незвичайне — велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа холодна паморока, що до світа була залягла над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка й добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за ввесь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повінь світла; ранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду,— все те лоскотало його змисли та заразом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроєний вчорашньою їздою й домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки й до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною, кістяною ручкою,— йому стало так якось солодко, ні одна думка не ворушилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей замислених, склонних багато розважати, то preцінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився й пустив волю всім вражінням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої духові очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодости. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першім виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоч і як не раз йому прикре буває теперішнє життя,— однако ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли якимсь важким прокляттям над його головою — прокляттям нужди, що заглушувала в першім зароді гарні й добрі здібності його

---

[1] Ринський — біля карбованця.

[2] Боротьба за існування.

душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, не раз мара давньої нужди затруювала йому найбільшу радість, досипала гірчиці-полиню в солодкі напої багатства й розкошів.

І досі він живо нагадує ту напівзвалену, підгнилу, вогку, нехарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два струпуваті каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і перекваше́ний луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого делиння та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз-у-раз таке задхле, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася й відти розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, тобто по кілька сварливих, лінивих і до крайности нехлюйних жінок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини — дітей. Мужчини, руді, пейсаті євреї, рідко коли зазирали сюди, найбільше — раз на тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабашувати. Були то, здебільшого, капцани[1]-міхоноси, міняйли, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, інші бували тут лише дуже рідко. Перші воліли не раз переспати дебудь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й оглушливого гамору бабів та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша від інших. Хоч іще молода жінка—всього могло їй бути 20, а хай 22 роки—то, проте, вона вже, так сказати, вросла, встряла в той тип єврейок, такий звичайний по наших містечках, на вироблення якого складається й погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людської освіти, і передчасне замужжя, і лінивство, і сотки інших причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною[2], хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло вдолину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні й різко викроєні, посиніли, від-

[1] Капцан—бідак (єврейське).
[2] Пристроєний — гарно вдягнений.

дулися, очі помутніли, скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла заміж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й годувати. Старшого сина він узяв із собою бозна куди, — він був міняйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки[1]; молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не затямив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадком довідався, що оба серед чистого поля померли на холеру, де їх знайшли аж десь за тиждень коло трупу коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі, тупо, хорував часто, і найдавніше враження, яке застряло йому в пам'яті — то його грубий животик, у який часто штурхали його інші діти, мов у бубон. Дитячі забави серед череди голих, заваляних, брудних дітей, пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшися за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов куча жаб, у гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних, довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з іншими дітьми долі берегом у потік і як старші євреї, стоячи на мості, реготалися до розпуки з його грубого, буро-синього животика, до котрого, мов два патички, причеплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитенят, — ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що напів перегнила та кишіла червяками і бозна яким гидом; ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурханням, бійкою та криком жінок; ті безконечні ночі, котрі він проводив, скулений у клубок від холоду, після котрих уставав рано горючий і червоний по всім тілі. Ох, ті страшенні ночі дитинячих літ, що іншим світять до пізньої старости ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і послідним щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старости пекли й морозили; сама гадка про них запирала йому дух у груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина; не знав, що така молодість у кожнім мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя й

[1] Платянки — онучі, рвана, непотрібна одіж.

плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступування, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці[1] з нужденними лицями, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він плював, відвертався й велів слузі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекричати котрубудь зі своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло здаватися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчоху і той самий клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким хлопчиком, що допік їй яким гострим словом, — чалапкала по баюрі, розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютости, а допавши бідного бахура, хапала за волосся й бухала без милосердя межи плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї і то дуже прикро. Вона була, як усі ліниві та бідні, дуже вразлива й люта, а в пересердю не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патинком так сильно по голові, що повалився на землю, облитий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе і його, — того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в якій вони сиділи, — не їх, а наймлена, та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого єврея, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами й сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя будучого мільйонера Германа Гольдкремера аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він подобав на семилітка, та й то лихо розвиненого. Сили й живости дитячої в нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства, і часто сидів-туманів цілими днями на лаві в хаті, хоч мати гнала його на місто продавати сірники хлопам або займатися яким іншим зарібком, як інші діти.

Було це літом 1831 року. Страшна нечувана досі пошесть навістила наш край. Довго бігали глухі чутки між народом, що наближається „кара божа", довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от видимої, наглої смерти. Аж ось вона й надійшла, сто раз страшніша, як надіялися. Цілі села

[1] Ріпниця—дружина ріпника, робітника при видобуванні нафти, робітниця на нафтових промислах.

пустіли-вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на вогні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерти вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на нім страшної печаті смерти. А хто ще лишився живий, ішов до корчми, пив і горлав пісень у безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумних, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних муках. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про упирів, що „потинають" людей, а по декотрих селах п'яні, очайдушні купи почали навіть палити на вогні таких, кого вважали ніби упирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як інші передмістя чи то тому, що тут задхле та нечисте повітря помагало ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стиснені густо в одних хатах, легко одні від одних заражувалися. Євреї, єврейки, а найбільше малі діти, падали, мов трава під косою, вмирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Скільки їх там перемерло — хто його знає. Котрі були маєтніші, повиїздили, при наближенню зарази в гори, на здоровіше повітря,— але зараза й там дігнала їх, може лиш де сотий успів вернути назад. Але в Германової матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого Вона серед загальної тривоги валандалася попід хатою, без. пам'яті від переляку й голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитячою цікавістю зблизився до того тіла, посинілого, покорченого, близького лютої смерти. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безмежно болізний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожне її слово в ті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько, — материнська любов, хоч під грубою шкаралущею, не загибла в ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, усі сустави стягалися, то випручувалися судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба, зеленувата муравиця.

— Герш...—прохрипіла вона,— не підходь... до... мене!..

Хлопець стояв, мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало й дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перевертатися на всі боки.

— Герш!.. Чесно живи!— простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися втікати.

— Води! Води!— прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері,— того й сам не тямить. Навіть не може собі нагадати, хто й як пробудив його з того остовпіння, коли й куди сховали трупа,— все те пожерла вічна непам'ять.

Він отямився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага палила горло, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша, глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще лишилися живі люди, блимає світло, меркотячи в віддалі і, мов гострі, ножі, прорізуючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла,—він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства,— його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються й дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить вулицями, щохвилі озираючись. Але голод не перестає докучати, проганяє поволі все інше, проганяє і страх і підсуває йому нову смілу гадку. Германові нема коли довго розважувати, — він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена, — дарма річ, сили нема. Він поповз до другої. Там лишеще сконав останній живий чоловік. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, всюди обшарив, щоби знайти бодай чимбудь занестися. Йому пощастило знайти здоровий боханець хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився тікати з хати. Та, на лихо, тікаючи, зачепив ногою за ногу мерця, що лежав розпластаний на землі, і з розмахом ударився лицем о землю. Йому й досі пригадується те страшенне холодне почуття, що обхопило його в тій хвилі, — такі хвилі не забуваються довіку! Так немов якась невидима холодна страшенна рука десь із якоїсь чорної безодні вхопила його, — не за ногу, а за саме серце. У нестямі Герман заверещав, але зараз же переміг себе, зірвався з місця й вискочив із хати не випускаючи з рук своєї здобичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушшя й заснув, мов забитий. Другого дня збудився значно покріплений, — особливо втішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по вулицях, не багато зважаючи на крики й плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з учорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою, —

голоду не боявся. Аж ось він попав на одну вулицю, по якій возили мерців з трупарні на кладовище, далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, навалені трунами, наборзі[1] позбиваними з нестругаиих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав, — купами перлися люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа знов пройняв мороз, коли поглядів на ту страшну, безконечну процесію,— він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, аби лише в далекі, глухі заковулки. Але ще довго потім йому причувався гуркіт домовин, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці, — причувався йому той болючий плач і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця цього дня, як проводив слідуючі, — він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження приглушили його пам'ять, він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутах, поки не надибав деяку страву або кусник хліба. Чим далі, тим більше лишала його пам'ять, йому ставало якось гаряче в грудях, а перед очима часто крутилися червоні колеса, — вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь просторій світлиці, в якій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце бачиться, саме заходило й скісним промінням освічувало блискучу, лаковану, чорну дощечку над його головою. Біля нього багато таких же ліжок, — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола й заглядає до хорих. Він дуже її злякався й затулив очі. Знов забуття.

Мов крізь сон, до його слуху пробивається писклявий, нестерпний голос, що довго-довго, одностайно приспівує. Він відкись ніби знає, що це шпиталь, але як він сюди дістався й чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабість, відки його взяли й за яку ласку. Враження з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний, осінній день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіже повітря, він почув себе таким безсилим, покиненим усіма, несвідущим того, що тепер починати, — страх перейняв його серед тої широкої, безлюдної вулиці, так як колись уночі при виді вогників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на

[1] Наборзі — нашвидку.

плач, але якось здужав перемогти себе й пішов, куди очі ви дять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці

— Герш, Герш! А ходи сюди!— крикнув хтось на нього збоку єврейськоюмовою. Хлопчина обернувся й побачив невеличкого, зизоокого єврея, з рідким, жовтавим поростом на бороді. На єврею була драптива бекеша й чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом.

Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнайомий єврей,—і він мимоволі наблизився до нього.

— Не пізнаєш мене? — спитав єврей.

Герман кивнув головою й випулив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя балабуста[1] там жила з твоєю мамою, знаєш.

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку про маму, сам не знаючи чому й про що, заревів на ввесь голос.

— Ну, ну, не плач,— сказав єврей благим, добродушним голосом. — Видиш, і мої померли, що робити? Всі померли, всі до одного,— додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба, і бухер[2], усі. Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не поможе. А я гадав, що й ти капорес[3], а ось ти ще живий.

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш,— сказав Іцик,— ходи зомною!

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич. Там у мене хата є, і кінь є, і візок, поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно[4] там жити, і твій тато там жив, та, бідний, умер.

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути й того таки дня попровадив із собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом повулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що бачилося, ті люди повиходили йно-що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пітьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а ще до того розмокла, ілувата земля чіплялася ніг, тяжіла, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захапувало з натуги. Але хоч і як силувалися, то проте йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще як ще, але схорований малий Герман! Тому малощо не до

---

[1] Балабуста — жінка (єврейське).
[2] Бухер — хлопець.
[3] Ти капорес — тобі кінець.
[4] Файно — гарно.

смерти приходилося, заким[1] доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився й заснув, мов забитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги між Бориславом і Дрогобичем. На північ від села підіймається високо догори спохуваста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій шумно пишається невеличкий, чотирикутний, самий дубовий лісок Тептюж. Саме село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких тисячу кроків, що тягнеться від Бориславського підгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал Татрянських, ані стрімких, вимулистих урвищ задністрянських гір. Тут краєвид у дивній гармонії показує вам чарующу привабливість і різнородність гірської околиці, і розгонисту ширину та одностайність околиць подільських. Мила, не велична й страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, риси все круглі, лагідні, гармонійні,— ріки невеличкі, прудкі, чисті, повітря здорове, як у горах, але без тої гірської різкости котра іноді стає прикрою,— а при тім усім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та людських осель, розкинених то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед усяким „зі своєї віри". З „ґоями" він поводився, як кожний інший,— сварив і ганьбив одних дошкульними словами, підлизувався іншим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важности. Взагалі, тут Герман у перший раз пізнав, що то за народ ті „ґої", і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного з „єврейської віри", так сказати, двоє лиць: одне, що обертається до християнина, у всіх однаке: гризке, насмішливе, грізне або хитре,— а друге, що обертається до своєї віри, і те лице нічим не різниться від лиць інших людей, значить, буває в кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка те „своє" лице було дійсно щире й ласкаве, тож малому Германові, що на своїм

[1] Заким — поки.

віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестощів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Вже саме життя на чистім здоровім повітрі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа, перші свої літа, душився в задхлім, нездоровім повітрі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми розкішно надихувався чистого сільського повітря, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, чистеньке,— і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, мабуть тому, що й у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому, як міг, та хоч не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик поводився з Германом, як з рівним собі, а бачачи його зручність і справність, радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура, блага та податлива, не приводила йому й на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до безоглядного послуху, як то люблять робити інші опікуни, котрі, хотячи ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, прибʼють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, туманувате й позбавлене власної волі й живости, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що: „Ось то ми! Порядок у нас мусить бути!"— А ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: „На чиїм візку їдеш, того й пісню співай".

Зимою Іцик почав учити Германа читати й писати,— розуміється, по-єврейському, бо інакше й сам не вмів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс в обставинах, так некорисних для розвитку духової здібности, що лиш вроджена завзятість могла помогти йому побороти початкові труднощі. Його розум, бистрий і похопливий у щоденнім життю, в звичайних речах,— при науці показувався таким тупим, непамʼятущим і неповертливим, що навіть терпливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку й на кілька годин переривав лекцію. Однако ж, не вважаючи на його терпливість і Германову пильність, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічнім способі науки.

Зате, як прийшла весна, настало тепло, погода, отоді почалося життя для Германа. Іцик запрягав конячку до візка, накуповував у місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни,— і гайда з тим добром по селах. Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скриньці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого „фурфантя", а понад тими сірими купами ледве виглядає мала голівка хлопчати в дрантивій

шапчині, зі здоровими рум'янцями на лиці, кучерява, весела. Довкола пишні зелені поля, шумлячі діброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне, голубе небо, — і тепло, сумирно, любо довкола, голоси пташенят зливаються з черкотом свердюків[1] шелестом зеленого листя, шваркотом потоків у одну безмежну, стрійну гармонію щастя, величі й супокою.

Гей, скільки то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю, — він із погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на запопадливість за тих пару крайцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок, — його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді; але все таки якийсь тайний, недовідомий голос шепоче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

Оце їдуть, бувало, дорогою посередь піль, — довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх стрункових, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно людської хати, — село в долині. Далеко-далеко на сході розіллялася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені, — то косарі. Іцкова конячка немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу й запахові, іде собі нога поза ногу м'якою „польською" дорогою, зриваючи часвід часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь єврейську пісеньку, мабуть: „Finsterer Balyguteh", батіг застромив за пояс та рівномірно розхитує головою наліво, направо, наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудовим, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що під захід сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє у віддалі, величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов це він онучкар, а до нього приходять баби й торгуються з ним.

Але ось вони з'їжджають з гори. За ними схопився туман куряви, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка між хатами, граються діти на вигоні, бродить худоба по оборах, — село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко

---

[1] Свердюк — коник.

замирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, — вже з призьбів посхапувалися пси й біжать громадою привітати гостя. Непривичний стрій[1], ще непривичніший візок побуджує їх до лютої завзятости, а скільки раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: „Міняй онуці, міняй!“ — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютости. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конячку, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знайомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне й підійме голову догори, та й далі. Інші взяли на око онучкаря, біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дарма. Германові робить превелику втіху ота безсильна лютість псів, він дражнить їх прутом і голосом, та регочеться до розпуки, коли який сміліший зведеться на задні лапи, щоби скочити на віз; віз тимчасом побіжить дальше, а бідний писько аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворушня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти — все біжить навпроцап й на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: „Чоловіче, чоловіче, а зажди но!“ Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають інші, і ще раз затягає своє протяжне: „Міняй онуці, міняй!“ Аж тепер він зупиняє коняку, кидає їй кулак сіна й обертається назад, щоби видобути скриньку з усіляким добром, за котре промінюють селяни платянки. От тут зачинається життя рухливе, говірке, веселе. Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають,— Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує,— на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався між сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, або й настирити те, чого й зовсім не хотів, і брав від нього шматянок утроє більше, як варт товар. І скільки то було сварів, криків, проклять та реготу на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою — і не вступиться: дай їй тото або тото за стільки онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі, і насварить на бабу, і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє коняку горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок і котрим

[1] Стрій — одіж.

зависливо дивитися на ножики, персні та скиндячки, що понамінювали інші. Вони слідкують за міняйлом здалека; коли він стане, стають і собі ж купкою збоку; іноді їх потручують ті щасливі, що мають з чим іти на торг,— а вони стоять німо й лише голодними очима пасуть кожний рух у тій метушні. Коли з купи залунає регіт, вони й собі ж усміхаються якось несвідомо, а коли відтам градом сиплеться лайка та голосні пересвари, вони так само мимоволі бліднуть і зціплюють розняті досі вуста. Германові не раз якось ніби моторошно, а ніби й жаль робилося тих вічно голодних, брудних, тихих і сумовитих сільських дітей, і коли торг був добрий, він випрошував у Іцика жменю цукерків або пару обарінків[1], кликав дітей до себе й обділював їх тими ласощами. Вони наближалися несміло, брали незручно й відходили, не дякуючи, мов іще дужче заклопотані тим несподіваним добродійством з боку купця, і потім знов ставали збоку й слідили його очима так само, як і перед тим.

Поволі їдучи горі селом, візок чимраз, то більше наповнюється платянками. Іцик поглядає на їх наскидані копиці й засукує руки,— знає, що швидко набереться в нього центнер і буде можна везти до ліверанта[2] в Дрогобичі. Та ось вони серед села, біля широкої, мурованої корчми. Іцик звертає коняку на брудне просторе подвір'я. Орендар Мошко — його знайомий. Тут він пообідає, розуміється за гроші, печених бараболь і молодої цибульки і побалакає „зі своєю вірою",— тут і коняку попасе, і онучки в коморі зложить на час, бо йому невигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гутористься серед вереску єврейських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапікали та, пикаючи час від часу, перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати на дворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в-ополудні. Гаряче, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дарма форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від овадів, а коли їм це наскучиться, поналамують зеленої широколистої вербини й обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до орендарської комори й зложив

---

[1] Обарінок — бублик.
[2] Ліверант — постачальник.

НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА

до свого таки мішка, що там стоїть лишень про ту потребу. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться й туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня й знов затягає своє: „Міняй онуці, міняй!“ Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина,— і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце геть - геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами,— ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу,— тим разом вони виїздять тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходиться їхати підгору, посеред поля, далеко - далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знайомого орендаря на ніч. „Вйо-у, косью! Гайта! Вйо-у!“ — покрикує раз-по-раз Іцик і знов зачинає мурликати під носом протяжну пісеньку: „Fluisterer Bałguleh“. І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкітливий візок, розлягається загублений у зелені, проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя — все одне! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна,— вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я.

II

Спомини уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, цілі роки, відколи оженився, він чув, що якась судорога зціпила його груди й притупила в нім усяке людське чуття.

Учора вечором, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлось минати давно знайому, похилену й напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті й стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілька сот разів він переїздив коло неї, і ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут живе. Учора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку й став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє дітей бавилося на подвір'ю коло невеличкої, занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, нерадо і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих,— певно, це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло шести, люлилася власне на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в

лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся її, і ще гірше матері, яка в тій хвилі кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву між дітьми. Він сів і велів поганяти коні. Його сильно вразив той тривожний, болізний погляд хлопчика, що не кричав і не плакав, коли інші збиткувалися над ним. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, коли часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чули себе всі рівними, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змалечку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крови, що малих дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом. Пригадалися йому його жінка і вся домашня погань,— і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалось якесь єврейське прокляття.

Але дальші спомини з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися перед його очима. Ні, тут уже почалася боротьба за багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйона, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й висисали без ліку народу, як ширили довкола себе без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому попри всіх достатках і розкошах таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його грудях часом щось металося й скакало з радости, але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Сьогодні перший раз він оглянув добре, відки набирав соків,— і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисяч, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолах не дуже займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, що падали на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство — то стоголова потвора, що пожирає інших, але, хто знає, може нарешті пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким соняш-

ним світлом. Ґазелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звої вужа блищали, мов золоті, живі персні, готові ось-ось обхопити свою добичу, а очі, ті зачаровані, вогнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурив очі, щоб обігнатися світла й страшного привиду.

Яким же способом доробився Герман Ґольдкремер такого великого маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здорове повітря, супокій, часті проїздки зовсім відживили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і повертливість значно збільшилася. Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоча слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападали на нього давні лінощі, і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи ані слова до Іцка. Але все те не псувало між ними доброї злагоди. І певно, Герман був би від тих хиб вилічився, якби був довше пожив у Ґубичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у яку постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз полегшав, сонечко світило ясно, а зі стріхи капало,— аж любо. Але надвечір надтягли сірі хмари, і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смеркалося доразу, а сніг усе ліпить та й ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив у печі, сів на припічку й жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів [1]. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. „А, певно, вже десь їде, ми його ще лишили в місті",—відповів селянин. Знов Герман чекає. Вогонь сичить і тріскотить у печі; він добув гороху й почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити й виривати китиці в стрісі. Вогонь погасав, Германові стало лячно, він докладав полін і раз-у-раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять,—волосся зводиться вгору на голові, думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухається,—ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед, немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслу-

[1] Додому.

хався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешними дверима й легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах,—виразно чути шолопання чимраз то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі; він, сам не знаючи що робить, втиснувся в темний, тісний кут за печею, холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить, він щохвилі жде, як ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшне, оброслe лице злодія, із здоровенною булавою та з широким, блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилею минає,—не чути нічого, крім проразливого завивання бурі. В Германа поволі вступає дух, але він уже не сміє вставати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про „страччуків", що робляться з нехрищених дітей, закопаних дебудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поді,—він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, бачилося, що в нім самім, усередині, ворушаться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху та ожиданки. Але голоси не унимаються, стають щораз різкіші, голосніші, якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь [1] гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься надвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпуці, і одним скоком був коло вікна. Гамір розлягався вже на їх оборі — видно якісь чорні тіні, чутно теленькання кінської упряжі,—ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти, і ще швидше влетів до хати—так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то направду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи, мов осиковий лист, докинув дров до вогню і, обернувшися лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшли чотири селяни, несучи кривавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, несвітський стогін болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшенний привид. Він притиссся до печі й не смів кроку зробити.

---

[1] Сесь—цей.

— Поволі, Максиме, поволі,—приговорював один селянин другому.—Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

— Я й так дивуюся, що бідний Іцко досі видержав. Та в нім, певно, й одної кісточки цілої нема,—відізвався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору піднялося на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як сами вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обмазані руки над вогнем, почав шептом розповідати малому Гершкові, що за нещастя спіткало Іцка.

— Ну, видиш, небоже,— почав Максим, хитаючи головою,— як то нещастя не раз чоловіка здибле на дорозі! Та й то ще от яке! Хай бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бережище, — ти знаєш, де воно,—он там за селом над річкою той берег крутий та високий,— їдемо собі, віз за возом, а тут вітер усподу реве так, що господи!.. Сніг так і жбухає межи очі, коні ледве лізуть,— страх! Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: „Гов!"— Ми всі: „Що таке?" А Стефан повідає: „Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя". Слухаємо, дійсно в споді берега щось стогне, та так страшно, боляче, що нам аж кров застигла в тілі.—„Е,—говорить Панько,—може—дух святий при нас!—поганець який манить нас у западню?.." „Що ви, куме,— відказує Стефан,— тут, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре, та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба рятувати живу душу!" Панько каже:„Та бо я боюся! Мене ляк зносить!" А тут стогнання раз-у-раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися вкупу,— що тут робити?.. „Ходімо,— каже Стефан,— а кума Панька лишімо коло коней". Пішли ми аж на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоч зараз гинь! Темно, страшно... Ми побрались за руки і йдемо напомацки туди, де чути стогнання. Дивимось, лежить щось чорне на льоду й не рушається. Ми надійшли,— кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибився та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня,— неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на льоду і вже от-от, ледве стогне! Господи, твоя воля! Таке нещастя на чоловіка.

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над вогнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і погядав скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим,

стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана й Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але ґазди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому.

Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг, і бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув украдком на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь які повиступали широкі плями крови. На бороді й волоссі скріпла кров, бекеша й сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний!

Аж десь над ранок, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик з Дрогобича й почав сварити та лютитися на селян, що бралися сами до перев'язування ран, а не знають тому ладу.

— Алеж, пане, — відповів Стефан, — та же досі був би згиб чоловік. Ми бодай що то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик.— Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш те знати?..

Стефан, хоч був на слово досить гострий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани й запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була така лиха, як думав зразу. При помочі селян, котрі почали увихатися, немов тут ішло про рятунок їх наймилішого свояка, попромивано рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о гострий, вистаючий камінь, бо ліва рука була зламана повище ліктя, а крім того, в самому рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик покалічився о другий камінь. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, яких зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима й сказав, що велике було би диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши ані на хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зі страху від тої ночі,— страх витискав усяке інше чуття. Він ночував у губицького орендаря, котрий заразом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася о те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квитки,— хату й город Іцків спродано, а по сплаченню боргів лишилося для Германа 90 ґульденів, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов із Губич, пішов у світ шукати щастя,— і ота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюрком перед рахунковою кни-

жкою в Бориславі, він, практичний чоловік, фінансист, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згірдно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, а проте, його думка раз-у-раз вертала до тих світлих хвиль, і не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув заразом, що теперішнє життя серед достатку й розкошів зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганіше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці про Іцка й Губичі йому робиться якось так на душі, як тому, хто блудячи в густім, темнім лісі крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним соняшним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того враження, і йому бачилося, що ось він знов спускається в темний ліс, у якім йому призначено блудити без виходу, а доки, до якої цілі — хто його знає! Йому робилося чимраз тяжче, тісніше, якось душно й лячно. Чи то від соняшної спеки, чи від вогкости в хаті йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було в нього певної думки про заробок, до якого при тім не мав ні вмілости, ні охоти. Кілька день він жив сяк-так за одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічого, голий і голодний, перелякався дуже й завзявся — радше зараз згибати, а не кивати[1] більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий випадок, що показав йому який-такий заробок.

У шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесідують між собою по-єврейському, надійшов ближче й став слухати. Це були самі молоді, 18 — 20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава *„либати"* кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те „либання", але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, і цей відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози шмарують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то ота ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. Ось це називається „либати".

— Ну, і куди ж дівається ту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

---

[1] Кивати — рухати, брати.

— Носиться сюди до Дрогобича, тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку шістка. Ну, а як добре звиватися, то за день і п'ять коновок назбираєш. Тільки ось носити біда...

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно то не зле, такий заробок. Хоч робота не харна, та зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Бориславa, і коли сказав їм це, вони пристали, тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб „обляти" свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. До Бориславa либаки вибиралися на цілий тиждень, ночували там—хто в місцевого орендаря, а хто в селян по шопах та оборогах. Де хто ночував, там мав також свій склад — одну, дві або й більше бочок на ропу. Налибавши повну бочку, він забивав її чопом і зачинав нову, а наповнивши дві, наймав фіру й віз свій товар до Дрогобича. Там, за окопищем, на пустім громадськім полі, була перша примітивна дестилярня: ропу варили в великих кітлах, домішували до неї висівків та ометиці й робили мазь до возів. Але цей інтерес ішов слабо; мазь, чим більше її роблено, тим була дешевша, і вже дехто з тих самосівних дестиляторів (цю фабрикацію зрештою вони перейняли від бориславських селян) думав про те, чи не можна б інакше спожиткувати цей дивний, вонючий та легко запальний плин. Уже роблено у Львові, у Кракові й Відні проби його хемічної аналізи, вже була чутка, що десь там на Мазурах якийсь пан Лукашевич, добувши в своїм маєтку ціле джерело такого плину, спровадив десь аж із Німеччини фахового хеміка, і цей, роздививши та рознюхавши ту ропу, обіцяв йому очистити її так, що буде ясна, як вода, і буде горіти ясно й майже без диму. Підприємці в Дрогобичі металися, биті ожиданкою; чимраз більше їх цікавилося бориславською ропою, і хоча ціна її все ще була невисока, то все таки дехто, спекулюючи на непевну будучину, починав уже заглядати до Бориславa, нипати по мочарах та поточинах, розвідувати в селян, чи, буває, копаючи ями чи то на бульбу, чи на що інше, не надибали більше тої „кип'ячки".

Селяни були переважно бідні, непривітні, нерозмовні.

— Ой так, усюди, де прокопаєш трохи глибше, добувається та проклята ропа! А як не вона, то її сопух. Просмердів нам ціле наше життя. Десь бог не мав як покарати людей та отакою нуждою. Ані одної криниці в селі не можна викопати. А іноді вибереш яму на бульбу, закоплеш,— усю зиму сухо, а на весну розіб'єш копець, а вся бульба плаває в ропі, як

пироги в сметані. Особливо в долішній часті села клопіт з тою ропою. І де вона є, там ані збіжжя не вдається, ані паша ні до чого, ні трави тої худоба не пасе, ні сіна, ані соломи їсти не хоче. Нещастя наше, та й годі!

Ось у таку пору, в хвилі перших народин галицького нафтового промислу, розпочав Герман своє либацтво. Він ішов до нього без великих надій, зовсім не думаючи, що на тих бориславських мочарах та пустарях криються джерела мільйонових капіталів. Либацьке ремесло манило його головне тим, що чоловік не потрібував сидіти на однім місці, душитися день і ніч у тісних, вонючих халабудах, міг блукати по полях, жити сам для себе, не дбаючи ні про кого. Інші либаки були такі самі вільні козаки, що не мали іншого пристанівку, не потрібували журитися ніким, дбати ні про кого, — веселий нарід, невеличка молода компанія, і це також дуже подобалося Германові.

Він не без радости й не без якоїсь тихої вдяки згадує перший день своєї нової кар'єри. Був холодний маєвий поранок, коли враз із п'ятьма молодими либаками йшов стежкою поперек піль до Борислава. Вони йшли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і обливало кривавим світлом ратуш, костьол і церкву святої трійці. Сюди ближче вилася Тисьменица, блискотячи, мов золота змія, і шваркотіла в віддаленню по камінню, та так, що той шваркіт доходив до слуху, як тихий мелодійний гомін. Дуби в Тептюжі йнощо зачинали розвиватися, зате сподом ліщина шелестіла вже своїм широким, яснозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, хто молитву муркоче, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, — це його цілотижнева пожива. Ось вони минули Тептюж, перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна квітами, знов горбок, через який гадиною звивається стежка, і ось бориславська кітлина[1]. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах та поточинах; старші либаки мали вже свої певні місця, прошпортані дучки[2], де ропа, мов сметана, стояла на воді, і скільки її не либай, усе стояла в одній мірі. Швидко й Герман знайшов собі таке місце, пропорпав дучку, і всі стали до роботи.

Бориславське підгір'я виглядало тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне, підгірське, звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Діла понад потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче — луки й голе пасовисько. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив

[1] Кітлина — улоговина.
[2] Дучка — яма.

із неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крови в глибоких, невидимих жилах. Поміж народом ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі татарські війни, що тут поховано багато наших людей і поганих песиголовців, і що трупи щороку силуються встати на світ і будуть силуватися доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять увесь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами цю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора незабаром уже прорве земну опону, розвалить їх бідне сумирне село й зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора — то зовсім не трупи давніх лицарів, а оця гидка, чорна вонюча ропа, що тепер випалювала їх сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою, тисячам на зиск, тисячам на втрату, а їм самим — на горе та на руїну!

Либацькі часи! Герман і досі згадує про них з уподобою! Він швидко привик до поганого сопуху ропи й навіть полюбив його, коли переконався, що з тої ропи пливе його заробіток. Цілими днями, від ранньої весни аж поки не настануть осінні холоди, він чапить було над своєю дучкою та водить своїм обмащеним квачем по поверхні брудної води, якою вона заповнена. Під його руками коновка за коновкою наповняється ропою. Він либає й дивується, відки береться та мазь, що розливається по воді широкими перснями й грає всіма барвами веселки. Він пробував копати глибші ямки в надії, що може добути джерело тої мазі, але ні, джерела не було, замість мазі підходила вода, а по якімось часі — бач, на поверхні води показувалися знайомі персні дивного олію! Герман часто говорив про це з либаками, та це були тупі голови. Їм байдуже було до того, відки що береться, аби лише плило в їх кишеню. Він заговорював із селянами, що іноді, бачачи либаків на своїм полі, заходили до них, гляділи на їх роботу, або й заборонювали їм поратися тут і змушували забиратися далі. Герман, привикши в Губичах поводитися з селянами, не лякався їх сердитого виразу та вислову, заговорював їх гнів жартами, задобрював сердитих пачкою тютюну й користав із страху інших либаків та вибирав собі щонайкращі дучки. Але й селяни не знали, відки береться ропа: одні говорили, що то предковічні гнилі трупи, другі здвигали плечима й казали, що „земля потиться", та й годі.

Герман слухав, потакував, ніби дивувався, але не вірив. Він знав із досвіду, що чим глибшу дучку прокопле в землі,

тим більше кип'ячки виступає на воді, і його бистрий розум доміркувався зараз, що там далі в глибині мусить бути тої кип'ячки далеко більше, мусять бути великі стави та озера, коли з них, мов шумовиння з кипучого кітла, стільки її підходить догори. Ге, якби то ціна тої кип'ячки піднеслася, якби то справді можна було вживати її до чогось іншого, ліпшого, ніж до шмарування возів! І Герман, либаючи та слідячи за хвилюванням барвистих перснів на воді, мріями літав далеко, але все в однім напрямі — туди, до золотого краю багатства, достатку, туди, де „великі гроші ростуть".

Його молодість пройшла в бідності, почасти серед міської єврейської бідноти, почасти серед темних та вбогих селян. Його уява не була розвинена та здеморалізована образами розкошів, та пишноти, та великоміського зиску. І коли його тягло до краю, „де великі гроші ростуть", то він не уявляв собі панського лінивого життя, гри в карти, п'ятик та розпусти; йому марилося рухливе запопадливе життя єврейського купця, гуртівника, торговця, що висилає десь-кудись вози з великими купами якихось товарів, торгується з селянами, з робітниками, робить тижневі виплати соткам, тисячам людей, числить видатки, числить зиски, загалом — числить, числить, числить... Герман змалку любив числити. Ще мати вчила його початків числення, а Іцик був у тім добрий майстер і силкувався передати Германові свою штуку. Ось і тепер, сидячи над своєю дучкою, увесь замазаний ропою, як чорт, у подраних вонючих лахах, Герман числить: стільки коновок ропи на день, стільки треба заплатити за перевіз, по стільки центів коновка, а стільки виходить на життя, а стільки випадає на місяць... Він спекулює, якби так не возити до Дрогобича, а варити мазь тут? Е, що, а все таки мазь треба б везти на торг... а при варенню треба сидіти... не оплатиться. Або якби так мати свойого коня й свій віз, простий драбинястий селянський віз і самому возити ропу? Що ж, на коня й на віз гроші в нього були би... можна би навіть що два дні відвозити по дві бочки... Герман числить ціну коня, воза, паші, удержання, і виходить, що це могло б оплатитися. А ще якби ціна ропи трохи, трошечки підскочила? Це був сук, на який наскакували всі Германові рахунки! Це був одинокий пункт, із якого можна й треба було шукати вихідної точки, шляху до краю, де ростуть великі гроші. А ця точка довго не хотіла податися Германовим очам. Навпаки, здавалося навіть якийсь час, що тут якась глуха вулиця, і ніякої вихідної точки для далекої дороги тут нема що й шукати. Ціна ропи почала падати; у дощаних шатрах за Дрогобичем перестало куритися; старий Туртельтавб, що варив мазь, почав махати руками й кричати на либаків:

— A schwarze fur[1] на вас! Не треба мені вашої кип'ячки. Ніхто не хоче купувати мазь! Куди я подію те, що наварив? Нехай вона вам скисне, а я не потрібую!

Правда, він не покинув зовсім варити, але платив уже за коновку ропи не по шістці, а по п'ять крайцарів, та й то більші скількості брав нерадо.

— Ка Geschäft[2]! — подумав собі Герман і наважився покинути либацтво.

Це було восени. Либацький сезон і без того кінчився. Герман, обмивши з немалим трудом та накладом мила й навіть дрібного піску своє тіло від ропи, що за все літо насіла на ньому грубою, чорною верствою обридливого товщу, перебрався по-людськи і, обночувавшися в Дрогобичі в того таки старого Туртельтавба на Лану, вночі, коли в хаті всі заснули, при блиску лойової свічки взявся на клаптиках паперу зводити свої рахунки. Його бухгальтерія була невибаглива, вся в його голові, але до чисел він мав добру пам'ять і міг одно дороге та любе йому число ховати цілими роками, не боячись помилитися. Він числив і числив, зводив суми, відтягав і знов складав і нарешті геть по півночі загасив свічку й пішов спати, веселий та вдоволений. Його капітал не лише не розтратився, а при його зручності й хитрості виріс майже взатроє. Він за той час жив дуже нужденно й ощадно: не пив нічого, крім води, їв мало, переважно сухий хліб та цибулю, а проте чув себе сильним і здоровим, як ніколи. Йому минуло дев'ятнадцять літ, і в його нутрі щось немов перло й тисло назверх; молода сила й відвага просила собі виходу, та не знаходила його. Він довго не міг заснути, перевертався з боку на бік на своїй твердій постелі. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би способом розбагатіти. Зимою, коли не було либацького заробітку, він звичайно наймався в Дрогобичі на якогось послугача чи то до готелю, чи де до склепу[3], спекулюючи так, щоб заробити хоч стільки, щоб мати де прожити та чим прогодуватися. Тепер він забажав чогось більше.

Він кинувся поміж дрібних купців, бажаючи знайти собі спільника до якогось інтересу, та при тім такого спільника, де би сам він не потребував вкладати грошей. Пригадавши собі свою давню онучкарську практику, він задумав занятися баришівництвом. Для дотепного чоловіка баришівництво — то золотий інтерес. Ходить собі такий баришівник по торговиці, чи кінській, чи худоб'ячій, та й лиш пасе оком, хто з чим показується на торг. Чи то купець, чи продавець — ніхто не мине його рук.

[1] Чорний рік (лиха година).
[2] Ніякого ґешефту.
[3] Склеп — крамниця.

— Що продаєте, ґаздо? Ялівку? Ну, що вам дати за ту ялівку?

— Агій, скрутися та лізь у болото! — буркне сердитий сват.— Не бачиш, що то корова?

— Корова! О-ой! А я й не пізнав. Ну, ну, вибачайте, пані корово! — жартує баришівник. І він кидається на бідну худобину, обмацає в ній кожне реберце, кожну кістку, загляне в писок, лічить зуби, микає за шерсть, торгає за хвіст, обіздрить ноги й ратиці, і відразу назначає ціну.

— Візьмете п'ять-двадцять?

Селянин зразу навіть не дивиться на миршавого купця, а на його пропозицію взяти „п'ять-двадцять", хто добродушний, скаже: „Та й то гроші", а хто сердитий, то буркне часом:

— Ой, тобі би, мере[1], належалося п'ять-двадцять, але цісарських, обливаних.

— Ну, що цісарських! Яких цісарських? — решетиться купець. — Я вам по правді говорю. Людську ціну даю. Ідіть по торговиці, питайте, чи дістанете більше.

І він плюне й ніби йде. За хвилю приходить другий баришівник, розуміється, змовившися з першим, знов огляне, намне, наторгає худобину, прогонить її, щоб бачити, як іде, і дає двадцять чотири або ще менше. Пізніше приходить третій, четвертий — і раз-у-раз збивають ціну.

Довкола своєї жертви вони кружать, як ворони довкола стерва, силкуються не дати їй відідхнути й отямитись, пригноблюють її настрій, а рівночасно своїм вештанням, голосним торгуванням та ще голоснішою лайкою відбивають інших реальних купців. Бо жоден із них направду сам для себе й не думає купити; вони торгують „на запас", спекулюючи на те, що знайдуть купця, якому зараз же й відпродадуть сторговану худобину з зиском. Бо, рівночасно з оброблюванням продавців, баришівники пасуть очима також купців, особливо таких, що не люблять сами ходити поміж худобу та торгуватися, отже молодих дідичів, посесорів, що вдають великих панів, або панських вірників, що раді би на кожнім інтересі, який роблять на панський рахунок, заробити й собі хоч би невеличке куку в руку. З низенькими поклонами, з покірним та услужним лицем наближається такий баришівник до купця з запитанням:

— Що вельможний пан купує?

„Вельможний пан" потрібує двох чи трьох пар ялівок або бичків на пашу, або волів до ярма, або дійних корів.

— О, я зараз вельможному пану приведу. Я вже тут маю, ай-яй-яй! Якби навмисне для вельможного пана! Я вже

[1] Мере — може, дійсно.

сторгував для іншого пана, дуже мене просив. Але я знаю, вельможний пан будуть ласкаві мені за фатиґу[1]...

Бувають і такі пани, що, прибуваючи на торговицю, відразу кличуть до себе баришівників і заявляють їм: потрібую того й того, в такій і такій ціні. Баришівники кидаються на торговицю, як на полювання, торгують, купують, розуміється, не платячи, потім ведуть до пана — розуміється, худобину, а не продавця,— і знов стараються виторгувати від нього якнайбільше. Та буває й таке, що пан, або загалом грошовитий купець, їде сам на торговицю, гонить баришівників від себе й оглядає продажну худобу. Баришівники, як собаки, слідять здалека кожний його рух, а коли побачать, що якась штука подобалась йому, і він починає торгувати її і, як то буває звичайно, не може сторгуватися відразу, ніби покине і відійде, знов верне й торгує, й знов покине і йде далі,— вони, знаючи по торзі, що кращої, відповіднішої штуки він не знайде для себе, швидко надскочать, діб'ють торгу, дадуть продавцеві завдаток, і тоді вже покупець і добрий бариш звичайно не мине їх рук; а коли покупець упреться, то завдаток пропадає, і баришівники все таки тратять не багато; та й то звичайно вони погрозами й криком зуміють видерти свій завдаток від продавця. Оте чесне ремесло вимагає не лише зручности й несумлінности, але також значного знання психології, як хлопської, так і панської, доброго горла, твердих рук та, як кажуть у Дрогобичі — „невипареного писка", цебто рота, здібного без упину божитися, клясти себе й увесь світ, жартувати, брехати й підлизуватись на всі лади.

У всіх тих штуках Гершко Гольдкремер здавна, як то кажуть, з'їв муху, то й не диво, що з нього швидко міг виробитися добрий баришівник. Правда, до цього ремесла, що було властиво замкненою в собі й зорганізованою розбійницькою шайкою, не можна було братися відразу, по самій добрій охоті. Новак наскакував зараз на старих майстрів, які не залишали гаркнути йому своє грізне „зась". А коли б такий новак упирався й хотів крутитися по торговиці на власну руку, то їм, перелітним птахам та старим бувальцям, нічого не значило дебудь у затиллю почислити йому кості та споневіряти фаціяту[2]. Гершко довго заходив несміло до тих хижих вовків, пробував знайомитися з ними, трактував одного й другого то горілкою, то нічлігом, то тютюном, а сам тим часом нібито й не дивився в той бік, займався іншим заробітком. Він наймився в одного єврейського склепаря за продавця-розношика: в торгові дні набирав у нього капелю-

[1] Фатиґа — турботи.
[2] Фаціята—лице.

хів, кучем, хусток, люльок і всяких інших дріб'язків і йшов з тим поміж вози, по торговицях, по шинках, де п'ють могоричі та хвилево бувають щедріші на гроші. Склепар, звичайно, назначував ціну на всякий товар, здаючи його Гершкові до розпродажі, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — це його. Розуміється, що Гершко не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесности готові сами собі шкоду робити. Він шахрував покупців і дер із них, що міг, намагаючи де жартами й сміхом, де клятьбою та гарячими запевненнями, що його самого більш коштує, і що він лише тому дає товар по тій ціні, аби довше не носитися та аби зробити приємність такому чесному „пане ґісподар". Оце заняття давало йому можність волочитися по торговицях і придивлятися баришівникам, виучувати потиху всі їх штуки та способи порозуміння. І чим більше він входив у їх секрети, тим більше тягло його до їх компанії. Він бачив тут золоте дно і чув себе в силі зрівнятися з ними.

Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити погано, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані й униження, які так часто мусить терпіти бідний. Поволі в його душі розгорялася страшна, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі інші чуття, закривала перед його очима всі завади й манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку ще з Іцкового промислу, а потім із либацтва, рахував їх щотижня й укладав собі пляни, як би найлегше й найшвидше побільшити їх.

— Слухай, Гершку! Що ти все ходиш, мов курка з яйцем? — мовив до нього старий баришівник Вольф Шпербер, якому він найчастіше робив дрібні прислуги, доносив відомості про товар і про купців, про ціни й пляни поодиноких сторін, наскільки міг підслухати їх, волочачися по торговицях.

— Що я ходжу? Ech klär[1]! — коротко відповів Гершко.

— Про що ж ти думаєш?

— Ну, як про що? Хотів би знайти який ґешефт. Надокучило двигати оті дурниці. З того ледве виживеш.

— А може б ти мав охоту від того товару перейти до такого, що сам пішки ходить?

— Ой, ой, ой, чому ні?

— А маєш дещо грошей на початок?

— Та... дещо би знайшлося.

— Ну, то знаєш що? Пристань до спілки зо мною.

Гершко, не кажучи нічого, поцілував Вольфа в руку.

— Добре? — мовив Вольф, зачудований трохи такою ніжністю парубка. — Я гадав, що ти захочеш надуматися.

[1] Я думаю, міркую.

— Чого надуматися? Я вже досить думав.
— Ну, знаєш, наше ремесло не легке.
— Я легкого хліба не хочу.
— Та й не зовсім безпечне.
— Чень вовки не з'їдять.
— Часом і це трапляється. Ти бачиш, ми, баришівники, не ходимо люзом[1], а все компанією. А в нас у компанії різні люди. Ой, дуже різні! Більша часть таких, що відбували практику в криміналі. Народ твердий і прудкий. Як що до чого, не завагається й горло здушити, і ножем під ребра помацати. Та ще свої — нічого. Вкупишся в компанію, то можеш бути безпечний. Але як прийде на великих ярмарках, де ґешефт іде на тисячі, збігнуться дві або й три компанії баришівників — і з мазурщини, і від московської границі, і з Угорщини, то треба матися на бачності, ой, треба!
— Вовка боятися, в ліс не йти, — мовив Герман, твердо наважившися не випустити з рук нагоди.
— Добре, Гершку, що ти такий відважний, — мовив Вольф. — Та ще одне мушу тобі сказати. Я візьмуся ввести тебе в нашу компанію. У нас умова проста. Кожний працює на власну руку й помагає іншим, де й як може. Що заробить — те його, але по скінченню торгу йде обрахунок, і кожний дає десять процентів свойого зарібку на компанію до рівного поділу. Це на те, щоб один не паношився занадто, коли йому пощастить, а другий — щоб не виходив голіруч.
— То добре, — мовив Герман.
— Часом добре, а часом ні. Для недотепного, незручного, для такого, що не має щастя, то воно добре, бо він усе, хоч що, то дістане. Але для щасливого та спритного, якому пощастить на торзі, то часом буває несмачно. Подумай, якби тобі вдалося заробити тисячу ринських.
— Тисячу! — перервав йому Герман здивованим окриком.
— А ти як думав? На великих товарових ярмарках у Сморжу, Борині, Лютовисках ми заробляємо часом і більше. Ну, отже, якби так тобі трапилося, ти радо віддав би сотку на тих, що не заробили стільки, або ще набрали позаушників?
— Не віддав би.
— Отже бачиш. Часом то неприємно. А від своєї компанії утаїтися годі. Кожний добре знає, що заробив другий. Пильнують одні одних. А проте є й на це спосіб.
— Який?
— Власне те, що я хочу тобі сказати. Я приймаю тебе за практиканта до себе. Ми в компанії стоїмо за одного бари-

[1] Люзом — поодинці.

шівника. Ми оба надзираємо один за одним, а що заробимо, тим оба рахуємося, а компанії з нас один пай.

— Добре так,— мовив Герман.

— Ну, не знати ще, як воно буде,— охолоджував його Вольф. — Ти ще надумайся. Я попробую говорити з компанією, чи позволить мені взяти тебе на практику.

— Хіба може не позволити?— із страхом крикнув Герман.

— Може. Як якого дурного хлопчища, то легко позволяють, але розумного, дотепного парубка, то нерадо. „Занадто ситий будеш“,— говорять. Ну, та вже я якось їх уговкаю. А коли згодяться, тоді підемо оба до рабина.

— Чого до рабина?

— Ну, знаєш, то такий ґешефт, що не раз і заробок, і життя на волоску висить. Як я не можу у всьому спуститися на свойого практиканта, у всьому довіритися йому, то я мов без рук і без очей. Тоді вся спілка ні на що. Мусиш мені перед рабином дати слово, знаєш, тверде слово, під хайрем[1], що будеш мені вірний, не відступиш мене ні в якому припадку, не втаїш нічого переді мною, не будеш змовлятися ні з ким проти мене, в цілій компанії будеш знати тільки мене й нікого більше.

Вольф промовив ті слова з таким притиском і так дивно впер свої очі в Германове лице, що цьому аж мороз пішов поза плечима. Та проте його практичний змисл узяв швидко верх над острахом.

— Добре, реб Вольф,— мовив він,— але що ви мені дасте за це?

— Заробиш ти своїми грішми, то твої дві часті зарібку, а моя третя; зароблю я своїми, мої дві часті, твоя третя; а коли гроші складаємо оба, то в такій пропорції ділимо й зиски.

— Добре. Пристаю на умову. Моєї вірности можете бути певні. Але яке мені запевнення?

— Яке слово ти перед рабином даси мені, таке саме я дам тобі. Добре?

— Добре.

— Ну, а тепер ходи, заплати обід і гальбу вина на згоду.

Минуло кілька тижнів, і Герман із либака зробився баришівником. Компанія прийняла його за оплатою п'ятьох ринських на загальну почесну, а рабин так розумно й досадливо промовив їм до сумління, що Герман, даючи Вольфові слово на вірність, аж розплакався. Вольф уважав це за добрий знак і почав з Германом проходити практичний курс товарознавства. Він оповідав йому про різні прикмети коней та іншої худоби,

[1] Під хайрем — присяга: хай мене бойкотує мій нарід, коли це неправда.

учив його, як оглядати та випробовувати кожну штуку, як пізнавати вік по зубах, хід, силу, швидкість, робучість, як віднаходити утаєні хиби і, з другого боку, утаювати в продаваної скотини хиби так, щоб звичайний покупець не міг їх пізнати. Він оповідав йому про ціни і способи торгування, характеризував панів, попів, селян та різнородних покупців і продавців, оповідав про славні ярмарки на коней в Улашківцях, на вівці в Косові та Кутах, на худобину в Сучаві та Голомуці. Всюди він бував, усюди зазнавав різних пригод, де заробляв, де тратив, і виніс із того шумного та різнобарвного життя не золото, не срібло, а стару полатану бекешу, пару брудного шмаття й голову, мов напаковану торбу, повну найрізніших досвідів, смішних і страшних пригод, знання світу й людей, самих таких скарбів, що не давали ніяких процентів і зовсім не забезпечували його рудої голови на старість та на випадок хороби.

— Гершку,— говорив він не раз до свого практиканта, коли мандрували з міста до міста, або ночували дебудь у корчмі, поки надворі свистав вітер та хляпав рясний дощ, наводячи тоску на душу.— Гершку, дивися на мене, старого дурня! Вчися в мене ліпшого розуму, ніж я його мав.

— Ви не дурень, реб Вольф,— мовив Герман.

— А що ж, як не дурень? Чого я доробився?

— Ви не мали щастя.

— Може й правда,— мовив Вольф, похиляючи руду голову на груди.— Так мені не раз здається, що я ще маленький, і виходжу з батькової хати, а наша хата стояла серед поля, так, як і оця корчма. Виходжу з хати, а сонечко світить так ясно, надворі так тепло, запашно. І я дивлюся кудись у далечінь, далеко-далеко! І так мені чогось солодко дивитися, хоч там звичайно нічого не видко, крім темного лісу, десь на краю обрію. Та ні, то не темний ліс, здається мені, то темна хмара, і вона не стоїть на місці, а суне супроти мене все ближче й ближче. Вона не страшна, не гуркоче громами, не моргає блискавками, а наближається, мов якась люба загадка. Нараз вона розчиняється, мов поли широкого кафтана, і в тім отворі робиться ясно. Я дивлюся в ту ясність і бачу в ній ніби то нашу хату, але чисту, вибілену, високу, з ґанком і блискучими вікнами. А довкола неї не голотеча, не гнилі баюри, не поламані плоти й п'яні ґої, а зелена мурава, крислаті дерева, покриті то молочним цвітом, то рум'яними яблуками. А на ґанку стоїть дівчина, ніби моя мама, а дівчина... така гарна, чорноока й рум'яна, як і ті яблука, і махає до мене білою-білою рукою й кличе очима, устами, але без слів. А в мене серце б'ється так любо, рветься до цеї гарної хати й гарної дівчини; я перескакую через перелаз

і біжу в поле, біжу до неї. Стежка веде мене в достиглі жита; ясна хата й гарна дівчина щезають мені з-перед очей, але то лиш на хвилю, думається мені. Оцею стежкою я зараз перебіжу лан і вибіжу на луку, а там уже близенько! І біжу. Але лан тягнеться щось дуже довго, стежка звивається то в цей бік, то в той; минувши жита, я входжу на якісь мокравини, між лози, очерети, далі в ліс... Стежка крутиться, далі щезає під моїми ногами. Гарна хата й гарна дівчина не раз іще привиджуються мені, але все якось далі, далі, менше ясно. Здається, немов я йду до них якоюсь безмірно крутою та обхідною дорогою, і нарешті зовсім трачу їх з очей. Оце була моя доля. Що то помогло, що я все йшов і йшов, поспішав, мучився, коли стежка не та! Замість гарної хатки й гарної дівчини, гульк... аж і могила перед тобою!

— Ну, ну, ще вам далеко до неї,—потішав його Герман.— А хто знає, може ваша доля таки ще не перестала дожидати вас на ґанку того гарного дому?

— Ой, уже! Старого, дихавичного баришівника! Нехай дожидає молодших. От хоч би тебе!

П'ять літ проходив Герман з Вольфом по Галичині, бував на всіх більших ярмарках, познайомився добре з баришівницьким ремеслом і заробив дещо грошей. Із тих, що наскладав із либацтва й дістав у спадку по Іцкові, він не стратив ані шеляга; навпаки, доложив до них іще пару сот ринських. Вольф пару разів говорив йому, щоб ішов на баришівництво на свою руку й розстався з ним, але Герман не хотів, йому корисніше було бути ніби Вольфовим підручним і платити о-половину менше на компанію. Кілька разів Вольф, дізнавшися, що Герман має зложені не кепські, як на початок, гроші, радив йому шукати якого іншого заробітку, заложити склеп[1] або взятися торгувати худобою на власну руку. Герман і того не хотів, хоч і не зарікався. Він оглядався довкола, розпитував, шукав якогось корисного ґешефту. Якась таємна сила все тягла його до Дрогобича; він розвідував потихо, що чувати в Бориславі, і все неначе ждав чогось незвичайного, дивного, що мало раптом і доразу змінити його життьову течію.

Було літо. Наближався спасівський ярмарок у Лютовисках. Вольф, не знати чому, ішов на той ярмарок з великими надіями. Герман також був радий, бачачи, що Вольф у такім рожевім настрою. Вони їхали до Лютовиск заздалегідь, від села до села, оказіями, іноді йшли пішки навправці, особливо— в горах, де звичайно тяжко дістати фіру. Пробиралися з Самбора на Турку, відци знайшли фіру до Лімни, а відци через верх пішли на Біберку до Лютовиск. Уже від самої Турки всі

[1] Склеп — крамниця.

дороги, всі гірські стежки роїлися то пішоходами, що чи то йшли на ярмарок голіруч, бажаючи щось купити, чи то гнали на продаж худобу, — то верхівнями, головно — факторами, баришівниками, сільськими орендарями та згінниками, що торгували худобою, орендували випаси та полонини. Йшли з далеких гір, аж від Сколього та Сморжа, і з долів, аж із-за Самбора, від Фудок, від Перемишля та Лежайська, з цього останнього — головно за вівцями або вовною. Дуже багато йшло угорських українців, яких можна було пізнати по широченних, мов жіночі спідниці, штанях і не менше широченних шкіряних чересах[1]. Цілими купами йшли цигани, з голосним реготом та шваркотом, окружаючи невеличкі однокінки, де на купах брудного фурфантя сиділи купки чорних, як сажа, та майже голих дітей, а жінки одні поганяли конину, а інші догори попихали скрипучу колісницю.

Був перед'ярмарочний день. Пообідавши в лімнянській корчмі, Вольф і Герман пустилися пішки через верх, щоб на вечір станути в Лютовисках. Сонце звернуло вже добре з полудня, коли вони, перейшовши невисоку гору, станули на другім її боці, в Біберці, над берегом Сяну. І тут вид був не менше оживлений та різнобарвний. З усіх гір, з усіх плаїв[2], усіма стежками йшли, їхали, неначе річками плили, ярмаркові. На всіх бродах Сяну люди, воли, вівці: одні бредуть через ріку, звільна ступаючи з каменя на камінь, по коліна в воді, що б'ється й бризкає довкола голих ніг, мов розтоплене скло; інші поять свій товар, миють волів від дорожньої пиляки. Ще інші попасають дебудь край дороги, держачи свою худобину на воловодах, або сидять самі на мураві, курять люльки, закусують, гуторять.

— Здається, гарний буде ярмарок, — раз-по-разу повторяв Вольф, минаючи оті групи. — Давно вже не було такого згону.

— Коби лише на купців був урожай, — мовив замислено Герман.

— Надіються кількох багатих панів аж із Поділля, що хотять купувати воли на брагу, — мовив Вольф, а потім додав: — Це не для нас пожива. Їм треба волів худих і дешевих, а тут переважно згонять випасені в полонинах[3]. Такі воли на брагу недобрі. От якби прибули віденські купці, такі, що зараз купують на заріз, то на таких нашому братові найліпший заробок. Такий купець платить від ваги, а по чому сторгував баришівник у бойка, це йому байдуже. А на кільку суму баришівник дожене йому худоби, від такої суми платить йому

[1] Черес — широкий ремінь.
[2] Плай — стежка долина, вибалок в горах.
[3] Полонини — гірські пасовиська.

процент. Можна не раз і при тім ошукатися: торгуєш на око, худобина показна, а прийде до ваги, а вона легка, і ти мусиш доплатити, бо купець більше не дасть, а скидатися торгу не хочеш, щоб не розсердити його. Особливо ті угорські воли з великими рогами, ті кайли[1] часто бувають такі ошуканці. Це пуста худоба, і до роботи слаба, і на вигодівок недобра, а на око показна. Але наші гірські барни[2] та полові — то найліпші. На них звичайно баришівник має подвійну користь.

Отак міркуючи та розмовляючи, Вольф і Герман, не кваплячися, на вечір зайшли до Лютовиск. У Вольфа тут був знайомий орендар Сруль - Лейб; тут оба баришівники заночували, тут зібрали зараз таки щонайпотрібніші відомості про завтрашній ярмарок. Справді ярмарок заповідався незвичайно великий. Уже надвечір у Лютовисках панувала велика тіснота, а вночі довкола містечка, майже від самої Чорної, скрізь попри дороги запалали вогнища; там ночували під голим небом тисячі ярмаркових зі своєю худобою, бо в містечку не було для них ані стаєнь, ані заїздів.

Покріпившися та відпочивши трохи з дороги й вислухавши орендаревих новин про ярмарок та про важніших купців, що поприїздили до Лютовиск, Вольф не втерпів: велівши Германові сидіти в хаті й не признаватися ні перед ким, що він баришівник, сам він побіг у місто. Вернув досить пізно. Герман сидів у ванькирику при лойовій свічці й дрімав. Вольф з незвичайно оживленим лицем ухопив його за плече, потермосив ним і запитав:

— Гершку, вечеряв ти що?

— Вечеряв.

— Добре! Лягаємо спати. Завтра жде нас велика робота.

— Яка робота?

— Що питаєш, як дурень? Великий ярмарок — то баришівникові велика робота. Спи, бо завтра збуджу вчасно.

Вольф не хотів говорити Германові нічого більше, боячися, що цей не засне під враженням його новини. А новина була не мала. На ярмарок приїхала компанія віденських купців, як казали, з великими грішми, і Вольф явився до них перший, предкладаючи їм свої услуги. Один купець знав його з давніших літ і зарекомендував іншим. Купці мали намір купити хоч би й 500 щонайкращих і найтовстіших волів, — це було 1847 року, і заряд армії запотребував незвичайної маси м'ясних консервів, бо надіялися війни. Вольфові обіцяли по 5 процентів баришівного від ціни кожної штуки. Коли добре звинутися та убігти інших баришівників, можна було заробити гарні гроші.

---

[1] Кайли — угорські великорогі воли.

[2] Барни — темносірий віл.

Другого дня Лютовиска представляли незвичайний вид. Мов повінь, що напливає з усіх боків, так від самого ранку заливали, затісняли, затоплювали череди, ряди, полки волів, корів, овець, усі шляхи, вулиці, площі й навіть подвір'я домів у містечку. Коли в церкві почалася відправа, вже ціле містечко було повне худоби так, що пройти вулицею або площею було майже неможливо; на дорогу, яка звичайно вимагала десять хвилин часу, тепер треба було цілої години часу й незвичайної праці та обережности, щоб протиснутися поміж густо збитими волами, уникнути їх ратиць та рогів. Зате по хребтах та карках волів можна б було вигідно й швидко прошпаціруватися вдовж і поперек Лютовиск від кінця до кінця. Рик худоби, гойкання погоничів, блеяння овець, гармидер торгів клекотіли в повітрі й гули здалека, мов кип'яток у величезнім казані.

А на площі, що заступала місце ринку, було серце тої великої потвори, осередок того клекоту й життя. Там стояла дощана буда, в якій урядував комісар. Відци, мов проміння з вогнища, йшли в різні боки жандарми, помахуючи когутячим пір'ям на капелюхах та поблискуючи багнетами. Вони мали робити порядок на торговицях, лагодити спори, арештовувати злочинців, яких серед такого збіговища все буває немало, і що пару годин здавати рапорти комісарові. Під піддашком тої самої буди, в безпосереднім сусідстві комісара, позаймали на дощаних лавках місце багаті купці, час від часу приймаючи рапорти від своїх факторів. Тут же під ослоною міської поліції стояла також велика худоб'яча вага, привезена сюди одиноко для вигоди чужих купців; звичайно на гірських ярмарках обходяться без неї: і бойко, і баришівник купують худобу без ваги, на око, оцінюють її вартість по тридцять трьох містичних знаках, так як колись єгипетські жерці пізнавали святого Апіса.

Вольф і Герман від самого ранку кидалися, як мухи в окропі, вибирали щонайкращі штуки, торгували, давали завдатки, та й усе лиш до ваги, до ваги. Ані одної штуки з тих, що вони доставали до ваги, не забракували їм купці, навпаки, були дуже задоволені й платили. Баришівникам щастилося; майже на кожній штуці заробляли коли не по десятці, то по п'ятці, а на деяких — то й по двадцять або й по п'ятдесят ринських. Ішло їм, як з води; оп'янені своїм щастям, вони дедалі вже мало й торгувалися, підбивали ціну, певні й так свойого зиску. Цілий ярмарок заворушився. Вольф бігав, мов у гарячці, не тямлячи, що діється довкола нього. Герман і собі ж бігав, але своїм звичаєм обережно, озираючися. Він дивувався, що не здибає на ярмарці ані одного знайомого баришівника, нікого з їх компанії.

Нарешті, здибавши Вольфа, звернув на це його увагу.

— Реб Вольф, що це таке, що нема пікого з нашої компанії?

— Нема нікого? — жахнувся Вольф, та по хвилі зареготався.

— Тим ліпше для нас. Не буде з ким ділитися зиском.

З тим і розійшлися в ярмарковій сутолоці. Та Германові було якось моторошно. Кілька разів, коли, сторгувавши якусь гарну штуку, давав завдаток, він бачив, як якісь незнайомі люди позирали на нього скоса, шептали щось проміж собою та все назирці йшли за ним. Але ярмаркова гарячка швидко брала верх. День був ясний, парний, довкола маса народу, то й страх не чіпався чоловіка, тим більше, що й жандарми то сюди, то туди снували серед юрби.

Надійшов вечір. Вольф і Герман доставили до ваги не менше як 200 штук щонайкращих волів ціною малощо не на 30.000 ринських. Купці тут же при вазі відчислили Вольфові баришівне за всю суму, цілих півтори тисячі ринських, але він мав у своїм гаманці з котячої шкіри ще звиш три тисячі, зароблені на торговій ціні. Фортуна таки раз усміхнулася йому! Він заховав гроші й озирнувся довкола. Біля нього стояв Герман, також радісно всміхаючися.

— Ну, що, Гершку, — мовив радісно Вольф, — правда, що добрий ярмарок у Лютовисках? Коби ще завтра хоч половину того заробити, що сьогодні.

Та Герман нараз зблід і сіпнув його за рукав. Він побачив, що довкола них чимраз ближче товпляться ті самі незнайомі люди, що так часто пасли його очима ввесь день.

— Реб Вольф, — шепнув він якось незначно своїому патронові, — ви знаєте оцих людей, що придивляються нам збоку?

Вольф стрепенувся, зирнув незначно довкола і стиснув Германа за рам'я.

— Хлопче! — шепнув він. — Буде лихо з нами. Треба нам пильнуватися. Це баришівники з-над російської границі. Вони пізнали мене. Я їм перебив торг, то тепер вони не дарують мені.

— Ходім додому! — шепнув переляканий Герман.

— Який тут у нас дім? Нам тут не можна ночувати. Вночі вони майстрі. Мусимо втікати.

— Вночі? Куди? — ще з більшим переляком прошептав Герман.

— Не бійся, — мовив Вольф. — Стараймося лише тепер висмикнутися з міста, так, щоби нас не побачили. І не гостинцем нам іти, не стежкою, а якнайшвидше в ліс. Бачиш он той ліс на горі?

І він показав Германові очима, так що здалека й незначно було.

— Там на краю велика обпалена смерека стоїть, а під нею криничка. Поспішай туди одним боком, а я другим. Там жди

на мене, якби ти прийшов борше[1], а як я прийду борше, то я зажду на тебе. Знак: три рази легенько свиснути, мов нічний птах, пам'ятай!

І вони розсталися в сутолоці. Герман протискався з трудом поміж худобу, удавав, що оглядає ще воли, колесив сюди й туди, щоби змилити увагу тих, що могли слідити за ним, але швидко переконався, що за ним не слідить ніхто. Вибившися з найбільшої сутолоки, він збочив з вулиці, шмигнув крізь одні отворені сіни до городу, відци в коноплі, а вибравшися на поле, подався навпростець під гору, де недалеко чорнівся край лісу, вказаний йому Вольфом. Герман не вийшов, а майже вибіг на горб, хоч цей був досить прикрий, і, зупинившися під кислатою грушею, що стояла на межі, та притулившися до її грубого пня, так щоб його здалека не було видно, оглянувся довкола. Сонце вже клонилося до заходу, з дерев і гір лягали довгі тіні й закривали долини. Перед Германом унизу, в широкій кітловині, лежали Лютовиска. Половину містечка закрила вже тінь від далекої, покритої лісом гори Чорної; та й другої половини було мало що видно, крім найближчих домів, бо над містечком висів густий сивий туман куряви, з тої куряви йшов глухий клекіт та рев, мов від великого водоспаду. Мов тріски розбитого корабля, які розбушована вода викидає тут і там на берег, видно було на стежках і шляхах довкола містечка то одиноких кінників, возових та піших, то цілі валки та купи, які звільна тяглися до містечка, то з містечка. Переважно вертали з містечка ярмаркові, зробивши своє діло, дехто гнав закуплену худобу, на возах діти свистали в закуплені в місті свиставки, калатали глиняними брязкалами, а парубки, звісивши ноги через низенькі полудрабки возів, вигравали на сопілках. Та голосніше від тих брязкал, свиставок та сопілок вигравали сами вози, ті маленькі бойківські, звичайно волами тягнені возики, яких властителі звикли хвалитися тим, що в їх возі нема ані одної частинки, ані одного цвяшка залізного. Оті старосвітські, щиродерев'яні машини, сунучися помалу догори на немазаних колесах, видавали протяжні, меланхолійні тони, подібні до кигикання чайки, які мешканці Підгір'я звичайно перетолковують на слова: мааа - зйий! мааа - зйий!

Герман довго непорушно стояв під грушкою, пильно вдивляючися в ближче й дальше около. Дорогою й стежками снували люди, селяни, торговці, але нічого підозреного не було видно, нікого такого, хто б слідив за ним, зупинявся, роздивлявся, шукав чогось чи когось очима. У нього сильно билося серце в грудях, почасти від утоми, почасти зі страху. Він ніколи ще не бачив на Вольфовім лиці такого виразу тривоги,

[1] Борше — скоріше.

як сьогодні. Значить, тут направду щось погано, їм грозить якась небезпека. І він знов придивлявся містечку, прислухувався його клекотові, силкувався коли не очима, то бодай думкою проникнути ту сіру хмару, що в своїм лоні крила якусь небезпеку для Вольфа й для нього.

А тим часом він почув голод і спрагу. Він пригадав собі, що від самого рана не їв нічого, крім одного обарінка[1], який між одним і другим торгом купив за 4 крейцарі в перекупки і з'їв на бігу. Ніздрі й горло в нього були повні пороху й пекли, мов посипані піском; лише незвичайне зворушення, ота ярмаркова гарячка цього дня держали його досі на ногах; тепер він чув, що сили опускають його. Його клонило на сон, тіло отяжіло від утоми, голова тяжіла на плечах, як довбня, і, замість недавнього остраху, в душі почало перемагати якесь обридження та знеохочення.

— Вольф викивав мене! — думалось йому. — Велів мені, як дурному, бігти під ліс, драпатися чорт знає куди, а сам, певно, забрав гроші та й драпнув у інший бік, щоби не ділитися зі мною. Мене напудив чужими баришівниками, а тепер, певно, сміється в кулак! — І вже думав вертати назад до Лютовиск. Та йому пригадалося, що Вольф велів йому ждати коло криничкн під великою обпаленою ялицею, і згадка про криничку змінила його намір. Йому страшенно хотілося пити. Глянув під гору, в той бік, де був ліс, і побачив, що до великої обпаленої ялиці було навпрість через поле не більше, як двісті кроків, щоправда, досить прикро під гору. Що під тою ялицею б'є нора, видно було здалека по тім, що від неї зеленою тасьмою вниз тягся поперек піль невеличкий ярок, зарослий корчами та лопушшям. Герман, не надумуючись довго, кинувся через вівси йти до тої ялиці.

Як це часто лучається людям, що не привикли ходити по горах і не вміють оцінювати гірських віддалень, Герман порядно помилився. Те, що йому видалося віддаленням не більше 200 кроків, вимагало направду більше, як півгодинного напруженого ходу. Герман станув на місці мокрий, як митка[2], задиханий, змучений,— властиво не станув, а впав, мов горстка, під ялицю, ледве дишучи. Лежав так добру хвилю горілиць, не маючи навіть настільки сили, щоб устати й пройти кілька кроків у деберку та напитися чистої, холодної води, що дзюрчала з-під величезного пня старої ялиці і, стікаючи вниз по камінцях, дражнила його слух своїм солодким дзюрчанням. Він лежав, випростувавши змучене тіло на м'якій мураві, і дихав, швидко, глибоко дихав. Уже збирався

[1] Обарінок — бублик.
[2] Митка—мокра ганчірка, що нею миють посуд.

з силою, щоби устати й напитися води, коли нараз почув ось-тут над собою чи під собою не то шепіт, не то приглушене хрипіння:

— Герш, ти тут?

Герман стрепенувся й зірвався на рівні ноги. Він не бачив нікого.

— Хто мене кличе? — промовив він так само стишеним голосом.

— Я, Вольф. Не стій. Зігнися й ходи сюди.

З напряму, відки йшов голос, Герман переконався, що Вольф був у ярку коло джерела і, очевидно, тим ярком доповз сюди з самої долини, коли Герман, стільки разів озираючися довкола, заким зайшов сюди, не бачив його. Він схилився і, майже рачкуючи, зіскочив у ярок. Вольф був блідий, обтиканий реп'яхами та бур'яном; шапку мав у кишені, а широкою долонею обтирав собі піт із чола.

— Шукають нас, як пси. Розбіглися на всі боки за нами,— шептав він до Германа, ледве переводячи дух. — Боюся, що бачили мене, як я викрадався з міста.

— А, може, в місті було б нам безпечніше? — мовив Герман. — Там жандарі.

— Що нам поможуть жандарі? Адже не будуть усю ніч стояти коло нас. А ті баришівники, то такі люди, ой, ти не знаєш, що то за люди! Сруль-Лейб, знаєш, той, де ми ночували, шепнув мені украдком: „Вольф, утікайте! Страшенно злі на вас, змовляються на ваше життя".

— І чого вони хочуть від вас? — з острахом мовив Герман.— Що ви їм винні?

— Вже що я їм винен, те я знаю й вони знають,— мовив Вольф.— А ще сьогодні ми перебили їм торг. Не дарують вони мені, та й тобі, коли зловлять, то буде біда. Але нехай буде, грошей наших не дістануть.

І він виставив голову з ярка та почав роззиратися довкола.

— Мишкують за нами! — шепнув Германові.— Ади, бачиш?

Герман і собі ж, прилягши до землі, висунув голову з ярка й побачив на одній стежці невиразну людську постать, що йшла досить швидко в напрямі до них. Глянувши в другий бік, він побачив другу подібну постать; у третім місці видно було третю. Всі вони йшли з різних боків, манівцями і всі, немов змовившися, стягалися на горб, на якому в укриттю сиділи Вольф і Герман.

— Бачиш? — шептав Вольф. — Добрий нюх мають собаки. Мусів їм хтось доповісти, що бачив тебе. А може й із них котрий бачив, як ти йшов півперек поля.

В тій хвилі знизу, де кінчався ярок, що починався у стіп ялиці, дався чути голосний свист; темні постаті, що з різних

сторін ішли в напрямі до краю лісу, відповіли таким свистом. Не було ніякого сумніву, що облава розпочалася.

— Чуєш? — шепнув Вольф до Германа. — Годі нам тут ночувати, треба тікати до лісу, і це найнебезпечніше. Якби ми могли посидіти тут іще з годину, то вже би стемнілося добре, але вони будуть тут за малої півгодини. Мусимо тікати зараз, повзком, від ялички до ялички, від корча до корча, поки не впадемо в лісову гущавину. Але гов! Що буде то буде, наші гроші не сміють дістатися в їх руки.

І він, не кажучи нічого більше, потягнув Германа кілька кроків униз яром. Там високо над потічком із обірваного берега вистирчала велика кам'яна плита. Вольф скочив до неї, витягнув при її боці одну каменюку зі стіни; за каменюкою була невеличка ямка,— видно, що ця схованка знана була Вольфові здавна. Він одним рухом руки розперезав із себе свій черес із котячої шкури туго напханий банкнотами, зложивши його в клубок, запхав у ямку й засунув камінь назад так, що ніяке око не добачило би, що камінь був свіжо рушаний.

— Бачив? Трафиш на місце?

Герман кивнув головою.

— А тепер ходім щодуху! Аби до лісу!

Ще раз визирнув з ярка; облава бережно наближалася, але була ще досить далеко. Герман і Вольф поповзли майже рачки до гори горбком від великої ялиці до лісу. Коло великої ялиці було декілька малих смерекових та ялівцевих корчів, і тут можна було сховатися. Але далі між лісом і тими корчами була пуста прогалина. Бережно повзучи, висунувся на ту прогалину Вольф, але ледве зробив кілька кроків, збоку почувся різкий уриваний свист. Такі ж свисти відповіли йому з інших боків.

— Побачили мене, злодюги! — крикнув глухо Вольф, обертаючись до Германа. — Біжать за нами. Бігаймо й ми! За мною!

І він, піднявшися на ноги, скочив до лісу, мов сполошений дикий кіт. Герман шмигнув за ним.

— Куди нам тікати? — шептав Герман, у якого серце билося сильно.

— В ліс, у ліс! Тут яр глибокий. Там не легко їм буде знайти нас.

Затріщало сухе ломаччя під ногами втікачів. Лісова темрява проковтнула їх.

У Германа ще й досі тремтить шкіра й тривожно б'ється серце при згадці про цю ніч, проведену разом із Вольфом у семнім, глухім лісі, у вогкім та холоднім яру під якимось ви-

вертом[1], що, може, вчора був леговищем ведмедя, а за своєю перегнилою корою ховав гадюку. Хоч голод і втома страшенно докучали йому і, мов олив'яна шапка, гнули додолу його голову, та проте страх був дужчий, і він не заснув тої ночі ані на хвилину. Та й не диво: свисти їх переслідовників не втихали всю ніч; вони не запускалися далеко в ліс, де в пітьмі не могли би побачити нічого, але позаймали становища на різних точках так, що куди б не пробували вишмигнутися їх жертви, всюди мусіли б попастися їм на очі. Судячи по свистах, які чути було з різних точок, переслідовників було, може,—шість, може—вісім; можливо, зрештою, що їх було менше, і вони ходили з місця на місце по краю лісу.

Щастя, що ліс, вихопившися широким трикутником аж над Лютовиска, широкою підставою того трикутника притикав до другого, далеко більшого лісу, що вкривав широкий, майже на милю, верх гори Чорної й тягнувся відци неперерваною масою далі на південь, понад Ступосян, до Волосатого й аж до Бескида, до угорської границі. На цьому Вольф і оснував свій плян утеки.

— Слухай, Герш, — шептав він Германові вночі, тулячи його до себе, як рідного сина,—нам треба буде розстатися. На якийсь час, розуміється. Ті собаки не дадуть мені спокою, я їх знаю. Я мушу тікати на Угорщину.

— Я піду з вами,— мовив Герман.

— Ні, не добре буде. Одному легше тікати тими лісами, а двом невигідно. А тут головна річ поспіх і тиша. Ти мусиш утікати в противний бік. Тобі легше сховатися, тебе вони не знають, сьогодні перший раз бачили. А я старий знайомий, та й дався декому з них узнаки. Отже, скоро лиш трішечки зачне сіріти, так що можна буде хоч дрібку бачити в лісі, біжи вниз оцим яром. Обережно, щоб тебе не побачили, старайся дійти до села, а там уже міркуй, як знаєш, і забирайся з цеї околиці. А я побіжу на Угорщину. Знаю стежки й надіюся дістатися безпечно. Коби лиш тут прошмигнути на Чорну, а там нехай цілують мене!.. Вони тут будуть іще крутитися якийсь час. Хіба за місяць можна буде показатися нам тут, тоді вони заберуться вже на інший ярмарок. Отже слухай. За місяць приходи до Лютовиск, до Сруль-Лейби, знаєш, і запитай його про мене. Я дам йому знати. Якби він не знав нічого, то знак, що я вже не верну. Тоді всі гроші, сховані під каменем, твої. Забери їх і бувай здоров.

Вольф поцілував Германа в чоло. Цей не то зі зворушення, не то зо страху та з голоду розплакався. Він цілував Вольфа в руку, на яку капали його гарячі сльози.

---

[1] Виверт—повалене бурею дерево.

— Ти плачеш?— мовив Вольф.— Не плач! Я говорив тобі, що наш заробіток небезпечний, а найбільше тоді, коли нам усміхнеться фортуна. Не забудь, що я тобі сказав, і майся на бачності!

Свисти почулися якось незвичайно близько них. Вольф стрепенувся.

— Вже світає. Видно, наші собаки шукають нас по лісі. Нема коли дожидати дня. Гайда в дорогу!

Він іще раз поцілував Германа й щез, зашелестівши між корчами, мов дикий звір, що продирається крізь гущавину. Герман, притулений до виверта, видний хіба для сов'ячих очей, довго слухає, запираючи в собі дух, але, крім звичайних лісових шелестів та джуркотання потоку внизу, не чув нічого. Аж свист, що почувся, здавалось, ось-ось над його головою, виполошив його з німого наслухування. Не було ніякого сумніву: погоня була вже в лісі, шукала за ними. Правда, на разі не було безпосередньої небезпеки, щоб хтось, ідучи горою понад яром (а там, очевидно, був той, що свистав), міг побачити його в темнім ярі, та й ще схованого за вивертом. Але за якої півгодини це могло змінитися: розвидніється, і тоді все пропало.

Міряючи вухом здогадне віддалення того, що свистав, від його становища, Герман міркував, що він відділений від нього простором яких сто кроків. У гірському лісі, а ще вночі, коли бігти не можна, це віддалення значне. Коби лише не було засідки на краю лісу, там, де яр виходить на вільне поле, то втекти було би зовсім легко. Та Герман навіть не думав довго: свист у лісі був для нього, мов батіг для коня. Він так привик у трудних хвилях покладатися на Вольфів досвід та знання обставин, що й тепер ані не думав укладати іншого пляну, лиш обережно, мацаючи руками перед себе, подався вниз яром за течією невеличкого потічка, що плив по його дні й своїм джуркотом глушив шелест його кроків.

Ішов так, може, з півгодини і, судячи по страху, якого наївся за той час у самоті, судячи по труді, якого зазнав, був певний, що уйшов з десять миль і що цей яр якийсь безконечний. Направду ж він уйшов не більше, як сто кроків. Свисту погоні не було чути, мабуть пішла в інший бік. Та ось він побачив, що над ним небо починає сіріти, дно яру клониться сильніше вниз, і, вийшовши з-поза якогось закрута, він побачив нараз перед собою немов широку отворену браму або велетенське вікно; крізь той отвір у лісовій пітьмі видно було сіру мряку, що залягла дальшу безлісну долину, а десь далеко над морем мряки видно було інші лисі, безлісні гори. Значить, ліс тут кінчився. Тут треба бути обережним, щоб не

наскочити на ворога! Герман стишився, притулився до крислатого бука, що ріс, звішений над глибоким дном яру, і почав уважно слухати та проникати зором у грубу лісову сутінь, яка лиш ген-ген рідла, мов величезне решето, в якому ока були з сірого світла літнього досвітку.

Герман пройшов трохи швидше ще кількадесять кроків, потім поповз рачки горі стрімкою стіною яру, чіпляючися за корчі диких малин, що стояли тут густою лавою, і не виходячи з малинника, силкувався роздивитися довкола по лісі, чи не побачить якого ворога. Нікого не було видно. Вид вільного поля, так недалекого, і сіре раннє світло заспокоїли його, прогнали його страх. Не вилазячи з малинника, він пішов корчами по краю лісу, поки не вийшов на кінець. Тут була толока, ще пуста, похилена до півночі. Внизу плила якась річка, за нею була вузька сіножать, стояли копиці та обороги, повні сіна, а далі, піднімалася знов гора, шмат лісу й лисий високий верх. Ані села, ані хати, ані живої душі. У Германа щось стиснуло за серце; почуття самоти серед величезної природи вдарило нараз холодною хвилею на його душу. Йому хотілося плакати.

Та нараз десь далеко, на краю лісу почулося різке, протяжне: „Фі-і-і!“

Герман зирнув у той бік, відки йшов свист: не видно нічого. Та в тій хвилі з противного боку, здавалось би, ось-ось близько нього, почувся грізний окрик:

— Стій!

Не було часу озиратися. Герман як стояв, так скочив до яру, злетів аж на саме його дно в густі корчі і, знайшовши там стежку, втоптану овечими ратицями, погнав нею вниз. Це все було мов сон, мов привид. Він навіть не міркував ясно, що з ним діється, чим грозить йому стріча з незвісними переслідовниками,— він біг. Та ось яр скінчився, береги його, що досі ховали Германа в захисті своїх корчів, мов на зло йому, розступилися, корчів не стало, і Герман опинився недалеко вівчарської колиби[1], що стояла на спохувастій, безлісній площині біля обгородженої овечої кошари. Сам того не тямлячи, Герман пробіг яром досить значний простір, доброї півмилі, пропустив біля себе овечу отару, що йшла толокою вгору до лісу, з дзвінками, блеянням кількох сот овець, гавканням псів та гойканням вівчарів,— він не чув, не завважив того всього, прошмигнув яром, мов миш; навіть собаки не завважили його.

Побачивши слід людського житла, Герман урадувався, як рідному батькові. Не надумуючися, він побіг до колиби.

---

[1] Колиба — хата в гірських пасовиськах для пастухів.

Довкола неї було пусто, погоні здалека не видно; з колиби, одначе, курився дим, — знак, що там сидить хтось живий.

Боячися своєї тіні на чистім полі, Герман прожогом убіг у колибу. Там біля вогнища сидів патлатий бойко середніх літ, старший над вівчарями, так званий бац, і латав шкіряні ходаки.

— Добрий день вам,— мовив, ледве дишучи, Герман.

Бойко не відповів, але звільна підвів голову й зміряв задиханого обшарпаного Германа своїми сірими очима.

— А тобі що?— запитав.— Чого так задихався?

— Йой, таточку, гонять за мною! Сховайте мене.

— Хто гонить? За що?

— Не питайте! Все вам скажу потім, а тепер майте милість, сховайте мене, бо може бути смерть моя.

— Агі на тя! Смерть! У білий день! А, може, ти кого забив, та шандарі за тобою гонять?

— Ні, ні, не шандарі, а баришівники. Я нікому не зробив нічого злого. Потім вам усе скажу. Йой, сховайте мене, майте бога в серці!

— Де ж я тебе, любонько, сховаю?— мовив бойко, чухаючися в патлату голову і встаючи з простого дерев'яного пенька, що служив йому замість стільця.

— А даєш слово, що ти не жоден дводушник?— запитав він.

Герман витріщив на нього перелякані очі. Він не розумів питання. Але страх гнав його.

— Ні, ні, ні, богом вам клянуся, я нікому не зробив нічого злого!— пролепотів він, трясучися всім тілом.

— Ну, пам'ятай! Як будуть шандарі питати за тобою, то я не втаю тебе.

— Добре, добре! Я шандарів не боюся. Лиш баришівників... два баришівники... три баришівники... або я знаю, скільки їх там. Зараз надійдуть. Гонять мене цілу ніч... із Лютовиск... Якби питали за мною...

— Ну, ну, вже я буду знати, що їм сказати.

— Але, може, захочуть шукати? Вони страшні, а ви самі...

— Не бійся, я вже дам собі ради. Ведмідь страшніший, а я його не боюся. Ну, ходи сюди!

І, мовлячи це, він відкидав набік купу ріщя, що стояла приготована на паливо в куті колиби, викидав зложені під ріщям грубші пеньки, відвалив під ними кам'яну плиту й показав Германові тісну, темну яму.

— Лізь туди!

Герман, не ждучи довго, скочив до ями. Це була бацова криївка, де він ховав „мерендю", принесену з села на цілий тиждень, тобто квашені огірки, муку, бульбу, ховав запасові

будзи[1], одежу, непотрібну для безпосереднього вжитку, і загалом усе цінніше, чого не хотів лишати в колибі на вид усім вівчарям.

— А може ти голодний?—запитав бац, коли Герман щез у ямі й забився десь у кут.

— Йой, аж гину з голоду!

— Ну, то на тобі оцей кавалок хліба та оцей глечик жентиці[2]. Їдж і не бійся нічого.

І, мовивши це, бац закрив яму плитою, прикидав плиту колодками, потім ріщям, потім виглянув із колиби, а побачивши справді двох баришівників, що наближалися до колиби толокою згори, взяв свою роботу й сів на порозі, мов і зовсім нічого не бувало.

— Гей ти, чоловіче!— закричав один баришівник, порівнявшися з колибою.— Не бачив ти тут якого єврея?

— А ти, чоловіче, не вмієш привітатися, як бог приказав? Ти між вовками виріс? — відбуркнув йому бойко.

— Ну, ну, не сердьтеся, пане бац,— мовив другий баришівник.—Добрий день вам!

— Добрий день.

— Тут ми шукаємо одного єврея. Так собі, злодюжка. Обікрав нас учора на ярмарку в Лютовисках. Гонимо його всю ніч. Ось туди десь утік. Будьте ласкаві, скажіть нам, чи ви не бачили його?

Герман, сидячи в ямі, чув усю розмову. Він тремтів усім тілом, чуючи голоси своїх заклятих ворогів. Їжа не йшла йому до рота.

— А багато вам украв?— спокійно питав бац.

— Йой, багато! Всі наші гроші, більше, як десять тисяч ринських.

— Ото злодюга! Та було дати знати шандарам.

— Що шандарам!—скрикнув другий баришівник.— Шандарі записали, сказали: добре, добре, приставте нам його сюди. Хіба шандарі підуть за ним по лісах та дебрах?

— А ви бачили його, як утікав сюди?

— Бачили, бачили!— закричали обидва баришівники. А один доповів:— Нині рано, перед годиною, он там на горі бачили, як вийшов із лісу. Скоро нас спостеріг, скочив у яр. Ми за ним толокою, хотіли перебігти його. І, певно, були б зловили його, якби не ваші пси. Ой, ой, які у вас пси недобрі! Як нас побачили, як накинуться на нас, були би нас роздерли. Ми поставали плечима один до одного, та й боронилися, доки не надійшли вівчарі. Ой, ті пси! Вони нам зробили велику шкоду. Через них той злодій утік нам із рук.

---

[1] Будз — овечий сир.

[2] Жентиця—напиток з овечого молока.

Герман у ямі благословив тих псів і тільки тепер пригадав собі, як, утікаючи, чув їх скажене брехання геть за собою.

— Ні, любоньки,— мовив розважливо бац,— туди коло мене не втікав сьогодні ніхто. А може й утікав, не присягну, але я не бачив. А ви добре перешукали яр? Може, він там де сховався. Я думаю, що він боявся б виходити на пасовисько, знаючи, що ви гоните за ним.

Баришівники позирнули по собі.

— То кажете, що він не біг туди?

— Ні, я не бачив.

— А ви так від рана сидите на порозі?

— Ні, часом докладав ріщя до вогню, снідав трохи, але якби хто біг, то було би чути, в мене вухо чуйне.

Баришівники пошваркотали щось між собою й пішли горі яром.

— Ну, ти, як тебе звати?— мовив бац по їх відході.

— Гершко!

— Ну, Гершку, ти чув, що вони говорили?

— Чув.

— І правда це?

— Ні, неправда! А вони пішли?

— Пішли.

— Ой, але вони вернуться!

— Хто знає, може й вернуться...

— Прошу вас, уважайте. То страшні люди!

— Ну, ну, хай собі будуть, які хочуть. Я їх не боюся, та й ти не бійся. Але скажи мені, як то було.

Герман розповів йому, що знав, оповів про Вольфа, не згадуючи про те, що цей сховав гроші. Бац, не мовлячи нічого більше, вийшов. По хвилі знов вернув і, сказавши Германові: „Будь тихо! Ідуть!“ — знов сів на порозі зі своїм шитвом.

— Пане бац,— кричав один баришівник здалека,— ми знайшли слід.

— Ну, то добре.

— Видно, що він утікав униз яром, а догори не вертався.

— То може бути.

— В такім разі мусів бігти попри вас.

— Може і біг, я не перечу.

— А ви не бачили?

— Не бачив.

— І не чули?

— Не чув.

— А може ви сховали його?

— А може й сховав.

— Як? Кажете —

— Нічого не кажу,— сердито буркнув бац.— Адже бачите самі, що в колибі, крім мене, нема нікого. Хіба я його за пазуху сховав?

Герман почув тупіт кроків близько дверей колиби,— видно, його гонителі, зазирали досередини.

— А може би ми перешукали? — мовив один.

— У себе за обшивкою перешукай один з другим! — крикнув бац, зриваючися з місця.

— Ну! — на пів насмішливо, а на пів з погрозою мовив один баришівник. — А як нам так схочеться? Ми знаємо напевно, що він біг туди, аж до вашої колиби, а далі сліду нема. То де подівся?

— Міг побігти толокою, а на толоці як ти побачиш слід?

— Добре, добре, але ми таки перешукаємо вашу халабуду. Як його тут нема, підемо дальше.

— А я боюся, що один або другий підете без голови! — буркнув сердито бац. — Кажу вам, що я його не сховав і не бачив.

— А ми вам не віримо й не вступимося, поки добре не перешукаємо вашу колибу.

— А я не позволю на це. Колиба панська, а ви не маєте ніякого права. Коли вам що треба, йдіть, спровадьте шандарів, то нехай вони перешукують, а вам не позволю.

— Е, що нам шандарі! — крикнув один баришівник і кинувся до баца. Та в тій хвилі в бацових руках блиснула дубельтівка, він з усієї сили закричав:

— Гвалт! Розбійники! Грицьку! Іване! Ге-по-гев!

Баришівники, мов опарені, метнулися набік і рівночасно гукнув вистріл.

— Ой-ой-ой! — крикнули баришівники й голосно затупотіли їх кроки.

— Ти злодій! Ти розбійник! Ти сховав того злодюгу, що нас обікрав, — кричали вони здалека.

— Ідіть до шандарів, хай ідуть перешукати мене, а сами не смієте! — кричав їм наздогін бац.

— Вони не вступляться,— шептав зі страхом Герман із своєї ями, коли по якімось часі бац увійшов до колиби.

— Але й не посміють прийти ближче, — мовив бац. — А вечором, коли вівчарі вернуться із псами, ми зробимо на них таке полювання, що вони й сліди позабирають звідси.

Та баришівники, мабуть, занюхали письмо носом і, не дожидаючись вечора, забралися геть. А другого дня від самого рана вони знов снували здалека довкола колиби; видно, пильнували, чи Герман таки не покажеться, не захоче йти далі. Вони підлабузнювалися до вівчарів, частували їх горілкою й тютюном і розпитували, чи бац не сховав де в колибі

такого й такого єврея, але вівчарі не знали нічого, бо Герман не вилізав із своєї ями, і вівчарі не бачили його.

На другу ніч баришівники знов щезли, але з доброю надією. Вони дали одному вівчареві срібного ринського і, довідавшися від нього, що в колибі єсть яма, де можна справді сховати чоловіка, підмовили його, щоб уночі, коли бац буде спати, зазирнув до ями й переконався, чи нема там того, кого їм треба було. Вівчар зробив це діло зовсім попросту. Він, знаючи добре, що яма викопана в куті колиби, прокопав знадвору невеличку діру під підлогою, просунув туди в яму свою паличку й почав злегка штуркати нею до середини. Зараз він наткнувся на щось м'яке, а штуркнувши сильніше, почув глухий окрик Германа, збудженого зі сну ударом у бік. Вівчареві було цього досить; тепер він знав, що баришівники недаром никають довкола колиби, і надіявся за своє відкриття заробити ще ліпші гроші. Та, на лихо йому, третього дня баришівники не показалися вже. Бац продержав Германа ще й той день у ямі, а коли й четвертого дня баришівників не було, він велів йому вийти, говорячи, що тепер уже безпечно. Та Герман не вірив. Хоч і як погано було йому сидіти в ямі, але страх перемагав невигоду. Та бац заявив, що довше не буде держати його, і Германові прийшлося таки думати про те, щоб забиратися звідси.

— Слухайте, бац, — мовив він до свойого гостинного господаря. — Я дам вам усі гроші, які маю, оту п'ятку, за те, що ви врятували мені життя від тих баришівників.

Бац засміявся.

— Ну, ну, смійтеся, але я міркую, що якби були мене дістали в руки, то не були би мене пустили живого.

— Та за що?

— За Вольфа. Вони на Вольфа чогось дуже були злі. Ну, але чуєте, бац, що я хотів сказати вам. Нате вам оцю п'ятку, бігме, що більше не маю нічого, крім оцих пару шісток на життя, і відпровадьте мене туди горами хоч до Турки або десь так, де багато людей. Щоб я з тих гір видістався.

— Страшно в горах? — з усміхом питав бац.

— Йой, нехай вони вам здорові будуть, але я такого страху тут наївся, що не хочу більше бачити їх на очі.

Бац згодився, покликав одного вівчаря до колиби, а сам, узявши свою дубельтівку під полу, рушив з Германом верхами до Турки, а відци провів його далі, аж до Підбужжя. Звідци вже лише через верх до Нагуєвич, а далі й до Дрогобича. Герман не знав, як богу дякувати, коли нарешті, змучений, змарнілий, без крайцара опинився на рідним Лані.

Що тепер робити? До баришівництва його не тягло; прийшлося витягати зі схованки своє старе, смердюче либацьке

вбрання і знов іти до Бориславa. Старі товариші либаки з-перед п'ятьох літ уже минулися; тепер цим ремеслом займалося молодше покоління. Дохід був невеликий, ледве можна було жити, і Германові по кількох тижнях сприкрилося те ремесло. Та ось раз, мандруючи з Дрогобича до Бориславa, він пригадав собі свого патрона Вольфа, Лютовиска й захований у ярку черес із грішми. Досі він не міг без дрожі згадати про Лютовиска, але тепер аж зупинився, торкнений несподіваною думкою. Від часу ярмарку минули якраз чотири тижні — час, у якім Вольф мав здибатися з ним у Лютовисках. Може, там ті завзяті баришівники ще чатують на Вольфа й на нього, але він тепер у либацькім убранню, і чорта з'їдять, заким пізнають його. Ану ж Вольф прийде й буде ждати його? Йому з поділу зисків того ярмарку припала би гарна сума, може ціла тисяча ринських. Герман не знав, скільки всіх грошей було в чересі, але знав, що заробіток їх у Лютовисках був незвичайно великий. А коли Вольф не прийде, то він сам забере гроші, переховає їх для оньго, коли б вернувся пізніше з Угорщини.

Обдумавши по дорозі добре всю справу, Герман нарбав у дві коновки трохи мазі, щоб не надто тяжко було їх двигати горами, і, перебравшися з Бориславa до Попелів, відци на Смільну й далі в гори, помандрував до Турки, а відци до Лютовиск. Усякий, бачачи його, думав, що це один із тих євреїв, які возять і розносять мазь по селах. По кількаденній мандрівці, він зайшов до Лютовиск. Тяжко було пізнати тепер це містечко. Лежало воно в кітловині, вимерле, безлюдне, сонне та спокійне. Герман оглядався, пробирався звільна тісними вуличками, поки дійшов до хати Сруль-Лейба. Цей, розуміється, не пізнав його, і коли він попросився на ніч, зирнув на нього з-під лоба і, видно, не мав великої охоти прийняти його.

— Гертс-ієр[1], Сруль-Лейб,— промовив він стиха,— я мав иб вам щось сказати.

— Ну, що таке?

— Та лише вам самим.

Сруль-Лейб завів його до аньквира, завленоаго подушками та всяким шматтям.

— Ви не пізнаєте мене, Сруль-Лейб?

Сруль-Лейб змірив його очима.

— Ні, не пізнаю.

— Я той баришівник, що в часі ярмарки ночував у вас з Вольфом, тямите?

— Ай-вай!— скрикнув Сруль-Лейб і вдаиврся об поли руками.— І що ж ти тут робиш?

[1] Слухай.

— Я маю у вас розвідати про Вольфа, зачекати на нього, коли ще не вернув.

— Про Вольфа... зачекати... як то? То хіба ти не знаєш...

Сруль-Лейб, очевидно, не міг договорити речення, немов щось стискало його за горло.

— Що я маю знати, Сруль-Лейб?

— Що за тобою шандарі шукають.

— За мною? Нащо я їм потрібний?

— Ти мав бути спільником тих, що замордували Вольфа.

— Я? Замордували?

Герман довго стояв, мов остовпілий, не можучи сказати ані слова. А тим часом Сруль-Лейб оповідав:

— Адже його замордували, ти не чув? Зловили його на угорській границі. Мабуть, допитували його за грішми, бо пекли йому ноги на вогні... Всі ребра поламали. Лісничий знайшов його, ще живого, в лісі, і він видав назви тих трьох баришівників, що його мучили. Двох зловлено в Угорщині, третій утік. А ті два сказали на тебе, що ти їх намовив.

— Алеж вони не знали мене, як я називаюся! Я з ними ніколи ані слова не говорив! — скрикнув Герман, обливаючися холодним потом при тім оповіданню.

— Та вони й не сказали, як ти називаєшся. Вже шандарі й мене допитували, бо виявилося, що ти ночував у мене, але я не знав також.

Герман, охоловши трохи з перестраху, просив у Сруль-Лейба поради, що йому робити? До шандарів іти й віддатися їм у руки він не мав охоти; хоч чув себе невинним, але знав, що шандарі, не допитуючися його вини, арештують його, а хто знає, може почнуть іще мучити. Сруль-Лейб радив одно — втікати якнайшвидше, і не показуватися в Лютовисках, а там можливо, що з покаранням правдивих убивців справа затихне, і нікому не буде потреби шукати за ним. Сруль-Лейб згодився переночувати його в себе. На другий день раненько, ще далеко до сходу сонця, Герман устав, попрощався зі Сруль-Лейбом і, не спостережений ніким, з коновками на плечах побіг на горб до кринички під опаленою ялицею. Не довго шукавши, він у ярку знайшов плиту, знайшов схованку і в ній нетиканий Вольфів черес і, вихопивши його тремтячою рукою та сховавши за пазуху, почвалав на гостинець, відци назад через Лютовиска, до Турки й до Дрогобича.

III

Мимовільне важке зідхання злетіло з Германових грудей, коли оцей страшний та остаточно щасливо перебутий епізод раптово з незвичайною пластикою просунувся через його душу, мов процесія давно забутих тіней. Він зідхнув і разом з тим

схопився з місця. Немов якась пружина в його душі, дос і натискана важкою рукою, нараз, звільнена, скочила на своє давнє місце,— так само елястично, бадьоро він схопився з крісла й зирнув на годинник.

— Дев'ята година, а я сиджу та й марами бавлюся, мов закоханий! — скрикнув він і задзвонив.

— Покликати мені пана бухгальтера й шихтарів! Обрахунок! Книги принести! — звелів він коротко слузі, що появився на голос дзвінка. А потім пройшовся кілька разів по покою. Раптом спинена процесія образів з його життьової драми пускала ще по собі пасма рефлексій, мов метеор, падучи, кидає снопи іскор по небі.

— Ось що мені доводилося переживати! — думав він не без гордощів. — Ось понад які безодні вела моя дорога! Ті, що тепер кланяються мені й подивляють мою енергію та вмілість у веденню ґешефтів, не знають моїх початків, початків галицького капіталіста. А може й галицького капіталізму взагалі. Адже той капіталізм справді починав від жебрацької торби та дрібної крадіжки. Та й тепер іще...

Герман згірдно махнув рукою, згадуючи про ті тисячні перешкоди, які йому, та й не йому одному, приходиться поборювати при ступневім розвою от-хоч би того одного нафтового промислу. Капіталіст, промисловець ще й досі не перестав у Галичині бути диким звіром, на якого полювати вільно всякому, а особливо урядникові; вдерти з нього, докучити йому, перебити йому інтерес, завалити його податками та драчками [1] — це одинокий рід промислової політики, яку вміють вести галицькі власті. Хто рветься до якого інтересу, починає якесь підприємство, той для них рівний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спокій і завдає їм зайвої праці. Це суспільність якихось лежибоків. Це польська, шляхетська школа індоленції [2] та погорди до праці.

Герман аж спльовував, вовтузячися з такими думками. Та ось поприходили його підвладні, позношено рахункові книги, пішли рапорти; тиха перед хвилею кімната заповнилася голосним та оживленим шваркотом. А знадвору вторували йому окрики ямарів, дзвінки в кошарах, скрип возів, що тяглися болотною дорогою з тяжким набором, та глухий клекіт великого промислового гнізда, з його кількатисячною робочою людністю. Під цей клекіт живо й якось весело йшов Германові тижневий обрахунок.

Діла йшли добре. В п'ятнадцятьох ямах черпано „кип'ячку",— яка яма давала дві, а яка й по п'ять бочок денно. Шахтарі жалувалися, що в кількох ямах, замість нафти, добувається

[1] Драчка — здирство, вимус.
[2] Індоленція — нездібність.

земний віск, із яким тоді ще не знали, що робити. Цей непотрібний продукт причинює немало марної праці, бо треба ж вибирати його з ям і відкидати набік; якусь часть беруть робітники з поблизьких сел додому з собою й уживають до каганців замість лою, але й вони не хочуть брати його багато навіть задармо, бо коптить, світячися, та й від того копоту болить голова. Герман уже давніше звернув увагу на цей новий продукт і вислав проби його різним віденським хемікам, але відповіді від них іще не мав. Та все таки, чуючи, що селяни вже знайшли спосіб його вжиткування, він зараз доміркувався, що з тим воском може вийти щось подібне, як із нафтою, що й йому можна буде надати форму товару, поплатного на широкім ринку, велів своїм підвладним не викидати його більше, а складати на всякий випадок у магазинах.

— Алеж у нас нема місця в магазинах! — мовив касієр.

— То побудувати нові,— мовив коротко Герман, і на тім діло й стало. Він ризикував, але це таке ризико, що в ньому щонайменше вісім шансів проти двох промовляють за будучою користю. А от клопіт, що продукція кип'ячки не зростає. Герман належав до спілки, що в околиці Бориславa й біля Дрогобича побудувала декілька дестилярень. Попит на чисту нафту збільшувався раз-у-раз; вона здобувала собі не лише хати найбідніших, ремісницькі варстати та робітні, але в міру того, як її дестильовано краще, як вона горіла ясніше й не диміла та не коптіла, вона знаходила доступ і до сальонів. По містах почали нею освічувати вулиці, а віденська фірма Дітмара почала на велику скалю розвивати продукцію нафтових лямп різних конструкцій. Тепер треба було лише якнайбільше налягти на продукцію кип'ячки, і Герман ще минулого місяця наказав розпочати кільканадцять нових закопів на свіжих теренах. Робота при тих закопах ішла невпинно й пожирала щотижня тисячі, але здобутків із них не було ще ніяких. Оце найбільше турбувало Германа.

Він вірив у своє щастя. Він давно вже переступив ту межу, де чоловік тремтить над кожною дрібницею, де при кожнім підприємстві ставить на карту своє бути або не бути. Його шанси були вже забезпечені! Він розкинув свої сіті так широко, що щастя, коли не тут, то там мусіло попастися в них. Воно вже не може зрадити його, хіба би сталося бог знає що надзвичайного. Але воно може гаятись, а йому ходило о поспіх. Йому треба було, щоб діла йшли не лише раз-у-раз ширше, але також раз-у-раз швидше, як та снігова лявіна, що котиться з гори.

Праця над обрахунком протяглася до другої години. Потім Герман пішов на обід. Обідав у касині[1], яке головно його

[1] Касино — клюб.

заходом оснувалося два роки в Бориславі. До касина належали самі лише більші промисловці, капіталісти та урядники. „Плебсу", а особливо т. зв. халатових євреїв, сюди не допускали. Місячна плата члена виносила 10 ґульденів, то розуміється, що бідолахам був доступ до цеї компанії неможливий. Касино спровадило собі реставратора[1], який, чуючи себе серед упривілейованих, дер їх немилосердно і швидко й собі ж накупив селянських парцель та розпочав копати за кип'ячкою.

Касино — це був невеличкий дерев'яний домик, побудований на високім горбі над болотяною бориславською вулицею. До касина йшлося дерев'яним тротуаром, що в формі широкої в три дошки кладки без поруччя був покладений півліктя понад густим, смердючим болотом вулиці. З тротуара йшла вбік також дерев'яна кладка, але вже з поруччями по обох боках, а з неї йшлося на такі ж дерев'яні сходи, що вели просто на ґанок касина. Внутрі, одначе, касино було уряджене хоч і не з комфортом, то все таки досить чисто й вигідно: була тут і досить простора реставраційна залька зі столами й жирандолею насеред стелі та з дзеркалами на стінах, і заля більярдова з двома прикомірками для гри в карти. Розуміється, що ані покою для газет, ані бібліотеки, ані читальні, ані взагалі газет та книжок тут не було: це діялося в половині 60-тих років, і такий люксус, як потреба читати, в ту пору не дійшов ще до бориславських промисловців і капіталістів.

У касині раз-у-раз було повно: одні виходили, другі приходили, у всіх покоях стояв шум та гамір; було майже темно від тютюнового диму, душив важкий запах спіртуозів, людського поту та нафтових випарів, що долітали від недалеких копалень та магазинів. Їли тут мало, зате пили багато, особливо вечорами та ночами. Тепер, коли Герман увійшов сюди, в їдальні було ледве кілька гостей, зате при більярді та при картах було глітно й шумно.

— А, пан Гольдкремер! Вітаємо! — почулися з різних сторін голоси. — Що чувати в Дрогобичі? Як ідуть діла? Ще не докопалися матки? Будете сьогодні вечір у касині?

Сипалися гучні питання, простягалися руки до вітання, Герман, сопучи та фукаючи, пішов просто до їдальні, щоб замовити собі обід, тим часом кельнер уже застелював для нього стіл, розкладав тарілки та прибори, а сам реставратор з низьким поклоном запитував його:

— Якого вина позволить пан добродій? Токай чи фесляв?

Герман любив обідати сам, так щоб ніхто інший не сидів при його столі і, як він любив висловлятися, не заглядав йому в ложку. Касинові гості знали цю його привичку й ша-

[1] Реставрація—ресторан; реставратор — завідатель реставрації.

нували її, так як шанували всяку забаганку бориславського короля. Як правдивий ґешефтсман, Герман обідав швидко, аби наситити живіт, не смакуючи та не розкошуючися. Він звичайно під час їди обмірковував свої інтереси, та сьогодні ті міркування якось не клеїлися. Пообідавши, він велів подати собі чорну каву, закурив цигаро і, розвалившися на софі, що стояла в куті їдальні, сидів німо, пускаючи клуби диму та прислухаючися гаморові, що йшов із сусідніх покоїв, стукові більярдових київ о кулі та клекотові бориславського життя. Тепер, після ситого обіду та півбутельки доброго вина, і думки його були спокійні, якісь ситі та гладкі, плили рівною хвилею, мов ріка, що, збігши з шумом і шелестом із гір, вийшла на рівнину й тече тихо, широко в гладкім, глинкуватім кориті.

Так ось воно те, чого він добився, за що боровся, задля чого терпів і мучився довгі літа своєї молодости, що й потім, у мужеських літах, так довго ще веліло на себе ждати. Ось воно — щастя! Багатство! Від пам'ятного ярмарку в Лютовисках минуло вже двадцять літ. Як багато за ті літа пережив тодішній бідний баришівник Гершко! І яке все те, пережите в тих літах, було відмінне від бурливих, іноді веселих, іноді страшних пригод його молодости! Лиш одне не змінилося до останніх днів — невтомна погоня за капіталом, за багатством, ґешефтом. І дивна річ, від часу того пам'ятного ярмарку, а властиво від часу, коли завдяки Вольфовій смерті він зробився паном усеї його спадщини, тобто капіталу в сумі звиш 6000 ґульденів, фортуна не переставала всміхатися йому, але все якось зизом, одним оком. Вона чимраз щедріше сипала йому зі свойого чарівного рога достатки, зиски та матеріяльні добра, а другою рукою, бачилось, відбирала йому задоволення, можність розкошування надбаним добром, затроювала його промислові та спекуляційні тріюмфи зовсім, сказати би, байдужними, постороннімі й для реального ґешефтсмана навіть соромними дурницями.

Так було між іншим і з його женячкою. Зробившися власником шістьох тисяч ринських, що на тодішні дрогобицькі відносини значило вже гарний маєток, Герман зразу не знав, що йому починати далі. Його голова горіла від різних проєктів і плянів, з якими, одначе, він не звірювався нікому. То він думав про гуртову торгівлю сіллю, особливо в гірських повітах, де сіль, найпаче зимою, робиться страшенно дорога задля трудности довозу, і при добрім веденню діла можна мати добрий зиск; то думав про торгівлю худобою, хоча свіжі згадки про ярмарок у Лютовисках наповняли його страхом. А з-поза всіх плянів усе незмінно виринав Борислав і його дивна мазь, та власне з цього боку не було можности уложити

якийбудь реальний плян. Тим часом він, зложивши свої гроші в кагальній касі, нібито практикував у торгівлі крамщиною, поки несподівана пригода не вирвала його з тої колії.

Одного вечора, біжучи за якоюсь орудкою Стебницьким трактом, він наскочив на велику купу селян, що чогось голосно кричали. Надійшовши ближче, він почув з-посеред тої купи грубих, сердитих голосів пискливі окрики й лайки якогось чоловіка. Гармидер робився все дужчий, голос підносився все вище, і нараз із середини збитої купи почувся глухий лускіт, крик „ґевалт", далі зовсім уже нетямний вереск і рев розлюченої юрби.

— Що таке? Що таке? — питав Герман крайнього селянина, що хоч і не брав участи в бійці, але кричав так само сердито, як інші.

— Тікай, бо й тобі таке буде, як отому! — відгукнув селянин і, обертаючися до центру юрби, крикнув: — А бий злодія, ошуканця! Не пустіть живого! Досить нассався нашої крови!

Вереск чоловіка всередині швидко затих, чути було тільки глухі удари, мов молочення важких ціпів, та безтямні викрики тих, що били. Та ось з усіх боків позбігалися торговці, розіпхнули юрбу й вирвали безтямного, закривавленого свойого одновірця з-під ніг розлючених селян.

— Що таке? За що б'єте? — допитували вони. Та від селян годі було довідатися докладно. „П'явка", „ошуканець", „кров нашу ссе", — та й годі. А надто ще, побачивши чоловіка, зомлілого й зовсім мов неживого, селяни зміркували, що це пахне недобрим, і швидко розбіглися до своїх возів, щоб у сумерку без лиха якнайшвидше вибратися з Дрогобича. Лиш ті, що стояли оподалік і були свідками всієї історії, розповіли нарешті, що сварка зайшла із-за якихось виплат, що побитий змагався з селянами, твердячи, що виплатив їм усе, а вони твердили, що не дістали нічого, і нарешті, розлючені, кинулися до бійки.

Такі вияви селянського самосуду проривалися тоді досить часто, і власть, чуючи себе безсильною запобігти кривдженню селян (це було 1849 року), небагато звертала уваги й на те, коли селяни потурбували свойого кривдника, особливо коли це був єврей. От тим то й не диво, що й оця бійка уйшла селянам безкарно, тим більше, що вони таки лишилися при страті, бо грошей, які їм відпер побитий, так такий не дістали, а після побиття вже навіть не сміли домагатися. Та найважніші наслідки мала ця бійка для її припадкового свідка — Германа Гольдкремера. Він належав до тих смілих, що перші кинулися розпихати юрбу розлючених селян, він на своїх дужих руках виніс безтямного, закривавленого чоловіка з побоєвища, він перший кинувся тверезити його.

— Ах, Мендель Гарткопф! Це Мендель Гарткопф! — крикнули деякі присутні, пізнаючи побитого.

— Несіть його додому! До його дому! Ось тут недалеко, — кричали інші, бачачи, що побитий, хоч облитий водою, не ворушиться.

— По лікаря! По лікаря! — кричали інші. — Він готов умерти! Він неживий!

— Ні, дихає, дихає!

Герман, увесь поплямлений кров'ю, разом з кількома іншими молодими людьми взяли Менделя на плечі й понесли. Дорогою він очуняв на стільки, що застогнав пару разів. Дорогою довідався Герман із розмови людей, що купою йшли довкола побитого, що Мендель Гарткопф — підприємець і законтрактувався довозити будівельне дерево до військового депа, яке уряд розпочав власне того року будувати за містом. От із-за того довозу й вийшла, мабуть, у нього сварка з селянами.

Менделя занесли до його дому. Перелякані кривавою появою, жінка й дочка кинулися плакати, не знали, що їм робити. Прийшов лікар і сконстатував тяжке покалічення: у Менделя поламано кілька ребер, пороблено кілька дір у голові та зламано одну ногу. Розпука жінки й дочки була безмежна. Сам Мендель, прийшовши трохи до себе, йойкав найдужче, не лише з болю, а головне того, що тепер пропаде його ґешефт, пропаде заробіток, що він зруйнований, бо контрактові умови тяжкі, а їх недотримання грозить йому цілковитою руїною.

Почали торговці радити, як би їм запомогти Менделя в його лихій пригоді, та всі, знаючи Менделеву круту та скупу вдачу, не квапилися кидати своїх ґешефтів, щоб бігати за його ділами. Тут вихопився Герман. Його заробіток у склепі був мізерний, він готов був узятися до ведення Менделевих діл, поки цей поздоровіє, маючи надію при ближчім розгляді сяк чи так знайти тут собі заробіток і для себе. Мендель згодився, вияснив йому, що й як робити, і для Германа почалася нова робота. Тепер він пробував найбільше в лісах, мав змови та справи зі злісними й лісничими за добір і число дерева, з рубачами та трачами, з фірманами та селянами за двигання, виношування з лісових ярів, шихтування, воження. І тут він показав свою енергію та тямучість, свій бистрий розум та вірний спосіб числення, що задля сподіваної більшої користи радо посвячує меншу. Мендель вів діла по-старосвітськи: підплачував лісничих і злісних, щоб гляділи крізь пальці на те, яке і в якій кількості дерево він вивозить із лісу, хапав найбільші, найгрубіші і найтяжчі штуки, а зате старався щадити на платі робітникам та фірманам. Через те осягнув ті недогоди, що трачі помалу та кепсько різали, теслі недбало оправляли, а фірмани нерадо возили дерево, опізнювалися, перевертали в

дорозі, а нарешті майстрі на місці мусіли занадто грубе та неотесане дерево обробляти наново,— на його кошти. Таким робом, він заплутався і брів чимраз далі, поки нарешті фірмани, доведені його шахрайствами до розпуки, не побили його. Герман, узявши ведення діл у свої руки, пішов іншою дорогою, рахунки з робітниками та фірманами повирівнював, з лісничими й злісними держав добрі зносини, але все держачися докладно контракту, на грубе дерево не лакомився та пильнував, щоб воно було добре оброблене й звезене на час. По кількох місяцях біганини, торгів і гризот він таки довів до того, що Менделеві діла стали начисто, і з місячних обрахунків, замість недоборів, почали плисти гарні зиски. Мендель, що все ще лежав хорий дома, а зразу нелюбим оком дивився на Германову роботу й не раз сердився та кляв його, тепер аж неначе набирав здоров'я, слухаючи його рапортів.

— Герсти[1], Герш,— говорив він при таких нагодах,— відки ти набрався такої практики?

— Ech klär immer[2],— відповідав Герман.

Це була перша похвала з уст дійсного ґешефтсмана, і вона тим більше врадувала Германа.

Менделева хороба тяглася якось без кінця. Хоча рани погоїлися, і зламана нога зрослася, проте він не вставав із ліжка. Він жалувався на біль у боці, в грудях, кашляв і сох, „хитванів", як говорили селяни, що бачили в тім наслідки тяжкого побиття та копання тяжкими мужицькими чобітьми. Мендель чимраз частіше думав про те, що йому не встати вже більше, думав про забезпечення своєї родини. У нього були два сини, вже давно забезпечені й відділені набік: один обняв корчму, в якій давніше шинкував Мендель, а другий мав склеп у Самборі. При ньому лишилася жінка й незамужня дочка Рифка. Покладного капіталу в Менделя не було: все, що мав, він вложив у свій останній ґешефт — доставу дерева до будови військових касарень; із цього ґешефту він надіявся значного зиску, та тепер, коли не було надії довести йому самому цей ґешефт до кінця, можна було боятися, що все його добро піде на марне. От тим то Герман явився йому, як остання дошка рятунку. Він помалу позбирав про нього відомості, дізнався, що в нього є в кагальній касі значний, як на парубка, капітал, і постановив собі не пускати доброї нагоди з рук.

В один шабас, обговоривши тижневі рахунки, Мендель нараз заговорив з Германом з іншої бои.

— Герш, чому ти не женишся?

---

[1] Герсти — слухай (єврейське).
[2] Я думаю завсігди.

— Не знаю,— відповів коротко Герман.— Не думав про це; не маю пощо.

— Як то не маєш пощо? Маєш шість тисяч готових грошей, можеш розпочати який хочеш ґешефт.

— Та от не можу такого ґешефту знайти, щоб мені був до вподоби.

— Ти з кожного зробиш золоте дно. У тебе голова добра,— підхібляв йому Мендель.

— І на кожнім можу стратити,— скромно відповів Герман, хоча Менделева похвала хопила його за серце.

— Ну, а мій ґешефт з доставою тобі не подобається?

— Та чому ж би ні? Ґешефт непоганий, можна заробити. А головна річ, не треба сидіти на місці й ждати, як тут у місті в склепах. Я, реб Мендель, не привик, щоб ґешефт ішов до мене. У мене лиш те ґешефт, за чим я ходжу, чого шукаю й добиваюся.

— Це дуже гарно. Ну, то може би ти пристав до спілки зо мною?

— Як до спілки?

— А так. Бачиш, я немічний, кашляю, вже навіть іноді кров'ю кашляю, тільки старій про це не говори нічого, щоб не гризлася. Значить, не мені вже вганятися по лісах та торгуватися з ґоями. А ти молодий, здоров, до такого діла привик, значить...

Мендель закашлявся, сидячи в кріслі. Герман думав і ждав, що він скаже далі.

— Що це значить, реб Мендель? — запитав він, бачачи, що Мендель, відкашлявши, не кінчить свого речення.

— Значить, обіймай ти це діло.

— Ну, але яка ж тут спілка? Що ви будете робити?

— Я піду в землю гнити,— зі зворушенням мовив Мендель.— Але мій контракт... я вложив у це діло свій капітал, хоч і невеличкий. У мене стара жінка, молода дочка, що буде з ними по моїй смерті? Розумієш тепер, яка моя спілка? Бери мою Рифку й веди ґешефт для себе й для неї.

Герман не відповів на це нічого. Він досі якось не мав нагоди придивитися Рифці. Він попросив Менделя дати йому пару день до намислу, а сам зайнявся далі ділом. Його тішив тепер зріст того діла, і, бачачи день-у-день, як поступала будова широкого комплексу касарень[1], стаєнь та магазинів з містом, мов окремий квартал, він радувався, немов би це була його власне діло.

Та притім не переставав роззиратися й за власним ґешефтом. Їздячи та ходячи по селах, він пронюхував за можливими джерелами зиску. Та це в ту пору було нелегко. Край був

[1] Касарня — казарма.

без ніякого промислу; селянство, свіжо увільнене з-під панщини, упоєне свіжою „волею", кинулося пити, навіть із занедбанням управи свого власного ґрунту. По селах день і ніч корчми гули криком, співами та бійками охочих селян, зате на полі було пусто, хіба жінки поралися в городах. А в корчмах ішов формальний карнавал, гуляла молодіж, старші роздебендювали про колишні буки та про нову свободу, кпили з панів та, не маючи на кім виявити свойого свобідного духу, за щобудь заходили в сварку, ділилися на партії, причім головачі щедро поїли кожний своїх сторонників і цькували їх битися одні з одними. Підіймався крик і вереск, миготіли в повітрі кріпкі палиці, літали поліна, кидані наосліп в юрбу, дреньчали розбивані вікна і йшов лускіт по п'яних головах та хребтах, мов на здоровім тоці. А серед тої сутолоки, затулений десь у куті, стояв орендар та, дрижачи зі страху, все таки лише цмокав та записував, що йому попсовано, що збито, що випито й вилито, і все числив та числив по подвійних цінах. І Герш часто бував свідком таких сцен, залюбки переносився в душу таких орендарів і звичайно кінчив рефлексією:

— Ні, нема краще в теперішніх часах, як бути орендарем. Та, придивляючися ближче до орендарського життя, він тратив смак до нього. Що то за ґешефт? Нині хлопи п'ють, а за рік мусять перестати, бо ні за що буде. І що за ґешефт — мати все діло з п'яними хлопами, яким нічого не значить, замість на себе самих, кинутися на орендаря? Випадків вимордування орендарів із усіма їх родичами було багато, і про них тихо шептано по орендарських родинах. І мужики знали про них з усної газети і з бутним усміхом пуджали[1] ними своїх орендарів. Ні, Гершкові це не було до смаку. Це небезпечний ґешефт, не такий, як носився перед його душею. Його тягло до землі, невичерпаної скарбниці багатства, але земля була немов глуха, не відкривала свойого нутра, і він не знав, де й як доступити до нього.

Пробуваючи в Дрогобичі, він ночував у Менделя,— ночував, бо ввесь день був занятий при будові та при фірманках. Мендель помалу видужував, але не було надії, щоб міг прийти до давнього здоров'я. Кашляв сильно, плював кров'ю, та й зламана нога почала знов пухнути, немов гнила всередині.

— Нічого з мене не буде! — говорив він не раз Гершеві й уривав. Герш потішав його, що ще воно не так зле, але Мендель хитав головою й мовчав. Менделева жінка Хана була дуже балакуча й добродушна і старалася прогнати журу з душі свойого чоловіка, та це їй не вдавалося.

---

[1] Пуджали — лякали.

— Е, що ти мені говориш!— бурчав він не раз, махаючи рукою.—Я вмру й лишу вас без нічого. Адже все, що я мав, вложене в ту доставу. То певно, що Герш зайнявся нею щиро, і тепер не грозить нам ніщо, але нехай він знайде який інший інтерес і подякує мені за службу, то що буде? Та й без того я його довго не можу держати. Адже йому треба заплатити, а чим я заплачу?

Хана всміхалася.

— Ну, ну, не такий він простак, щоб, маючи в руках такий ґешефт, як доставу, чекав на твою плату. Про це вже ти не бійся.

А під вікном тої хатини, вбогої та устроєної мов би лиш тимчасово, з брудними стінами та давно немитими дверима, з убогим спрятком та без ознаки якогось естетичного смаку, день-у-день за шитвом сиділа невеличка, чорнява дівчина, з великими чорними, якось тужно блискучими очима, сиділа похилена над шиттям, і мовчала. Була мов чужа в хаті. Не то, щоб її не любили батько й мати,— навпаки, вони просто тряслися над нею,— але її так якось ніщо не в'язало до їх життя, вона не цікавилася їх інтересами, не вміла тішитись їх радощами, і взагалі, бачилось, не знала, що таке щира втіха. Ота охочість до життя, що лежить в основі єврейського родинного побуту й не ламається ні в яких пригодах, була невідома їй. Сиділа в хаті на своїм місці біля вікна, говорила мало, іноді тихесенько співала сумні-сумні єврейські пісеньки і лише десь-колись підносила зір, похилений над шитвом, і водила ним по хаті, мов пташина, всаджена в клітку, немов дивуючися, де це вона й чому вона посаджена тут. Герш зразу навіть не завважав її. Коли принесли Менделя, покривавленого й немов неживого, і вона разом із мамою припадала коло нього та заходилася плачем, видалася Гершеві малою дитиною, на яку не варто було звертати уваги. Потім, пробуваючи частіше в їх домі, він рідко бачив її, бо вона зараз вечором ішла спати, а вранці виходила до склепу, для якого постачала своє шитво. Аж раз, здибавши її на вулиці, Герш зупинився здивовано, мов перший раз побачив її. Була невеличкого росту, тонка й повільна в рухах, та той вираз тужливої задуми, який усе лежав на її лиці, поневолі зачудував Герша.

— Ти Рифка? — промовив він до неї. — А я й не пізнав зразу. Бачачи тебе дома, я вважав тебе за малу дитину.

— Не займаю багато місця,— промовила вона немов із жалем.

Герш усміхнувся.

— Куди ж ти ходила?

— Я тут шию для склепу. А ти що? Їздиш по селах? Ах, як я люблю село! Я в селі родилася, батько був орендарем. Поля, ліси, садки,— ах, як там гарно в селі! Я й досі згадую.

— А місто не тягне тебе?

— Що ж, тут тато й мама, то й я з ними. Я не жаліюся, заробляю тут і помагаю родичам. Лише тужно трохи.

— За чим? Може, там був який меламед, що впав тобі в око?

— Ні, ні. Бажалось би подихати сільським повітрям. Тут якось душно.

— Поїдемо колись обоє.

— Як мама пустить, то й овшім[1].

І на тім розійшлися. Гершко зрештою швидко й забув свою обіцянку взяти її з собою в село, та й не до того йому було, а вона також не згадувала про це мамі, боячись, що ця не дозволить. Мама так привикла бачити її при собі, дивитися на неї й почувати її присутність, що, певно, не пустила б її з чужим парубком кудись у непевну дорогу.

Отак минуло літо, минула осінь. Під зиму Менделева слабість погіршилася. Він стогнав, невилічена нога гнила й наповняла хату неприємним сопухом, кашель докучав йому щораз гірше. Герш перестав ночувати в них, і в Менделевій хаті зробилося зовсім сумно й понуро. Одного шабасу, по молитві в божниці, до Герша підійшов знаний у Дрогобичі „реб Мойше", якому, зрештою, цей титул давали лише задля його великої сивої бороди, а який попри своє крамарство грав серед дрогобицьких євреїв почесну ролю шадхена, тобто громадського сватача.

— Ти, Герш! — сказав він з якоюсь гумористичною погрозою.

— Чого? — відкликнувся Герш.

— Що ти собі думаєш?

Герш видивився на нього і, нарешті здецидований [2], сказав:

— Нічого не думаю.

— То-то я й бачу, що нічого не думаєш. А це зле. Ніколи не вадить подумати.

— Про що ж мені думати?

— Як то про що? Скільки тобі літ?

— Двадцять п'ятий іде.

— З кляс [3] вийшов?

— Та вийшов.

— Від війська вільний?

— Не взяли, як бачите.

— Ще би не бачити! Нездара з тебе.

— Якби взяли, я б не плакав.

---

[1] Овшім — з польського, значить — гарно, радо.

[2] Здецидований — рішившись.

[3] Виходити з кляс — значить ставати до військового прийому і бути звільненим з військової служби.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

— А з Менделем що чувати?

— Та що ж, він лежить хорий, а його діла я веду.

— Платить тобі?

— Я й не впоминаюся, а зрештою маю свій маленький дохід збоку.

— Ну, ну, я вже знаю. А проте ти дурень!

— Всі ми в пана бога дурні.

— Не мішай сюди пана бога. Ти зле робиш, що лишаєш Менделеву жінку й дочку без потіхи.

— Чим же я їх потішу? По кожній виплаті віддаю їм гроші з рахунку, та й що можу, те говорю їм.

— А чому перестав ночувати в них?

— Тісно там. Задуха. Хорий стогне й кашляє.

— А тобі те прикро?

— Ну, та все ж неприємно.

— А їм, думаєш, приємно, Хані та Рифці?

Герш знов видивився на старого.

— Це ж їх муж і батько,— мовив він,— а я їм чужий.

— Хто ночує під моїм дахом, той мені не чужий. А знаєш, чому вони так посумніли в останні часи?

— Як мали не посумніти, коли старому щораз гірше?

— Ні, не тому. Вони вже знають, що йому ліпше не буде. Ти причина їх смутку.

— Я? А то яким способом?

— А ти! Бо вони, обоє старі, уложили собі, що ти візьмеш їх дочку, а тепер ти, очевидно, покидаєш її.

— Я візьму?.. Я покидаю?.. Реб Мойше, але я ж і не думав про женячку ані про Рифку.

— Я ж кажу, що ти дурень, стовп, туман! Двадцять четвертий рік переступив, і не думав! І щодень бачив перед собою таку красуню, як Рифка, і не думав!

— Хіба вона красуня?

— А хіба ти сліпий, та й не бачиш? Та то золото, не дівчина! Ти не варт її ноги цілувати.

— То, може, вона не прийме мене?

— Кажу тобі, що її батько й мати на тебе всю думку мали. А вже як старі скажуть, то так і буде. Хіба ти не схочеш?

— Та я... я не думав про це ніколи.

— Зараз подумай і скажи мені, чи маю йти в свати. Та й що тут думати? Ти ж багач, гроші маєш, на яке хочеш діло підеш і заробиш. А вона також дістане щось по батькові. Бери, не думаючи! А старому легше буде вмирати, як побачить її з тобою в парі.

Отак було уплескане Гершеве весілля з Рифкою. Він якось не мав відваги придивлятись їй ближче, жартувати з нею, ані позволяти собі якісь вольності, як наречений з нареченою. Її

батьки тішилися при кожнім його приході. Старий Мендель велів переписати на нього свій контракт з військовою дирекцією. Хана вітала й пестила його, як сина, а проте все таки він не почував особливої радости та розкошів, пробуваючи в тім домі. Рифка була, як звичайно, ласкава до нього, усміхалася, мов місяць крізь хмару, але говорила мало і все сиділа, схилена лицем над своїм шитвом, як чиста меланхолійна поезія цеї хати.

Вони побралися, і кілька день по їх шлюбі вмер старий Мендель, благословляючи своїх дітей. Герш зараз перенісся з жінкою й тещею на інше помешкання, найняв два покої з кухнею, справив нове, хоч і скромне, умебльовання. Теща втішалася, але Рифка, як звичайно, була мовчазлива, нерухлива, і тільки її великі чорні очі дивилися кудись у далечінь, мов у тужливої пташини, замкненої в клітці. Гершеві за кожним разом робилось жаль, коли заглядав у ті очі.

— Рифцю, — мовив він до неї, — що тобі таке? Чого ти така сумна сидиш?

— Я не сумна.

— А я дивлюся на тебе, і якийсь жаль хапає мене за серце. Так немов би я чимось скривдив, зневолив тебе.

— Ні, спасибі тобі! Мені нічого не бракує. Отак би часом на село поїхала.

Герш у найближчу суботу устроїв санну проїздку за Дрогобич, на Млинки, через Тептюж аж до Тустанович. Опинившися серед ліска, якого високі дубові конарі[1] нависали над дорогою, обсипані снігом, як здоровенна шовкова коронка, вона почула себе задоволеною.

— Ах, гарно! — прошептала і, здавалось, мовчки впивалась красою зимового пейзажу; та поки доїхали до Тустанович, їй уже захотілося додому.

— Чого будемо без потреби їхати так далеко?

— Яке далеко? А ти подихай цим повітрям, полюбуйся видом.

Що за вид! — якось сквашено відповіла вона. — Нічого особливого.

Вернули додому. Герш уже тоді, в першім році їх життя, слідив крок за кроком, як оте, що йому справляло почуття жалю на її вид, отой вираз туги за чимось далеким і неосяжним, чого вона, мабуть, і сама не підозрівала,— погасає, тратить свій блиск і переходить у якусь апатію. Вона цілими днями сиділа нерухомо біля вікна, покинула шитво, не займалася ніяким господарським ділом, ані кухнею, і німо та безучасно гляділа на вулицю.

---

[1] Конарі — галуззя, гілля.

Гершко, зайнятий своїми ділами, рідко коли, крім шабасу, проводив дні дома, і зразу не турбувався тим. Надія, що в Рифки незабаром уродиться дитина, яка оживить її, заставить більше рушатися й поратися, заспокоювала його. Притім же він не мав до жінки ніяких вимог, вона не потребувала нічого робити, теща сама заходила маленьке домашнє хазяйство, в якому йшло тихе одноманітне життя.

Та з часом прийшла зміна. У Рифки родився син. Порід був дуже тяжкий, мучив її майже цілий день, і лише при помочі лікарів можна було дитину й матір удержати при життю.

Коли Рифка видужала з породових болів, у неї появилися ознаки божевілля. Вона кілька разів поривалася з'їсти свою дитину, і мати мусіла взяти її до себе та найняти мамку, бо з Рифкою ані хвилини не можна було лишити її саму. Потім, десь так по році, коли хлопчик почав уже бігати й своїм гомоном заповняти хату, вона дуже полюбила його, пестила, цілувала, задля нього покинула навіть дотеперішню нерухливість, бігала й реготалася разом із ним. Гершкові полегшало трохи на душі, і він тим упертіше зайнявся своїм заробітком. Достави до депа тяглися три роки, потім знайшлася ще одна подібна робота, і ще третя. Хоч зиск із них був невеличкий, а клопотів багато, все ж таки Герш почував себе задоволеним. За намовою своєї тещі, яка здавна марила про те, щоб мати свій склеп і урядувати за його прилавком, він заложив склеп з блаватними товарами[1], та ледве спровадив товари, вложивши в них половину свого капіталу, коли в ринку вибухла пожежа, що знищила також його склеп з товарами.

— Ні,— сказав він після цеї пригоди до тещі,— видно, не стелиться мені дорога до склепу, і не хочу робити другої проби.

І він знов пішов по селах, скуповував худобу й висилав до Відня, возив сіль у гори, та все чув якесь незадоволення, мов не натрапивши досі на те, що властиво повинно бути його зайняттям. Отак тяглося десять літ. Восени 1859 року, переходячи Борислав, він побачив якусь нову мурована буду обік села на толоці і поцікавився, що це.

— Ах, це Домсова копальня,— сказав йому знайомий селянин.

— Домс? Це що за Домс?

— Це такий собі панок, прусак. Він, кажуть, був у Гамериці[2] і там придивився, як із кип'ячки роблять таке, як воду, і вживають до освітлення.

---

[1] Блаватні товари — мануфактура.
[2] Гамерика — Америка.

Герш не слухав довше й побіг стежкою через потічок до нової фабрики.

— Чи пан Домс? — запитав він заживного панка середніх літ, що ходив по будинку й голосним криком давав розпорядки, раз-у-раз лаючи „die dummen Polen“[1] за їх безрадність та слямазарність[2].

— Was wollen?[3] — запитав він Гершка, побачивши його внутрі будинку.

Гершко підняв на хвилю капелюх і зараз наложив його знов на голову, і сказав, що зацікавився новим підприємством та хотів би оглянути його.

— Eintrit verbotten![4] — гукнув Домс, виводячи його з будинку й показуючи напис над дверми.— Не вільно до середини. То мій секрет.

— Я не хочу вивідувати ваш секрет,— мовив Гершко,— але хотів тільки одне запитатися: чи справді з оцеї кип'ячки можна зробити чисту нафту?

— Авжеж можна. Dummer Jud![5] Ще й питає. Може, і ти хочеш братися до цього діла?

— Чому би ні? Мене вже давно кортить, і я пару разів пробував перетоплювати кип'ячку, але нічого з того не виходило.

— Певно, такому простакові, що не має поняття про хемію й хемічне чищення, ніколи нічого не вийде. Ходи сюди й подивися!

І він запровадив його до своєї фабрики, де стояв великий котел, повний кип'ячки, і обік кітла дестиляційний апарат. Він показав йому конструкцію й додав:

— Dumme Polen von Galizien![6] Мають тут такі скарби в землі й ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх. Preussen müssen kommen[7], щоб їх навчити.

— Die Juden könnens auch[8], — усміхаючися, докинув Герш.

— Пробуй те! тукй немає ніякої, а продукція дасть певні зиски.

Це була перша лекція нафтярства, яку одержав Герш, і від тої хвилі його доля була рішена. Він зараз же сторгував у бориславських селян у різних пунктах кілька часток землі і зараз же уложив собі плян копання. За його прикладом пішли інші євреї, і не минуло року, як усі бориславські толоки та

[1] Дурних поляків.
[2] Слямазарність — недотепність.
[3] Що хочете?
[4] Вступ заборонено.
[5] Дурний єврей!
[6] Дурні поляки з Галичини.
[7] Прусаки мусять прийти.
[8] Євреї можуть також.

пустарі — бо такі найлегше можна було купити — покрилися закопами, що робилися зовсім примітивно, руками, з боків замість цямрини обгороджувалися прутяними кошами й по кількох сажнях прокопу давали звичайно жилу, з якої йшла кип'ячка.

Ця продукція була легка й неризикована, та й не дуже поплатна. Кип'ячка була т. зв. зашкірна, чорна, аж густа. Її не вміли добре вичищувати; виходила нафта жовта, каламутна, прудка на підпалі, небезпечна в своїх вибухах. Та швидко дестиляція зробилася кращою, і нафта пішла на торзі, витискаючи американську. Рівночасно з тим вичерпалася зашкірна кип'ячка; тисячі ямок, покопані скрізь довкола Борислава, давали чимраз скупіше того неапетитного, та корисного плину. Треба було копати глибше.

Перше десятиліття тої експлуатації, роблене поспішно, з занедбанням усяких приписів гігієни й обережности, коштувало смерти тисячів робітників. Під напором підземних нафтових джерел ями часто валилися, засипаючи робітників; багато гинуло в часі наглих вибухів джерела в кип'ячці; поліції і власти безпечности не було ані сліду. Підприємці стали всевладними панами в Бориславі, задержували в тайні тисячні свої занедбання та злочини. Герш вів перед у тім скаженім танці і ввесь увійшов у спекуляційну гарячку. Йому щастило в усьому. Коли деякі його конкуренти вкладали тисячі в ґешефт і, прокопавши їх безуспішно та наробивши ще боргів, утікали з Борислава „без капців", як жартували з них ріпники, то Гершеві, який тепер у зносинах із заграничними фірмами самоправно прозвав себе Германом, не тільки на власних частках щастило докопуватися кип'ячки на десятім, дванадцятім чи п'ятнадцятім сажні; він закуповував також ями, розпочаті його збанкрутованими конкурентами, і звичайно, прокопавши ще кілька сажнів глибше, таки докопувався кип'ячки. За його почином, і головно на його акціях, повстала велика дестилярня біля Дрогобича, перша в тім роді в Австрії, і здобула для бориславської нафти широкий торговий відбут на всю Европу. Герман Гольдкремер стався одною з авторитетних і впливових фірм у нафтовім ділі; капітали, які він пускав в оборот, робилися чимраз більші; якимось інстинктом, виробленим іще за либацькі часи, він відчував кожну добру коньюнктуру в торзі, кожне корисне місце на терені. Йому завидували, різні конкуренти старалися наводити на нього всякі клопоти, денунціювали його до суду за найменші надужиття в його роботах, та все те він умів поборювати, скрізь умів зробити лад і опанувати ситуацію.

І тепер, згадуючи це десятиліття гарячкової боротьби, Герман аж швидше задихав, аж стрепенувся в своїм кріслі. Гарний був час, пора ненастанного зусилля. Треба було день і ніч пильно

нувати, стояти на сторожі, оборонятися від несумлінних конкурентів, що сотки разів підкидали вогонь у його маґазини, ушкоджували його апарати, підмовляли його робітників, навіть засідали на нього самого, бо в Бориславі в ту пору панувало право п'ястука й не щадило ані робітників, ані головачів. Та все те вмів Герман оминати щасливо, запобігаючи шкодам, підставляючи ногу своїм противникам, викручуючися від властей. Він не сипав грішми, як інші підприємці, коли їх прикрутить якесь лихо в відносинах до власти, не лякався чогобудь і скрізь умів показати себе чоловіком солідним і певним свого там, де інші тратили голову.

Він майже не жив у ту пору родинним життям. Не бував дома цілими місяцями, то їздячи до Відня, Вроцлава та Берліна, то працюючи на місці в Бориславі. Часом тільки він зідхав, згадуючи свою домівку, до якої його не тягло нічого. Жінка почувала до нього якесь обридження, викликане її хворобливим станом, і не любила й на очі бачити його, та й із сина він не зазнавав потіхи. Те, що йому вважалося найпростішим, найнатуральнішим — дочекатися з сина такого ж ґешефтсмана, як і він сам, і гідного наступника його капіталів — подавало мало надії на справдження. Малий Дувідко вже з самого малку був дивної хворобливої вдачі. Страшенно нервовий і дразливий, він у дитинстві терпів від нападів корчів, подібних до епілепсії, які мучили його до десяти літ і спиняли його духовий розвій. У тім часі в ньому розвилися жорстокі інстинкти: любив мучити звірів і людей, дивитися на терпіння й конання, обливав покоєвих собачок своєї матері окропом, випікав їм очі, врізував вуха й хвости і сердечно реготався при їх болізному скомлінню. Так само жорстоко він поводився зі слугами, з сусідськими дітьми; взагалі, скрізь, де він появлявся, ширився страх серед дітей; усі звали його не інакше, як стеклим[1] Дувідком, і тікали від нього, щоб не потерпіти від його диких капризів, що нападали його якось раптом, серед веселої забави та дитячого гомону. Герман мав багато клопотів із-за тих дитячих забавок свого Дувідка. То він, вітаючися з дівчинкою, яка йому дуже подобалася, покусає її лице, або запалить на ній сукенку[2] й плеще в долоні та регочеться, коли дитина верещить і в'ється з болю; граючись із хлопцями, він ні з цього, ні з того одного посадить у кропиву, або поб'є терном, або вдарить каменем у голову. Часто родичі поранених дітей тягали Германа до суду за пакості його сина й забороняли дітям ходити на забаву з ним.

---

[1] Стеклий — скажений.
[2] Сукенка — спідничка.

На шостім році віддали Дувідка до василіянської школи, та й тут було не ліпше. Дувідко був тупої голови, притім упертий і непослушний, і ніяк не можна було відучити його від того, щоб не робив пакостей своїм товаришам. Він дер їх книжки, різав їх одежу, копав і смикав за волосся, кого міг попасти, і виробляв тисячні збитки[1], що свідчили не так про його гумор, як радше про якусь брутальну дикість його вдачі й замилування до жорстокости. Вчителі упоминали його зразу лагідно, далі гостріше, а нарешті один, не можучи витерпіти з його збитками, які виробляв під час години, велів ученикам простягти його на лавці й сам власноручно вліпив йому кілька тростинок у „стару паню". Страшно було глянути, що діялось тоді з Дувідком. Зразу він немов сам собі не вірив, що його сміють бити. Дома його не карали за жадні пакості й навички, мати ще захвалювала його і вважала ці пакості за об'яв енергійної, самостійної натури. А тут нараз посміли, ще з такою церемонією, простягти його на лавку! Він розпучливо, закусивши зуби, боронився, відбивався руками й ногами, а далі, вийнявши ніж, який завше носив при собі, поранив руку одному з тих, що тримали його, і був би поранив ще й інших, якби учитель ізззаду не вирвав йому ножа з руки. Коли ж удари залоскотіли на його тіло, Дувідко зараз замовк, поблід увесь і закусив уста аж до крови, і аж тоді, як його випустили з рук, оглянувся тупим зором довкола, зверещав страшенно й кинувся на землю в епілептичних корчах. Діти перелякалися, та не менше перелякався й сам учитель. Його почали трусити, відливати водою, але це на помагало нічого; покликали сторожа, і вчитель велів віднести його додому. Страх якого репету наробила Рифка, побачивши свого Готліба — бо так з великої любови вона кликала Дувідка—в такім стані. Вона прибігла до школи й мало не видерла очей учителеві, а потім побігла на скаргу до ректора. Цей прийняв її не дуже то чемно, закидаючи їй, що розвезла свого синка, як циганську пугу, і такого розпущеного та злобного хлопця вони не можуть стерпіти в школі.

— Алеж він хорий, хорий! — кричала Рифка, в якої серце рвалося на саму думку, що хтось міг доторкнутися до її божища.

— Коли хорий, то держіть його дома, — сказав ректор, — у нас не шпиталь, а школа.

— У вас не школа, а шкіродерня, катівня, — верещала Рифка. — Я вас до суду подам, я пошукаю свого права. Я вас навчу!

---

[1] Збитки — жарти, пустування.

На цьому, одначе, справа й скінчилася, бо в суді не прийняли скарги — тоді ще не розуміли науки без биття, — а василіяни не прийняли Дувідка до школи. Він так і залишився в приватній науці.

— Пощо йому та школа? — говорила Рифка своїй мамі. — Він і без того все ліпше знає від них. Вони з одної зависти знущалися над ним. Отже, я їм покажу, що він сам без них більше навчиться, як у їх дурацькій школі.

Дувідкові найняли приватного вчителя, але справа через те не посунулась наперед. До деяких предметів, головно — до рахунків, його зовсім не тягло, і година рахунків бувала йому найтяжчою мукою. Тільки модні тоді кримінальні романи „Рінальдо Рінальдіні" та повісті Ежена Сю, Габоріо, Монтепена й інших романтиків зацікавили його, і відтепер, увесь час, вільний від пустого байдикування, він обертав на лектуру, від якої кипіло в його голові й бурилося в його фантазії. Батько, зрештою, не дбав про його виховання. Він також був неосвічений і не відчував потреби книжки, та й знав притім, що Дувідкові ніякого спеціяльного, фахового знання не потрібно, бо він буде мати гроші.

— Гроші — велика річ, — говорив не раз Герман у своїм домашнім крузі. — Слухай, синку, гроші — то всемогучий пан! З грішми ти мудрий, а без грошей дурень. З грішми ти пан, а без грошей капцан. З грішми тебе шанують, а без грошей на тебе плюють.

— А мені про гроші байдуже! — мовив Дувідко.

— А чого ж тобі треба? Чим би ти хотів бути?

— Розбійником, — мовив, усміхаючися, Дувідко, — не для грошей, не для грабунку, що мені гроші? Візьму й закопаю в землю. А для самої небезпеки, для тих дивних пригод, що на саму їх згадку аж мороз іде по тілі. Оце мені життя!

— Ах, то рицарська кров! То рицарська кров! — шептала Рифка, подивляючи Дувідкові слова.

А Герман сміявся.

— Ну, ну, синку, тепер те не в моді. Ми також по-своїому розбійники, стоїмо на чатах, пильнуємо хвилі, плянуємо напади й відбиваємо чужі, ставимо засідки й ризикуємо. То, синку, війна, в якій треба більше дотепу, хитрости, безоглядности й обережности, як у розбійництві.

— Але я тої війни не люблю,— скрививши рота, мовив Дувідко. — Я люблю, як щось живе треплеться мені в руках, а я раз-за-разом затоплюю ніж у його тіло й слідкую його передсмертні судороги, і любуюся струмками гарячої крови, що б'є ключем із його рани, і слухаю його передсмертного стогону й харчання. Оце приємність! Чуєш, що ти пан над життям людським, коли можеш відібрати його в кожній хвилі.

Германові ніяково було слухати таких концептів, хоч він не вірив у їх серйозність та вважав їх вискоками тих розбійницьких повістей, якими зачитувався його син. Лише блиск його очей, дикий і кровожадний, коли його фантазія забігала на такі теми, велів бачити в них виплив дійсного нахилу його вдачі. Герман здвигав раменами і йшов за своїм ділом, а Дувідко довго ще з матір'ю фантазував на тему розбоїв і вбивств, і вона з подивом слухала його фантазії та все лише шептала:

— Рицарська вдача! Що за рицарська вдача!

— От дітвак, нехай фантазує! — мовив Герман, сплювуючи на підлогу, потім зажмурив очі й задрімав.

І сниться йому, що він лежить на зеленій мураві, пахучій подихами весни, а над ним висить ясне небо глибоко-блакитною безоднею. І мурава під ним, мов льодова крига, пливе кудись по якомусь невидному, безбережному морю. Його серце починає бити живіше, мов у чоловіка, що лежить, але рівночасно все його тіло таке ослаблене, знесилене, що він не може ворухнути ані рукою, ані ногою. І глядить угору й бачить, що край його голови виростає пальма й звішує над ним своє здоровенне листя, мов великий парасоль. А в тім листю ворушиться щось неясне, невидне в тіні листя, а замітне тільки якимись металевими відблисками, що пробігають від часу до часу, коли те неясне частиною свого тіла висунеться на соняшне світло. Ах, тепер він бачить: це гадюка, величезна гадюка, Boa Constrictor, що склубився серед пальмового листя й оце, висунувши голову вниз і загнувши шию гаком, своїми пронизливими очима вдивляється в нього. Герман і собі ж не може звести очей від зору гадюки; його серце б'ється швидко-швидко — не знати, чи тривогою, чи радістю; ані думки про те, щоб тікати кудись, кликати помочі. І нараз лускіт, мов би з батога тріснув, гадюка випросталася і впала з дерева на муравy ось-ось біля нього, і на своїй шиї він почув холодний дотик її голови. І прокинувся.

— Ну, — вирвалося несвідомо з його уст.

Перед ним стояв Дувідко, покритий пилом, задиханий і з густими рум'янцями на лиці.

— Це ти? — промовив Герман, окидаючи його очима. — Пішки йшов?

— Ні, верхи їхав. На буланім, — мовив Дувідко.

— І не скинув тебе?

Дувідко не відповів на цю невинну інсинуацію, але сів на ріг столу, мов на коня, і почав махати ногами.

— Може що сталося дома, що ти приїхав? — питав Герман, не ворушачися з фотелю й докінчуючи свою сієсту.

— Ні, не сталося нічого.

— А чого ж ти приїхав?

— Так собі. Нудно стало. Що мені робити?

— Щобудь роби, то не буде нудно. Ось тут до ведення рахунків здалась би ще одна сила.

— До ведення рахунків!— скрикнув Дувідко.— Ти ж знаєш, тату, що мені рахунки обридливіші від усього на світі.

— Попробуй, то швидко й засмакуєш.

— Ні, не хочу. Як засмакую, то візьмуся, а тепер не хочу.

— Ну, то, може, полізеш у яму?

Дувідко витріщив очі на батька. Така думка, щоб він ліз у яму, як простий ріпник, не приходила йому ніколи в голову.

— У яму? Чого?

— Копати,— з усміхом відповів Герман.— Коли тобі нудно, це найліпший спосіб. І небезпечно, почуєш, як заморока ходить по нафтових жилах і булькоче й преться до стін ями. Ну, і плату дістанеш.

— А ти був там, унизу?

— Певно, що був.

— Ну, і що?

— І нічого. Побув, покопав та й виліз.

— Ну, то мені байдуже. Не піду. І загалом, тату... я хочу бути великим чоловіком.

— Добре, будь.

— І славним, голосним на ввесь край.

— Не знаю, на що це тобі придасться, але як хочеш, то будь.

— Чую в собі силу, відвагу, рішучість.

— То дуже красно. Лізь у яму й працюй.

— Тату, не смійся з мене. Мене пре щось, розпирає до якогось незвичайного діла, а ти мені: лізь у яму.

— Якого ж тобі незвичайного діла треба? Що ти можеш зробити незвичайне?

— О, зробити незвичайне діло! Певно, на це треба й незвичайного чоловіка, незвичайної вдачі. А все те в мене є. Мене розпирають гадки. Якісь високі бажання не дають мені спати.

— Скільки знаю,— мовив усміхаючись Герман,— усе спиш міцно й хропеш, як жорновий камінь.

— Але й уві сні не покидають мене думки! — говорив Дувідко, не звертаючи уваги на батькові кпини.— Я би хотів видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував. Я би хотів видумати чоловіка іншого, вищого понад те, що живе нині на землі. Щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднестися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь. От це було би раз! Оце була би задача, гідна найбільшого філософа.

— Видумати це, Дувідку, потрапить і дурень, а зробити — от що трудніше. Та вже ж і повидумували всякі машини й до бігання, і до плавання, і до літання...

— Машини! Що таке машини? Ти її зроби, ти її монтуй, ти її обслугуй, а вона попсується, і ти стій, як дурень! Тьфу, паскудство! Тут не машин потрібно, а натуру людську перемінити, піднести на вищий ступінь! Ось що мені хотілось би видумати.

— А може би ти хотів дещо грошей?

— Нащо мені грошей?

— Ну, так, на цукерки, шоколядки.

— Що то, я дитина, щоб їв цукерки та шоколядки?

— Та хоч і не дитина. Все таки менше б тобі нудилося, і ти не займався б такою філософією. Ну, але годі з нею. Мені пора йти оглянути роботу. Підеш зо мною?

IV

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим дощем на Бориславське підгір'я, розсипаючися по сугорбах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі, дротяні линви, навинені на корбах, заломлюючися й мигтячи всіма фарбами веселки на калюжах густої кип'ячки. Тягло душним, нафтовим сопухом. Меланхолійно поскрипували корби, якими спускано робітників у глибінь або добувано знизу леп у кіблях. Поміж ямами вешталися тут і там дозорці, біля корб стояли робітники і раз-у-раз то згиналися вниз, то підіймалися вгору, крутячи корбами; вся праця заховалася в глибінь землі, там, у тісні, темні ями, де блимали лише маленькі лямпочки, а заморока глухо булькотіла в підземних жилах.

Тут і там поміж ямами здіймалися кошари або великі шопи, що були складами робочих знарядів та добутого матеріялу. Тут звичайно й самі робітники спочивали, дожидаючи своєї черги — йти в яму. Робили день і ніч, на „шихти", кожна шихта по шість годин. Виробивши шихту, одні робітники виходили наверх, а інші йшли на їх місце на дно. При корбі один робив звичайно три шихти, тобто 18 годин без упину; молоді хлопці, яких найчастіше уживано до цієї праці, в перших днях блювали від завороту в голові при тій роботі й часто падали знесилені, поки дозорець копняком не доводив їх до притомности.

— Не лежи, пся твоя мать! — кричав дозорець. — Хочеш у ямі хлопа задушити? Дуй, свине, за штири шістки!

І хлопець хапався знов за корбу, якою млинковано повітря згори до ями, щоб виперти відтам удушливі нафтові сопухи.

Дзінь-дзінь-дзінь! Дзвінок з ями. І два парубки хапаються за іншу корбу, що стоїть на двох стовпах над ямою, і починають тягти вгору відро. Одне йде вгору, друге рівночасно в долину, і поки тут одне випорожнять, друге внизу наповняють. І так далі, також без упину вісімнадцять годин.

Герман із сином ішов поміж ямами, поміж довгими рядами отих корбарів, що раз-у-раз, мов автомати, хиталися, мірно кланяючись у пояс і знов простуючися. Їх видно було скрізь, куди оком глянь. Звиш десять тисяч ям на широкій леваді, прозваній Новим Світом, було в руху, і вся та левада виглядала, як велика нива, покрита отакими розхитаними людьми. Якийсь сонний понурий дух лежав над левадою. Лиш де-де в кошарах цюкали теслі, лагодячи нові цямрини для ям; у слюсарні біля Домсової фабрики пищать і свищуть циркулярки, гострячи знаряди до лупання каменя, який декуди попадається в ямах; дим чорними стовпами стоїть над дахами дестилярень на Волянці, і там, коло тих дестилярень, чути гамір і крики робітників, фірманів та факторів. Герман з залюбуванням роздивлявся по крайобразі, що для ока не проявляв нічого принадного, крім хіба темнозеленого Діла, який закривав західню й південну часть обрію. Для нього цей крайобраз був найлюбіший з усіх, бо з нутра цеї землі плило його багатство. Зашкірна нафта вже давно вичерпалася, треба було йти глибше; тут появилися багаті поклади воску, з якого Герман надіявся великих зисків, маючи вже звістку про спосіб його чищення. Треба було будувати для цього нову дестилярню, ну, та це не біда. Аби тільки докопатися багатших джерел кип'ячки та покладів воску, аби тільки пустити діло в більший рух! Отой сонний супокій, що лежав над Бориславом цього літнього пополудня, дуже не сподобався йому; він радий би був, щоб тут стояв гамір, клекотіло життя, вештался купи народу. Адже це джерело світла на ввесь край, джерело промислового руху. Невже все в Галичині мусить іти так сонно, мляво, так якось по-патріярхальному, немов би тим людям усе на світі було байдуже?

— Тату, чуєш?— промовив Дувідко.

— Дзвінок із ями. Ну, що ж у тім дивного?

— Алярмовий дзвінок.

Дзвінок над найближчою ямою зазойкав нагло якимось розпучливим голосом і нараз затих. До ями підбіг дозорець.

— Що там таке?— запитав тих, що крутили корбою.

— Не знати. Відро не йде.

— Обвалилася яма.

І дозорець живо накинув на себе пояс безпеки, засилив його за линву й ступив у відро.

— Спускайте!— мовив до тих, що стояли при корбі. За хвилю щез у пітьмі, лише світло лямпочки, яку мав при поясі, мов червоний червячок, мигало іноді з глибокої пітьми й знов щезало в ній.

Уже десятий, уже двадцятий, тридцятий, сороковий сажень. На п'ятдесятім сиґнал — тягти назад.

— Що там таке?— запитав Герман дозорця, коли цей появився на світло.

— Завалилася,— сказав він коротко.— Нафта виперла стіну й залила все до самого споду. Двадцять сажень криниці.

— Ну, слава тобі, боже!— мовив Герман.— А б'є ще джерело?

— Сильно б'є. Бачите, я до половини мокрий, поки підтягли. Ще хвильку, було б і мене залило.

— А копач?

— Ну, що про нього й балакати!— І він махнув рукою.

Герман також махнув рукою й пішов далі. Що значить копач, коли нове джерело нафти відкрилося? Що значить одне життя людське, а хоч би й сотки й тисячі їх, де ходить о отворення нових жил земного багатства, з яких попливе користь на многі покоління? Зрештою, копач погиб через власну необережність,— чом не сиґналізував швидше? А втім, хто там буде питати за копачем! Пусте діло! Не він перший, не він і останній.

І Герман ішов далі. Нині, очевидно, щастилося йому, бо з кількох ям подоходили до нього вісті, що показалися незвичайно багаті джерела нафти. Він радий був тому, та проте в кожній кошарі докладно переглядав рахунки, копальняні знаряди, млинки, линви,— любив порядок і точність. І робітників розпитував, чи не кривдять їх дозорці.

— Та що нас мають кривдити,— сказав один зачорнений, як дідько, що, тількищо вилізши з ями, лежав на землі й важко дихав.— Най бога просять, щоби ми їх не кривдили, бо з нами нема що зачіпатися.

В кошарах, при вогнищах, що розпалювалися на ніч та тліли й увесь день, де робітники курили люльки та варили собі страву або пекли бульбу, ішли між ними веселі та свобідні розмови. Одні оповідали про свою домашню мізерію, про сварки в родині, про процеси та військові екзекуції по селах. Інші згадували залюбки про давніх опришків, що мстилися на злих панах, оповідали дива про Довбуша, що скрізь позакопував скарби, про велетнів, що став на однім версі й відци подавав топір другому, що стояв на другім версі. А всі вони хвалили Борислав.

— То наш тато, наш опікун!— говорив один копач.—Що мені тепер пан і його оконом? Я їх і знати не хочу й на роботу до них не піду. Я тут маю ринський, а при камені й

півтора ринського на день, а в пана за день косовиці по штири шістки. І навіть горілки не дасть. Хай собі шукає дурних.

— А в йиму не лєчно[1] лізти?—питає якийсь патлатий гуцулик, що недавно прибув у „Бурнславку" та не міг іще відважитися лізти в яму.

— От дурний!—відповідає копач.—Чого ж має бути лячно? Робота, як робота.

— Але може обвалити си або кип'єчка заллє, йик[2] вібухне,—мовить гуцул.

— Овва, та що з того! Смерть, як має постигнути чоловіка, то постигне, хоч ти й за піч сховайся. Адже нас тут працює зо п'ятдесят тисяч, а як десь коли одному чи двом притрапиться нещастя, овва! Чого тут лякатися!

— А ти вважай,—кидає своє слово інший, пикаючи люльку,— що ти тут свобідний, як птах. Батько тебе не лає, мачуха не пилить, ніхто тобі в ложку не заглядає. Що заробиш, то твоє, робиш собі з тим, що хочеш.

— У мене жінка й діти,—відмовляє гуцул,—мені аби заробити на податок, та й додому.

— То лізь у яму, бо так наверху при корбі не швидко заробиш.

— Відав, шьо мусю,—мовив гуцул,—хоч бою си, ой, мамко моя, йик бою си тої йими!

— Всі присутні сміються, а гуцул, пикаючи люльку, все повторяє:

— Бою си, тай шьо ми зробиш! Все ми си здає, шо йик у ню влізу, то вже бірше світа не побачу.

Герман, проходячи попри ями, не раз залюбки підслухував такі розмови і всміхався. Це ж було свідоцтво тих простих людей про добродійства нового елементу в їх життю,—промислового руху. Він дає їм можність вийти зі старої тісноти та безрадности патріярхального життя, пізнати більше світу, розвинути свою волю. Що з того, що сотки, тисячі їх погибнуть або зведуться ні на що! Без того ніяка переміна в суспільному життю не відбувається, та й без того чи менше б їх пропало в домашній глуші? Герман був чоловік практичний, далекий від усякого сантименталізму. Як генерал в часі битви бачить тільки свою мету й старається осягнути її, хоч би скільки його людей упало, так само й він при своїх промислових спекуляціях. Дбати про якусь особливу забезпеку робітників, про те, щоб стіни ям були солідніше оцямбровані й не валилися, він не вважав себе в обов'язку.

---

[1] В яму не лячно.
[2] Йик — як.

Хай про це дбає поліція! Як вона накаже, то я й зроблю, а так нащо мені зайвого кошту? А робітники все знайдуться.

Ось зміна шихти. Зазойкали дзвінки по кошарах, і з ям почали витягати копачів. Вони були звичайно цілі мокрі від поту і, виринувши на світ, довго видихувалися після задухи, яка, не вважаючи на помпування повітря згори, стояла, особливо в глибших ямах. Біля ям іде гамір, дехто жартує собі з тих, що вилізли, а ті, що тепер на черзі, приготовляються іти наниз.

— Glück auf[1], товариші!— гукають їм ті, що лишаються на версі, звільна ями знов проковтують тисячі людей.

— Glück auf!— повторяє й собі ж Герман.— Так і треба! Нехай ідуть, нехай коплють і викопують це джерело світла. І їм самим з часом ясніше стане в їх безпросвітній пітьмі. А втім, стане чи не стане, для мене головна річ — розвій моїх діл.

— Тату,— озивається Дувідко,— а пощо тобі так убиватися при цих ділах?

— Як то пощо?— дивується Герман.— Хіба тут може бути питання?

— Я не бачу ніякої цілі. Мені обридливо дивитися на це.

— Що ти розумієш! — мовить Герман.— Ти ніяким ділом ще не займався, то й не знаєш, як воно захапує чоловіка. Хоч би він і не бачив ніякої іншої цілі перед собою, а для самого діла,д ля оказання своєї сили й зручности він працює далі. Аби щастя вхопити в свої руки. Та я надіюся, що й ти, раз засмакувавши, набереш охоти до діла.

— Ні, ніколи не наберу!— мовив Дувідко.— Нудно це все. Та й пощо? Пощо мені бути багатим?

— Щоб панувати над людьми. Щоб бачити, як вони хиляться перед тобою, готові віддати тобі на услуги свою силу, свій розум, свою науку, щоб тільки запопасти твоєї ласки. Ти ще не розумієш, сину, яка це розкіш — почуття своєї сили, в тій певності, що як я захочу, так воно й станеться, хоч би там люди надривалися й гибли для мене.

— Робітників не жаль,— мовив Дувідко, мов з задуми.— Вони брудні й вонючі.

— То би ще байка, що брудні. Гірше те, що дурні. То єсть для них гірше. Ади, як вони лізуть у ями й гадки не мають, і задовольняються мізерним заробітком, який тут же зараз і пропивають. А могли б були давно робити це для себе й дороблятися капіталів. Адже це їх ґрунт був. Вони бачили, як із нього скрізь виступає кип'ячка, і кляли його та й кляли свою долю, що їх посадила на такім ґрунті. А придивитися

[1] Щасливо.

до тої мазі, довести її до вартости — борони боже! Сотки літ вона була для них лише завадою. А тепер, бач, вона ожила і їх попереду усього змела з землі. Вони попродали свої ґрунти за півдармо, пропили гроші, а тепер, як непишні, ідуть у нас шукати заробітку. Земля, їх земля мститься на них, проковтує їх день за днем. І мені не жаль їх. Дурному так і треба.

Отак розмовляючи, вони під захід сонця вийшли аж на Волянку, де стояв головний Германів маґазин, була контора і в ній сидів завідатель Германових копалень. Власне почалася виплата робітників, що купами приходили з різних часток, весело гуторячи, звичайно від пробування в атмосфері лепу, воску й кип'ячки від ніг до голови чорні, як дідьки. В канцелярії був натовп, ішов гармидер і брязкіт дрібних грошей; ждучи своєї черги, юрба робітників стояла перед дверима канцелярії й гомоніла.

— Добрий вечір вам! — промовив Герман, наближаючися до них. — Ну, що чувати?

Робітники поздіймали капелюхи, та зараз же й повкладали їх на голови. З Германом вони не церемонилися, говорили сміло, не так, як з першим-ліпшим паном.

— Та гаразд би було, — сказав один із них, — коби в ямах безпечніше було. А то йде чоловік до неї, та й свого життя не певен.

— Ну, що я на те пораджу? — мовив Герман.

— Треба би міцніше цямбрувати ями.

— Я вже наказав. Тут заложимо варстат, нехай роблять цямбрини, скільки треба.

— А інші підприємці й слухати не хочуть про дощані цямбрини.

— Бо капцани, — згірдно мовив Герман, — бояться кошту, а про людську безпечність їм байдуже. А я не хочу, щоби в моїх ямах люди душилися та гибли.

— Дай вам, боже, здоров'я, пане Ґольдкремер. Ми в вас не маємо кривди.

Обступили його зо всіх боків, пішли жарти та оповідання.

Дувідко тим часом пішов далі дорогою й зайшов у ліс. Він ще не був у ньому ніколи й інстинктивно якось жахався його. А ліс стояв чорною, велетенською стіною, вкриваючи гору геть аж до найвищого верху. Війшовши стежкою якийсь шматок дороги, Дувідко почув себе, мов у бочці. Хоч надворі було ще добре видно, тут стояла вже нічна пітьма. Дувідко зупинився й почав прислухатися. Над лісом стояв глухий гомін, де-не-де скрипіли ялиці, розхитані вітром, зовсім нечутним унизу. Заскиглила сова в верховіттю, а друга захихоталася жасно десь у дуплі під корою. Захрустіли внизу

гілляки, і Дувідко затерп, задрижав усім тілом і пустився щодуху тікати з лісу. Сам не знав, чого боявся, але тікав, спльовуючи щохвилі на боки.

— Ну, ліс! Хай йому всячина! Страшно тут,— шептав він, опинившися на вільнім полі.— Я би тут не ночував! Здається, що згиб би зо страху.

Звільнив кроку. Стояв на високім склоні гори, куди вела стежка, і дивився на Борислав. Сумерк покрив уже село, огорнув його густою смердючою парою, що ніяк не хотіла підійматися під небо й очистити повітря внизу. Крізь цю пару де-де проблискували, мов вовчі очі, вогневі ватри в кошарах, а на дальшім обрію на північ миготіли світла в вікнах селянських хат. Дувідко думав про щось, надумався і, не гаючись, спустився стежкою з пригірка, перескочив потічок, що вився й шваркотів у його стіп, і попростував до Борислава.

Вже й ніч надійшла. Герман сам вернув до Борислава, думаючи, що син перед тим вернув додому, але там не було його. Були натомість свіжі листи, замовлення на нафту й на віск, якого рафінерію треба було робити якнайшвидше. Герман засів зараз писати листи. Упоравшись із цею роботою, подзвонив і запитав у слуги:

— Дувідко ще не прийшов?

— Ні, певно буде в касині на вечері.

— Ну, ну. Піду й я туди.

Він одягся й пішов до касина. І там не було Дувідка, та він не дуже турбувався цим. Адже не згубиться ніде. Походить та й верне незабаром.

Він засів до вечері і, поки приготовили йому пару котлетів, сів під вікном і дивився на ту часть Борислава, де лежала головна група його копалень. Кошари з високими дерев'яними вежами бовваніли в сивому тумані, мов пеньки здоровенного зрубу, а десь-колись унизу проблискували світла ліхтарень, коли хтось ішов з кошари до кошари. Протяжно застогнала свиставка в далекій дестилярні, і пугач запугукав на старій вербі тут же над дахом касина. У Германа пробігла дрож поза плечима.

— Гарна птиця,— буркнув він сам до себе,— а чомусь ніколи не можу її чути без жаху. Чи справді вона ворожить якесь лихо? Тьфу, і сам не вірю тому, а чогось страшно. Така вже дивна людська натура.

Та в тій хвилі бухнув здоровенний сніп проміння від землі аж під небо, і щось глухо загучало, мов із горла десяти волів. Потім піднялося величезною лійкою вгору криваве полум'я, почувся тріск розваленої й горючої кошари,— в ямі наступив вибух. Бовдурами заклубився над ямою густий, удушливий дим, якого важку масу знизу лизало полум'я.

— Моя яма!— скрикнув Герман і зірвався з місця, щоб бігти на пожежу. Вхопив капелюх і погнав щодуху. Недалеко бігши, здибав Дувідка, що, задиханий, заляканий, біг йому назустріч.

— Ти тут? Де ти був?— запитав батько.

— Де був? Був у лісі. А бачиш фоєрверк?

— Бачу, та це ще байдуже, аби вогонь лише не розширився.

— Куди йому ширитися? Яма далеко від інших.

— А все таки треба побігти. Чи не спав хто в кошарі?

Дувідко не сказав нічого. Та коли прибігли на місце, вже робітники з сусідніх кошар працювали, закидаючи пожежу глиною, а інші з недогарків кошари виносили трупи робітників, що спали там, були захоплені вибухом, обризкані гарячою кип'ячкою й майже моментально подушені полум'ям. Дальшої небезпеки не було. Герман зідхнув важко, дивлячися на обгорілі тіла робітників, але Дувідко розсміявся істеричним сміхом.

— А бачиш, бачиш, як вони тепер виглядають?— говорив до батька, заходячися від сміху.

— Бідні люди,— мовив Герман.— Що то може необережність! Допустили вогонь до ями, та й самі потерпіли.

— Та де допустили, це я сам підкинув,— мовив Дувідко.— Хотів побачити, як позриваються від гуку та почнуть утікати, а вони поснули твердо, та й не чули гуку.

Герман перелякався і, кинувшися до сина, затулив йому рота:

— Та чи ти здурів та й голосно признаєшся? Хочеш, щоби тебе арештували за підпал? От іще дурень!

— Овва, що мені зроблять! Я собі для забавки,—мовив Дувідко, здвигаючи плечима.

— Але ж живі люди! Посиротив діти!— мовив Герман.

— Овва, яка шкода! Що вони варті всі на купу? Мені їх не жаль. А варто було подивитися, як вони побудилися серед вогню і, мов безумні, кидалися на всі боки. Один, осліплений полум'ям, просто бовтнувся в горючу яму. Ха - ха - ха! Це був вид, якого не забуду ніколи.

Та Герман, ще раз затикаючи йому рота, потяг його з собою до касина і, не чекаючи вечері, сів із ним на візок та почав щодуху гнати до Дрогобича. Коли виїхали за Борислав, він оглянувся й бачив ще лиш вогняні недогарки кошари. Полум'я погасло. Він зацмокав і, обертаючися до сина, сказав:

— Ну, чи не збиточник ти? Адже якби хто почув, що це ти зробив, то небагато й хибувало би, щоб і мене з тобою кинули в той вогонь. І що б було тоді?

Дувідко здвигнув плечима й почав свистати.

V

Минуло декілька місяців. У Бориславі знов починався ожиблений рух. По десятилітній „нафтовій гарячці", що якийсь час почала вже була притихати, почалася воскова гарячка. Бориславська нафта стратила деякі ринки на Заході, виперта звідти американською; Угорщина виключила в себе галицьку рафіновану нафту і, побудувавши свої рафінерії, брала з Галичини лише сирівець. Доходили чутки про величезні нафтові джерела за Кавказом і про те, що спілка заграничних капіталістів робить величезні приготування для експлуатації тих джерел на таку скалю, про які досі не марив ніхто ані в Европі, ані в Америці. Галицькі нафтярі похнюпилися й не ждали собі добра від такої коньюнктури, обмежували продукцію, боячися краху. Але віск земний не мав конкуренції. Завдяки працям бельгійського хеміка Ван-Гехта спосіб його чищення й приготування для фабрикації свічок був удосконалений, і віск пішов угору. Германові Гольдкремерові пощастило законтрактувати Ван-Гехта на директора для великої рафінерії воску, яку він збудував біля Дрогобича, і він розпочав фабрикацію цього нового товару на великі розміри.

Йому вдалося закупити в Бориславі значні засоби сирого воску в таких магазинах, де він лежав без ужитку; закупив їх у недогадливих нафтярів по дуже низькій ціні й пустив свою фабрику в рух. Товар пішов над сподівання добре, замовлень приходило чимраз більше і з Німеччини, де якась велика спілка капіталістів заходилася увільнити німецький торговий ринок з-під американської переваги і з Росії. Ходило тепер о можливе збільшення власної продукції воску та о можливо дешеве закупування його в інших фірм, поки ціна сирівцю не підскочить, і тут Герман розвинув діяльність з тою енергією, яка характеризувала його за молодших літ. Він перенісся до Борислава, день-у-день бігав по всіх магазинах, наглядав усі ями, в яких докопалися воску, переводив сотки дрібних і більших умов на його доставу й силкувався зібрати ввесь цей артикул[1] у своїх руках. Приходилось пару разів розбивати готові вже консорції капіталістів на будування нових рафінерій, приходилось перетягати на свій бік, навіть приймати до спілки з собою деяких властивців, що в своїх ямах натрапили на значніші воскові жили, а притім треба було дбати про скорий транспорт матеріялу й про тисячні дрібниці, які надавав сам хід роботи. Герман постарчав усьому, був скрізь, де насувалася якась трудність, і ще знаходив час лазити особисто по ямах та досліджувати при по-

[1] Артикул—продукт.

мочі спеціяліста-геолога, спровадженого зі Львова, де би можна надіятися багатших покладів воску. В тій ненастанній біганині, в тім напруженню всіх своїх духових і фізичних сил він почував те задоволення, що одне може заповнити життя живим змістом та дати йому змисл і мету.

— Одного дня, коли „пан інжінєр“ уже виїхав був до Львова, Герман не видержав і вже сам, без його приводу, спустився в одну яму, на яку чомусь мав велику надію. Ця яма лежала на самім краю його парцелі й припирала безпосередньо до громадської толоки, якої окружна власть чомусь не дозволила продавати нікому. Германові від самого початку „воскової гарячки“ видавалося, що тут, під цею голою толокою, декуди зовсім лисою, а декуди в видолинках порослою тернами та песьою травою, тут, унизу, мусять лежати багаті скарби, які природа заздрісно ховає від людського ока. Він велів копати яму так близько своєї границі, як тільки дозволяв урядовий припис і стратив на ту саму яму, доведену до 80 сажнів, уже кількадцять тисяч, але досі зовсім безплодно. Та Герман не тратив надії й оце другий чи третій раз надів на себе ріпницьку блузу й велів спустити себе помалу вниз, по дорозі скрізь обмацуючи цямбрини, чи де не загнулися під напором воску, нюхаючи на всі боки, стукаючи та гукаючи, чи не почує щось такого, що навело б його на щасливий слід. Та ні, яма була глуха й німа, не давала ніякого знаку. Ось Герман уже, опинився на дні і, важко дишучи, почав лямпою освічувати, шпортати та обнюхувати стіни. В ушах його шуміло — знак, що воздух у ямі був спертий. Та ні, не те лишень! Звідкись, очевидно, віяло холодним газом! Мав би це бути який знак? Герман ще раз похилився до стіни, з якої йшов той газ, ще раз наблизив до неї лямпу й побачив у ній тоненьку, як нитка, розсілину, що зиґзаґуватою лінією скісно бігла знизу вгору й губилася в пітьмі. Він притулився до тої розсілини й почув зовсім виразно: дме з неї вонючий дух! То не нафта, бо та давно проламала би стіну й бухнула би в ямі. Це тверде тіло — очевидно, віск! Це той скарб, якого він шукав, і який дасть йому нову силу. Він аж захлипав зі зворушення й подзвонив, щоби тягли його вгору. А коли його витягли наверх, він був увесь задиханий, аж душився, і не міг сказати ані слова. Робітники, що працювали при корбі, підхопили його за підруки, відв'язали від линви й хопилися натирати його водою, думаючи, що він умліває від задухи, але Герман, ще не можучи встати, з землі, затріпав руками й ногами.

— Ні, ні, мені нічого! — скрикнув він уриваним голосом. — Біжіть, кличте мені обер... оберштайґера! Живо! Живо!

Не минуло півгодини, а вже Герман був по нараді з оберштайґером. Та й що було тут нараджуватися? Герман ані слу-

хати не хотів скептичних уваг оберштайґера, що там, у тій ямі, нема ані сліду воску, що поклад глини, який там надибано, по всім геологічним познакам виключає віск (це вже оберштайґер повторяв фрази пана інженера), і що це буде ще одна даремна робота. Герман лиш руками тріпав на таке балакання.

— Що ви плетете! Що плетете! — кричав він. — Я вам кажу, зараз робіть штольню в тій стіні, що до толоки! Зараз робіть. Там віск, чути газ, що віє з розсілини. Там віск, багато воску, будете бачити!

— Про мене! — відповів оберштайґер, похитавши головою. — Але це не наш терен.

— Що вас то обходить? — закричав нетерпеливо Герман. — Хто вас про те питає? Ви робіть, що вам кажу, а тереном не турбуйтеся. То вже моє діло.

І за дальшої півгодини вже над ямою цюкали теслі, роблячи цямбрини до штольні, а в глибині працювали оберштайґер і два робітники, прорубуючи в глиняній стіні простору позему печеру. Ледве пройшли отак два сажні, в печері показався віск, — мало сказано, по відлупанню глиняної брили одної, другої, третьої — вся дальша стінка зажовтілася, показалася одностайною верствою воску, якої грубости, ані глибини не було можна дошукатися.

Герман так і знав. Він, досі не обідавши, ждав біля ями, не скидаючи з себе гірничої блюзи, надітої поверх його звичайного убрання. Скоро почувся знак, що докопалися до воску, він велів спустити себе знов на місце праці. Опинившися на дні ями, він зараз скочив у штольню і, схиляючися в ній до половини, коли робітники ще вбивали останні бруси в шпуги повкопуваних стовпів, побіг на світло, що горіло при кінці штольні. Тут був оберштайґер ще з одним ямарем, і обчищували від глини решту воскової стіни. Герман аж скрикнув з радости.

— А що, не казав я? Не моя правда? — мовив він радісно, оглядаючи воскову брилу, відкриту в маленькій частині, що визирала з глини мов зеленкувата скеля, мармуркована темножовтими жилками. Він доторкався до неї пальцями, що застрягали в м'який віск, обнюхував її, цмокав раз-по-разу, мов би хотів сказати: нівроку тобі! Потім узяв довгий сталевий прут, що стояв у куті штольні, і рішучим рухом руки застромив його в воскову брилу, але півтораметровий прут потонув у восковій масі увесь, і Герман силкувався віпхати за ним ще й свою руку аж до ліктя, але твердої глинки чи опоки годі було домацатися.

— А що, бачите? — знов з тріюмфом промовив Герман, обертаючися до оберштайґера. — Бачили коли таку жилку?

— Ґратулюємо, ґратулюємо! — мовив оберштайґер, стискаючи подану Германом долоню. І інші робітники наблизилися до нього.

— Дай вам, боже, щасливо, пане Герман! Бог вам то дав за ваше добре серце.

— Богу дякувати! — відповів Герман, здіймаючи капелюха з голови. — Та й вам усім спасибі за роботу.

І Герман видобув із-за пазухи шкіряну теку й дав оберштайґерові 20, а обом робітникам по 10 ринських на руки.

— Це вам тим часом, — сказав він. — Тільки прошу вас, мої любі, не розголошуйте якийсь час нікому, що ми тут знайшли. Знаєте, у нас люди завидющі. А є й такі, що собі тим не поможе, але радий іншому пошкодити. Прошу вас, заховайте це в тайні. Я платитиму вам потрійну платню за щоденну працю в шахті, а потім, дасть бог заробити на ній, то будьте певні, я вам цього не забуду.

Робітники, раді так несподіваній щедрості Германа і його обіцянкам, кланялися й прирікали мовчати, а Герман велів при собі вилупати першу брилу воску, велів подати її в відро й з нею разом велів тягти себе наверх.

Германові надії оправдалися вповні, ще й над сподівання. Воскова жила, чи „матка", як звали її ріпники, оказалася нечувано великою й багатою. Завглибшки мало не на два сажні, вона тяглася вшир і довжину невідомо як далеко, розгалужувалася, заповняла глибші видолинки в опоці, то знов розбігалася тонкими жилками в різні боки, до інших подібних „маток". По вичерпанню головної жили, що дала пару тисяч центнерів воску, Герман велів гнати штольні за ходом тих менших жил. І тут йому щастило: очевидно, випадок напровадив його на один із центрів воскових покладів.

От тепер пішла його фабрика! В ямі і в її бокових штольнях працювало щодень по 20, далі по 30 і по 50 робітників, в міру того, як розширявся простір, занятий штольнями під землею. І на Германовім ґрунті знайдено воскові жили, хоч не такі багаті, як на громадській толоці. День-у-день десятки возів, навантажених здоровими, в форму бочок витисненими брилами воску, тяглися з Борислава до фабрики, а з лісів і з Дрогобича везли терті ялиці та дубові стовпи на цямбрини нових штолень.

А Германові конкуренти аж вилися з зависти над його фортуною. Вони зразу й не завважили нічого, бо Германові робітники справді держали язики за зубами; але швидко почали бігати глухі чутки, що Герман знайшов незвичайно багату воскову матку й бере з неї тисячі центнерів воску. Пішли розмови й сплетні, головно коли нові слухи донесли, що та нечувана матка, знайдена не на Германовім ґрунті, а на

громадській толоці. Зараз полетіли доноси до староства в Дрогобичі, але тут мало що зискали: Герман давно вже виєднав собі в старостві дозвіл копати штольні під громадською толокою, не нарушуючи її зверхнього посідання. Говорили, що такий дозвіл коштував йому пару тисяч, але Герман на це все сміявся й не відповідав нічого або попросту покликався на Schurfgesetz[1], яким таке поступування дозволене.

Особливо Іцко Цаншмерц мав здавна завзяття на Германа. Це був високий, рудий чоловік з віспуватим лицем, з рідкою бородою й одним вусом, бо другий на поритій віспою верхній лівій губі не ріс і зазначався лише тут і там рідкими волосками. То був мовчущий, сердитий чоловік, якийсь невдачник, котрого доля ввесь вік гонила з кута в кут. Він був зразу орендарем, і оженився з дуже гарною дівчиною, дочкою іншого орендаря, яка надіялася в нього значного маєтку, і в якій крові горіла ненаситна жадоба життьової розкоші. Вона, занудившися від перших днів подружжя зі своїм понурим та поганим чоловіком, намовила його відпродати оренду й перебратися до міста та взятися до торгівлі. Іцко послухав жінки, в якій здужав при її ближчім пізнанню пристрасно закохатися, і вволив її волю. Та ледве осіли в місті, ще Іцко не встиг винайти собі якийсь відповідний ґешефт, коли його жінка, у змові з одним гарним офіцером, обікрала свого мужа з усіх його грошей і драпнула з ним до Америки. Це була тоді новина в Галичині і збудила загальну гутірку. Даремні були Іцкові телеграми та покликана поліційна поміч; офіцер незабаром вернув, але Іцкова жінка, в якої він вимантив усі гроші й яку без нічого лишив у Гамбурзі, з розпуки скочила в Родан і втопилася.

Іцко, затиснувши зуби, боровся з долею. Замкнув у собі своє горе, защіпив уста і дбав, бачилось, лише про одне, щоб удержатися на своїм становищі, не потонути в вирі життя. Та йому не щастило. Люди дивилися на нього, як на заповітреного, обминали його склеп, і він мусив спродати все, щоб рятуватися від повної руїни. Зліквідувавши свою мізерію, він подався до Борислава, притягнений загальною тоді гарячкою нафтовою, і кинув останні свої гроші в той шалений вир. Щастя почало грати з ним, раз усміхалося до нього, наповняло його ями кип'ячкою, та рівночасно не з одного, то з другого боку напускало на нього різні клопоти: то найкраща його яма завалиться, то робітники збунтуються, то конкурент підставить йому ногу, — все немов на злість йому. Отак він уже п'ять літ бився в Бориславі, держався в ряді й нібито мав успіхи, дехто навіть завидів йому і вважав його багачем, але він

[1] Копальняний закон.

сам найліпше знав важкість свого положення, сердився на свою долю, громадив у своїй душі злість і завзяття і з затисненими зубами бігав по Бориславі нібито за ділом, а найчастіше лише, як той павук, що замість меду збирає отрутні соки.

Герман Гольдкремер, від першої появи Іцка в Бориславі, стояв йому найбільше в дорозі. Все, все в Германа було ненависне Іцкові: і та його йовіяльна ляпідарність[1] у висловах, що свідчила про певність себе й внутрішню силу, і та прямота його планів та ділання, і поперед усього той шалений, а так незамітний, нереклямований успіх кожного Германового підприємства. В почуттю своєї нижчости, свого безсилля й ненастанного роздразнення, Іцко дивився на Германа, як на свого особистого ворога, як на якусь елементарну[2] силу, що ось-ось навалиться на нього й здушить його. Це почуття мимовільного жаху ще загострювалося до якоїсь божевільної ненависти, коли Іцко бачив, що Герман, занятий своїми ділами, навіть немов не підозріває його ворожнечі, не завважує його на світі. Це вертіло Іцка, мов хробак у серці. Він навмисне не раз підсувався Германові під очі, зачіпав його гострими словами в касині, розносив про нього погані сплетні поміж нафтярами, та Герман немов і не чув нічого й збував його дотепними жартами, від чого Іцко ще дужче сердився.

Бувають такі ненормальні, кліщові натури, що ні з цього ні з того мусять причепитися до сильнішої, багатшої індивідуальности і ссати, томити та путати її — іноді своєю любов'ю, іноді ненавистю. Й Іцко належав до таких натур. Зосередивши раз усю гіркість своєї душі, всю свою ненависть на Германовій особі, він дійшов до того, що метою своєї діяльности, замість шукання зиску, зробив майже виключно старання зробити якнайбільше пакости своєму противникові. Він надсилав шпіонів у його кошари й фабрики, і про кожне; найменше надужиття доносив безіменними листами до власти. збирав відомості про його домашнє життя — і також уживав їх на кування всяких сплетень. І в самім веденню нафтярського діла він старався, як і де можна, підкопатися під Германа.

От і тепер, коли по Бориславі пішли чутки про величезну воскову мату, віднайдену Германом у парцелі, біля толоки, Іцко пригадав собі, що й на його парцелі, суміжній з Германом, є стара, давно вичерпана від нафтових засобів яма, хоч і не така глибока, як Германова; її було доведено лише до 50 сажнів. Тепер його опанувала думка — копати в цій ямі далі вглиб і ступнево гнати в боки штольнями, бож, певно, воскова жила не обмежується на саму Германову

[1] Спокійна стисліть.
[2] Елементарний—стихійний.

парцелю. Зі звичайним своїм завзяттям він зібрав робітників, і почалося копання. Справді, вже на 60-тім сажні натрафив на воскову жилу, але недовго тішився нею, вона оказалася досить убогою, дала не більше двох ваґонів воску, а штольні на всіх боках ями оказалися безхосенними, бо виказували тільки тверду опоку без знаків воску. Іцкові довелося гнати свою яму ще десять сажень глибше, але й тут повторилося те саме: знайшли покладець воску, але ще скупіший, як першого разу, і знов довкола ями лиш тверда опока або ще твердіша піскова скеля. Даремне знавці радили йому покинути цю пусту яму та копати деінде; він велів гнати її далі вглиб, маючу певну надію, що й тут мусить бути віск, багато воску, бодай стільки, що в Германа. Щось тягло його, мов ланцюгом, до цеї ями; він занедбав інші свої закопи, його доходи робилися чимраз менші, роздразнення чимраз більше, на оцій ямі держалася вся його надія. Він раз-у-раз кружив довкола цеї ями, не занедбуючи притім шпіонити, що діється в Германовій кошарі. Коли від одного ріпника довідався, що Герман часто лазить сам до своєї ями, обходить у ній усі штольні і всі закутки та слідить за знаками нових воскових жил,— Іцик повзяв шалений плян, який попробував і виповнити. Він велів у своїй ямі гнати штольні власне під громадською толокою. Доводилося пробиватися крізь грубу піскову скелю, в якій камінь треба було розсаджувати динамітовими набоями. Даремне робітники, приставлені до цеї роботи, остерігали Іцка, що це грозить заваленням штолень, що були оцямбровані досить недбало. Іцко ані слухати не хотів про можність якоїсь небезпеки. Він був певний, що за тою скелею лежить восковий поклад, той самий, із якого черпає Герман. У його сердитій душі клубилися думки про те, що він, добившися з цього боку до воску, зробить Германові велику шкоду, підбираючися під його скарби, і ця жадоба більше, як жадоба зиску, гнала його в той бік.

Майже силою змусив Іцко своїх робітників, щоб провертіли в скелі ямки на встромлення набоїв. Перший вибух динаміту, одначе, був слабий і не дав значних добутків; від скелі відлупалися лише невеличкі шматочки: приходилось вертіти нові діри й робити дальші вибухи. За кожним вибухом дудніло в штольні, тріщали в'язання склепінь і змагався восковий сопух у штольні. Іцко не відступав від робітників, сам помагав вертіти камінь, сам запалював льонти набоїв.

Але скеля була груба й тверда, видовбування прорізу в ній тривало вже цілий тиждень, і ще не було їй кінця. Зате Іцкові капітали кінчилися. Він мусив відправити всіх своїх робітників, крім чотирьох, із яких два стояли при корбі, а два з ним разом лазили до ями. І ті чимраз більше тратили охоту

працювати в тій ямі, і кожного разу при вибухах динаміту блідли й тремтіли.

— Ей, пане Іцко, бійтеся бога! — остерігали його робітники. — Хіба не бачите, як тремтить земля від тих вистрілів? Не чуєте, як тріщать дошки?

— Що то значить? — кричав Іцко, сам себе не тямлячи. — То воскові жили близько! Ще один вибух, два вибухи і будемо коло них. Ану, ану!

— Ні, нам життя миліше! — відмовилися робітники. — Коли хочете, ми вам ще раз навертимо дірок, а вибух робіть собі самі.

— Нехай і так буде! Робіть дірки! — мовив Іцко, сідаючи на відламок тільки що відлупаного каменя й важко дишучи зі зворушення. Він трясся, як у лихорадці, і не міг діждатися тої хвилі, коли дірки в камені будуть повиверчувані й динамітові патрони понастромлювані в них. Доконавши цього діла, робітники подалися геть, до виходової ями, що лежала кілька сажень від того місця, а Іцко лишився сам. Він усе ще важко дихав, палений гарячкою й сердитістю на всіх людей. Далі оглянувся й побачив недалеко себе велику палку динамітових набоїв, яких робітники не взяли з собою. Хотів гукнути, щоб вернулися і взяли динаміт, але не міг видобути з затисненого горла настільки голосу, і рівночасно подумав собі: „Сам візьму, запаливши льонти". Ще раз зирнув і побачив гірничий дзюбак, опертий о стінку штольні. „І це добре, що він тут лишився", — мелькнула йому в голові думка. Він помалу встав і запалив льонти від патронів...

Германові робітники, що власне працювали в штольні за тою скелею, систематично довбаючи грубезний восковий поклад, давно вже почули стукання й вибухи за скелею і, пройняті забобонним жахом перед підземними демонами, що, мовляв, добиваються на світ, дали знати Германові. Цей зараз спустився до ями й прибіг на небезпечне місце.

— Що тут сталося? Чого ви злякалися? — запитав він.

— Тут щось стукає та гуркоче в скелі, — була відповідь.

— Де? В котрім місці? Як стукає? — питав Герман і наблизився до скелі.

— Стукає, як коли би хтось каміння лупав.

— Ну, що вам! — крикнув Герман, б'ючи кулаком о скелю. — Отже я нічого не чую.

Та в тій хвилі почувся страшний лускіт кам'яної стіни, розірваної динамітом. Один кусень каменя, вирваний із свого відвічного місця, розторощив Германові голову й на місці положив його трупом; інші поранили декількох робітників, а по кількох хвилях у виломі показалася руда борода Іцкова. Його лице було бліде, як крейда, але вуста протяглися до

незвичайного на них, колючого усміху, і він, киваючи головою, мов на привітання переляканих робітників, промовив якимось гробовим голосом:

— Ну, wie geht's ?[1]

Потім побачив Германа з розторощеною головою, що ще лиш трішки дриґав ногами, лежачи горілиць і розкидавши руки, і повторив ще раз механічно:

— Ну, wie geht's, пане Герман Ґольдкремер?

Та в тій хвилі гукнув новий вибух — це був вибух тої пачки динаміту, що лишилася була в Іцковій штольні й якимось припадком загорілася. Іцка розірвало на штуки, і тільки його руда голова немов торгнулася раптово наперед і, закрутивши козла в повітрі, вточилася до Германової штольні. Робітники, ледве живі зі страху, христилися та шептали беззв'язні фрази молитов на цей вид.

Перероблено в 1907 р.

[1] Як вам ведеться?

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

ПОВІСТЬ

І

Сонце досягало вже полудня. Годинник на ратушевій вежі вибив швидко й плачливо одинадцяту годину. Від громадки веселих, гарно повбираних панів - обивателів дрогобицьких, що проходжувалися по „плянтах“ коло костьолу в тіні цвітучих каштанів, відділився пан будівничий і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через вулицю до робітників, зайнятих при новорозпочатій будові.

— Ну, що ж, майстер, — крикнув він, не доходячи, — готові ви вже раз?

— Все готово, прошу пана будівничого.

— Ну, то кажіть же вдарити „раст“![1]

— Добре, прошу пана! — відповів майстер і, обертаючися до помічника, що стояв побіч нього й докінчував обтісувати величезну фундаментову брилу попелівського піщаника, сказав: — Ану, Бенедю, тумане якийсь! Не чуєш, що пан будівничий кажуть раст бити?.. Живо!

Бенедьо Синиця кинув з рук оскарб[2] і поспішив сповнити майстрів приказ. Перескакуючи через розкидане кругом каміння, задихавшись і посинівши з натуги, він біг, що було сили в його тонких мов скіпи ногах, ід[3] високому парканові. На паркані завішена була на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві дерев'яні довбеньки, котрими бито о дошку. Се був прилад, котрим давалося знак, коли починати або кінчити роботу. Бенедьо, добігши до паркану, хопив довбеньки в обі руки і з усеї сили загримав ними о дошку.

Калать! калать! калать! — роздалося радісне, голосне гавкання „дерев'яної суки“... Так мулярі звали образово цей прилад.

---

[1] Раст — з німецьк. відпочинок; вдарити раст — значить чи дзвінком, чи биттям о дошку оголосити кінець робочого дня.

[2] Оскарб — мотика, копаниця, сокирянка, сапа; оскарб для оброблювання каміння.

[3] Галицька форма: ід, до.

Калать! калать! калать! — гримотів Бенедьо без упину, всміхаючись до дошки, котру так немилосердно катував. А всі мулярі зайняті кругом на широкій площі: хто тесанням каміння на фундаменти, хто гашенням вапна в двох глибоких, чотиригранних вапнярках, усі копатільники, що копали ями під підвалини, теслі, що позаду мов жовни цюкали, обтісуючи здоровенні ялиці та дубове делиння, трачі, що різали тертиці ручними пилами, цеглярі, що складали в стоси свіжо привезену цеглу, — ввесь той різнородний робучий люд, що снувався, мов мурашки, по площі, двигаючи, цюкаючи, хитаючись, стогнучи, потираючи руки, жартуючи та регочучись, — усі зупинилися і перестали робити, мов величезна, сторамення машина, котру одно подавлення крючка нараз спинить в її скаженім ході.

Калать! калать! калать! — не переставав завзято гукати Бенедьо, хоч усі вже давно почули гавкання дерев'яної суки. Мулярі, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарба, тепер — покинувши свої приладдя — випростовували крижі і роздоймали широко руки, щоби захопити якнайбільше повітря в груди. Деякі, котрим вигідніше було клячіти або цяпіти при роботі, звільна піддвигалися на рівні ноги. У вапнярках шипіло та булькотіло вапно, немов лютилося, що його наперед спражено в огні, а тепер назад укинено в воду. Трачі такі лишили пилу в недорізанім брусі; вона повисла, спершися горішньою ручкою о делину, а вітер хитав нею на боки. Копатільники повстромлювали рискалі в м'яку глину, а самі повискакували наверх з глибоких ровів, вибраних під підвалини. Між тим Бенедьо вже перестав гримати, а ввесь робучий люд, з обтрясинами цегли та глини, з трачинням та оприсками каміння на одежі, руках і лицях, почав збиратися на фронтовий угол нового будинку, де був головний майстер і пан будівничий.

— А як, прошу пана, спустимо цей камінь на місце? — спитав будівничого майстер, опершися грубою, крепкою рукою на обтесану підвалину, котра, хоч лежала плоским боком на невеликих дерев'яних валах, все таки сягала майстрові трохи не по пояс.

— Як спустимо? — повторив протяглим голосом будівничий, зирнувши крізь монокль на камінь. — Ну, проста річ, на дрюках.

— А, може, воно трохи небезпечно, прошу пана? — закинув майстер.

— Небезпечно? А то для кого?..

— Ну, та певно, що не для каменя, а для людей, — відповів, усміхаючися, майстер.

— Е-е-е! Що тото! Небезпечно!.. Не бійтеся, ніщо нікому не станеться! Спустимо!..

І пан будівничий поважно наморщив чоло та стягнув уста, в три складки, немов то він вже наперед силується й натужується, спускаючи камінь на призначене для нього місце.

— Спустимо безпечно! — повторив ще раз і то з такою певністю, немов переконався, що його сили вистачать на таке діло. Однако, майстер-недовірок похитав головою, але не сказав нічого.

Тим часом і інші обиватєлі, що досі громадками проходжувалися по „плянтах“ довкола костьолу, на голос дерев'яної суки почали звільна стягатися теж ід новій будові, а поперед усіх сам власник нової будови, Леон Гаммершляґ, високий і статний, з кругло підстриженою бородою, прямим носом і червоними, мов малини, устами. Він був нині дуже веселий, говіркий і дотепний, сипав жартами і забавляв, видно, ціле товариство, бо всі громадилися і тиснулися круг нього. Далі в другій громадці прийшов і Герман Гольдкремер, найповажніший, т. є. найбагатший з усіх присутніх обивателів. Він був більше здержаний, тихий, а навіть трохи чогось маркітний[1], хоч і старався не показувати того. Далі йшли ще інші підприємці, багачі дрогобицькі і бориславські, деякі урядники та один околичний дідич, великий приятель Гаммершляґа, певно тому, бо ввесь його маєток був у Гаммершляґовій кишені.

Ціле те товариство, в модних чорних сурдутах, в пальтах з дорогих матерій, в блискучих чорних циліндрах, в рукавичках, з паличками в руках і перснями на пальцях дивно відбивало від сірої маси робітників, пестріючої хіба червоною краскою цеглі або білою краскою вапна. Тільки веселий гамір одних і других мішався докупи.

Ціла площа на розі вулиць Панської і Зеленої була заповнена людьми, деревом, камінням, цеглою, ґонтєм[2], купами глини і подобала на велику руїну. Тільки одна дощана буда, трохи понижче в невирубанім саду, мала вид живий і принадний. Вона була прикрашена зеленою ялиною від входу, всередині обвішана диванами, в ній і довкола неї крутилися прислужники з криком та прокляттями... Приготовляли перекуску, котрою Гаммершляґ хотів пошанувати закладини нового дому. І ще один незвичайний гість з великим подивом придивлявся цілому тому натовпові людей і предметів. Це була невелика особа, — а преціньусі на неї ззиралися цікаво і якось дивно.

---

[1] Маркітний — сумний, сквашений.
[2] Ґонтєм — ґонтами.

— Ти, Бенедю, — спитав якийсь замазаний глиною робітник, — а то на яку пам'ятку того щигля сюди вивісили?

— А, щось то вже вони з ним гадають робити, — відповів Бенедьо.

Всі робітники перешіптувалися між собою і позирали на щигля, що скакав у дротяній клітці, завішеній на дрюкові над самою ямою, але ніхто не знав, нащо він. Навіть майстер не знав, хоч надавав собі премудрий вид і на запитання робітників відповідав:

— Аякже, все хотів би ти знати! Постарієшся, як усе пізнаєш!

А щиголь між тим, отямившися з першого переляку при першім напливі цілої тої товпи народа, скакав собі по щабликах клітки, теребив конопляне сім'я дзьобиком, а часом, ставши на верхній щаблик, тріпотав червоно-жовто-басаманистими крильцями і щебетав тонесенько: тікілі-тлінь! цюрінь, цюрінь! куль, куль, куль!..

З-між натовпу гомонячих людей визначилася нараз голова Леона Гаммершляґа, визначився його голос. Він вискочив на підвалину й обернувся до всього товариства:

— Мої панове, сусіди і добродії!..

— Тихо! тихо! пст! — загомоніло кругом і утихло.

Леон говорив далі:

— Дуже, дуже вам дякую, що ви були такі добрі пошанувати мене своїм приходом на нинішнє, таке важне для мене свято...

— О, просимо, просимо! — загомоніло кілька голосів, грубих і тонких.

— Ах, ось і наші дами йдуть! Панове, передовсім ходім дами привітати! — І Гаммершляґ щез знов у товпі, а кількох молодших панів пішло на вулицю, де саме надкотило кілька бричок з дамами. Панове помогли їм повилазити з бричок і попідруч повели на площу, де зроблено для них місце тут же біля величезної камінної брили.

Дами ті були то по більшій часті старі й погані жінки, котрі недостачу молодости і краси старалися покрити пишним і виставним багатством. Шовки, атласи, блискуче каміння і золото так і сяло на них. Вони щохвилі осторожно обзирали свої сукні, щоби не сплямити дотиком о цеглу, каміння, або о не менше брудних робітників. Одна тільки Фанні, донька Гаммершляґа, визначувалась з-поміж дам именно тим, чого їм не ставало, — молодістю і красою, і виглядала між ними, мов розцвітаюча півонія між відцвівшими будяками. Круг неї тож і громадилися молодші з товариства, і швидко там зійшлася купка, в котрій пішла оживлена, голосна бесіда, між тим як інші дами по перших

звичайних викриках подиву, по перших більше-менше пискливих та вивчених побажаннях власникові всякого щастя, сталися досить тяжкі на слова і почали розглядатися довкола, немов дожидаючи якоїсь комедії. Тим ожиданням швидко заразилися й інші. Веселий гомін умовк. Бачилося, що разом з дамами налетів на товариство дух нуди і якоїсь силуваної здержаности, котра нікому ні на що не здалася.

І Гаммершляґ якось немов збився з пантелику. Він мов забув, що перед хвилею почав був говорити бесіду, і снувався то сюди, то туди, зачинав то з одним, то з другим розмову о речах посторонніх, але все те якось не клеїлося. Нараз побачив себе супроти Германа, що стояв мовчки, опертий о стос дерева, і озирав цілу площу, немов забирався її торгувати.

— А що ж, вашої пані нема, дорогий сусіде? — сказав Леон, усміхаючись.

— Даруйте,— відповів Герман,— вона певно щось нездорова.

— Ах, дуже мені жаль! А я надіявся...

— Але що,— відказав, задобрюючи, Герман,— хіба ж то вона така велика особа. Обійдеться про неї!

— Ні, коханий сусіде! Прошу так не казати, що невелика особа... Як же так?.. От моя Фанні, бідна дитина, як вона була б щасливою, якби мала таку матір!..

Неправда тих слів аж била з лиця і очей Леонові, але уста, послушні наказові волі, говорили, а розум силяв їх докупи, як того вимагав інтерес.

Але ось від лану, де на сході видно було височезну, побілену божницю, почувся великий крик і гамір. Всі гості і робітники звернули очі в той бік. По хвилі показалася на вулиці мов чорна гоготяча хмара,— се був цілий кагал з рабином всередині, котрий мав звершити обряд посвячення підвалин нового дому.

Швидко ціла площа була залита людьми, котрі говорили всуміш, голосно і борзо[1] снували, мов мурашки в розваленій купині, оглядали все і немов таксували все очима, а опісля зідхали та похитували голосами, немов би разом і дивувалися багатству Леона і жалували, що те багатство в його, а не в їх руках. Немногі панки, що теж були в тій купі, нараз помовкли і повідсувалися набік, чуючися не в своїй тарілці. Околичний дідич хмурився і закусував губи зі злости, видячись[2] у тім міщанськім натовпі, котрий ані крихітки не зважав на нього. Він певно в душі кляв сердечно свого „щирого приятеля Леона", але пречінь не втік, а достояв до кінця обряду, по котрім мала наступити перекуска.

---

[1] Борзо—скоро.

[2] Видячись—бачачи себе.

Загальний гамір на площі не тільки не вгавав, але ще й побільшився. Щиголь, перепуджений[1] наглим напливом того чорного, крикливого люду, почав пирхати по клітці та битися о дротики. Старого, сивого рабина, з довгою бородою, вели два шкільники попід руки і привели аж із самій підвалині. Стиск зробився довкола такий, немов би кожний хотів бути таки коло самого рабина, не зважаючи, що там нема місця на стільки люда. Серед тиску й крику товпи не чути було й того, що читав рабин над підвалиною. А тільки, коли шкільники час від часу у відповідь на його молитву викрикнули „умайн", себто „амінь", тоді й уся проча товпа повторяла за ними „умайн".

Вдарила дванадцята година. На дзвініці коло костьолу, тут же насупроти нової будови, загудів величезний дзвін, звіщаючи полудне. За ним зателенькали й усі другі дзвони на дрогобицьких церквах. Бачилось, що ціле повітря над Дрогобичем застогнало якимись плачливими голосами, серед котрих ще плачливіше і сумніше роздавалося те безладне, різноголосе „умайн". Робітники, почувши дзвони, познімали шапки і почали христитися, а один шкільник, підійшовши до Леона і вклонившися йому, почав шептати:

— Най бог благословить вас і зачате вами діло. Ми вже скінчили. — А опісля, похиляючися ще ближче до Леона, сказав тихіше: — Видите, пан-біг добрий післав вам знак, що все піде вам щасливо, що тільки загадаєте.

— Добрий знак? А то який? — спитав Леон.

— А не чуєте, що християнські дзвони самі добровільно роблять вам службу і кличуть на вас благословення християнського бога? То значить, що християни все будуть вам добровільно служити. Будуть помагати вам осягнути те, що собі загадаєте. Ті дзвони, то добрий знак для вас!..

Коли б Леон учув був таку бесіду при других, він би певно був насміявся з неї. Він рад був удавати про око вільнодумного чоловіка, але в глибині серця, так як усі малорозвиті й самолюбні люди, був забобонний. Тож і тепер, знаючи, що ніхто не чув шкільникової бесіди, він приймив дуже радо добру ворожбу і віткнув десятку в надставлений шкільників кулак.

— Це для вас і для школи, — шепнув Леон, — а за добрий знак богу дякувати!

Шкільник, урадуваний, став знов на своє місце коло рабина і зараз же почав перешіптуватися з другим шкільником, котрий, очевидно, питав його, скільки дав Леон.

А тим часом пан будівничий прийнявся вже до свого діла і почав командувати робітниками.

---

[1] Перепуджений—настрашений.

— Ану, до дрюків! — кричав.—Бенедю, тумане вісімнадцятий, де твій дрюк?..

Гармидер на площі ще побільшився. Рабина відвели набік, натовп розступився, щоб дати місце робітникам, котрі мали зрушити з місця величезну підвалину і впустити її на приналежне місце у викопаний глибокий рів. Дами цікаво тислися наперед і сопіли серед натовпу; вони були дуже цікаві побачити, як то буде сунутися та величезна каменюка. Тільки щиголь цвіріньокав весело у клітці та сонце широким, неприглядним лицем усміхалося згори з-посеред темносинього, безхмарного неба.

Всі прикази будівничого сповнено швидко. Півперек невеличкої доріжки, куди треба було просунути камінь, покладено чотири вали, так само загрубі, як ті, на котрих він тепер спочивав. Такі ж самі два вали положено півперек ями, в котру треба було спустити камінь. Робітники окружили його з дрюками в руках, мов ладилися буками всилувати його до руху і зламати його камінну упертість. Деякі жартували і сміялися, називаючи підвалину сірою коровою, котру так багато люда оце заганяє до стайні.

— А поступися, маленька! — гейкнув один, поштуркуючи камінь рукою.

Але ось роздалася команда будівничого, і все утихло. На цілій многолюдній площі чути було тільки сапання людей та цвірк щигля в клітці.

— Ану, рушайте! Раз, два, три! — крикнув будівничий.

Десять дрюків, мов десять величезних пальців, підхопило камінь з обох боків, і він звільна покотився по валах, важко хрустячи ними о підсипаний шутер.

— Гурра! Гей! А скобочи но його, нехай рушається! — закричали весело робітники.

— Далі! — кричав серед тих голосів будівничий.

Робітники знов натужилися. Знов захрустів шутер, заскрипіли вали під тягаром, і камінь, мов величезна черепаха, повз ізвільна наперед. На лицях присутніх гостей виднілася радість, дами всміхалися, але Леон шептав до котрогось свого „сусіда“:

— І що то! Говоріть, що хочете, все таки чоловік пан природи! Нема такої сили, котрої він не переміг би. Ось скала, тягар, а й та рушається по його приказу.

— А особливо прошу зауважити, — додав „сусід“, — що за сила в товаристві людей! Злученими силами чуда доконуються! Хіба ж сам один чоловік потрафив би щось подібного?..

— Так, так, злученими силами, це велике слово! — відповів Леон.

— Гурра враз! Ану! — кричали радісно робітники. Камінь уже був над ямою, спочивав на двох поперечних ліґарях, котрі по обох берегах ями своїми кінцями глибоко вгризлися в землю під його вагою. Але тепер діло було найтрудніше — спустити камінь відповідно вдолину.

— Ану, хлопці, живо, до дрюків! — командував будівничий.

Робітники розскочилися в одну мить на оба боки рова і підсадили п'ять пар підойм під камінь.

— Попід ребра його! Так, щоби йому аж серце підскакувало, — жартували робітники.

— А тепер підносіть догори! А як скоро ліґарі відвержені[1] набік, то як скажу: „Ну!" — всі разом вихапуйте дрюки і враз від ями! Розумієте?

— Розуміємо!

— Але всі враз! Бо хто запізниться, то буде біда!

— Ну, ну! — крикнули робітники і разом налягли на підойми, щоби підважити камінь догори. І справді, він звільна, мов неохітно, відділився від ліґарів, на котрих лежав, і піднісся на кілька цалів угору. Всіх серця мимоволі дрожали. Робітники, посинівши від натуги, держали камінь на підоймах над ямою, ждучи, заки шнурами витягнуть з-під нього ліґарі і заки будівничий не дасть знаку, — вихапувати дрюки з-під каменя.

— Ну! — гаркнув нараз будівничий серед загальної тиші, і дев'ять робітників разом з дрюками пирсло в противні боки. А десятий? Разом з глухим лоскотом каменя, спадаючого на призначене місце, почули згромаджені і глухий, проймаючий зойк.

— Що це такого? Що це такого? — загомоніло кругом. Всі почали знов тиснутися, гомоніти та допитуватися, що це такого сталося.

Сталася проста річ. Дев'ять робітників вихопило одночасно, свої підойми з-під каменя, а десятий мулярський помічник Бенедьо Синиця, не встиг цього на час зробити. Одна хвилинка запізно, але та хвилинка могла його згубити. Камінь усім своїм тягаром шарпнув його підойму і вирвав з рук. Підойма заїхала Бенедя півперек — щастя, що не по голові, а тільки в бік. Бенедьо лиш раз зойкнув і впав, мов неживий, на землю.

Густим клубом пирснув догори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній тривозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що таке? — гомоніли гості. — Що сталося?

— Підойма забила чоловіка.

---

[1] Відвержені — відкинені.

— Забила? Йой, боже!— далося чути між дамами.

— Ні, не забила, живий!— роздалося з-між робітників.

— Живий! А!— відсапнув Леон, котрого крик Бенедя вхопив був, мов кліщами, за серце.

— А дуже скалічений?

— Ні, не дуже!— Це був голос будівничого, котрий також при тім випадку несподівано почув, як під ним ні з цього, ні з того дилькотіли коліна.

Товпа гомоніла і тиснулася довкола скаліченого. Дами охали та пищали, кривлячи уста та виставляючи на показ, які то вони чулі та м'якого серця. Леонові все ще щось невиразно шуміло в голові і думки не могли зібратися докупи. Навіть циголь у своїй клітці ціпотів жалібно та пирхав по кутах, неначе не міг дивитися на людську муку. А Бенедьо все ще лежав на однім місці, посинілий, як боз, зомлілий, зі сціпленими зубами. Підойма зачепила його гострим суком о бік, продерла опинку[1] й сорочку і фалатнула[2] в клубі діру, з котрої пустилася кров. Але підойма засягнула і трохи вище, по голодниці, і через те іменно позбавила його на хвилю віддиху.

— Води! Води!— кричали робітники, що заходилися тверезити Бенедя й перев'язувати його рану. Принесено воду, перев'язано рану і затамовано кров, але відтерти зомлілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над цілим товариством залягала знов хмара непевности.

— Візьміть його, винесіть отам на вулицю!— крикнув вкінці Леон. — А ні, то занесіть додому та прикличте доктора!

— Живо, живо!— підганяв будівничий.

Заки два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю, до будівничого ззаду підійшов мулярський майстер і діткнувся рукою його плеча. Будівничий зігнувся й обернувся напруго, мов за дотиком пекучої кропиви.

— А видите, пане будівничий, я добре казав...

— Що, що таке? Хто казав?

— Я казав,— шептав стиха, спокійно майстер,— не спускати камінь на дрюках, бо небезпечно.

— Е, дурень ти! От мудь[3], не що інше, а п'яний був, не відскочив, хто йому винен!— відповів офукливо[4] будівничий і відвернувся. Майстер стис плечима і замовк. Але будівничий почув шпильку в нутрі і трохи не пінився зі злости.

Між тим пора було кінчити закладини. Шкільники спровадили рабина на малу, досить вигідну драбинку, і він зліз по

---

[1] Опинка — фартух.

[2] Фалатнути — розірвати, розрізати.

[3] Мудь — хам.

[4] Офукливо — сердито, згірдно.

ній на дно рова, де на призначеним місці лежав фундаментовий камінь. На верхній площі каменя була видовбана чотиригранна, досить глибока ямка, а довкола неї червонілися свіжі плями крови, що бризнули з рани Бенедя. Рабин промуркотів ще якусь молитву, а опісля перший кинув невеличкий срібний гріш до видовбаної в камені ямки. За ним те саме шкільники, а опісля почали й інші гості злазити східцями і кидати хто більші, хто менші монети у підвалину. Дами скрикували та хиталися на східцях, піддержувані мужчинами, тільки Леонова дочка Фанні гордо та сміло злізла до ями і кинула дуката. Після дам почали й панове один по однім спускатися до підвалини. Потомок польської шляхти йшов тут же за Германом і косо глянув на багатого капіталіста, коли той бренькнув блискучим золотим дукатом; шляхтич мав лиш срібного ринського в кишені, але щоб не покпитися зі своїм шляхетським гонором, живо відоп'яв від манжета золоту спинку і кинув її до ямки.

Довго тягнувся ряд гостей, довго бреньчало золото та срібло, сиплючись у камінну ямку та заливаючи її блискучою хвилею. Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на приказ майстра, зависно гляділи на цілий той обряд. Та ось уже кидання грошей скінчилося,— ямка малощо не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх виходячих з ями приязно стискав за руки (з Германом та шляхтичем він на радощах навіть поцілувався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент.

Робітники кинулися сповнити його волю, а він сам тим часом підійшов ід клітці з щиглем.

— Тікілі-тлінь! Цюрінь, цюрінь! Куль-куль-куль!— щебетала пташина, не надіючись собі лиха, коли зближався Леон. Тонкий, чистий спів щигля дзвенів у тихім повітрю, мов скло. Довкола всі втишилися, цікаво позираючи на закінчення важного обряду закладин. Леон зняв клітку з птахом із стовпа і, держачи її догори, проговорив:

— Мої дорогі сусіди, а нині гості! Великий се день для мене, дуже великий. Чоловік, що сорок літ блукався по безлюдних пустинях та бурливих морях, нині перший раз побачив себе близьким супокійного пристанівку. Тут, у щасливім місті Дрогобичі, я задумав увити собі гніздо, котре було би красою і славою міста...

— Браво, браво!— закричали гості, перериваючи бесіду.

Леон поклонився з усміхом і говорив дальше:

— Батьки наші навчали нас, що, хотячи зачати якесь діло щасливо, хотячи довершити його щасливо і хотячи уживати його плодів щасливо, треба передовсім з'єднати собі духів місця. Ви вірите в духів, ласкаві панство? Може бути, що є між вами

хто, що в них не вірить. Я, признаюсь вам, вірю в них. Тут, в тій землі, в тих брилах каміння, в тім сичучім вапні, в людських руках і головах, у всім тім живуть духи, сильні, таємничі. При їх тільки помочі стане мій будинок, моя твердиня. Вони тільки будують її підпорою й обороною. І тих то духів, поєднати, жертвою поєднати, кривавою жертвою, се ціль нинішнього великого обряду. Щоби достаток і добробут, не для мене, а для цілого міста, цвіли в тім домі, ви ласкавими руками кинули в цю камінну борозну золоте сім'я. Щоб здоров'я, веселість і краса, не для мене, а для цілого міста, цвіли в тім домі, я жертвую духам місця цього живого, здорового, веселого і гарного співака!

При тих словах Леон встромив руку до клітки.

— Пі-пі-пі! — запищала пташина, пирхаючи й ховаючись по кутках, однако Леон живо зловив її і вийняв з клітки. Щиголь скоро в руці замовк, тільки дивився довкола заляканими очима. Його червонопері груди виглядали, мов велика кривава пляма в Леоновій руці. Леон вийняв червону шовкову нитку і зв'язав нею щиглеві крила і ноги, а опісля зійшов східцями вдолину до фундаменту. Всі довкола мовчали, мов під якимось тиском. Робітники наднесли велику плиту і довкола чотиригранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір. Тоді Леон, прошептавши ще якісь слова, зняв перше з пальця золотий перстень і кинув його до скарбу в камінній дучці[1], а опісля положив наверх щигля. Пташина лежала спокійно на холоднім, смертельнім ложі з золота і срібла, тільки головку звернула догори, до неба, до своєї ясної, чистої вітчини, та зараз велика плита прикрила зверха той живий гріб, затверджуючи будуче щастя дому Гаммершляґів...

У тій хвилі Леон поглянув убік і побачив на фундаменті сліди іншої жертви — кров людську, кров мулярського помічника Бенедя. Та кров, застигла вже на камені, вразила його до глибини душі. Йому повиділося, що відай чи не „духи місця" жартують собі з його слів і беруть зовсім не таку марну жертву, як його жертва. Йому повиділося, що та друга страшна, людська жертва ледве чи вийде йому на користь. Краплі крови, закріплої на камені, в темнім прокопі виглядали, мов чорні голови залізних гвоздів, що вертять, діравлять і розточують підвалини його пишної будови. Йому стало нараз якось холодно, якось тісно в прокопі і він вихопився чимскоріше наверх.

Гості тиснулися до нього з побажаннями. Герман стиснув йому руку і промовив голосно:

[1] Дучка — дірка.

— Нехай той невеликий скарб, засіяний приязними руками в підвалину вашого дому, росте і множиться в тисячу раз! Най стане підвалиною слави і багатства вашого роду!

— І так, як ваш дім нині засновується на підвалині з каменя і золота,— додав з другого боку також голосно шляхтич,— так нехай щастя і розцвіт вашого роду віднині основується на щирій приязні і прихильності всіх людей!

Леон радісно стискав руки своїм гостям, радісно дякував їм за їх приязнь і услугу, радісно прирікав працювати надальше тільки в товаристві і для товариства,— а все таки в серці його лежав ще холодний сумерк, крізь котрий грізно виднілися великі, чорні краплі крови, мов живі залізні гвозді, пробиваючі і розточуючі незначно підвалини його щастя.

Він чув з усіх слів своїх гостей якийсь холод, за котрим, бачилось, чатувала скрита глибоко в їх серцях зависть.

Між тим робітники під проводом будівничого замурували з усіх боків фундамент і виводили швидко стіну в середині прокопу. Вдарила перша година.

— Ну, досить, люди, на нині роботи!— крикнув Леон.— Треба й вам трохи забавитися. Таких днів, як нинішній, у моїм життю небагато, нехай же і для вас він буде празником. Тут вам зараз принесуть пива і закусок, а ви, майстер, уважайте на порядок!

— Добре, прошу пана!

— А вас, мої дорогі гості, прошу за собою. Фанні, дитинко, будь господинею і займися дамами! Прошу, прошу!

Гості, весело гуторячи, пішли поміж купами цегли, каміння та дерева до дощаної, вінцями та різнобарвними хоругвками устроєної буди на перекуску. Тільки рабин і шкільники та деякі інші „хусити“[1] пішли геть, не хотячи засідати при однім столі з „трефняками“[2].

Поки в буді серед веселого гамору пани гостилися, робітники сиділи в широкім крузі під голим небом на камінню. Два помічники наливали пиво, другі два розносили різники[3] хліба та сушену рибу. Однако, робітники були якось дуже мовчазливі. Випадок з Бенедьом щемів іще всім у нутрі, бай увесь той дивний обряд закладин дуже їм не сподобався. Хто вигадав замуровувати живу пташину? Ніби то принесе щастя? А втім, може й так... Адже добре то якийсь вигадав: „Панам весілля, а курці смерть“. А тут ще й ті робітники, що відносили Бенедя додому, повернули і стали розповідати, як

[1] Хусит—правовірний єврей, що додержується всіх релігійних, обрядових формальностей.

[2] Трефняк—єврей, що не додержується релігійних обрядів і їсть усяку страву.

[3] Різники — різані куски хліба.

стара Бенедева мати перепудилася і заплакала тяженько, побачивши свого єдиного сина зомлілого, окривавленого. Зразу бідачка гадала, що вже по її синові, але коли їм удалося протверезити Бенедя, то так утішилася, мов дитина: заскакує коло нього і цілує, і плаче, і йойкає, такщо аж серце крається чоловікові.

— Знаєте що, хлопці, — озвався майстер, — треба би зробити якусь складку та підратувати бідних людей, бо заки він буде слабий та незарібний, то я й не знаю, з чого їм обоїм вижити. Адже стара іглою не занипає на тільки!

— Правда, правда! — закричали робітники з усіх боків. — Скоро по виплаті, то кожний по п'ять крейцарів, нам уйма не велика, а їм добро.

— Ну, а будівничий, — озвався котрийсь муляр, — він ніщо не дасть? Адже ціле нещастя через нього!

— Та й ще добре, що на тім сталося, — сказав другий. — Та то камінь міг і п'ятьом так само заїхати!

— Треба йому казати, нехай також причиниться на бідного скаліченого.

— Але вже ви кажіть, — сказав майстер, — я не буду.

— Ну та що, скажемо ми, — гуртом озвалися голоси.

Саме в тій хвилі вийшов будівничий з буди від гостей, щоб поглянути на робітників. Його лице вже налилося широким рум'янцем від випитого вина, а блискуча паличка дуже живо літала з одної руки до другої.

— А що, діти! — крикнув він, підходячи до кружка.

— Все добре, прошу пана, — відказав майстер.

— Ну, так мені й справуйтеся! — І хотів іти назад.

— Ми би до пана мали одну просьбу, — дався чути голос з-поміж робітників. Будівничий обернувся.

— До мене?

— Так, — загули гуртом усі.

— Ну що ж такого?

— Щоби пан були ласкаві причинитися до складки на того помічника, що його нині підоймою пришибло.

Будівничий стояв, не кажучи нічого, тільки сильніший рум'янець почав виступати на його лице, — знак, що просьба робітників неприємно його діткнула.

— Я? — сказав він вкінці з проволоком. — А ви відки до мене з тою просьбою приходите? Хіба я тому винен, чи що?

— Та, прошу пана, і ми не винні, але здається нам, годиться і таки треба помогти бідному чоловікові. Він слабий, якийсь час не зможе робити, треба ж йому й старій матері чимось дихати.

— Як хочете, то йому помагайте, а я відки до того приходжу! Першому-ліпшому непотрібові помагай!.. Ще чого не

стало!.. — Будівничий відвернувся гнівно і пустився йти назад, коли втім котрийсь із робітників, обурений такою бесідою, сказав голосно:

— Ади, який пан! А сам тому найбільше винен, що Бенедя скалічило! От коби його було так парнуло, то, певно, я не пожалував би не то п'ять, а й десять крейцарів на такого дідовода!..

— Що?—ревнув нараз з усеї сили будівничий і прискочив до сидячих робітників.—Хто це говорив?

Мовчанка.

— Хто це смів говорити? Га?

Ніхто й не писнув.

— Майстер, ви тут сиділи; хто це сказав? Говоріть, а ні, то вас нажену з роботи замість того урвителя!

Майстер поглянув довкола по робітниках і сказав спокійно:

— Я не знаю.

— Не знаєте? То я вас віднині не знаю тут на роботі. Геть!

— То я сказав!—відозвався один робітник, встаючи.—Я сказав і ще раз кажу, що ти дідовід, коли не хочеш дати на бідного робітника. А о твою роботу я не стою!..

Будівничий стояв, мов скажений, і з люті не міг прийти до слова. Робітник між тим узяв свій „вінкель“ [1], кельню та міру і, попрощавшися з товаришами, спокійною ходою пішов із ринкові. Інші робітники мовчали.

— Га, драби, лайдаки!— гримав будівничий.—О, або він стоїть о роботу! Він би лиш лежав горі животом, як та свиня в болоті. Але пождіть но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! А то урвителі!— І, ще ввесь телепаючись зі злости та кленучи всю „голоту“, будівничий пішов назад до панського товариства.

В буді тим часом ішло дуже весело і гойно. По перекусці слуги позбирали миски і тарелі, а натомість понаставляли пляшок з вином і чарок. Чарки кружили живо. Вино звільна розплутувало язики, розбуджувало веселість та гомін. Пахучий дим з дорогих циґар клубився понад головами до дощаної стелі, плив тонкою струйкою крізь прорізане вікно. Леонові слуги крутилися посеред гостей, подаючи їм, чого хто забажав. Гості одні сиділи купками, другі стояли або ходили, балакаючи, жартуючи або торгуючись. Леон не покидав Германа. Він нині перший раз ближче зійшовся з тим найбільшим бориславським тузом і почув до нього якусь дивну приязнь. Досі вони стояли проти себе, як вороги. Леон доперва два роки тому прийшов до Борислава з готовим і

[1] Вінкель—угольник.

чималим капіталом. Він був більше образований від Германа, добре знався на купецтві, читав деякі гірничі книжки і думав, що досить йому тільки явитися в Бориславі, а все покориться перед ним, і він стане самовладним паном. Він наперед укладав собі пляни, як то він закупить дешево обширні й найвідповідніші до копання частки ґрунту, як позаводить собі машини для скорішого й дешевшого видобутку земляних скарбів, як піднесе цілий нафтовий промисл і своєю волею буде піднімати й опускати ціни на всіх торгах. Між тим, показалося на ділі зовсім не те. В Бориславі були вже свої сили, і то сили такі, з котрими йому нелегко було міритися, а найбільшою такою силою був Герман. Леон зразу лютився, побачивши, з якою нетаєною неохотою приймають його давні бориславські підприємці. Особливо Герман, той простий, невчений онучкар, був для нього сіллю в оці, і він старався все і всюди, де тільки міг, щипати його, а в товаристві ніколи не переминув, поза звичайною чемністю, показати Германові свою духову вищість. Герман знов мало робив собі з дотинків Леона, а шарпав його на полі інтересів: перехапував частки, котрі хотів купувати Леон, переймав його щонайліпших робітників, а при всім тім Леонові все показував такий вид, буцім то й нічого не знає. Цього було забагато для Леона. Він побачив, що таким способом не дійде ні до чого. Правда, досі в Бориславі йому щастилося: він надибав на кілька багатих жил воску, кип'ячка[1] теж у багатьох ямах ішла добре; але Леон справедливо боявся, що не завсіди щастя буде йому прихильне, що, може, часом і відвернеться від нього, а на такий случай ліпше мати сильних приятелів, ніж сильних ворогів. А тут ще й те причинилося, що по смерті жінки Леон забажав з часом осісти супокійно, утвердитися, пустити коріння в ґрунт і уживати на старість плодів свого неспокійного, запопадливого життя та забезпечити гарне життя своїй одиначці. Тут уже конечна річ — мати кружок приятелів, а не ворогів. При тім же він зачув, що у Германа є син-одинак у Львові в купецькій практиці — і його думка прямо стрілила туди: Германів син і його Фанні, то пара; два найбільші силачі по капіталу, замість боротися й підкопувати один одного, сходяться, зв'язані тісним родинним вузлом, — і Леонова думка будувала золоті замки на тій тривкій підвалині.

— Бачите, дорогий сусіде, — говорив він до Германа, — сам не знаю, що таке, що так мені дуже затужилося за своїм спокійним, тихим і щасливим пристановком. А то досі чоловік був, як та перелетна птиця: то тут, то там. Ні, пора вспокоїтися!

---

[1] Кип'ячка — нафта.

— І я те кажу,— сказав Герман, що чинився, немов та бесіда дуже його займає.

— Не дав мені бог сина, так як вам, га, але є в мене дочка, сердешна дитина. Бачити її щасливою, з любим чоловіком, у крузі діточок, ох, то єдина ціль мого життя...

— Дасть бог, що й теє вам сповниться.

— Га, я дуже того бажаю... Ах, і ще так кружок добрих приятелів, таких, як ви, любий сусіде, ні, більше мені до щастя не хибувало би...

— Ну, щодо мене,— сказав, усміхаючись, Герман,— я з Дрогобича не втечу, мене можете мати завсіди на свої услуги.

— О, я знаю,— сказав Леон і кріпко стиснув Германову руку,— я знаю, що ви щирий, добрий чоловік! Не повірите, як я віддавна бажав з вами ближче познайомитися... А що ж ваш син? Правда, я не маю чести знати його особисто, але він уже наперед милий мені і дорогий, як своя власна дитина.

Герман трохи скривився на згадку про сина, мов нараз у медівнику схрупнув зерно перцю.

— Мій син...— сказав він неохітно.— Дякую вам за ласкаве запитання! От, працює, що може.

— Ну, того й не кажіть!— скрикнув Леон,— я й сам знаю, що син такого батька, певно, і хвилі не просидить дармо! Ех, дорогий сусіде, який би я був щасливий, якби то ми могли взятися оба докупи, зійтися близько в усім, так, щоби...— Він урвав і глядів на Германа, а Герман на нього, не вгадуючи, куди той цілить.

— Знаєте,— почав знов Леон,— нинішній день такий великий і щасливий для мене...— Саме серед тої розмови оба бесідники встали і підійшли до вікна, бо в буді зробилося душно. Герман виглянув у вікно надвір. Ледве відступив від вікна, коли нараз кусень цегли, мов стріла, влетів крізь вікно саме туди, де стояв Герман. І якраз, коли Леон говорив про велике нинішнє щастя, цегла гепнула перед ним на стіл, в купу склянок. Болісно дзенькнуло і розприслося скло, а цегла полетіла далі і, ударившися ще о противну стіну, впала на землю. Всі позривалися з місць, а Герман поблід, мов полотно: він догадувався, що цегла вимірена була в нього.

— Що се? Що се? Хто се такий?— почулися тривожні крики. Леон, Герман і ще деякі гості вилетіли надвір. Надворі теж крик.

— А лапай но його, драба якогось!— кричав з усеї сили майстер.

— Хто тут кидається цеглою?— крикнув і собі ж Леон.

— А он, прошу пана, якийсь драбуга, вуглярчук. Плентався тут по вулиці, зазирав-зазирав, а далі як побачив отого пана (показав на Германа) у вікні, та за цеглу, як фурить,

та навтеки! Лапай його, лапай, та на поліцію! — обернувся знов майстер до двох робітників, що гнали долів Зеленою вулицею за втікаючим вуглярчуком у чорній, як смола, сорочці і в такій же опинці.

— Овва, то бестія втікає! Не здогонять! — говорив майстер.

Робітники, що гнали за хлопаком, також, здається, були тої гадки, бо зупинилися задихані. Але один схилився, підняв камінь і шпурнув ним за утікаючим, що вже якраз був на скруті. Камінь вцілив вуглярчука в саму п'яту, і той, почувши біль, скрикнув, як скажений, і щез за муром. Крик той дивно вразив Германа.

— Ей, а це що за хлопак? — спитав він.

Ніхто не знав вуглярчука. Але Леон глянув на Германа і аж злякався.

— Мій боже, а вам що таке?

— Нічо, нічо, — відказав Герман, — то відай від задухи. Щось мене тут, у грудях стисло. — Але той голос, той голос... якийсь такий дивний...

Леон не міг зрозуміти, чим дивний той голос. Йому він видався зовсім звичайним. І Герман не вмів вияснити собі, що це за голос, — йому здавалося, що він десь чув його, але де, не знав. То тільки знав, що якоюсь таємною, недослідною силою той голос збентежив у нім якісь страшні, давно забуті враження, якусь бурю, котрої сліди ще не загладилися в його серці. Але що це такого і як воно взялося і як було зв'язане з тим диким, болісним викриком удареного вуглярчука, сього не міг Герман собі вияснити.

Леон між тим узяв його попід руки і повів у сад, під тінисті дерева, на пахучу, високу траву. Холоднаве, свіже повітря живо вспокоїло Германа, і Леон зачав йому знову говорити про свої бажання й надії.

— Ах, як гаряче я віддавна ждав такого дня, як нинішній! Як я бажав, щоб від нього починалася нова, спокійна, щаслива доба мого життя! Щоби в нім на всі боки понав'язувалися для мене щасливі вузли! І ось прийшов той день, надії мої збулися, вузли нав'язані, крім одного і найважнішого... Ах, а ви, дорогий сусіде і приятелю, ви зробили б мене найщасливішим чоловіком у світі, якби помогли мені нав'язати той послідній, найважніший вузол!..

— Я? — спитав здивований Герман. — Який же то вузол?

— Що тут довго говорити, — сказав Леон і взяв Германа за обі руки, — моє найглибше, сердечне бажання, щоби наші діти, моя Фанні і ваш Готліб, були пара!

Герман мовчав. Ця думка не була для нього несподіванкою, але все таки його це трохи дивно діткнуло, що від Леона першого почув це предложення.

— Що ж ви, пристаєте? — спитав Леон.

— Гм, не знаю, як би то... — сказав нерішучо Герман.

— Ви вагуєтеся? Не вагуйтесь, дорогий сусіде! Хіба ж не видите тих користей, які з такого сполучення сплинуть на нас? Візьміть лиш то: ми оба, дві перші, смію сказати, бориславські сили, ми оба разом, споріднені, зв'язані докупи, хто тоді опреться нам? Усі підуть за нашою волею, а хто не схоче, той за одним нашим замахом упаде в порох! Подумайте: ми тоді пани цілого нафтового торгу, ми визначуємо ціни, закуповуємо околичні села, ліси, каменоломи та копальні! Ціла околиця в наших руках. Не тільки торгові й промислові, але й політичні діла околиці в наших руках. Всі вибори йдуть, як ми хочемо, посли і репрезентанти говорять, що ми кажемо, боронять наших інтересів, пани і графи дбають про нашу ласку!.. Чи ви розумієте? Ми сила, і доки будемо держатися разом, доти ніхто проти нас не вистоїть! — І розогнений власними словами Леон кинувся обнімати Германа.

— Пристаєте, дорогий приятелю, брате? — скрикнув Леон.

— Пристаю, — сказав Герман, — тільки не знаю, як моя жінка.

— Що, ваша чесна і розумна жінка мала б не хотіти щастя для свого сина і для моєї дитини? Ні, то не може бути! Ходім, ходім до неї. Я нині ще мушу залагодити це важне діло, і скоро розійдуться гості, підемо оба, представимо, поговоримо...

— Вона дуже любить свого сина, то правда. Але мені здається, що й вона кращої партії для нього не найде від вашої Фанні, — сказав Герман.

— Ах, дорогий приятелю! — скрикнув урадуваний Леон. — Що за щастя для мене нинішнього дня! Боже, що за щастя! Підем, підем!

[II]

Рука-об-руку йшли два приятелі бориславським трактом до Германового помешкання. Говорив більше Леон. Він був чоловік дуже вразливий і живо переймався всякою думкою. Невтомно розточував він перед Германом щораз нові картини їх будучої величі й сили. Все з його уст ішло, мов медом посолоджене, всі трудності так і щезали, мов сніг від сонця. Практичний і холодний Герман зразу не дуже подавався на ті золоті гори, але чим далі, тим більше Леон потягав і його за собою, і в його недовірливій голові звільна зачало також ворушитися питання: „А що ж, хіба ж це не може бути?..“

Зі своїм сином Готлібом він здавна мав стільки гризоти та клопотів, що навіть ніколи не прийшло йому на думку

ждати з нього чогонебудь путнього на будуче, не то вже будувати такі високолетні пляни. От і недавно купець, у котрого Ґотліб від двох літ був на практиці, писав до нього, вже, може, сотий раз, що Ґотліб зле справується, діла не пильнує, гроші, прислані з дому, розкидає, мов безумний, над другими суб'єктами[1] збиткується і бог зна яких дурниць не виробляє. „З жалем признати мушу, — писав далі купець, — що його дволітній побут у моїм закладі не приніс для нього майже ніякої користи. Його знання в купецтві тепер таке саме, як було й з початку"... Все те мимоволі насувалося Германові на думку тепер, коли Леон такими заманчивими красками малював йому будучність їх „домів" за полученням Ґотліба з Фанні. „Ще доки я жию, — думав Герман, — то, може, воно буде якось іти, але опісля?" Щоби Ґотліб змінився, поправився, на те треба хіба якого чуда, котрого Герман не надіявся. Але все таки він слухав Леонової бесіди, звільна піддавався її чаруючому впливові, немов на легкім човні пускався на тихе, лагідно хвилююче, вечірнім блиском озолочене море, і йому робилося якось так легко, любо, немов і справді вже сповнюються його найсміліші надії. — „А що ж, хіба ж це не може бути?" — думалося йому, і на нього находила якась певність, немов усе те не тільки може бути, але й справді буде, мусить бути.

За той час оба приятелі від ринку зійшли вже долів[2], на місток, відки вулиця почала знов підійматися догори, поміж двома рядами високих ясенів, поки не урвалася наверху, де блискучий позолочений хрест меркотів до сонця. Тут же за мостом направо починався обширний сад, обмурований високим муром. Далі мур кінчився, замість нього йшли штахети з дубових лат у мурованих стовпах, з блискучими чорними наголовниками з поливаної глини. За тими штахетами був уже не сад, але цвітний огородець, досить запущений, що окружав старосвітський, безповерхий, а зате широко розложений дім під ґонтами. Від вулиці вела до нього широка в'їздова брама і побіч невеличка фірточка для пішоходів. То була Германова оселя. Тут він жив від кількох літ, хоч мав ще кілька домів по інших частях міста і три каменици в ринку. Всі ті будинки він випускав у наєм, а сам не мав охоти рушатися із сього старосвітського вигідного гнізда. Сей дім разом з великим садом, огородом, подвір'ям, стайнями й усякими знадобами закупив він від вдови по однім польськім панові з великого роду. Той пан давніше мав великі маєтки, кілька околичних сел. Але най-

[1] Суб'єкт — торговий службовець.
[2] Долів — униз.

більша частина того маєтку пішла на підпирання нещасливої революції в 1831 р.; що лишилося опісля, було потрачено в довголітніх процесах про якесь наслідство, так що по скасованню панщини давній дідич очутився немов на льоду і не міг назвати своїм нічого, крім цього одного дому з садом та парою коней. Тут він і дожив свого віку в затиші, а по його смерті жінка продала й цей послідній шматок давньої величі і забралася з тих сторін. Замість старого польського дідича настав новий пан у тих мурах — Герман. Він тоді щойно почав поростати в пір'я; закуп того дому був перший крок до його пізнішого багатства; може, для того він і звикся так із тим старим житлом.

Зрештою, Германа мало займало внутрішнє уладження дому, — тим менше займав його сад, у котрім давній власник просиджував, бувало, ціле літо, і в котрім, як говорили в сусідстві, і тепер ще не раз місячної ночі можна було видіти його високу постать з довгими вусами і білим, як молоко, волоссям бродячу в густій високій траві, — можна було видіти, як він оглядає кожне дерево, мов старого знайомого, часом заламує руки або зідхає важко. Герман, хоч і чув ті слухи, сміявся з них, але до саду все таки його не тягло. Він удоволяв тим, що кожної весни почислив дерева і опісля випускав сад в оренду садівникові, а сам до нього мало коли й заглядав.

І в самім домі Герман мало які поробив зміни. Старосвітські меблі оббито новим репсом, замість старопольських великих печей помуровано нові, кафлеві, між вікнами повішано великі дзеркала, та й годі. На стінах побіч деяких нових штихів висіли почорнілі від старости портрети давніх польських маґнатів, з густими бровами, грізними вусами й оголеними лобами. Дивно виглядала та суміш старосвітщини з невмілими і немов принагідними пробами новини, але Германа се мало обходило, він і так зайнятий був іншими, важнішими ділами, його завдання було — громадити, а не уживати, і він громадив, збирав, множив, докладав з якимсь гарячковим поспіхом, не дбаючи, хто буде користуватися його надбанням.

— От і моє гніздо! — сказав Герман, отворяючи фіртку і впускаючи Леона наперед. Леон перший раз нині вступав у його пороги.

— Ах, як тут вигідно, як тут простірно! — скрикував хвиля від хвилі з чемною пересадою Леон, обзираючись по подвір'ю. Подвір'я було виложено плитами. На середині була криниця під дашком, з великим колесом на два відра. Далі збоку видно було стайню, а побіч неї вхід до саду.

— Простірно то простірно,—відказав Герман, — але правду кажучи, трохи мов пусто. Видите, чоловік в таких літах, коли

йому не досить себе самого, коли рад би бачити себе серед цілої купи маленьких, веселеньких...

— О, так, так, — перервав Леон, — се іменно й мені зараз прийшло на думку. Справді, що тут жити серед купи молодого потомства, це був би рай, правдивий рай!..

— А тепер що? — говорив далі Герман. — Син наш у Львові... Ну, треба, щоби молодий чоловік замолоду чогось навчився...

— Певно, певно!

— А ми з жінкою, двоє нас, а ще вона хоровита... признайте, що часом чоловікові прикро робиться.

Вони війшли до покоїв.

— Правда? — казав Герман. — Тихо, як у могилі... Слуг не держимо багато: візник, кухарка та й покоївка, більше нам не треба. І так тут цілий день. Мене звичайно й так рідко коли дома видають, все діла.

— Ой так, так, — сказав Леон, — важке наше життя. Говорять: що хибує капіталістові, нероба, живе собі та гроші згортує. А тут би вони поглянули, пожили кілька день нашим життям, то, певно, відкинулися би й тих капіталів і того життя.

— О, певно, ручу вам! — потвердив Герман, хоч у тій хвилі й мигнула йому по голові збиточна[1] думка, що преціньпри всій тій тяжкості, при всіх недогодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку, ані не помінявся ним за палицю й жебрацькі торби.

Герман перейшов із своїм гостем уже три покої. Всюди було тихо й пусто. Він шукав своєї жінки, але не міг її доглянути. Перейшли до четвертого покою, обширного, як маштарня[2]. Герман озирнувся — і тут не було нікого.

— Що за диво, де вона поділася? — сказав півголосом Герман, коли втім із сусіднього покою, спальні його жінки, почулося йому щось, немов голосне хлипання.

— А це що? — сказав він, прислухаючись.

— Чи не плаче хтось? — сказав, і собі ж наслухаючи, Леон.

— Будьте ласкаві, коханий сусіде, сядьте тут, спочиньте хвильку, ось прошу, перегляньте альбом моїх знайомих, може побачите й собі знайомі лиця... І перепрошую вас, що вийду на хвильку, погляну, що се такого...

— Алеж прошу, прошу, — відказав Леон, сідаючи на кріслі коло круглого стола. Він узяв альбом до рук, але не мав охоти переглядати його. Хвилю сидів без руху і думки. Розігравша хвиля його фантазії нараз ізсякла, втихла підо впливом сеї тиші, сього немов могильного холоду, який панував у тім домі. Він сам не знав, чому ся тиша йому не подобалася.

---

[1] Збиточний — пустотливий.

[2] Маштарня — манеж.

— Тьфу до чорта, якась мов розбійницька коршма, аж чоловікові моторошно!... Здається, що от-от хтось випаде з-за дверей і вхопить тебе за горло. А ще й ті образи, такі глупі морди! Тьфу, я того й на хвилю не стерпів би. А йому що, живе собі, як миш у ходаці[1], та й не дбає ні про що!..

Він почав прислухуватися, що діється в сусіднім покою, де пішов Герман, але не чув зразу нічого більше, як все те ж саме хлипання.

— Добрий знак на початок... — воркотів він далі. — Входжу сюди з такими надіями, а тут якась мара чи конає, чи що... То, певно, вона сама. Чув я, що гадра[2] послідня... Та що діяти, для інтересу треба в'язатися і з такими!

Знов слухає. Гомін. Се Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимсь твердим о підлогу, і проразливий жіночий крик:

— Розбійнику! Кровопійце! Геть мені з очей! Геть, нехай тебе не вижу на свої очі!

Леон аж підвергся на кріслі. Що се такого? Він почав слухати далі, але тепер уже за писком та стукотом не міг розібрати слів. Міркував таки, що якісь страшні прокляття, наруга й обвини градом летять на Германову голову, але за що, про що, того не знав.

Не знав сього і Герман! Увійшовши до жінчиної спальні, побачив, як вона, розкидана і розхристана, лежала на софі з видом конаючої і хлипала. З її очей текли сльози і промочили вже широкий кружок на обою софи. Герман зчудувався і не знав, що думати на такий вид. Жінка, бачилось, не запримітила його входу, не рушалася, тільки груди її то підносилися, то опадали поривисто, мов у великій натузі. Герман боявся підступити до неї, знаючи її круті норови, але далі зібрався на відвагу.

— Рифко, Рифко!—сказав він стиха, зближаючись до неї.

— Чого хочеш?—спитала вона, бистро повертаючи головою.

— Що тобі сталося? Чого плачеш?

— Чого хочеш?—повторила вона з притиском.—Хто тут з тобою прийшов?

— Та ніхто не прийшов. Ади, нікого нема.

— Не бреши! Я чула, що вас два. Хто то такий?

— Леон Гаммершляґ.

— А він за чим?

— Та ж знаєш, у нього нині закладини були, просив мене...

— Але за чим його сюди принесло?

---

[1] Ходак — чобіт з лика.

[2] Гадра — зла, сварлива баба.

— Слухай, Рифко,— почав Герман, видячи, що вона немов утихомирилася трохи.— Леон багатий чоловік, добрий чоловік, голова неабияка...

— Чи кажеш ти раз, чого він тут прийшов, чи ні? — перебила його Рифка, стискаючи кулаки.

— Адже чуєш, що кажу. Тільки послухай. Леон, кажу, багатий чоловік. А жінки у нього нема, тільки одна донька. Чуєш, Рифко, ти знаєш його доньку Фанні? Правда, що дівчина нічого?

— Ну?

— Знаєш, що каже Леон? „Сусіде", каже, „в мене одна донька, а у вас один син"...

Герман не скінчив. На згадку про сина Рифка посиніла, задрожала вся, а опісля, шпурнувши набік стільчик з-під ніг, випрямилася і крикнула:

— Розбійнику! Кровопійце! Геть від мене! Геть з-перед моїх очей!..

Герман остовпів. Він не знав, що се сталося з Рифкою, і лепотів лишень раз за разом:

— Алеж, Рифко, що тобі? Що ти робиш, Рифко?..

— Геть мені з очей, потворо! — верещала Рифка. — Щоби тебе бог тяжко побив та покарав! Щоби земля під тобою розступилася! Іди геть від мене! Ти, ти говориш мені про сина! Ти мав сина? Ти мав коли серце?..

— Алеж, Рифко, що з тобою сталося? Послухай!..

— Нічого мені від тебе слухати, кате! Щоби й бог тебе не вислухав на своїм суді! А хіба ти слухав мене, як я говорила: не треба дитину мучити школою, не треба дитину торопити проклятою практикою... А ти ні, та й ні! Тепер маєш, маєш те, чого хотів!

— Ну, що сталося, Рифко? Я ні про що не знаю!

— Не знаєш? Га, не знав би ти, що нині за день, нелюде якийсь. На, поглянь, дізнайся! На!

І вона кинула йому лист паперу. Герман дрожачими руками взяв пім'яте, слізьми промочене письмо, між тим коли Рифка, немов утомлена, важко дишучи, знов упала на софу, закрила лице долонями і тяжко плакала.

Письмо було зі Львова, від купця, у котрого практикував Готліб. Герман, муркотячи, читав: „Високоповажний Пане! Сам не знаю, від чого зачати і як розповісти про те, що тут у нас сталося. Ваш син Готліб уже три дні тому пропав, і всякі пошукування були даремні. Доперва нині рано вдалося поліції найти його одіж, звиту докупи, в корчах на Пелчинській горі. Його ж самого досі ані сліду. Догадка була, чи не втопився в ставі, але досі не можна було дошукатися тіла. Приїжджайте якнайшвидше, може вдасться нам викрити, що

з ним сталося. Зрештою, коли б дещо викрилося, заки ще ви дістанете се письмо, донесу телеграфічно".

Герман зирнув на дату письма: ще передучора! А телеграми не було, значить ніщо! Він довгу хвилю стояв, мов остовпілий, сам не знаючи, що з ним діється. Рифчин голосний плач знов його протверезив.

— Видиш, видиш,— кричала вона,— до чого ти довів свою дитину! Втопився мій синочок, втопився мій Ґотліб!.. І чому тебе замість нього не залляла твоя проклята кип'ячка де в якій бориславській безодні!

— Боже мій,— сказав Герман,— жінко, май же розум, хіба ж я тому винен?

— Не ти винен? А хто ж такий? Може, я! Іди, людоїде, не говори нічого, не стій, їдь до Львова, може ще деяк можна буде його вирятувати або хоч тіло віднайти!.. Боже, боже, за що ти мене таким чоловіком покарав, що свою власну дитину в гріб вігнав! Та й коби ще тих дітей у нього багато! А то одне, однісіньке було, та й того нема!.. Ой-ой-ой, голово моя, розпукнися[1]!

— Та цить же, Рифко, чень[2] ще не так зле, як написано. Чуєш, що одну тільки одіж найшли! А одіж що? Одіж міг скинути...

— А скинув би ти з себе шкіру твою погану! Ти ще мені договорюєш, дорізуєш мене, нелюде!.. О, я знаю, що тебе мало обходить, що твого сина десь там у воді риби їдять! Тобі що! Але я! Моє серце крається, моє серце чує, що все пропало, нема мого синочка золотого, нема, нема!

Герман бачив, що з жінкою нічого й говорити, бо й так до ладу з нею не договоришся. Він кинувся чим борше[3] наказати візникові, щоб збирався в дорогу, запрягав коні. Тоді до Дрогобича не було ще залізниці. Хотячи їхати до Львова, треба було возом їхати до Стрия, бо аж відтам ішла залізниця до Львова.

Проходячи через великий покій, Герман зирнув набік і побачив Леона, котрий усе ще сидів у кріслі, мов на терню, чув розмову, перериваву наглими вибухами плачу або хлипання, але все ще не знав, що таке сталося з його „сусідами" і що воно значиться. Герман аж тепер пригадав собі Леона, про котрого за криком жінки та власним нещастям зовсім був позабув.

— А, коханий сусіде,— сказав він, зближаючись до Леона,— даруйте, але нещастя...

---

[1] Розпукнися — розтріснися, лусни.
[2] Чень — може.
[3] Борше — скоріше.

— Боже, що з вами сталося, — скрикнув Леон. — Ви бліді, як полотно, дрожите, ваша жінка плаче, що се таке?

— Ех, і не питайте, — сказав стиха Герман, — нещастя, мов грім з ясного неба, впало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все мені сниться, чи дійсна правда.

— Але кажіть же, боже мій, і нема ніякої ради?..

— Яка на те рада! Хто воскресить мертвого!.. Пропало, пропало моє щастя, моя надія!

— Мертвого?

— О, так! Мій син, мій Ґотліб не жиє вже!

— Ґотліб! Що ви кажете! Чи се може бути?

— Пише зі Львова його принципал[1] що пропав десь. Кілька днів не можна було відшукати й найменшого сліду, аж вкінці поліція найшла його одіж у корчах на Пелчинській горі.

— А тіло?

— Ні, тіла не найдено.

— Ах, то, може, він ще жиє!

— Тяжко, коханий сусіде! Я й сам так думав зразу. Але далі, розваживши його характер і все... все... я втратив надію! Ні, не бачити вже мені його, не бачити!..

Аж тепер, коли Герман улегшив своє серце тим оповіданням, з його очей потекли сльози. Він хоч і знав, що його син був зопсутий і напівбезумний, все таки знав також, що се його єдиний син, наслідник його маєтку. А ще саме нинішнього дня Леон вколисав був його серце такими солодкими надіями. Він починав уже думати, що хоч і сам Ґотліб не поправиться, то, може, гарна, розумна жінка, Фанні, зуміє бодай здержувати його примхи, взвичаїти його поволі до спокійного, розумного життя. А тепер нараз усе пирсло, мов булька на воді. Послідні ниточки вітцівської любови і сильні нитки самолюбства в його серці заболіли нараз — і він заплакав.

Леон кинувся потішати його.

— Ах, коханий сусіде, не плачте! — говорив він. — Я знаю напевно, що ваш Ґотліб живий, що ще будете мати з нього потіху. Лиш не дайтеся підточувати тузі. Твердости, відваги! Нам, людям сильним, капіталістам, стоячим на переді свого часу, треба все бути твердими й незрушними!

Герман хитав головою на ту бесіду.

— Що мені з того? — відказав він сумно. — Пощо мені тепер сили, капіталу, коли нема кому ним користуватися. А я.. застарий уже!..

— Ні, не тратьте надії, не тратьте надії! — вговорював Леон. — Лиш швидко їдьте до Львова, я вам ручу, що вам удасться його відшукати.

---

[1] Принципал — завідувач, хазяїн.

— О, коб то бог дав, коб то бог дав!—скрикнув Герман.— Правда ваша, поїду, мушу віднайти його, живого чи вмерлого!

— Ні, не вмерлого, а живого,— підхопив Леон. — І вже не лишайте його там, у того якогось купця, а привозіть сюди, всім нам на втіху, на радість! Так, коханий сусіде, так!..

У тій хвилі отворилися двері зі спальні, і до покою війшла Рифка, ще заплакана і вся червона, мов грань. Її товсте, широке лице спалахнуло гнівом, коли побачила Леона. І Леон собі ж почувся якось не в своїй тарілці, коли побачив Германиху, високу, товсту і грізну, як жива кара. Але, криючи своє замішання, він у пересадній чемності підбіг до неї, вклонився, протягнув лице для вираження смутку і вже отворив уста, щоби заговорити, коли Германиха, згірдно оглянувши його від стіп до голови, коротко, але голосно спитала:

— А ти чого тут хочеш, заволоко?

Леон став ні в дві, ні в три на таке привітання. Далі на його лиці появилася холодна, силувана усмішка, і, ще раз кланяючись, він зачав:

— Справді, ласкава пані, дуже мені жаль, що я в таку невластиву пору...

— Але я питаю, чого тут потребуєш? — крикнула Рифка і глянула на нього з таким гнівом і погордою, що Леонові аж страшно зробилося, і він мимоволі мотнувся взад.

— Алеж перепрошую, — сказав він, ще не тратячи відваги,— ми тут от з вашим мужем, а моїм дорогим товаришем, укладали пляни, ах, які хороші пляни, про нашу будучину, і я вірю твердо, що бог нам допоможе діждати ще їх здійснення!

— Вам? Бог допоможе? Людоїди якісь, дводушники,— воркотіла Рифка, а далі, немов біснувата, підоймила затиснуті кулаки вгору і кинулася на перепудженого Леона.

— Не підеш ти мені з дому, душогубе! — кричала вона. — Ти ще смієш роздирати моє серце, говорити мені свої дурниці, коли мій син через вас і ваші прокляті гроші зі світа пропав!.. Геть мені з хати! Геть! А як ще раз поважишся тут указатися, то видру тобі ті безстидні, гадючі очі! Розумієш?..

Леон зблід, скулився під градом тих слів і, не зводячи очей з грізної прояви, взадгузь ступав ід дверям.

— Алеж, жінко, Рифко, — вмішався Герман, — що тобі сталося? За що ображуєш нашого доброго сусіда? А чень воно ще все не так, чень наш Ґотліб жиє і все те, про що ми говорили, може сповнитися?

Герман надіявся тим потішити Рифку; показалося, що тільки дужче розлютив її на бідного Леона.

— А хоч би й так було, — крикнула вона, — то я волю десять раз побачити його мертвим, ніж бачити отсього поганина своїм сватом! Ні, ніколи, доки я жию, ніколи того не буде!

Оба мужчини стали хвилю, мов задеревілі, не знаючи, що сталося Рифці, і відки взялася у неї така скажена злість на Леона. А коли Рифка не переставала кричати, кидатися і прогонювати Леона зі свого дому, той, скулившися й натиснувши циліндер на голову, вилетів з негостинних покоїв на подвір'я, на вулицю і, не обзираючись, дрожачи ввесь з несподіваного зворушення пішов до міста.

— Боже, та жінка справді здуріла!—воркотів він.—І вона мала бути свекрухою моєї Фанні? Та же вона, гадина сороката, заїла би її за один день! Щастя моє, що так сталося, що того... їх сина десь вирвало! Тьфу, не хочу мати з ними ніякого діла!..

Так Леон воркотів і спльовував дорогою. Йому аж тепер стало розумно, чому інші багачі уникають Германа, нерадо бувають у його домі і, крім торгових та грошевих, не мають з ним ніяких зносин. Але все таки прикро було Леонові, що так сталося; жаль йому було тих блискучих надій і плянів, котрими недавно й сам упивався. Та тільки ж голова його плідна була на такі пляни, а коли розпався один, він недовго жалував за ним, але швидко хапався другого. І тепер він живо покинув недавні мрії і старався вжитися в ту думку, що „працювати" йому надалі не в спілці з Германом, але самому без Германа або й проти Германа.

— Проти! А!—думав він.—До того, певно, незадовго всилує мене й сам Герман, буде тепер старатися ще більше шкодити мені.

Леон і сам не знав, для чого це видалося йому конечним, щоби Герман тепер мусів ворогувати з ним. Він і сам перед собою не був би одверто признався до того, що перекидає на Германа свою думку, що в його серці закипає якась дика неприязнь до Германа за образу, дізнану в його домі, за новалення його блискучих плянів. Леон і сам собі не признався, що се він іменно рад був би тепер шкодити Германові, показати йому свою силу, „навчити його розуму". Він не входив у причини, але вдумувався тільки в саму боротьбу, старався наперед представити собі її тисячні случайності, підходи, неудачі, щоби завчасу проти них забезпечитися, щоби Германові впоперек дороги навести якмога більше завад і некорисних обставин. І в міру того, як хід його ставав повільніший, він чимраз глибше затоплювався в свої думки, чимраз тяжчі невдачі і втрати наводив на Германа, упокорював того товстенького, спокійного, мов муром обведеного багача, наводив на нього тривогу, аж вкінці — перед самим входом до дому — повалив його зовсім і враз із його скаженою жінкою вигнав з посліднього закутка, з дому на бориславськім тракті.

— А, так вам треба!— шепнув він, немов радуючись їх розпуці.— Щоб ти знала, чарівнице, як мені видряпувати очі!

В той сам час, коли Леон, затоплений у своїх мріях, радувався з цілковитого упадку дому Гольдкремерів і забирався до обраховування користей, які спадуть на нього з тої великої побіди, Герман сам у кареті вихром імчав улицями Дрогобича на стрийський тракт. Він був іще зовсім блідий лицем, хвиля від хвилі почував якийсь холод за спиною і легку дрож у тілі, а в його голові мутилися й переверталися думки, мов врда на млиновім колесі. Нещастя впало на нього так несподівано, та й ще нещастя таке дивне та непрослідиме, що він вкінці порішив — не думати нічогісінько і ждати терпеливо, що з того всього вийде. Він постановив собі пробути кілька днів у Львові й ужити всіх можливих способів, щоби винайти сина й виснити всю справу, чому і куди він пропав. За кілька днів він мусів їхати до Відня, куди його один торговий приятель телеграмою зазвав для залагодження важного діла, зв'язаного з нафтовим промислом у Бориславі. Коли б, отже, в тих кількох днях не вдалося йому у Львові добитися свого, то він рішив лишити справу в руках поліції, а сам таки їхати до Відня. Правда, жінка не казала йому вертати без сина, живого чи мертвого,— а про їзду до Відня в „нафтових" ділах вона й чути не хотіла,— але що жінка розуміє! Абож то вона знає, що Герман хоч буде сам у Львові, а Готліба може й не відшукати, а гроші й без нього своє зроблять, коли ще можна щонебудь зробити. А у Відні йому конче треба бути, там діло без нього не піде. Таке розумував Герман, котячись у кареті бистро гостинцем до Стрия. Хвиляста підгірська околиця пересувалася перед ним, не лишаючи в його душі ніякого сліду. Він ждав нетерпеливо, коли перед ним забіліються вежі Стрия; його нудили безконечні ряди беріз та рябин, посаджені по обох боках гостинця; він звільна почав успокоюватися, хитатися від одної стінки карети до другої, а вкінці, прилягши лицем до подушки, заснув.

По виїзді Германа, Рифка кинулася знов на софу, хлипаючи та втираючи сльози, і скільки разів кинула очима на нещасне письмо зі Львова, стільки разів сльози наново починали плисти з її очей. Сльози лагодили її жаль, розливали всякі думки, вона давала уноситися їм, мов тихим хвилям, не думаючи, куди вони несуть її. Хлипаючи та обтираючи сльози, вона забулася зовсім, забувала навіть про Готліба, про лист, про своє горе і чула тільки пливучі, холодніючі сльози.

Де ділися ті часи, коли Рифка була бідною, робучою дівчиною? Де ділася тогочасна Рифка, проворна, працьовита, жартовлива і вдоволена тим, що мала? Ті часи і та Рифка згинули безслідно, затерлися навіть у замороченій пам'яті теперішньої Рифки!..

Двадцять літ минуло, коли вона, здорова, крепка, робуча дівчина, одного хорошого вечора стрінулася случайно на ву-

лиці з бідним либаком[1] — Германом Ґольдкремером. Вони розговорилися, познайомилися. Герман тоді починав непевним ще кроком іти до багатства; він мав зобов'язання при доставі до цісарського депа, і вже близько було йому все втратити, бо не стало йому грошей, щоби довершити все, до чого був зобов'язався. Почувши, що Рифка має зложених трохи грошей на віно[2], він сквапно оженився з нею, підрятував тим віном своє діло й добився великих зисків. Щастя усміхнулося йому, і відтоді вже його не покидало. Багатство плило до його рук, і чим більше нагромаджувалося, тим менші були втрати, тим певніші зиски. Герман увесь віддався тій погоні за багатством; Рифка тепер стала для нього п'ятим колесом у возі; він рідко бував дома, а як коли й завернув, то уникав її чим далі, то більше. І не дармо. Рифка змінилася за ті літа дуже, і змінилася не на користь собі, хоч, певно, без своєї вини. Можна сказати, що Германове багатство заїло її, підточило її моральну істоту. Зроду сильна й здорова, вона потребувала руху, роботи, діла, котрим могла би зайнятися. Доки жила в бідності, доти такого діла їй не хибло. Вона служила у багатіїв, заробляла всяко, щоб продержати себе і свою тітку, єдину своячку, що їй осталася після холери. Розуміється, що, звичаєм убогих, вона не одержала ніякого, навіть звичайного, хайдерського образования. Тяжке життя і праця, звичайно одностайна й механічна, розвинули її силу, її тіло, але зовсім не ткнули її думки. Вона виросла в круглій невідомості і темноті духовій, не мала навіть тої природньої спосібности та „второпности", яку звичайно стрічаємо у сільських дівчат. Тільки те, що було безпосередньо коло неї, те могла вона зрозуміти, тим могла зайнятися,— поза тим ніщо не розуміла. Такою взяв її Герман.

Любови між ними не було. Правда, зразу молода, здорова природа обоїх притягала одне до одного,— нерозвиті чуття і думки на разі й не бажали нічого більше, крім простої, тілесної розкоші. Та й то цілими днями вони звичайно не видалися,— тим приємнішою була зате стріча вечором. Їм уродилася тоді донька, котра, однако ж, швидко вмерла, здається,— через неосторожність самої матері вночі. Тоді ще Ґольдкремери вважалися за бідних: Герман уганяв по цілих днях по місті або по околичних селах, Рифка господарила дома, варила, прала, рубала дрова, шила і мила,— одним словом, жила робітницею, так, як і досі. І це була ще найщасливіша пора її життя замужем. Перша дитина, також здорова і гарна дівчинка, дуже її тішила і також чимало причинювала їй ро-

[1] Либак — той, що збирає нафту з поверхні води. В Бориславі нафта спливала на воді в маленьких ставках, річках і т. ін.

[2] Віно — придане.

боти й заходів. Чим більше Рифка робила та запопадала, тим ставала здоровішою та веселішою. Правда вона сама не знала, що се іменно з праці, і частенько жалувалася перед чоловіком, що не має ніколи й хвилі віддиху, що тратить здоров'я, повторюючи більше звичайні бесіди других жінок, аніж говорячи з власного переконання і з власної потреби.

Нещастя хотіло, щоб ті її бажання аж надто швидко сповнилися. Герман розбагатів, закупив вигідний і обширний дім на бориславськім тракті, найняв прислугу, якої вимагала Рифка,— і їй зразу немов полегшало. Ходила по тих покоях, на котрі недавно ще несміло поглядала з вулиці,— приглядалася образам, меблям, дзеркалам та обоям, порядкувала в кухні, зазирала до спіжарні[1], але швидко пізнала, що все те її ходження й зазирання було непотрібне. Герман сам видавав слугам усе по рахунку і за найменшу недокладність грозив прогнанням зі служби,— тож при невеличкім господарстві, яке у них велося, не було що боятися окрадування слугами. Найнятий кухар розумівся на вариві далеко ліпше, ніж сама пані, а її ради та розпорядки приймав з чемною насмішкою. Переставляти меблі і перевішувати образи їй швидко навкучилося,—і от тепер то почалася нова, страшна доба її життя. Вона досі не знала, що таке нуда,— тепер нуда просякла її до кости. Вона то волочилася по широких покоях, мов заклята, то сиділа в кухні, балакаючи зі службою, то лежала цілими годинами на софі, то виходила на вулицю і вертала швидко додому, не могучи найти собі ніякого зайняття, ніякої роботи, нічого, що піддержувало би в якімнебудь руху її нерви й мозок. Служба супроти неї була мовчалива, знаючи її дразливість за леда[2] яке слово. В чужих домах вона бувала рідко, та й всюди обходилися з нею дуже холодно. Зрештою, всякі відвідини були для неї мукою. Серед нових кружків людей, у котрі так напруго[3] ввело її багатство мужа, вона чулася зовсім чужою, не вміла повернутися, не знала, що говорити, не розуміла ані їх компліментів, ані їдких притиків, а своїми грубими дотепами та простими замітками будила тільки сміх. Швидко вона похопилася, що вона справді стається тільки посміховищем тих людей, і перестала зовсім бувати в товариствах, перестала приймати в себе чужих людей, крім кількох старших жінок. Та й ті незадовго поображувалися за її дразливість та наглі, непогамовані вибухи і перестали бувати. Рифка осталася сама, мучилася і билася, мов звір лісовий, запертий у клітку, і ніяк не розуміла, що се їй такого сталося. Її нерозвита думка не могла ані дійти до причини того стану,

[1] Спіжарня — комірка, комора, хижа.
[2] Леда — якийнебудь, перший-ліпший.
[3] Напруго — раптово.

ані найти з нього вихід, найти якунебудь діяльність, якенебудь зайняття для своєї здорової, крепкої натури, що, лишена без усякого діла, без усякого живішого інтересу для життя, сама в собі з'їдалась і попеліла, вибухала хіба надмірним, безумним гнівом за леда дрібною причиною. В міру того, як Рифка відвикала від праці, праця ставалася їй чим раз ненависнішою і тяжчою; вона не могла присилувати себе, щоби прочитати хоч одну книжку, хоч перед кількома літами тітка навчила була, її трохи читати. Нуда застелювала все перед її очима сірою, непринадною опоною, і вона ставалася чимраз самотніша в світі, опадала чимраз глибше на дно тої пропасти, яку круг неї і під нею викопало багатство її чоловіка і котрої ані вона ані її чоловік не вміли заповнити ні сердечною любов'ю, ні розумною духовою працею.

От у такій то порі вродився Рифці син — Ґотліб. Лікарі зразу не обіцювали йому життя. Дитина була хоровита, раз-на-раз кричала та плакала, а слуги в кухні пошіптували собі, що се якесь „відмінча“ [1]. Але Ґотліб не вмер, хоч і не ставався здоровішим. Зате матері його хоч на якийсь час світ роз'яснився. Вона цілими днями бігала, кричала, суєтилася коло дитини і почувалася нараз здоровішою, менше дразливою. Нуда пропала. І, рівнобіжно з тим своїм виздоровленням, вона тим сильніше полюбила свого сина, чим той був слабший і докучливіший. Недіспані ночі, ненастанна грижа та захід [2] коло нього, все се робило їй Ґотліба дорожчим, милішим. З часом хлопчина трохи ніби одерз [3], одужав, але зразу вже видно було, що його духові спосібності будуть далеко не блискучі. Він ледве в другім році ймився ходити, а ще в третім році життя лепотів, як шестимісячна дитина. Зате на радість матері почав їсти добре, немов через три перші роки дуже проголоднівся. Животик у нього все був повний і надутий, як бубон, а скоро тільки трохи зголоднів, зараз почав верещати на всю хату. Але чим більше підростав Ґотліб, тим поганіші робилися його ніорови. Він кожному мусів докучити, все псував, що далося зіпсувати, і ходив по покоях, мов яка помана, визираючи тільки, де міг би чого причепитися. Мати любила його без пам'яті, тряслася над ним і в усім волила його волю. Її нерозвинута голова та довго придавлене чуття не могли вказати їй другої дороги для проявлення материнської любови; вона ніколи й не подумала про розумне виховання дитини, не дбала ні про що, крім того, щоби сповнити кожне її бажання. Слуги боялися малого Ґотліба, як

[1] Відмінча — чортик, що ним підмінили дитину, виродок, потвора; дитина хвора на рахіт.

[2] Захід — старання, турботи.

[3] Одерз — підріс, набрав сили.

огню, бо він любив ні з цього, ні з того причепитися і або роздерти одежину, похляпати, вдряпнути, вкусити, або, коли цього не міг зробити, починав кричати щосили, на крик прибігала мама, і бідна людина малася тоді ще гірше. Сварка і штовханці, то була ще найменша кара — а то лучалося, що служницю негайно проганяли зі служби. Герман знов не любив сина, вже хоч би тому, що і в ті рідкі дні, коли бував дома, через нього не мав ніколи спокою. Малий Ґотліб зразу боявся батька, але коли кілька разів мати за нього завзято стялася[1] з вітцем і отець уступив, хлопець своїм дитячим нюхом прочув, що й тут йому воля, бо мати оборонить, і почав виступати проти вітця чимраз сміліше. Це лютило Германа, але що жінка в усім потакувала синові і готова була дати собі й око виймити за нього, то він не міг на те ніщо порадити, і се ще підносило його неохоту і до жінки, і до сина. Розлад у родині ще збільшився, коли прийшлося дати Ґотліба до школи. Розуміється, що кілька днів перед записом Рифка плакала над своїм сином, немов то його поведуть до різниці; вона розмовляла з ним, немов прощаючись навіки, розповідала йому, які то там гострі люди ті професори, і наперед уже грозила їм, коли котрий поважиться ткнути її золотого синочка; вона наказувала йому, як скоро хто в школі чимнебудь образить або покривдить його, щоб зараз пожалувався їй, а вона вже покаже професорам, як мають з ним обходитися. Одним словом, Ґотліб, не бувши ще в школі, мав до неї вже таку відразу, немов се якесь пекло, винайдене злими людьми навмисне на те, щоб мучити таких, як він, „золотих синочків".

Зате Герман ударився в другий бік. Він пішов до ректора отців Василіян, котрі в Дрогобичі держали тоді одиноку головну школу, і просив його давати позір на Ґотліба, щоби вчився й привикав до порядку. Він розповів, що хлопець розпещений мамою і зіпсутий, і просив держати його гостро, не щадити погроз а навіть кари і не зважати на те, що може говорити і робити його жінка. Додав навіть, що коли б того було треба, він винайде для Ґотліба окрему квартиру поза домом, щоб усунути його з-під шкідного впливу матері. Отець ректор немало здивувався такою бесідою Германа, але швидко й сам побачив, що Герман говорив правду. Ґотліб не тільки зроду був мало спосібний до науки, але його початкове домашнє виховання було таке погане, що отці-професори певно з ніким ще не мали стільки гризоти, що з ним. Щохвилі ученики, товариші Ґотліба, прибігали жалуватися на нього: сьому він роздер книжку, другому підбив око, тре-

[1] Стялася — посперечалася.

тьому викинув вікном шапку в манастирський город. Коли хто в коритарях і в клясах робив найбільше крику і стуку, то певно Ґотліб. Коли хто під час науки бурчав або стукотів під лавкою, то також він. Професори зразу не знали, що з ним діяти; вони день-у-день жалувалися ректорові, ректор писав до вітця, а отець відписав коротке слово: бийте. Відтоді посипалися на Ґотліба кари та буки, котрі хоч про око трохи ніби втишили, скрушили його круті норови, але довели його до скритости й завзятої злости і так дорешти зіпсували його моральну істоту. Ледве в семи чи восьми літах Ґотліб скінчив чотириклясову нормальну школу і, прибитий морально, нерозвинений духово, з безграничною відразою до науки і злістю до людей, а особливо до вітця, вступив у гімназію. Але тут він у трьох роках не скінчив ще й другої кляси, коли поганий і темний случай з вітцем перервав назавсіди його шкільну науку.

Але хто знає, чи ті літа нещасливої шкільної науки не були тяжчі й нещасливіші для Рифки, ніж для самого Ґотліба. Раз те, що школа на більшу часть дня розлучувала її з сином і через те втручувала її наново в бездонну пропасть бездійства і нуди. А потім і те, що вічні жалі та плачі Ґотліба ще більше лютили й роздразнювали її. Зразу вона, мов ранена львиця, бігала день-у-день до отців Василіян, нарікала на несправедливість і неспосібність учителів, кричала і кляла, аж поки ректор не наганьбив її і не заборонив приходити більше. Опісля задумала була упертися на тім, щоби відобрати Ґотліба від Василіян і дати до якої іншої школи, але швидко роздумала, що іншої школи в Дрогобичі не було, а давати Ґотліба до якого другого міста, між чужих людей,— про те вона й помислити не могла без страху. В тій безвихідній матні вона довгий час билася, мов риба в саку, і не раз цілими днями сиділа на софі, плачучи та думаючи, що ось, може, десь тепер у школі тягнуть її сина, сіпають, покладають на лавку, б'ють,— а тоді вона голосно проклинала і школу, і науку, і чоловіка-ката, котрий навмисне винайшов таку муку для сина і для неї. Ті вибухи чуття ставалися чим далі, тим частіші, і довели її вкінці до ненависти проти всіх людей, до якогось ненастанного роздразнення, готового в кожній хвилі вибухнути дикими прокляттями. Тепер уже Рифка й не подумала йти в товариство або чимнебудь розривати свою нудь; вона, мов заклята, волочилася по домі, і ніхто з слуг без крайньої потреби не смів показатися їй на очі. Той стан дійшов до крайности, коли Герман два роки тому нараз відвіз Ґотліба до Львова і дав до купця. Рифка зразу дуріла, рвала на собі волосся, бігала по покоях і кричала за сином,— пізніше успокоїлася трохи і довгі місяці сиділа день-у-день мовчки, мов дикий

звір у клітці. Самота і пустота круг неї і в ній самій стали ще страшніші,— навіть чоловік боявся приступати до неї і старався цілими днями не бувати дома. І серед усеї тої тьми в серці Рифки горів лиш один огонь,— безумна, сказати б — звіряча любов до Ґотліба. Тепер зависна доля наважилася видерти їй і сю послідню опору, затерти в її серці і сей послідній знак чоловіцтва. Удар трафив Рифку страшенно, і що вона в тій хвилі не зійшла з розуму, се було лиш для того, що не могла дати віри свому нещастю.

По виїзді Германа вона так і застила на своїй софі. Ніякі думки не ворушилися в її голові, тільки сльози плили. Ввесь світ щез для неї, світло померкло, люди вимерли,— вона чула тільки скімлячий[1], ненастанний біль у серці.

Нараз вона зірвалася й задрижала цілим тілом. Що се такого? Що за шум, за стук, за говір долетів до неї? Вона заперла в собі дух і прислухувалася. Говір при вході. Голос служниці, котра немов свариться з кимсь, не пускає до покою. Другий голос, різкий і гнівний, стук, немов поваленого на землі чоловіка, тріск дверми, тупіт кроків по покоях, ближче, чимраз ближче...

— Ах, се він, се мій син, се мій Ґотліб! — скрикнула Рифка й кинулася ід дверям, назустріч. У тій хвилі отворилися двері, пхнуті сильною рукою, і перед нею став зачорнений, у пошарпаних чорних шматах вуглярчук.

Рифка мимоволі скрикнула і пруднулася взад. Вуглярчук глядів на неї гнівними, великими очима, з котрих блискала лютість і ненависть.

— А що, пізнаєш мене? — проговорив він різко, і в тій хвилі Рифка, мов безумна, кинулася до нього, почала стискати й цілувати його лице, очі, руки, плачучи і сміючися.

— Так, се таки ти? То я не помилилася! Боже, ти живеш, ти здоров, а я вже мало не вмерла! Синочку мій! Коханий мій, ти живий, живий!..

Викрикам не було кінця. Рифка потягла вуглярчука на софу і не випускала з обнять, поки він сам не вирвався. Поперед усього, чуючи кроки надходячої служниці, він замкнув двері і, обертаючися до матері, сказав:

— Накажи тій проклятій малпі, нехай собі йде до чорта, бо їй розіб'ю її пустий череп, як мені зараз відси не виступиться.

Рифка, послушна синові, наказала крізь замкнені двері служниці, щоб ішла до кухні і не виходила, аж її закличе, а опісля почала знов обнімати й пестити сина, не зводячи й на хвилю очей з його надутого, замурзаного лиця.

---

[1] Скімлячий — ниючий.

— Мій синочку, — почала вона, — що се з тобою? Що ти зробив?

І вона почала обзирати його з виразом безконечного жалю, немов ся вбога одіж була смертельною раною на його тілі.

— Ага, а ви думали, що я так і до смерти буду терпіти у того проклятого купця! — крикнув Ґотліб, тупаючи зі злости ногами й вириваючися з обнять матері. — Ви гадали, що я не посмію мати свою волю! Га!

— Алеж, золото моє, хто так гадав! — скрикнула Рифка.— То хіба той нелюд, твій отець, так гадав!

— А ти ні?

— Я? Господи! Синочку, я крови своєї не жалувала би для тебе. Скільки я наговорилася йому...

— А він куди поїхав? — перервав їй Ґотліб.

— Та до Львова, шукати за тобою.

— А, так, — сказав Ґотліб з усміхом вдоволення, — то нехай же собі шукає!

— Але як же ти прибув сюди, любчику?

— Як? Не видиш? З вуглярами, що вертали зі Львова.

— Бідна моя дитиночко! — скрикнула Рифка. — Та й ти з ними їхав цілу дорогу! То ти мусів назнатися біди, господи! Але швидко скинь те паскудство з себе; я кажу принести воду, обмийся, переберися!.. Я вже тебе не пущу, не позволю, щоби той нелюд віз тебе назад, ні, нікуди! Скидай, любчику, ту нечисть, скидай, я зараз піду найти для тебе чисте шмаття. А ти голоден, правда?.. Почекай, я закличу служницю...

І вона встала, щоб задзвонити. Але Ґотліб силоміць затримав її.

— Дай спокій, не треба, — сказав він коротко.

— Але чому ж, синочку? Та чень же так не будеш...

— Ага, ти гадала, — сказав Ґотліб, стаючи перед нею, — що я на те тільки вирвався зі Львова в тих лахах, на те тільки плівся з вуглярами п'ятнадцять миль, щоби, скоро сюди, знов датися вам у руки, датися заперти в яку там клітку, та ще на додаток слухати ваш крик та ваші науки? О, не буде того!

— Алеж синку, — скрикнула блідіючи і дрожачи з тривоги Рифка, — що ж ти хочеш робити? Не бійся, тут дома я за тебе стою, ніхто тобі нічого не вдіє!

— Не потребую твого стояння, я собі сам за себе постою!

— Але що ж ти будеш діяти?

— Буду собі жити, як сам захочу, без вашої опіки!

— Господи, та же я не бороню тобі й дома жити, як сам хочеш!

— Ага, не бороните! А нехай но лиш де вийду, забавлюся, зараз питання, плачі, чорт знає що!.. Не потребую того. А ще як він приїде, о, то я виграв би!

Рифку щось немов за серце стисло на ті слова. Вона чула, що син не любить її, не терпить її пестощів, і те почуття навело на неї страх, немов у тій хвилі тратила сина другий раз, і вже назавсігди. Вона недвижно сиділа на софі, не зводячи з нього очей, але не могла й слова сказати.

— Дай мені грошей, я собі потрафлю сам жити на свою руку, — сказав Ґотліб, не зважаючи на її чуття.

— Але де ж ти підеш?

— Тобі нічого до того. Я знаю, що ти зараз сказала би йому, скоро приїде, а він казав би мене жандармами привести.

— Алеж богом кленуся, що не скажу!

— Ну, то й я тобі не скажу. Нащо маєш знати? Давай гроші!

Рифка встала й отворила бюрко, але грошей у неї не було ніколи багато. В бюрку найшла тільки 50 ринських і подала їх мовчки Ґотлібові.

— Та що тото! — сказав він, обертаючи в руках банкнот. — Жебракові якому даєш, чи що?

— Більше не маю, синочку, подивися сам.

Він зазирнув до бюрка, перерив усе в нім, а, не найшовши більше грошей, сказав:

— Ну, нехай і так. За кілька днів вистарайся більше.

— То прийдеш? — спитала мати радісно.

— Буду видіти. Як його не буде, то прийду, а ні, то пришлю кого. Як покаже від мене знак, то дай йому гроші в запечатаній пачці. Але пам'ятай собі, — і тут Ґотліб грізно зніс перед нею кулаки, — нікому про мене не кажи ані слова!

— Нікому?

— Нікому! І то тобі наказую! Ані йому, ані слугам, нікому! Нехай ніхто в Дрогобичі не знає про мене. Хочу, щоби мені ніхто не докучав. А як скажеш кому, то пам'ятай собі!

— Алеж синочку, тебе тут виділа служниця.

— Та малпа? Скажи, що посланець від кого абощо! Кажи, що хочеш, лиш про мене ані слова. А якби він дізнався, що я живий і тут приходжу, або якби хто слідив мене абощо, то пам'ятай собі, такого вам нароблю лиха, що й не спам'ятаєтеся. Хочу жити собі на свою руку, та й годі!

— Боже мій! — скрикнула Рифка, заламуючи руки. — Доки ж так будеш жити!

— Доки мені схочеться!

І з тими словами Ґотліб підійшов до вікна, отворив його, немов хотячи поглянути в сад, і в одній хвилі скочив вікном надвір. Рифка зірвалася, скрикнула, підбігла до вікна, але Ґотліба вже й сліду не було. Тільки високі лопухи в саді шелевіли, немов щось тихо між собою шепочучи.

В тій хвилі вбігла служниця, бліда й залякана, до покою обіч спальні і почала кричати:

— Пані, пані!

Рифка живо отямилася й отворила двері.

— Пані, що вам такого? Ви кричали, кликали мене?

— Я? Тебе? Коли? — питала Рифка, почервонівши, мов грань.

— Та тепер. Мені здавалося, що пані кричали.

— То в твоїй дурній голові кричало, малпо якась! Марш до кухні! Чи я тобі не казала аж тоді приходити, коли тебе закличу?

— Але мені здавалося, що мене пані кличуть? — несміло закинула служниця.

— Марш до кухні, коли тобі кажу, — крикнула Рифка, — і нехай тобі на другий раз не здається нічого, розумієш!..

III

Минуло вже три тижні від закладин. Леонів дім швидко здвигався догори: підвалини були вже положені і фронтова стіна з тесаного каміння зносилася вже на лікоть понад землею. Будівничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нипаючи на кожний кут і всіх понукуючи до поспіху. Але се недовго тривало. Якесь нагле діло покликало Леона до Відня, а хоч без нього робота й не йшла повільніше, то прецінь робітники якось легше відідхнули, не видячи над собою тої вічної змори.

Одного рана, ще перед шостою годиною, кілька робітників сиділо на дєлинах та камінню, ждучи, аж закалатають до роботи. Вони гуторили про се і про те, поки інші робітники сходилися. Ось прийшов і будівничий, оглянувся довкола і гостро крикнув:

— А що, всі ви тут?

— Всі, — відповів мулярський майстер.

— Зачинати роботу!

Один робітник закалатав. Зворухнулося усе на площі. Мулярі плювали в руки і брали опісля оскарби, кельні та молотки; хлопці та дівчата, найняті до ношення цегли, стогнучи, згинали плечі й накладали на себе дерев'яний прилад до ношення цегли, втикаючи два довгі кілки по обох боках шиї, немов у ярмо; теслі помахували блискучими топорами; трачі лізли на кобильниці; велика машина людської робучої сили зі скрипом, стогнанням та зідханням почала входити в рух.

Нараз вулицею від ринку надійшов ще один робітник, скулений, нужденний, схорований, і завернув на площу будови.

— Дай, боже, добрий день! — сказав він слабим голосом, стаючи поблизу майстра.

Обіздрівся майстер, поглянули й інші мулярі.

— То ти, Бенедю? Ну, що ж ти, здоров уже?

— Та ніби здоров, — відказав Бенедьо. — Нема коли слабувати; видите, мати стара, слаба, не їй мене заходити!

— Ну, а зможеш же ти робити, чоловіче? — спитав майстер.— Та же ти виглядаєш, як який небіжчик, куди тобі до роботи!

— Га, що діяти, — відповів Бенедьо, — що зможу, те буду робити. А трохи розмахаюся, то чень і сам поправлюся та окріпну. А місце чень тут буде для мене?

— Та воно би то... якже, бути буде, рук треба якнайбільше, бо пан квапить з будуванням. Піди та замельдуйся [1] будівничому, та й ставай до роботи.

Бенедьо положив свій мішок з хлібом та мулярським знаряддям набік і пішов шукати будівничого, щоб йому оповістися, що прийшов на роботу.

Пан будівничий якраз лаяв якогось теслю за те, що не гладко обтісував платву, коли Бенедьо підійшов д' ньому, з капелюхом у руці.

— А ти що, чому не робиш, а волочишся? — гримнув будівничий на Бенедя, не пізнавши його зразу і думаючи, що се котрийсь із щоденних мулярів прийшов до нього з якою просьбою.

— Та я хочу стати, лиш прийшов панові будівничому оповістися, що я вже подужав і вийшов на роботу. Та й просив би визначити мені, де маю ставати.

— Подужав? А, то ти нині перший раз?

— Ні, прошу пана будівничого, — я вже тут був на роботі, тільки що при закладинах мене підойма скалічила.

— А, то ти?— скрикнув будівничий. — То ти тоді наробив нам біди, а тепер ще сюди лізеш?

— Та якої біди, прошу пана будівничого?

— Мовчи, дурню, коли я говорю! Ти впився, не вступився на час, а мені ганьба! Скоро що, зараз усі до будівничого: він винен, не дбає за людське життя, не вміє камінь спустити! Ні, досить уже того, я таких робітників не потребую більше!

— Я впився? — скрикнув здивований Бенедьо. — Пане будівничий, я ще, відколи жию, не був п'яний... Хто вам те сказав?

— О, так, тобі лиш повір, то ти готов присягатися, що й не знаєш, як виглядає горілка. Ні, пуста твоя робота; присягайся, як хоч, я тебе на роботу не прийму!

— Алеж, пане будівничий, майте бога в серці! Що я вам винен? Я тут своє здоров'я втратив, ледве трохи видужав, а як ви мене тепер наженете, то де я собі зароблю, хто мене прийме?

— А нехай тебе приймає, хто хоче, мене те що обходить! Мені прецінь вільно приймати або не приймати на роботу, кого мені подобається!

---

[1] Замельдуватися — заявитися.

— Алеж бо я тут уже прийнятий, а що мене не було три тижні, то прецінь не моя вина. Я вже не кажу ніщо про те, що я болю витерпів, ані не жадаю ніщо за той час, хоч певно, що якби мені добрі люди не були допомогли, то був би враз із матір'ю загиб з голоду, ну, але тепер чень же мені належиться тут робота!

— Га, га, га! Належиться! Адіть, як він собі виміркував! А чи ти знаєш, дурний мудю, що ти тут кожний день, кожну годину на моїй ласці робиш? Як я не схочу, та й тебе нема, нажену тебе, та й іди тоді процесуй[1] мене!

На таку мову Бенедьо не найшов уже ніякої відповіді. Він понурив голову і мовчав, але слова будівничого глибоко запали йому в душу. Правда, він і досі чував не раз такі слова, але ніколи досі вони так не вразили його, ніколи не визвали в його душі такого голосного почуття несправедливости та притиску. — „Невже ж це правда?" — думалось йому. — „Невже ж робітник завсігди робить на його ласці? А коли робітник сяк-так жиє, то, значиться, також тільки з його ласки? А з чиєї ж ласки мене скалічила підойма? А коли він раз-у-раз такий ласкавий на робітника, то чия ж ласка виганяє мене з зарібку на голодну смерть? Та ні, щось воно, бачу, не так! Чи будівничий держав мене досі при життю, про те я не знаю, але те знаю, що з його ласки я скалічений, слабий і без роботи!"

— Ну, що, — перервав його гадки будівничий, — чого ж ти стоїш? Забирайся відси!

— Та я панові тут місця не застою, заберуся. Лиш усе таки мені здається, що не так повинно бути, як пан кажуть.

— Що, що? Ти мені хочеш науку давати? Ну, добре, ну, кажи, як повинно бути?

— Ви, пане, повинні знати, що й ви так само слуга, як я, що коли би вас не наймали до роботи так, як мене, то й ви би мерли з голоду так, як і я!

— Ха, ха, ха! Ти, певно, на барлозі лежачи, такого розуму набрався! Ну, ну, говори далі, як ще повинно бути?

Будівничий стояв перед Бенедьом, узявся під боки і сміявся, але його здорове лице, червоне, як буряк, показувало, що злість у ньому кипіла і в кожній хвилі готова була вибухнути з-поза силуваного сміху. Але Бенедьо не зважав ані на його сміх, ані на його злість. Почуття дізнаної кривди додало йому смілости.

— А так іще повинно бути, — сказав він твердо, — щоби ви, пане будівничий, не збиткувалися над бідним робітником і не дорікали йому барлогом, бо ще хто знає, що й вас може чекати.

---

[1] Процесувати, — позиватися, судитися.

І за тим, не чекаючи на відповідь будівничого, Бенедьо відвернувся від нього, взяв свій мішок, сказав іншим робітникам: „Бувайте здорові, браття“,— і вийшов з площі на вулицю.

А тепер куди? Бідний Бенедьо всю надію покладав на ту роботу. Він знав, що такого слабого деінде не приймуть. А тепер, коли й ся послідня надія розвіялася, він став на вулиці, мов прибитий, не знаючи, куди повернутися. Додому йти? Там стара мати чекає на його заробок. Іти шукати роботи? Але де? Нізвідки не видно було надії. Коли втім прийшло йому на гадку вдатися до вищого пана, ніж будівничий, до самого Леона, і просити його, щоби прийняв на роботу.

Коли він усе те роздумував, стоячи на вулиці перед площею, де будувався дім, надбіг посланець, котрий голосно закликав, щоби пан будівничий ішов до пана. Будівничий здивувався і запитав, чи пан уже приїхав з Відня?

— Приїхав учора вночі і просить, щоби пан швиденько прийшли до нього.

Будівничий, а за ним Бенедьо, пішли до Леона. Той ходив по подвір'ю, а побачивши підходячих, пішов супроти них.

— Маю з паном невеличке дільце,— сказав він, привітавши будівничого, по чім, звернувшися до Бенедя, спитав:

— А ти за чим?

— Та я, прошу пана, хотів би стати на роботу,— сказав Бенедьо.

— То не до мене належить, проси пана будівничого.

— Я вже просив, але пан будівничий не хочуть...

— Розуміється, що не хочу,— вмішався будівничий.— То той самий,— сказав він, звертаючись до Леона,— котрий при закладинах був скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника! Та й зрештою, він тепер слабий, а я робітників маю досить.

— Ага, то той самий! — нагадав собі Леон. — Гм, воно б то випадало щось для нього зробити, будь-що-будь.— І додав, звертаючись до Бенедя:— Ну, ну, якось то буде, зажди тут, поки тебе не закличу. Отут сядь на ґанок та й посидь.

Довго вони оба бесідували. Бенедьо за той час сидів на ґанку і грівся на сонці.

Аж ось по якімсь часі вийшов будівничий, якийсь трохи кислий і, не звертаючи уваги на Бенедя, пішов. По кількох хвилях вийшов і Леон.

— Ти потребуєш роботи? — спитав він Бенедя.

— Та певно, прошу пана, чоловік з роботи жие, то робота для нього те саме, що життя.

— Та бо видиш, будівничий не хоче тебе мати тут у Дрогобичі. Але ти не журися, я зачинаю зараз будувати в Бориславі новий млин паровий, то вже там будеш мати роботи досить.

— У Бориславі?.. Млин паровий?..— зачудувався Бенедьо, а далі змовчав, не сміючи вдаватися з таким паном у розмову.

— Ну, що ж тобі так дивно?— спитав, усміхаючись, Леон.— Млин то млин, тобі, муляреві, все одно.

— Та я то вже й сам собі гадаю, що панська річ розказувати, а наша річ робити. Млин, то й млин.

— Тільки то, видиш, я хотів би, щоби будинок був немудрий, так собі, в дві цегли, без поверха, тільки вшир трохи. То не буде такий звичайний паровий млин, як усе будують. Я найшов такого чоловіка, що те все вигадав і плян зробив, і сам буде вести роботу. Ну, видиш, будівничий дуже носом крутив, як увидів той плян. А ти розумієшся на тім, якщо треба робити по пляну?

— Та чому би ні? Як чоловік має під рукою рисунок і міру, то не велика штука.

— Так, так, авжеж, що не велика штука,— сказав Леон.— Отож видиш, я не все зможу надзирати за тим, що там робиться в Бориславі, а будівничий так тут зі мною сперечався, що готов мені наробити якої саламахи і поставити не так, як у пляні нарисовано. То я вже буду просити тебе, скоро що не так, дати мені знати.

Бенедьо стояв і дивувався на цілу ту бесіду, що се за млин такий, що будівничий на нього носом крутить і що пан боїться, щоби часом не зробив не так, як у пляні стоїть? І відки приходить Леонові звертатися до нього, щоб надзирав над будівничим?—Бенедьо на все те не міг найти в своїй голові відповіді, і стояв перед Леоном, немов вагуючись.

— Не бійся, будь тільки щирий для мене в тім ділі, то певно не пожалуєш того. Доки буде будування в Бориславі, доти будеш там і то з платою не помічника, а цілого муляра. А потім побачимо.

Бенедьо ще дужче здивувався. Відки нараз така щедрість у Леона? А втім, хто його знає,— думалось йому далі,—може, йому й направду так до потреби приходиться, ну, то він і платить. Та й хіба ж се для нього велика річ? А для бідного мулярського помічника все таки добродійство велике. Так роздумавши, Бенедьо рішився пристати на Леонову умову, ще й подякував йому за ласку.

— Ну, ну, не дякуй,— відповів Леон,— я не подяки від тебе потребую, а вірної услуги; як будеш добре справуватися, то я тебе певно не забуду. А тепер іди і вибирайся якнай-

борше до Бориславa, щоби ти зараз завтра міг ставитися на місці, за Бориславом, над рікою.

І з тими словами Леон дав Бенедеві кілька ринських завдатку і пішов до свого покою. Бенедьо не сподівався на нині такого гарного для себе здобутку. Втішний вернув він додому і розказав своїй старій матері про все, що йому нині приключилося.

— Що діяти, мамко?— кінчив він своє оповідання.— Треба брати роботу там, де дають. Піду до Бориславa.

— Та я тобі, синку, і не відраджую, а тільки вважай, щоби ти все по правді жив і до недоброго ніколи руки не подав. Бо то з тим млином видається мені щось не так. Бог його там знає, що собі той панюга загадав, а ти дбай за свою душу.

— І мені самому якось воно видалося не так, як він говорив. А вже зовсім мені те не сподобалося, що мені каже надзирати за будівничим. Правда й те, що будівничий циган та шахрай, але відки я, простий робітник, приходжу до того, щоби надзирати за паном?.. Ну, а коли би щось і направду побачив неладного, то й без його платні сказав би йому все. Побачимо, що буде.

Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися з матір'ю, то стара мати ні з цього, ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе.

— Але годі ж бо, мамко, гзоді, неадовго побачимося!— втішав її Бенедьо.

— Ой, так, так, добре тобі говорити!— відповіла мати, плачучи.— Хіба ж ти не видиш, яка я стара? Мені леда день-година та й жити годі. А як так виджу, що ти йдеш геть від мене, то мені здається, що вже тебе ніколи не побачу.

— А нехай бог боронить! Мамко, що ви говорите!..

— Те говорю, що мені серце каже. І так мені здається, що ти, синку, ідеш до того Бориславa, як у яку западню, і що ліпше було б, якби ти відніс той завдаток і остався тут.

— Алеж, мамко моя, на чім тут оставатися, коли роботи нема? Я ж вам кажу, що як скоро повидів би я щось недоброго, то нехай мене пан і цілого озолотить, я йому й години довше при роботі не буду.

— Га, то йди, коли така твоя воля, я тобі не бороню, і нехай тебе господь благословить!

І стара мати зі слізьми випровадила свого сина в дорогу до Бориславa, а коли вернулася опісля в свою цюпку[1] і побачила себе сама, вона довго-довго стояла з заламаними руками, а далі заридала:

---

[1] Цюпка — хижка, закамарок.

— Синочку мій! Нехай тебе бог благословить на добрій дорозі! Я вже, певно, не ввиджуся з тобою!

Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві, попри котру переходив, дяки гриміли „хвалу божу". А напроти церкви, на нужденнім дрогобицькім бруку, попід муром сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кафтанах, ждучи, аж скінчиться „хвала божа", щоб опісля рушити до Борислава. Деякі христилися та шептали „оченаші", другі дрімали на соняшній спеці, інші знов держали в руках десятикрайцарові хлібенята і цибулю і їли, кусаючи з цілого некраяного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, бо хоч до Борислава з Дрогобича й не так то далеко — усього милька невеличка — і хоч роботи шукати йому не було треба так, як більшій части отих ріпників, то йому наговорили, що в Бориславі дуже тяжко найти помешкання, а йому хотілося жити десь поблизько „фабрики", при котрій мав робити; він по нещаснім ударі при закладинах чувся дуже слабий у ногах і знав, що по бориславськім непросихаючім болоті далеко ходити не зможе. Тому то Бенедьо спішив до Борислава, щоби винайти собі хату, поки ще наплине багато робучого люду та позаймає всі закамарки. Але йому треба було наймати хату на довший час, хоч на місяць; найти таку хату було трудніше, бо в Бориславі найбільша часть усяких нір наймається перепливаючому людові на одну ніч, — се й найліпше виплачується власникам.

Але немало здивувався Бенедьо, коли вийшовши за місто побачив, що як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед туманів пороху. Ті не ждали кінця „хвали божої", а спішать, щоби залучити деяку роботу. Хліб видко у кожного в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молодої цибулі. Бенедьо зразу обминав ті купки і йшов сам. Але далі йому зробилося нудно і прикро йти самому. Сонце жарило запеклу вже й потріскану землю. Хоч уже незадовго май кінчився, то збіжжя на полі ще нічим того не показувало. Вівси, ледве зійшовши, зав'яли без дощу і покулилися при землі. Озиме жито піднялося трохи від землі, але, очевидячки, заклякало на пні і не колосилося, хоч саме на те була пора. Ярина ніяка ані бульба[1] ще й не сходила: зашкарлупіла й висушена сонцем на кілька цалів вглиб земля не давала посадженому насінню ніякої вогкости. Сум забирав, коли було глянути на поле. Лиш одна кропива та гірчиця, підхопившися завчасу й пустивши глибше в землю свій веретенистий корінь, буяли та розросталися. А сонце все пекло і жарило; хмари, мов

[1] Бу льба—картопля.

дрочачись з бідними рільниками, все надвечір збиралися на небі, а опісля, не пустивши й краплі дощу, розпливалися проти ночі. По селах, через котрі проходили ріпники, стрічалися люди, самі сумні та чорні, мов земля. Не чути було звичайних недільних сміхів та жартів по вигонах. Старші ґазди гляділи то на поле, то на небо, мов з яким докором, а опісля безрадно в розпуці опускали руки. А Бенедьо, ввесь облитий потом і присілий порохом, також з важкими думами в серці, минав ті бідні села, що примирали тепер з голоду на переднівку і ждали ще страшнішого переднівку на будуче.

— Обернися, господи, ласкою своєю на мир християнський!— долітали до Бенедя важкі молитви селян майже з кожного обійстя. А небо гляділо на них аж полове, сонце пекло, мов найняте, а хмари, худі, біляві та прозірчасті, ліниво волоклися з заходу.

Прикро й нудно зробилося Бенедьові йти самому серед тої мізерії. Він прилучився до одної громадки ріпників.

— А куди бог провадить?— питали вони Бенедя по звичайних привітаннях.

— Туди, куди й вас,— відповів Бенедьо.

— Ну, але ви не до ям?

— Та ні, я муляр.

— То, може, де буде що нового муруватися?

— А так, я вже наймлений. Тут ось той... Гаммершляґ буде мурувати новий...— Бенедьо запнувся. Він не вірив у Леонів паровий млин і вперед, але тепер, бесідуючи з ріпниками, почув мимоволі, що сказав би велику нісенітницю, коли б їм повів про паровий млин.

— ...нову нафтарню,— докінчив він.

— Ну, то богу дякувати, що буде хоч трохи якої нової роботи,— сказав один ріпник.— Чень і чоловік там деяк притулиться.

— Або що, при ямах нема роботи?— спитав Бенедьо.

— Ей, чому не було би,— відповів ріпник і махнув рукою.— Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адіть, що народу йде, але того, що тут видите, то де, хіба яка сота часть! Переднівок тяжкий, а ще й тепер, адіть, кара божа! Май, а пече так, як у жнива, дощу нема, гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж нарід дінеться? Хто ще трохи чує в собі сили, то пхається сюди, щоби щось заробити. Ну, а для промисловців се празник. Робітника прибуло, зараз плати вривають. Достотно: роби за стільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на вулицю, як поглянете: що трави-зілля, стільки народу за роботою. Та з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак перевалюється день: десь води принесе, дров

врубає абощо, аби кусник хліба або ложку страви дістати. Та й така біда в нашім Бориславі.

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду діткнуло всіх боляче. Кожний найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був слухати, що в Бориславі робота небезпечна, але зате платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що сотками сиділи щонеділі коло дрогобицької церкви, казав йому догадуватися, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно про те вивідатися. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним усю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народу вдарило його так сильно, що він ішов, мов оглушений, і ні про що інше не міг і подумати.

„Чи ж це правда? Чи це може бути?“ — запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безроботиці. Але все таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні події голодової смерти, самовбийства, грабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника інші зовсім не туралися до нього, не підпомагали йому, а лишали напризволяще. Ріпники і про те розказували, як їх хорі товариші умирали опущені й розточені червами, як не раз аж по кількох днях найдено умершого без людської помочі ріпника в якімнебудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедя. Він зріс і виховався в місті. Його батько був таким же мулярським помічником, як і він, — тож Бенедьо відмаленьку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоч лихо уладженим цеховим порядком, з їх хоч слабеньким намаганням до взаємної помочі, до тіснішого зв'язку всіх працюючих в однім ремеслі. Правда, за Бенедьових часів цехова встанова між дрогобицькими мулярами зовсім уже близька була оконечного впадку. Майстрі ще давніше розікрали були цехову касу, на котру складалися здавна порівно і майстрі й челядники, а котрою без ніякого нагляду ані обрахунку завідували майстрі самі. Не було за що удержувати „господи“, т. є. гостиниці, в котрій в означені дні сходилася би цехова рада і де вписувався би кожний потребуючий роботи челядник, а також і майстер, де отже був би немов ринок для найму челядників. Майстрі перестали турбуватися цеховими ділами, а тільки удержували ще докладно чергу, коли котрий при врочистім обході мав нести стару цехо-

ву хоругов. Але замість того старого і перетрухнілого зв'язку почав за Бенедьових часів проявлятися між дрогобицькими мулярами новий зв'язок, хоч ще й невиразно та хвилево. На випадок слабости котрого челядника або помічника збирали інші челядники, помічники та деякі бідніші майстрі добровільні складки і давали хворому або його родині запомогу тижнево через увесь час його слабости. Так само давали вони запомогу, хоч і меншу, для такого, котрий часом оставав без роботи, а рівночасно старалися розпитати і нараяти йому чи то роботу в своїм ремеслі, чи якенебудь інше заняття. Правда, слабі се були початки взаємности, але вони удержувалися й міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а всі вже челядники платили правильно складки, між тим, коли давніше ані про таку загальність, ані про правильне плачення не було й бесіди.

В таких міських ремісницьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі мулярським помічником, він дуже живо займався новим повстаючим зав'язком робітницької спільности і взаємности. Бідний і ще й слабовитий, він живо, як ніхто другий, почував потребу такої спільности та взаємности і від самого початку свого челядництва не переставав намовляти та заохочувати своїх товаришів, щоби в разі потреби правильно платили те, що зобов'яжуться платити, щоби обіцювали те тільки, що зможуть додержати, і раз обіцяного додержували свято, так, щоби на слові робітника можна було полягати, як на певній поруці. Все те були речі хоч для наших людей на словах не нові, але на ділі у нас дуже слабо практиковані, вимагаючі такого вишколення власної волі і власних забагів, що Бенедьо ще з кількома запопадливішими челядниками, котрі сю справу взяли собі дуже до серця, довгі літа мали досить праці, поки привчили людей до більшої точности та видержки.

Все те робилося між дрогобицькими мулярами, так сказати, напомацки. Вони не зносилися з ніякими робітниками з більших міст, хіба з мулярами зі Стрия та Самбора, так само ні в чім несвідущими, як і вони. Вони не знали ніщо про великий зріст робітницької спільности та взаємности в других краях, не знали про те, як робітники стають докупи та організуються до великої боротьби з багатирством та всякою народньою кривдою, до боротьби за свій заробок, за обезпечення своїх жінок і дітей, своєї старости і своїх вдів та сиріт. Не знали дрогобицькі мулярі й про великий зріст робітницької думки на заході Европи, ані про змагання робітників усіх країв до її здійснення. Всього того вони не знали, а прецінь однакові обставини, однакова хвиля часу зробила те, що та сама думка, те саме змагання почало неясно проявляться між ними.

Бенедьо не раз у важких хвилях задумувався над долею робітника. Зроду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, хоч і чужий, біль, на всяку кривду та неправду. Зганьбить майстер челядника не по правді, урве касієр робітникові кільканадцять центів з платні, нажене будівничий чоловіка з роботи без причини або за яке вразне слово, — Бенедьові немов би хто ніж устромив в живе тіло. Він поблідне, зігнеться в дугу; лице, і без того сухе та довгообразе, ще більше протягнеться, і робить він свою роботу мовчки, але видно по ньому, що радше б волів у землю запастися, ніж на таке дивитися. Ось у таких то хвилях задумувався Бенедьо над долею робітника. Кожний його окривдить, думалось йому, і добре є; ніхто йому за те ніщо не скаже. Ось будівничий зіпхнув чоловіка з муру, і налаяв щонайпоганішими словами, ще й у потилицю натовк, і нагнав з роботи. А нехай но би той чоловік обернувся та хоч раз ударив будівничого в потилицю? Зараз би його і на поліцію, і в суд, і в Іванову хату. Але ті Бенедьові думки завсігди й зупинялися на тім суці, з котрого вийшли, на старім і твердім суці суспільної нерівности між людьми. І хоч не раз він повторював, як повторюють мільйони нашого люду: „Се так не повинно бути“, — то преціньті слова не помагали йому розгадати круту загадку про причину тої нерівности і можности її усунути, але тільки немов обминали трудність.

От так було й тепер. Мовчки йшов Бенедьо, слухаючи оповідань ріпників про погане бориславське життя. „Як же се так, — думалось йому, — що стільки тисяч народа день поза день терпить таку неволю, а ще другі тисячі раз-у-раз прибувають на такий самий празник? Самі собі псують. Правда, тим по селах ще гірше, бо хоч ніхто над ними не збиткується, ніхто їх так не обдирає, то зате голод. Господи, і як же помогти такій купі народу? Ніхто не в силі їм помогти!“

— А як же ви, — спитав враз Бенедьо ріпників, — не трібували [1] деякого способу, щоби рятуватися?

— А який же може бути спосіб? — відповів ріпник простодушно. — Тут способу нема ніякого.

Бенедьо понурив голову. Те саме, до чого він додумався, ріпник висказав так рішуче, з найбільшою певністю. Значить, воно так і мусить бути. А, може, спосіб є, тільки що вони або сліпі та не видять, або тільки ліниві, не шукають, а то найшли б і побачили б?

— Ну, а трібували ви робити складки між собою, щоб одні одних рятували в біді, в слабості? — спитав Бенедьо.

Ріпники розреготалися.

---

[1] Трібувати — пробувати.

— Ну, скільки там тих складок треба би, щоби порятувати всіх бідуючих! Адже й так кожний там бідує.

— Ну, але один більше бідує, другий менше. Все ж таки можна би зарятувати більше бідуючого, хворого, безробітного. От так, як у нас, мулярів, у місті.

— Е, що, у вас інша річ, а тут інша. Тут нарід збиранина зі світу!

— А в нас хіба ні?

— Е, а все таки, що у вас можна вдати, того в нас ніхто на світі не вдасть.

Ріпники не знали своєї сили і не вірили в неї.

Бенедьо знов утих і почав роздумувати над їх словами. — Е, ні, — заключив він, — видко вже з того, що мусить бути якийсь спосіб на ту нужду, тільки вони одні сліпі та не найдуть, а другі ліниві та не шукають того способу!

Між тим наші пішоходи лишили наліво тустанівську дорогу, по котрій ішли досі, і звернули на півперечну стежку, що вела через річку і горбок до Бориславa. Перебрівши річку і зійшовши поміж густим гложжям[1] та ліщиною на її крутий, високий берег, вони вже й стали на вершку горбка. Неподалік перед ними лежав Борислав, мов на тарелі. Невисокі під ґонтям доми білілися до сонця, мов сріблява луска. Понад дахами де-не-де виднілися червоні тонкі і високі комини нафтарень, мов криваві пасмуги, сягаючі до неба. Далеко, на другім кінці Бориславa, на горбі, стояла стара церковця під липами і круг неї ще тислися останки давнього села.

Бенедьо хоч бував і перед тим у Бориславі, але все тільки коротко. Він не знав тут місцевости. Тому то він розповів ріпникам, де і на якій площі казано йому ставати на роботу, і просив їх, щоби йому показали, де є та площа. Ріпники зараз догадалися, де є те місце, і показали його Бенедьові. Се була досить обширна рівнинка між високими берегами річки туй[2] перед входом до Бориславa, трохи віддалік наліво від губицького гостинця. Хат близько було небагато, і Бенедьо, розставшися з ріпниками, рішився йти хата від хати і питати за помешканням. Але в перших хатах, до котрих зайшов, йому не хотіли винаймити помешкання на довший час. Хати ті були низькі і дуже широкі, — очевидно, під їх дахами містилося багато закамарків для поміщення ріпників, а корисне положення їх на краю Бориславa давало їм можність бути пристановком для всіх свіжо або пізно прибуваючих.

Так пройшов Бенедьо даром п'ять чи шість хат. Далі опинився на вулиці перед старою, маленькою хатиною і став,

---

[1] Гложжя — шипшина, дика рожа.

[2] Туй — зараз, близько.

не знаючи, чи йти й сюди питати місця, чи обминати сю будку, а йти далі. Хатина була, як усі інші, під ґонтами, тільки що старі ґонти понагнивали і поросли зеленим мохом. До вулиці виходило двоє віконцят, котрі ледве трохи глипіли над землею; а ще з високо насипаної вулиці просто проти них спливало з вулиці болото, замулюючи стіну чимраз більше і вже ось-ось досягаючи струхнілих варцабів[1]. Перед хатиною була, як і перед другими, голотеча: ні городця, ні муравника, як се водиться деінде. Аж по хвилі рішився Бенедьо не минати і сеї хати.

Дверці скрипнули, і Бенедьо війшов до малесеньких, темних сінців, а відти до обіленої світлиці. Він здивувався, заставши тут старого ріпника й молодицю. Молодиця, коло тридцяти літ, у білій сорочці з червоними застіжками, сиділа на лаві під вікном, оперши голову на лікоть, і плакала. Старий ріпник сидів посеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах і, очевидно, потішав її. Коли Бенедьо війшов до хати, молодиця швидко обтерла сльози, а старий ріпник зачав кашляти і довбати люльку. Бенедьо поздоровив їх і запитав, чи не приняли б його на довший час на мешкання. Ріпник і молодиця глянули по собі і хвилю мовчали. Далі відозвався ріпник:

— Га, або я знаю? Ось молодиця; се її хата; як вона скаже, так буде.

— Бодай вас!— відказала різко молодиця.— Як я скажу! Я тут уже цілий рік не сиджу, і бог знає, чи буду коли сидіти,— і вона рукавом обтерла знов сльози,— а ви мене в то вдаєте. То як ви скажете, бо ви тут сидите. Як вам буде до вигоди, то так і робіть, а я тут що можу сказати!

Старий ріпник трохи змішався і почав ще пильніше довбати свою череп'яну люльку, хоч у ній і нічого вже не було. Бенедьо все ще стояв край порога з мішком на плечах.

— Хатина тісненька, як бачите,— зачала знов молодиця,— може вам і невигідно буде. Ви, як виджу, з міста, не привикли до такого, як тут у нас...

Молодиця говорила так, вгадуючи по нахмурених бровах думку ріпника, бо їм то він хоче відмовити Бенедьові.

— Е, що з того, що я з міста,— відповів Бенедьо,— а я, не бійтеся, привик також до всякої біди. От як кожний зарібний чоловік. Тільки, видите, тут така причина зі мною, що я трохи слабий у ногах через нещасливий випадок, у нас, у мулярів, усяко буває, а маю роботу ось тут недалечко над рікою на тім зарінку[2]. Там буде ставитися новий... нова наф-

---

[1] Варцаб — підвіконник.

[2] Зарінок — берег ріки, покритий дрібними камінчиками.

тарня. То, видите, хотів би я найти де поблизько помешкання якебудь, от аби переночувати, адже я цілісінький день на роботі, бо здалека таки не зможу лазити по вашім бориславськім болоті. Ну, а тут не хотять ніде приймати на довший час; а для мене то все ліпше було би жити у свого робучого чоловіка. Тільки, як для вас...

У тій хвилі старий ріпник перервав йому бесіду. Він кинув нараз люльку на землю, схопився з стільчика, прискочив до Бенедя, одною рукою схопив йому з плечей мішок, а другою попхав його до лави.

— Але, чоловіче, бійся бога,— кричав з комічним гнівом старий,— не пендич нічого, тільки сідай! Стоїш тут коло порога, а в мене діти не поснуть. Сідай тут, і нехай з тобою все добро сідає в нашій хаті! Чому було так відразу не сказати, а то я тепер і сам про себе готов подумати, що я гірший від інших!..

Бенедьо видивився на старого дивака, немов не розумів його бесіди, а далі запитав:

— Ну, а що, то приймаєте мене до себе?

— Та же чуєш, що приймаю,— сказав старий.— Тільки, розуміється, як будеш добрий. Як будеш злий, то таки завтра вижену.

— Га, чень ми вже якось погодимося,— сказав Бенедьо.

— Ну, як погодимося, то будеш моїм сином, хоч то мені з тими синами, правду кажучи, не ведеться!.. (Молодиця знов обтерла очі).

— А по чому ж ви візьмете від мене?

— А є в тебе який рід?

— Мама є.

— Стара?

— Стара.

— Ну, то даш[1] по „шусці“[2] на місяць.

Бенедьо знову видивився на старого.

— Ви, певно, хотіли сказати „на тиждень“?

— Я вже ліпше знаю, що я хотів сказати,— відрізав старий.— Так буде, як я сказав, та й досить про те балакати.

Бенедьо з дива не виходив. Старий тим часом знов сів на свій стільчик і, нахмурившись, почав накладати люльку.

— То, може б, на згоду принести горілки?—заговорив Бенедьо.

Старий глянув на нього з підліб'я.

— Ти мені, небоже, з тим зіллям не виїзди, ані з ним до хати не показуйся, бо геть вивержу вас обоє!—відрізав він гнівно.

---

[1] Даш — даси.

[2] Шустка — коло 10 копійок.

— Вибачайте,—перепрошував Бенедьо,—я сам не п'ю, хоч би її й на очі не видів. Але я чув, що в Бориславі кожний мусить пити, хто при кип'ячці робить, то я й про теє...

— Правду казав, хто це казав, а тільки, як бачиш, при правді є й брехні капинка. То завсігди так буває. Ну, а тепер ти не пендич, тільки роздягнися та спочинь з дороги, коли ти слабий!

У тій хвилі молодиця встала.

— Ну, дай вам, боже, щастя та заробок добрий,—сказала вона до Венедя.—Бувайте здорові, пора мені йти.

Вона вийшла; старий вийшов за нею, а за хвилю вернув.

— Служить у Тустановичах, то мусить бігти до роботи. Та й дитина мала...—проворкотів він немов сам до себе і знов сів напихати свою черепаньку.

— Донька ваша?—спитав Бенедьо.

— Ніби донька, але не рідна.

— Пасербиця?

— Ні, небоже. Вона тутешня, а я не тутешній. Але то довга історія, буде час, то й почуєш. А тепер спочивай!

Та молодиця була Півторачка, вдова по Івану Півтораку, що погиб у бориславській ямі, а той ріпник, то був старий Матій.

Бенедьо зняв з себе петек[1], постелив його на лавку під вікном і ліг спочивати. Він і справді був дуже втомлений; ноги під ним тряслися від довгого і надсильного ходу. А пречінь сон його не брався. Думка, мов непосидюча ластівка, шибала то до Дрогобича до старої матері, то до Борислава, де відтепер прийдеться йому жити. Йому пригадувалися оповідання ріпників, котрі він чув по дорозі; в його уяві вони перелітали не як слова, а як живі образи. Тут усіми забутий ріпник, хворий, безпомічний, конає сам на барлозі десь у якімсь скритім закамарку і дармо пищить їсти, дармо просить води,— нема кому подати!.. Тут пан витручує робітника з роботи, кривдить його при виплаті, обдурює і ганьбить; нема кому впімнутися за робітником, зарятувати його в нужді. „Ніхто ні про що не дбає, крім себе самого,—думав Бенедьо,—та й тому так усі бідують. Але якби всі взялися докупи... То що зробили би?“.. Бенедьо не міг того знати. „Та й як їм узятися докупи?..“ І сього Бенедьо не знав. „Господи боже,— зідхнув він вкінці зі звичайною у наших простих людей безрадністю,—наведи мене на яку добру думку!“..

В тій хвилі Бенедьове думкування мусіло перерватися. До хати увійшло кілька людей ріпників і, привітавшися коротко з Матієм, посідали на лаві. Бенедьо встав і почав розглядати

[1] Петек — короткий кафтан, шитий рівно, зі стоячим ковніром.

прибувших. Були тут передовсім два хлопи[1], котрі відразу мусіли кожного увагу звернути на себе. Високі, рослі та крепкі, мов два дуби, з широкими червоними, немов надутими, лицями і невеликими сірими очима, — вони виглядали в тій маленькій хатині, мов два велити. А при тім з лиця, росту, волосся, очей були вони так подібні до себе, що треба було добре приглянутися і прислухатися їм, щоби їх розпізнати. Один з них сидів на лаві під вікном, заступивши своїми широкими плечима все світло, яке від заходячого вже сонця лилося вікном у хатину. Другий намістився на невеличкім зидлику[2] коло дверей і, не кажучи ні до кого й слова, почав спокійно накладати люльку, немов там, на тім зидличку й коло того порога, було його предковічне місце.

Крім тих двох велитів, найбільше звернув на себе Бенедьову увагу не молодий уже, низенький і, очевидячки, дуже говірливий та рухливий чоловічок. Відколи війшов до хати, він не переставав шниряти з кута до кута, то ніби чогось шукаючи, то ніби добираючи собі місця до сидження. Він кілька разів обіздрів Бенедя, переглипувався з Матієм, котрий з усміхом слідив за його рухами, а навіть шепнув щось до вуха одному з велитів, тому, що сидів на зидлику під дверми. Велит тільки головою махнув, а потім устав, відоткав дерев'яну затканицю від печі і встромив свою люльку в попіл, щоби запеклася. Рухливий чоловічок за той час знов уже обшниряв усі кути, то потираючи собі настобурчену, мов щітка, чуприну, то поправляючи на собі ремінь, то вкінці таки розмахуючи руками...

Крім тих трьох людей, було в хаті ще зо три. Бенедьо розглядів на лаві в півтіні одного старого діда з довгою сивою бородою, але зі здоровим лицем і кремезним виглядом, мов у молодого. Побіч нього сидів молодий парубок, кругловидий і рум'яний, мов дівочка, тільки що сумний і понурий, мов засуджений на смерть. Далі в куті, зовсім у тіні, сиділи ще якісь люди, котрих лиць не міг розглянути Бенедьо. Війшло ще кількох ріпників до хати, — зчинився гамір.

— А се що, возний на здекуції[3] у вас? — промовив грубим, мов труба, голосом до Матія один з велитів, той, що сидів під вікном.

— Ні, богу дякувати, — відповів Матій, — се, бачу, чесний чоловік, робітник, мулярський майстер. Прийшов нині з Дрогобича до нової фабрики, ось тут на зарінку будуть нову нафтарню ставити.

---

[1] Хлоп — у значенню мужчина.

[2] Зидлик — стільчик.

[3] Здекуція — екзекуція, забирання речей чи іншого майна за незаплачені податки.

— Так?— відповів велит, протягаючи голос.— Ну, то про мене. А чия то буде нафтарня?— додав він, звертаючися до Бенедя.

— Леона Гаммершляґа, знаєте, того, що щось два роки тому прибув сюди з Відня.

— Ага, того! О, той у нас закарбований[1] віддавна. Правда, побратиме Деркачу?

Рухливий чоловік у тій хвилі найшовся коло велита, дрібцюючи довкола нього.

— Правда, правда, закарбований міцно,— він засміявся,— але ніщо не пошкодить, як буде мати й більше карбів!

— Певно, що не пошкодить,— потвердив велит.— Ну, але як же, побратиме Матію, можемо ми нині тут балакати своє; чи, може, як маєш нового жильця, то нас наженеш із хати шукати нового місця?

Велит грізно глянув на Матія і, очевидячки, ся бесіда мала бути доганою. Матій почув се і змішався трохи, а далі сказав, устаючи зі стільця й виймаючи люльку з рота:

— Але господи борони, щоб я вас виганяв! Мої побратими любі, раз я пристав до вас, то вже й не попущуся вас, про те не бійтеся. І моя хата завсігди для вас отвором. А про нового жильця... правда, я зле зробив, приймаючи його, а не зарадившись уперед з вами, алеж бо видите, приходить чоловік змучений, слабий, ніхто його не хоче приймити, а з лиця йому видко, знаєте, я на те старий практик, що людина добра, ну що я мав робити?.. Зрештою, як гадаєте? Не можна йому бути з нами, то я його відправлю. Але мені здається, що він був би і для нас добрий... Каже, що горілки не п'є, значить, одне добре. Ну, а подруге, робити буде при новій фабриці, то й відтам зможе нам що часом сказати...

— Горілки, кажеш, не п'є?— питав велит.

— Я сам те чув від нього, а втім ось він тут, питай його сам.

Мовчанка стояла в хаті. Бенедьо сидів у куті на своїм петеку і дивувався дивним дивом, що се все має значити, чого зійшлися ті люди і чого хочуть від нього. Дивно йому було, що Матій попросту виправдується перед ними, хоч сам каже, що се його хата. Але найдивніше було йому з того грубоголосого велита, котрий поводився тут, мов який старший, мов господар, прикликував до себе то одного, то другого і шептав їм щось до вуха, сам не рушаючися з місця. Далі він звернувся до Бенедя і почав випитувати його строгим голосом, немов суддя при переслуханню, між тим коли всі присутні звернули на нього очі.

— Ви що, мулярський челядник?

[1] Карбувати — робити знак, відзначувати.

— Ні, помічник, а при тій фабриці, не знаю за яку ласку, маю бути майстром.

Велит покрутив головою.

— Гм, майстром? А за яку то ласку? Певно, вмієте добре доповідати панові на своїх товаришів?

Бенедьо спалахнув увесь немов огнем. Він хвилю вагувався, чи відповідати велитові на його питання, чи плюнути йому в очі, забратися і йти геть із сеї хати та з-між тих дивних людей. Далі надумався.

— Плетете дурниці,— сказав з підтиком.— Може, то вашого батька син і вміє дещо кому доповідати, а в нас те не водиться. А панська ласка впала на мене непрошена, відай за те, що при його закладинах мене трохи не забила підойма, як ми спускали в яму угольний камінь.

— Ага,— буркнув протягло велит, і його голос почав трохи м'якнути.

— Побратиме Деркачу,— звернувся він нараз до невеликого рухливого чоловічка,— а пам'ятай, щоби ти не забув і ось то закарбувати на того Леона, що він каже!

— Розуміється, що не забуду. Хоч се ніби то сталося в Дрогобичі, а ми маємо тільки до Бориславa, але то ніщо не шкодить. Панові й без того легше не буде.

— Ну, а що ж ви,— говорив далі велит до Бенедя,— як тут будете майстром, то будете так само збиткувати та кривдити робітників, як другі, будете ссати з них, що мога, і виганяти з роботи за леда слово?.. Розуміється, що так! Майстрі всі однакові!

Бенедьові не стало терпцю. Він устав і, беручи свій петек до рук, обернувся до Матія:

— Коли ви приймали мене в свою хату на мешкання,— сказав він тремтячим голосом,— то ви казали мені, щоб я був добрий, то буду вашим сином. Ну, але скажіть же самі, як тут бути добрим, коли ось якісь люди входять до хати і ні з сього, ні з того причіпляються до мене і ганьблять, не знати, за що й за яке? Як ви мене на таке тут брали, то ліпше було й не приймати, був би я досі найшов спокійнішу хату! А тепер прийдеться йти під ніч. Ну, але принаймні буду знати, що за люди бориславські робітники!.. Бувайте здорові!..

З тими словами він надяг петек і, беручи на плечі свій вузлик, звернувся до дверей. Усі мовчали, тільки Матій моргнув до велита під вікном. Між тим другий велит сидів, мов скала, під дверми, заперши собою вихід і, хоч Бенедьо різко сказав до нього: „Пустіть!"— він ані рушився, немов і не чув нічого, тільки поволі пикав люльку.

— Алеж, господи боже,— скрикнув нараз зі смішною запопадливістю Матій,— стій, чоловіче добрий, куди втечеш? Не знаєш, бачу, жартів! Постій, побачиш, до чого воно йде!

— Що я маю стояти! — відповів гнівно Бенедьо. — Може, скажете мені ще довше слухати від оцього чоловіка такої ганьби, як досі? І не знаю, відки він те чув, що я когось кривджу та збиткую?..

— То ви вважаєте мої слова для себе ганьбою? — спитав напівлагідно, а напівстрого велит.

— Розуміється.

— Ну, то перепрошую вас.

— Не перепрошуйте, волите бути чемніші та не ображати, ніж опісля перепрошувати. Я простий чоловік, бідний робітник, але чи ж тому вже леда хто має мені всяку дурницю в очі тикати? А може, ви на те дуфаєте, що ви міцні, а я слабий, то вже можете мене безперечно ображати? Ну, то пустіть мене геть, не хочу слухати вашої бесіди! — І він знов обернувся до дверей.

— Ну, ну, ну, — говорив Матій, — ті люди ще готові направду посваритися, не знаючи й самі, за що! Але ж постій, чоловіче божий, гніваєшся, а не знаєш, за що!

— Як то не знаю! Не бійтеся, я вже не такий дурень, — офукнувся Бенедьо.

— Так, що не знаєш. Ти вважаєш за образу слова того чоловіка, а тим часом він говорив се тільки на те, щоби тебе витрібувати.

— Витрібувати? В чім?

— Яке в тебе серце, яка гадка? Розумієш тепер?

— А нащо ж йому те знати?

— То вже побачиш пізніше. А тепер роздягнися та сідай на своє місце. А фукатися не треба, небоже. За день нас усіх не стало би, якби ми хотіли так на всяку біду фукатися, яка нам долягає. А моя гадка така: меншу біду перетерпи, щоби більшої встерегтися. Коли бо то в нас звичайно навиворіт робиться: як мала біда, то чоловік бурчить, а як велика, то мовчить.

Бенедьо все ще стояв серед хати в петеці і з мішком на плечах та роззирався по присутніх. Матій між тим засвітив каганець з жовтого бориславського воску, і в його світлі лиця зібраних ріпників видавалися жовтими та понурими, мов лиця трупів. І другий раз старий Матій відобрав від Бенедя мішок і зняв з плечей петек, а взявши його за плече, попровадив до велита, що все сидів, понурий і грізний, під вікном.

— Ну, перепросіться раз назавсіди, — сказав Матій. — Я все гадаю, що будемо мати з того чоловіка нового товариша.

Бенедьо і велит подали собі руки.

— Як вас маємо звати? — спитав велит.

— Бенедьо Синиця.

— А я називаюся Андрусь Басараб, а онто мій брат Сень, а се наш „карбовий“ Деркач, а оцей старий дідусь, то побратим Стасюра, а отой парубок, то побратим Прийдеволя, а онто також наші побратими, ну, а ваш ґазда також...

— Ви, певно, всі з одного села, що побратимаєтеся, — сказав Бенедьо, дивуючись зрештою, що старі чоловіки побратималися з молодими, бо по селах звичай, що тільки ровесники побратимаються між собою.

— Ні, ми не з одного села, — відповів Басараб, — а так, побратимаємося в іншім способі. Зрештою, сідайте, будете видіти. А якби вам схотілося, то можете й ви пристати до нашого побратимства.

Бенедя ще дужче здивувало те вияснення. Він сів, не кажучи нічого й чекаючи, що то з того буде.

— Побратиме Деркачу, — сказав Андрусь Басараб до „карбового“, — пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз тут будуть, — відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких ліскових палиць, зв'язаних ужівкою [1] докупи. На кожній палиці видко було більші або менші карби, один попри однім, так як се роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбами, скільки у котрого гусят.

— Закарбуй на Леона те, що повідав Синиця, — сказав далі Басараб. У хаті між тим зробилася тиша. Всі посідали, де хто міг, і гляділи на Деркача, котрий сів собі на припічку, положив палиці коло себе, виняв з-за ременя ніж і, видобувши одну палицю, витяв на ній ще один карб до багато других давніших.

— Готово, — сказав Деркач, сповнивши се і встромивши палицю знов у зв'язок.

— А тепер, побратими мої милі, — сказав Андрусь, — розповідайте за чергою, хто за сей тиждень зазнав, видів або чув яку кривду-неправду. Хто її зробив, кому і за що, розповідайте все, щоби, як наповниться міра наших кривдників, як прийде наш час і наш суд, кожному було відмірено по правді!

Хвилю тихо було після тої відозви, далі заговорив старий Стасюра.

— Прийде, кажеш, наш час і наш суд... Хоч я, бачу, не діжду того дня. Ну, але бодай ви, молодші, діждете... То вже щоби відмірити кожному по правді і справедливості, послухайте, що я чув і видів сього тижня. Йосько Берґман, наставник при тій кошарі[2], що я в ній роблю, знов сього

[1] Ужівка — шнур.

[2] Кошара — робітнича казарма.

тижня бив чотирьох робітників, а одному бойчукові-лип'ярові[1] вибив палицею два зуби. Та й за що? За те, що бідний бойчук, голодний та хоровитий, не міг двигнути відразу повного коша глини!

— Карбуй, Деркачу!— сказав Андрусь рівним і спокійним голосом, а тільки очі його заблистіли якимсь дивним огнем.

— Той бойчук,— говорив далі Стасюра,— дуже добра душа і я був би привів його до „господи", тільки що десь видко заслаб, не був уже вчора на роботі.

— Приведи,— підхопив Андрусь.— Чим більше нас, тим більша наша сила, а ніщо так не в'яже людей докупи, як спільна нужда і спільна кривда. А коли сила наша буде достаточна, то й суд наш буде близький, чуєш, старий?..

Старий кивнув головою і говорив далі:

— А Мотьо Крум, касієр, знов не доплатив робітникам з нашої кошари по п'ять шісток за сей тиждень і ще грозив кожному, що нажене з роботи, коли посміє впоминатися. Говорять, що купує яму на Мразниці і що йому не ставало 59 ринських, то мусів се при найближчій виплаті здерти з робітників.

Старий мовчав хвилю, поки Деркач винайшов палицю Мотя Крума і затяв на ній новий карб. Опісля говорив далі:

— А от учора йду попри шинок Мошка Фінка. Слухаю, що за крик? Аж то два Фінкові сини притисли до кута якогось чоловіка, вже підстаршого, та й так б'ють, так дюгають кулаками попід ребра, що чоловік уже лиш хрипить. Ледве якось його пустили, не міг уже йти сам дорогою, а як харкнув: кров... Узяв я його, веду та й питаю, що за нещастя, за що так скатували?.. „От біда моя",— відповів чоловік та й заплакав.— „От я,— каже,— через тиждень трохи задовжився у того проклятого шинкаря, гадав, що дістану гроші та й виплачу. А тут прийшла виплата, бач, касієр мене чи забув, чи що, не читає. Я стою, чекаю; вже виплатив усім, а мене не кличе. Я щойно пустився йти до нього, спитати, що то таке, а він шасть і замкнув двері перед носом. Що я гримай, стукай, кричи, пропало. Ще й випали слуги та й мене в плечі, „що ти тут, пияку, бреверію[2] робиш!.." Пішов я. Здибаю опісля касієра на вулиці і до нього: чому ви мені не виплатили? А той визвірився на мене, а далі як не крикне: „Ти, пияку якийсь, будеш мене на дорозі напастувати! Ти де був, як виплата була? Я тебе тут не знаю, там допоминайся

[1] Бойки — живуть на стрийському і самбірському підгір'ї; лип'яр — робітник, що носить глину, яку викопують добуваючи нафту.

[2] Бреверія — сварка.

плати, де й другим платиться!" Ну, а нині каса заперта. Я зголоднів, іду до Мошка з'їсти дещо наборг, поки гроші дістану, а ті два ведмеді, та до мене: „Плати та й плати за те, що ти набрав!" Що я прошу, проклинаюся, розповідаю, яка річ, та де! Як мене приперли до кута, то, адіть, трохи душу з тіла не вигнали!"...

— Карбуй, Деркачу, карбуй! — сказав твердим, грізним голосом Басараб, вислухавши з затиснутими зубами сього оповідання. — Бутають[1] чимраз дужче наші гнобителі, знак, що кара вже висить над ними. Карбуй, побратиме, карбуй живо!..

— Так то, так, — говорив далі Стасюра, — розпустилися наші кривдники, та й бутають, збиткуються над робочим народом, бо що то, добре їм діється! І чим довше гляди та слухай, тим більше біди та кривди народньої, тим більше у них багатства та достатку. От тепер народу до Борислава пре видимо-невидимо, бо всюди по селах голод, посуха, слабість. А й тут хіба ліпше? День поза день видаю по закавулках слабих, голодних, незарібних людей; лежать і стогнуть і ждуть хіба тільки смерти, бо людського змилування вже давно перестали ждати. Та й тепер, адіть[2], плату нам уменшили і з кожним тижнем уривають все більше, годі вжити з неї! Хліб чимраз дорожчий, а ще як сього року не зародить, то прийдеться нам усім тут гинути. Оце кривда, котру всі ми терпимо, котра всіх нас гложе до кости, а на кого її закарбувати, я й сам не знаю!..

Старий виговорив се живішим, ніж звичайно, голосом, і з тремтячими від зворушення губами, а висказавши, поглянув по всіх і зупинив свій погляд на понурім лиці Андруся Басараба.

— Так, так, правда твоя, побратиме Стасюро,—закричали всі присутні,—се наша загальна кривда: бідність, безпомічність, голод!

— А на кого її закарбувати?—спитав удруге старий. — Чи зносити її терпеливо, ту найбільшу, загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні, часткові, що складаються на ту велику?..

Андрусь Басараб глядів на Стасюру і на всіх інших побратимів зразу понуро і ніби рівнодушно, та вкінці на його лиці заясніло щось, немов скрита на дні в душі радість. Він устав з місця і випрямився, досягаючи головою аж до повали невеличкої хатини.

— Ні, не терпіти нам і тої загальної кривди, а хоч і терпіти, то не покірно, не тихо, мов та стрижена вівця. Всяка кривда мусить бути укарана, всяка неправда мусить пімсти-

---

[1] Бутати — гордитися, перебаранчати, ставати бутним, зухвалим.
[2] Адіть — дивіться.

тися, і то ще тут, на сім світі, бо що за суд буде на тім світі, сього ми не знаємо! І чи ти гадаєш, що, карбуючи всі ті дрібні часткові кривди, ми забуваємо про загальну? Ні! Адже кожна й найменша кривда, яку терпить робучий чоловік, се частка тої загальної, народньої кривди, що всіх нас давить і гложе до кости. І коли прийде день нашого суду і нашої кари, то чи ти думаєш, що не пімститься тоді й загальна наша кривда.

Стасюра сумно якось похитав головою, немов у душі своїй не зовсім вірив Басарабовій обіцянці.

— Гай, гай, побратиме Андрусю,—сказав він,— пімститься, говориш? Уже те одне, що не знати, коли то ще буде... А друге: що нам з того, що колись може й пімститися, коли нам тепер від того не легше терпіти. А хоч і пімститься, то чи думаєш, що опісля легше буде?..

— Що ж бо ти, старий,—крикнув на нього з грізно блискучими очима Андрусь,— розжалобився, не знати чого? Тяжко нам терпіти! Хіба ж я того не знаю, хіба всі ми того не знаємо? А хто зможе так зробити, щоб ми не терпіли, щоб робучий чоловік не терпів? Ніхто, ніколи! Значить, терпіти нам до суду-віку та й по всьому. Тяжко се, чи не тяжко, що то кого обходить? Терпи і мовчи, не показуй другому, що тобі тяжко. Терпи, а як не можеш вирватися з біди, то бодай мстися за неї, се хоч трохи влегшить твого болю. Така моя гадка, і всі признали, що вона правдива. Чи не так?

— Так,—відповіли побратими, але якимсь понурим голосом, немов ся правда не дуже їх радувала, не дуже припала їм до серця.

— А коли так,—говорив далі Андрусь,—то ніщо й гаятися. Розповідайте далі, хто знає про яку кривду.

Він сів. У хатині стало тихо. Почав говорити Матій. У його сусідстві вмер робітник у темній комірчині; як довго там лежав, відколи слабував, сього ніхто не знає, і домовласники нікому не хотіли того сказати. Говорять, що робітник мав трохи зароблених грошей, а коли заслаб, домовласники відобрали від нього гроші, а його поти морили голодом, держали взаперті, поки не вмер. Тіло було страшенно сухе, давно немите і синє, як боз. Позавчора ночувала якась жінка у другого сусіднього домовласника. Вночі злягла. Грошей у неї не було, і зараз на другий день викинули її з дитиною з хати. Розповідав один ріпник, знайомий тої жінки, що ходила з дитиною до попа, щоб охристив, але піп не хотів охристити, поки не покаже батька дитини. Тоді жінка кинула дитину в яму, а сама пішла до громадського уряду, кричачи, щоб її зараз вішали, бо довше жити не хоче. Що з нею сталося, Матій не знав.

І далі пішли оповідання, одностайні своєю ваготою й оглушуючі своєю кричучою несправедливістю. І за кожним розказаним фактом оповідач зупинявся, ждучи поки карбовий Деркач не закарбує на палиці, щоб „кожному віддано було повною мірою". Декотрі побратими говорили з таким супокійним, рівнодушним, майже мертвим виразом лиця, що вже сам їх голос, сам вираз лиця був свого рода важким фактом, гідним закарбування на ім'я загальносуспільної кривди та гніту. Другі розпалювалися, говорячи, проклинали гнобителів і домагалися швидкої для них кари. Але найбільше зворушило всіх оповідання молодого парубка, Прийдеволі. Коли прийшла на нього черга,—він був наймолодший, то й черга на нього прийшла на самім послідку,—він вибухнув довго здержуваним плачем і, заламуючи сильні руки, виступив насеред хати.

— Перед богом святим і перед вами, побратими мої, жалуюся на своє горе!.. На свою страшну кривду!.. Осиротили мене на ввесь вік... відобрали послідне і потоптали ногами, і то так собі, для забавки!.. Ох, боже, боже, і ти глядиш на все те і ще можеш терпіти?.. Але ні, ти терпи собі, я не можу, я не буду!.. Побратими, товариші милі, радьте, що мені діяти, як мститися!? Все зроблю, на все відважуся, тільки не кажіть чекати, бійтеся бога, не кажіть чекати!..

Він замовк, хлипаючи, мов мала дитина. По хвилі почав спокійнішим уже голосом:

— Ви знаєте, який я круглий сирота на світі, в якій біді та нужді зійшли мої молоді літа, поки нещастя не загнало мене сюди до сього проклятого пекла. Але вся біда і нужда, всі нещастя нічим були для мене, поки була хоч одна людина, котра вміла мене потішити, розрадити, приголубити, котра віддала б була своє життя за мене... котра любила мене!.. І тої єдиної порятівлі позавидували мені вороги!.. Послухайте, що зробили. Ви знаєте, вона для мене покинула свою хату, свою стару матір і прийшла сюди, до Борислава, щоби бути разом зі мною. Ми жили разом от уже півроку. Вона працювала при маґазині того багача Гольдкремера. На своє лихо сподобалася там усім тим псам, що її видали. А там їх є до вітра: касієр, молодий Шмулько Блютіґель, надзорець також молодий, далі ще якісь там капцани, бог би їх поразив!.. Почали вони до неї налазити, не давати їй спокою. Раз, другий вона відправила їх чемно, а далі, коли Блютіґель застав її якось саму в присінку маґазину і, осмілений, почав дуже вже до неї заскакувати, вона, небагато думавши, відвернула руку і так тарахнула поміж вуха, що йому аж ротом і носом кров бризнула і сам, як тика, покотився між бочки. Що ми того вечора насміялися з влізливого панка, коли вона розповіла

цілу ту річ. Але ми завчасно сміялися. Панок розлютувався і змовився з другими пімститися на ній. Приходиться позавчора виплата; приходжу я вечором додому, нема моєї Варки. Сів я під вікно, чекаю-виглядаю, а самому коло серця щось, мов гадина, лежить. Ба вже стемнілося, нема Варки. Закинув я петек на плечі, вийшов на вулицю, шукаю Варки. Нема. Розпитую я робітниць, що разом з нею були при виплаті; кажуть, що лишили її там, що, певно, їй виплачували напослідку. Тьохнуло мене щось коло серця, біжу до канцелярії, позамикано, а у вікнах світиться. Калатаю, не докалатаюся, а далі гадаю собі: агій, та чого я тут калатаю, чень же тут її нема? Може, вона вже красно дома, чекає на мене. Біжу додому, нема. Біжу знов вулицями, забіг по всіх знайомих, по всіх шинках, де ми, часом з роботи йдучи, вступаємо перекусити дещо або оселедця купити, її нема. Всіх питаю, чи не видів хто Варки, ніхто не видів. Як камінь у воду, пропала Варка. Лечу я знов під канцелярію, так мене щось і тягне туди. Гадаю по дорозі: висаджу двері, а мушу дізнатися, що з нею сталося, де вона. Але скоро я там, десь ураз і вся сміліть пропала. Став, дивлюся: у вікнах блищиться, але вікна позаслонювані, не видко нічого, тільки тіні якісь мелькають. Ні, гадаю собі, вона тут мусить бути, тут мусить бути, бо де ж би інде була? А тут знов і сам собі не вірю, бо що ж вона тут робила би? Прийшла мені на думку історія з панком Блютіґлем; я ввесь задрижав, одеревів. І що вже вмовляю себе, що це все байка, жарт, пустота; ні, щось, немов рукою, держить мене під вікном тої проклятої канцелярії. Не піду вже нікуди, гадаю собі, буду тут ждати, доки світло не погасне, ні, прожду й до рана. Сів я на якусь бочку під самою стіною просто вікна, сиджу, а тут мною аж телепає, немов зимниця[1] яка. Слухаю-наслухую. Там чути: десь у шинку ріпники хриплими голосами пісні доспівують, там знов пси гавкають, з-під Діла, від церкви, долітає, мов зойк конаючого, сторожеве „осторожно з огнем!“ Аж ось чую, в канцелярії якийсь регіт, зашваркотіли пани, пізнав я голос Блютіґля, голос наставника. Далі загепалося щось, немов о стіни розбивається, знов регіт, знов шваркіт,—і тиша. Господи, кожний голосок різав мене в саме серце, мов гострий ніж... Я так і задубів з вухом, приложеним до стіни. Аж нараз, уже над раном, роздався страшний крик у канцелярії, тільки на одну хвилиночку, але крик той поразив мене, мов грім, уколов, мов жало гадини. Я відразу зірвався на рівні ноги: то був Варчин крик. І ледве я надумався, що тут робити, ледве підбіг до дверей, щоб з послідньою натугою всеї своєї сили виважити їх, коли

[1] Зимниця — гарячка.

нагло двері отворилися і з них вилетіла, мов громова куля, Варка. Але вже не кричала... Я пізнав її по одежі, бо її лиця зразу не добачив у сумерці. І вона мене не бачила, тільки, вилетівши з дверей канцелярії, погнала навпростець через горбки накиданої глини, поміж кошари та ями. Я за нею. „Варко, — кричу, — Варко, що тобі таке; що з тобою сталося, на милість божу, стій, обізвися!“ Стала на хвилю, озирнулася, і аж тут побачив я, що ціла її голова була чорна, мов вуголь, замазана кип'ячкою, а довгі її коси були обтяті. „Господи боже, Варка, — кричу я, підбігаючи ід ній ближче, — що се за нещастя з тобою?“ Але вона, скоро пізнала мене, зараз відвернулася і, мов сполошена, погнала далі наосліп, розбиваючися о стовпки корб, що були над ямами. Я, що духу в мені, жену за нею, аж нараз один страшний крик, одна мить, і Варка тут перед моїми очима щезла, мов сонний привид, скочила в отворену яму!.. Я надбіг, став, тільки глухо задудніло, як вона всередині, розбиваючись о цямриння, вкінці бовтнула у воду. Та й по всьому. Що вже зо мною далі діялося, не тямлю. Я отямився аж нині зполудня, і коли спитав за Варкою, мені сказали, що її (на мій крик!) витягли з ями і вже й поховали. Значиться, все пропало! І ніхто не скаже, що вони з нею зробили тої страшної ночі. З'їли, нелюди, мою Варку живу, вбили моє щастя!.. Побратими мої дорогі, перед богом святим і вами жалуюся на своє нещастя, радьте, вчіть, що маю робити, а тільки чекати не кажіть!..

Глибоко вразило всіх оповідання Прийдеволі, хоч усі вже й уперед знали з неясних слухів, яке нещастя склалося з їх побратимом. На всіх лицях видко було під час оповідання всі переходи почуття від неспокою до найвищої тривоги і розпуки, так само, як усі ті переходи малювалися на лиці оповідача. А коли Прийдеволя замовк і, заламуючи руки, став серед хати, мов німий свідок великого проступку, то й усі мовчали, мов прибиті, кожний, очевидячки, ставив себе в положення товариша і старався таким способом збагнути всю глибінь його жалю і муки. Але порадити, — що вони могли порадити йому в тім ділі, де вже не було ніякої поради, ніякого виходу, крім смерти? Як вони могли повчити його, на яку дорогу направити?..

Перший отямився Деркач і хопив за свої палиці, щоб і сю справу закарбувати.

— Стій, побратиме Деркачу, — сказав нараз рішуче Андрусь Басараб, — сього не карбуй!

Деркач поглянув на нього здивованим поглядом.

— Не треба, — сказав коротко Андрусь, а опісля, звернувшися до побратимів, спитав: — Чи більше ніхто не має що сказати?

Ніхто не обзивався.

— Значить, на нині бесіді кінець! Розходіться по одному!

Але, помимо сього завізвання, ніхто не рухався з місця. Всі якось дивно ззиралися по собі. Андрусь грізно поглядав на них, не знаючи, що се значиться. Аж ось піднявся з місця Стасюра, найстарший з-поміж побратимів:

— Слухай, побратиме Андрусю, — сказав він спокійним голосом, — про що тут у нас між побратимами сими днями йшла бесіда... То не від себе я тоді буду говорити, але від усіх. Знаєш, як ми зібралися докупи громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський, то ти обіцяв нам, що скоро набереться відповідна міра недолі в народі, ми зробимо її обрахунок, щоб знати, для кого ся міра наповнилася до краю. Чи так?

— Так, — відповів Андрусь якось неохітно.

— Оце ж ми вже трохи не рік громадимо карби на людську кривду, побратим Деркач позакарбовував стирту палиць, а коли ж, питаємо тебе, буде обрахунок?

— Не час іще, але живо час надоспіє, — відповів Андрусь.

— А, живо, живо, нім сонце зійде, роса очі виїсть! Сам бачиш, що наші гнобителі, збагачені нашою працею, починають собі чимраз гордіше. Пора, щоб від нас мали хоч погрозу яку!

— Буде погроза, — сказав твердо і спокійно Андрусь.

— Яка? Коли? — роздалися з усіх боків питання.

— Се вже моя річ. Почуєте тоді, як діло зробиться, а наперед про те говорити не приходиться, — відповів Андрусь. — А до обрахунку також недалеко. Адже мусить дубець підрости аж до хмари, щоби в нього грім ударив. Чекайте ще трохи... А тепер, добраніч!

Усі побратими добре знали залізну, рішучу натуру Андруся Басараба, знали, що на його слові можна полягати, і не допитувалися далі, а тільки зібралися до виходу.

— А ти, побратиме Прийдеволя, зістанься тут, щось тобі буду говорити, — сказав Андрусь, а на лиці бідного парубка блиснула якась радість, мов надія виходу із страшної муки.

Розійшлися побратими. Тільки старий Матій сидів у куті під стіною, а давно погасла люлька випала йому з зубів і лежала на поділку. Так само Андрусь і Бенедьо сиділи мовчки, кожний на своїм місці, кожний зайнятий своїми думками. Тільки Прийдеволя стояв коло порога з лицем мертвецьки-блідим і з заламаними руками, стояв, як живий образ болю, і ока не зводив з Андруся Басараба, немов від нього ждав не знать якої пільги.

Матій перший приступив до молодого парубка.

— Що ж ти, небоже, гадаєш робити? — спитав він м'яким, співчуваючим голосом. Прийдеволя глянув на нього з виразом непевности на лиці.

— Абож я знаю, що робити та й що діяти? — відказав він зламаним голосом. — Смерть собі зроблю, як не зможу бодай пімститися на своїх ворогах!

— Скарж їх до суду, нехай злодії хоч посидять! — дорадив Матій.

— До суду? — обізвався понуро Андрусь. — Ну, також добра рада! До суду! І хоч би їх там і позасуджували, то що? Посидять по пару місяців, та й вийдуть і ще вдвоє будуть мститися на людях. Але чи їх позасуджують? За що буде їх скаржити в суді, коли сам не знає, що вони там дівці зробили? А хоч би й сто раз знав, то де має на се свідків, як їм докаже? А, може, дівка сама з власної волі зробила собі смерть або, може, бог знає, яка на то інша була причина? Ех, Матію, Матію, з твоїм судом!.. Тут треба іншого суду, іншої правди!..

На ті слова Матій, мов справді побитий, схилив сумно голову і зідхнув важко, немов помимо своєї волі й охоти мусів признати їх правду. А Прийдеволя ще пильніше глядів на Андруся і ледве чутно промовив:

— Так, побратиме, і я так гадав, що свідків нема ніяких!.. Ще коби вона хоч жила, господи, коби вона жила!.. Але ви знали, яка вона була горда та неподатлива, ніякої ганьби, ніякого згірдного слова не могла стерпіти!.. Ну, але що ж мені робити, що діяти?..

Андрусь узяв його за плечі і відвів до кута, моргнувши Матієві, щоби відступився, — й опісля зачав йому щось стиха шептати до вуха. І видко, що не малої ваги мусіли бути Андрусеві слова, коли молодий парубок від них зразу поблід ще дужче, далі почервонів, а вкінці, тремтячи всім тілом, немов у зимниці, залився голосним плачем і, гаряче стискаючи Андрусеву руку, викрикнув:

— Так, твоя правда, братчику, іншого виходу нема! Так і зроблю!

— Тільки зручно, розважно і сміло, і нема чого боятися! А тоді... тоді побачиш, що полегшає! Ну, а тепер іди вже, добраніч!

Прийдеволя мовчки поклонився і пішов.

Андрусь перейшовся кілька разів по хатині, силуючися надати свому лицю спокійний вираз, хоч, очевидно, і сам був до глибини зворушений. Далі приступив до Бенедя і випростувався перед ним у цілій своїй велитній поставі.

— Ну, ви бачили нашу роботу?

— Бачив.

— І що ж на все те скажете?

Бенедьо звісив голову, мов хотів зібрати докупи розсипані думки.

— З усього бачу, що ви щось страшне й велике задумали, хоч сам собі не можу вияснити, відки се у вас взялося.

— Відки взялося? Е, се довга історія, котра зрештою і не належить до речі.

— А опісля, чи буде у вас досить сил, щоби зробити те, що думаєте?

— Ми сіємо, а чи сім'я зародить утроє чи вдесятеро, сього не знаємо!

— А опісля... ще одне...— Бенедьо запинався в мові.— Чи подумали ви...

— Над чим?

— Над тим, що саме найголовніше...

— Ну?

— Яка користь і для кого користь буде з вашої роботи?..

Андрусь пильно глянув на Бенедя, а далі засміявся гірким сміхом.

— Ха, ха, ха, користь! А конче мусить бути користь?

— Ну, я так гадав,— відповів спокійно Бенедьо,— що коли що робиться і розважно робиться, то треба й погадати, чи і для кого буде з того користь?

— Гм, вільно вам і так гадати! А я так гадаю: оце мене тіснить ворог з усіх боків, виходу мені нема ніякого. Я набиваю стрільбу. Чи заб'ю нею ворога, чи себе самого, то мені все одно.

— Ні, ні, ні,— підхопив живо Бенедьо,— се так з вас говорить сліпа, безвихідна розпука, а не розвага! Бо чи ж дійшло вже аж до того, що нема ніякого другого виходу? А хоч би діло й так стояло, то чи гадаєте, що се все одно забити себе або забити ворога? Себе заб'єте — ворогові легше та простовільніше!

Тепер на Андруся прийшла черга звісити важку голову і збирати думки докупи.

— Твоя правда!— сказав він вкінці до Бенедя.— Тут треба подумати. Хочеш бути нашим побратимом і думати разом з нами?

— Вашим побратимом, але не сліпим знаряддям вашої волі.

— Ні!

— І щоб вільно було кожному думати, що хоче, і другим говорити, що думає.

— Се в нас і тепер вільно. Адже ти чув нині...

— Так то, так, але я ще раз собі те вимовляю. Собі і кожному.

— Добре.

— А на таке, то буду вашим побратимом, буду думати разом з вами над тим, чи нема для нас виходу з великої, всенародньої кривди!

Андрусь, а за ним Матій радісно обняли Бенедя, як брата.

Наші побратими так були зайняті собою і своїми думками, що й не чули, як хтось закалатав у сіняні двері, отворив їх з легким скрипом і увійшов до сіней. Аж коли рипнули й хатні двері і новий гість станув на порозі хати, тоді побачили його. Се був високий, рудий чоловік, з недобрим позором сивих очей і з недобрим виразом на піганистім[1] лиці, хоч те лице в тій хвилі трохи роз'яснене було якоюсь зловіщою радістю.

— Дай боже!— муркнув чоловік, припіднявши дрібку капелюх на голові.

— Дай боже! — відповів Матій, котрому якось недобре зробилося на вид нового гостя. Бо той новий гість, то був його найбільший ворог, Мортко, наставник при кошарах у Германа Гольдкремера. Матій немало здивувався, чого хоче Мортко тепер, у таку пізню добу, в його хаті, але привичне нашим людям пошанування для кожного входячого в хату казало Матієві скрити в глибині душі свою ненависть і всі відживаючі на вид Мортка болючі споминки. Він привітав його холодно-чемним видом.

— Сідайте, Мортку!

Мортко кивнув головою і сів.

— Що там чувати, що так пізно гостите до нас?

— А що ж би? Все добре чувати! — відповів із злорадним усміхом Мортко, а по хвилі додав: — Був у вас нині возний з суду?

Матій здригнув при слові „суд", немов уколений.

— Ні, — ледве видушив він, чуючи щось недоброго,—не був.

— Ну, то певно завтра буде. У мене був нині.

— Ну, і що ж там вам приніс нового?— спитав Матій, тремтячи всім тілом.

— Наша справа скінчена.

— Скінчена!

— Так! І так скінчена, як я вам казав. Бо пощо то було вам мішатися до чогось, що вас не обходить?

— Не обходить! — скрикнув болісно Матій. — Мортко, сього мені не говори, бо хоч ти і в моїй хаті, але знаєш, чоловік не святий!

— Ну, ну,— відказав Мортко,— не маєте за що гніватися. Я не те хотів сказати. Я хотів лишень сказати, що ви задармо на мене вергли підозріння, і що я в тій справі, бог свідок,

---

[1] Піганистий — перістий, строкатий, рябий; піганисте лице — веснянкувате лице.

ніщо не винен! Сам прокуратор у Самборі то признав і сказав, що проти мене нема ніякого доказу, то він не може мене скаржити за ту річ, що ви на мене звалили. Впився небіжчик Півторак, упав у яму, що ж я тому винен?..

При тих словах Матій, мов оглушений ударом довбні, понурив голову і не міг сказати ані слова. „Пропало, пропало!“— шептало, шипіло, щось у його голові,— „погиб чоловік, та й слід по нім застив, а той...“

У тій хвилі Андрусь Басараб, що досі мовчки слухав всеї тої розмови, звернувся сам до Мортка.

— Що се за справа така, Мортку? Яку ви справу маєте з Матієм?

— А нащо вам те знати?— відповів уразливо Мортко.

— Вже ти не питай, нащо мені те знати,— відказав Андрусь.— Але тобі, що тобі шкодить сказати?

— Т-та, шкодити не шкодить, але...— Мортко поглядів на Андруся пильно, немов боявся нажити собі в нім нового ворога.

— Говори ж, коли не шкодить!— сказав Андрусь і став над Мортком, мов чорт над грішною душею.

— Та що тут і говорити, пуста справа, püste Geschäft, та й годі! Тямите, от уже два роки тому, з ями видобули кості чоловіка. По персні пізнали, що то був Іван Півторак, чоловік тої Півторачки, що та хата її. Він перед роком десь був пропав. Ну, а Матієві відкись влізло в голову, що я щось тому винен, що він упав в яму, та й ну ж на мене подавати до суду. Він гадав, що мене зараз візьмуть та й повісять... Коли бо то в суді так не йде: скаржиш кого, то вперед докажи! А тут, як можна доказати? Ну, але, богу дякувати, вже справа скінчилася! Слухайте, Матію, я ще раз кажу, що вам було в то вдаватися та тратитися на процес? А тепер, коли ви програли, забудьте про все і будьмо собі знов добрі, як перед тим. Ну, подай руку, старий!

Мортко простягнув Матієві руку.

— Я, тобі?— скрикнув Матій.— Я мав би свою руку класти в ту руку, що мого Іванчика зі світу зігнала? Ні, не діждеш того!

— Ну, видите,— сказав Мортко, обертаючися до Андруся,— він усе своє. Слухайте, Матію, ви собі з такою бесідою дайте спокій, бо тепер, коли суд сказав, що я не винен, ніхто мені того не сміє казати. Тепер я вас можу скаржити за образу!

— Ну, скарж, скарж,— крикнув Матій,— нехай мене повісять, що мали тебе повісити. А я, хоч би й десять судів не знати що казало, все буду своєї, що ніхто інший, тільки ти пхнув Івана в яму! Та й годі. А тепер іди мені з хати, бо як мені терпцю не стане, то готово що неладне бути між нами!

Мортко стис плечима і пішов. Але в дверях ще раз обернувся, поглянув з погордою на Матія і сказав:

— Дурний хлоп! Він гадав, що мені що зробить процесом, а треба би не так рано встати, щоби мені що зробити!

І з тими словами Мортко пішов. А Матій усе ще сидів на припічку, блідий, розбитий, тремтячий, сидів без мислі й руху, а в його голові, мов млинове колесо, торохтіло одне темне пусте холодне слово: „Пропало! пропало! пропало!".

Андрусь Басараб приступив до нього і положив свою дужу долоню на його плече.

— Побратиме Матію!

Матій підвів очі й поглянув на нього, мов потопаючий.

— Що се за справа така? Що за процес? Чому ми досі ніщо про нього не знали?

— Ех, пропало, все пропало!— відказав Матій.— Що тепер і говорити про те!

— Ні, ти розповідж, тобі самому легше буде!

— Ой, уже буде мені легше!— сказав Матій.— Пропало та й годі!

— Та хто ще знає, чи пропало,— вмішався Бенедьо.— Адже не раз можна раз програний процес зачати другий раз і виграти! А тут ще, як той Мортко казав, і зовсім так зле не є. Адже ваш процес і в суді не був, тільки прокуратор признав, що доказів нема, скільки треба для обжалування. Значиться, якби докази були, то й обжалування буде.

Лице Матія прояснилося трохи при тих словах.

— Чи так?— спитав він, простуючись. Але якась важка думка живо знов насіла на нього і придавила додолу.

— Ні, ні, ні, нема що й говорити,— сказав він.— Сяк чи так, а все пропало. Три роки минуло, де я тепер возьму ліпших доказів? Годі, годі й думати про те!

І він закрив лице руками, а з його очей полилися гарячі, наболілі сльози й потекли поміж пальцями і закапали на землю. Бенедьо й Андрусь побачили, що нині годі з ним далі говорити,— удар був надто сильний і наглий і підтяв усю його твердість. Тож Андрусь мовчки стиснув Бенедьову руку, взяв капелюх і тихо вийшов. Бенедьо також тихо роздягнувся і ляг на лаві на своїм петеку. А Матій сидів на припічку, мов помертвілий, мов з каменя витесаний. Нафтова лямпочка блідо й чимраз блідіше меркотіла на комині. По кутах хатини стояли стовбурі сумерку, немов ждучи тільки хвилі — загаснення лямпи,— щоб гульнути з кутів на хату, придавити і прикрити собою все з гори до низу. Бенедьо, скоро тільки ляг, так у тій же хвилі під тиском тисячних сильних вражінь того дня заснув мертвецьким сном. Уже минула північ, загасла лямпа, пітьма залягла хатину, а Матій усе ще сидів на припічку, з

лицем, закритим долонями, без руху, без слова, без думки, чуючи в серці тільки страшний біль, велику пустоту і немов якусь свіжу ще рану, завдану тою думкою, що і в судах уже нема правди для бідного робітника. Аж геть над раном сон переміг утомлене тіло, голова його схилилася додолу, руки опали безвладно і, лягши на голий припічок, Матій заснув на годиночку, поки не роздалося по всім Бориславі ранішне калатання та дзвонення, що скликало робучий люд до праці.

V

У понеділок рано виринало блискуче сонце з-поза рожевих хмарок, щоб через день знову палити та жарити нерозцвілу підгірську землю. В блискучій легенькій бричці на ресорах, тягненій парою бистрих піганистих коней, їхав Леон Гаммершляг з Дрогобича до Борислава. Веселий, рожевий був настрій його духа, блискучі надії виринали перед ним, розросталися, повніли, набирали тіла і крови. Мірне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні мислі та думи золотили перед ним увесь світ. Алеж бо й напрацювався, налітався він через тих три тижні, назнався неспокою, тривоги, наволочився з усякими людьми, поки таки не добився свого, не вхопив серед тої сутолоки золоту нитку, котра чень заведе його й до клубка багатства! Його побут у Відні, сяк чи так кажучи, був справді одною з найсміліших і найщасливіших його спекуляцій! То була правдива ловля на золоту рибку! Ну, і вдалась же йому та ловля так, що ліпше й годі! Леон передумував усі подрібності тої героїчної ловлі, обчислявся з часом і грішми, щоб усе в задуманій ним афері пішло правильно, вміло та справно, як у годиннику. Головна суть його гадок була ось у чім:

Проживаючий у Відні бельгійський хемік, Ван-Гехт, що від кількох літ працював над аналізою земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб чищення того воску до такої степені, що очищений віск тратив властивий, неприємний нафтовий запах. Невеличка примішка бджолячого воску надавала йому запах, а знов інша хемічна примішка — барву звичайного, чистого бджолячого воску. Цей новий фабрикат він назвав церезіною і вистарався о патент на виключне користування зі свого винаходу. Проби свого воску Ван-Гехт післав між іншими і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск найти вступ до православних церков, і з заявою, що в такім разі він міг би доставляти його у великій масі і по ціні, далеко нижчій, ніж ціна бджолячого воску. Синод відписав йому по якімсь часі, що предложений віск

випробувано, що він виявився нічим не гіршим від бджолячого і що в кожній православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої уйми[1] для хвали божої. В разі, коли б він, Ван-Гехт, міг достачити багато такого воску і по дешевій ціні, синод запевнює йому великий збут у Росії. Маючи той важний дозвіл і патент на семилітню власність свого винаходу, Ван-Гехт задумав добитися ними мільйонового маєтку. Він досі був бідним техніком, з тяжкою бідою стягнувся на уладження у Відні власної невеличкої хемічної лябораторії, в котрій працював сам при помочі тільки одного асистента- помічника, німчика Шеффеля. Тож і не диво, що тепер він рішився якнайдорожче продати здобуток своєї праці. В тій цілі він оголосив у торгових та біржевих віденських часописах свій винахід і отворені для нього обширні збутові ринки, запрошуючи „Р. Т. панів підприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі при його співучасті хотіли би зробити корисну спекуляцію, до порозуміння чи то особисто, чи то за посередництвом аґентів з винахідником Ван-Гехтом". Се оголошення зробило відразу чималий розрух серед віденських капіталістів, а особливо серед галицьких підприємців, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславськім воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лябораторії, поміщеної в наймленій, вогкій квартирі в сутерені[2], почали тишком та крадьком забігати різні аґенти: один другого уникав, а нікотрий не приступав прямо до діла, тільки вітрив з боків, мов собака. Ван-Гехт бачив усе те, і хоч потроху нетерпеливився в ожиданці бажаного мільйона, то, з другого боку, і радувався, знаючи, що в капіталістичнім світі вже воно так ведеться, що коли йде о якесь важніше діло, то насамперед нюхається і мацається на всі боки, що ніхто нікому не довіряє, один одного боїться, і хоч кожний рад би випередити своїх собратів у погоні за зиском, а по змозі ще й одного та другого собрата повалити на землю, то, з другого боку, кожний старається ні в чім не подати виду другим, хоч може внутрі і згорає всепожираючою гарячкою. Ван-Гехт знав те добре і старався й собі не подавати ніякого виду. Він по-давньому працював із своїм помічником у лябораторії, заходив часом на біржу, але все держався збоку, смиренько, мов і зовсім не той. Але, проте, він добре замічав, що його низенька, підсадкувата і трохи обрезкла фігурка починає звертати на себе увагу в тім світі володарів капіталу.

Та воно й не диво було. Адже се діялося при кінці 60-тих років, у добі великого промислового розгону в Австрії, в

[1] Уйма — недостача, шкода.
[2] Сутерена — підвал.

добі великої спекуляційної гарячки, великого „Aufschwindl“[1]! Адже в той сам час, коли в газетах появилося Ван-Гехтове оголошення, клалися основні камені під славнозвісну „ротунду“, головний будинок віденської всесвітньої виставки в 1873 р.! А що рівночасно з тим біржевим та спекуляційним „Aufschwindl“'ем і невідлучно від нього сіялися сімена віденського „краху“ 1873 року, цього в добі гарячки ніхто не прочував, а Ван-Гехта се й зовсім не обходило.

Але вже, певно, нікого так не розворушило Ван-Гехтове оголошення, як наших знайомих, бориславських тузів, Германа Гольдкремера та Леона Гаммершляґа. Вони віддавна вже металися на всі боки, щоби здобути для бориславського воску який ліпший і певніший збут, ніж досі. Та й сама природа їх копалень перла до того, що прийшла пора налягати головно на видобування воску, що віск має тепер стати підвалиною бориславського багатства, а нафта тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати, що в першій добі розвитку бориславських промислів було якраз навпаки; нафта становила головне джерело доходів, а віск, коли де подибано у перших неглибоких ямах його поклади, або зовсім обминався, лишався в землі, або хоч і вибирався, але мало. Брали його захожі ріпники, брали заїжджі люди, що приїздили до Борислава дещо продавати,— і навозили його до домів не раз цілими великими грудами. Підприємці мало стояли о віск, особливо дрібні власники, що мали по одній, по дві ями. Але тепер настало друге діло. Нафта у великій часті ям вичерпалася, джерела, про котрі власники думали, що будуть плисти віковічно, почали висихати. Та й ще ті кляті американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Европи, а доказали ще й те, що їх нафта показалася і ліпше чищеною і дешевшою від бориславської! Тож не диво, що головна вага бориславського промислу мусіла з нафти перевалитися на віск. Підприємці кинулися розбирати плиткі ями і слідити за тими жилами, котрі полишалися давніше; від головних прямових шахт почали брати скісні, бокові штольні, прості і круті, як до потреби. Почали також запускатися далі вглиб; що вперед найглибші ями були 30 — 50 сажнів, тепер пішли до 80 — 100 сажнів; чим далі вглиб, тим поклади воску ставали грубші, жили ставали багатші та видатніші. Одне тільки закарало бориславських тузів,— се дорогітня очистки того воску; його дестиляція при діланню сіркового квасу й інші процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої, землянистої маси білого парафінового воску, коштували багато; ціна парафіни, хоч значно висока, не могла таки приносити фабрикантам

[1] **Aufschwindl** — розцвіт.

великих і швидких зисків. Аж ось у тій потребі, мов помічний ангел з неба, являється вигадливий бельгієць із своїм винаходом! Вироблювання церезини,— пише він у своїм оголошенню,— стоятиме дешевше, ніж вироблювання чистої парафіни. Дзлі, церезина має запевнений збут у Росії. А ще винахідник — бельгієць! А бельгійці, відомо, народ статечний, діяльний, на котрого можна спуститися,— не те, що вітрогони-французи або швіндлери[1]-німці! Значиться, зиск швидкий, і великий, і певний!

І Герман і Леон, прочитавши Ван-Гехтове оповіщення, негайно написали до своїх аґентів, щоби старалися розпізнати се діло, розвідатися про умовини, й обіцяли в разі корисних виглядів самі приїхати до Відня і довершити торгу. Та тільки ж аґентом Германа був якийсь солідний німець-ґешефтсман, що хоч лупив з Германа добрі гроші, зате вже і вмів походити коло його діл у Відні. Він, одержавши Германове припорученння, пішов з ним прямо до Ван-Гехта, поспитав його про умовини, поторгувався дещо і, випросивши у нього, що задержить у тайні їх вступну умову, обіцяв йому, що найдалі за тиждень — за два приїде й сам підприємець і довершить з ним згоди. При тім аґент запевнив Ван-Гехта, що Герман чоловік солідний і ґрунтовний і, роблячи з ним згоду, він може бути певний свого. Відома річ, аґент старався вибити з голови Ван-Гехтові гадки про будущий мільйон, але все таки впевняв його, що на півмільйона може мати надію і що його припоручник краще, ніж хто другий, здужає сповнити ту надію. Ван-Гехт, хоч і з жалем у серці, пристав на все: нехай і півмільйона, то все ж і се красний маєток, про який він колись і мріяти не міг. Аґент ще раз наляг на те, щоб Ван-Гехт задержав у тайні їх угоду, а бельгієць, не догадуючись, про що тому ходить, пристав і на те. Швидко опісля аґент зателеграфував Германові, як стоїть діло, і просив його якнайшвидше приїздити до Відня для довершення угоди з Ван-Гехтом. Ми бачили вже, в якім настрою духа і серед яких обставин застала його та телеграма.

Але тим часом і аґент Леона Гаммершляґа не спав. То був проворний, хитрий віденський аґент, знайомий Леонові вже віддавна. Він за невеличку плату служив йому, бо Леон, як і всі т. зв. ліберали, хоч любив поверховно, перед людьми, ясніти та блищати, зате в скритості, в приватних ділах ніколи не міг позбутися властивої купецької скнарости та брудноти. Тож він волів держати й леда-якого паршивенького аґента, щоби тільки менше йому платити. Правда, той аґент умів досі завсіди хитро-мудро уладжувати Леонові діла, „за його

[1] Швіндлер — шахрай.

рукою" велося Леонові, і він уже кілька разів посилав йому надзвичайні додатки на знак свого признання. От той то аґент і сим разом уладив се важне діло на велику радість Леона. Своїм звичаєм, він не брався до діла просто, як німець, але колесив, крутився, нюхав, провідував через десяті руки. Аж ось розійшовся слух, що Ван-Гехт ставить нечувано високі жадання. Сам німець, аґент Германа, розповідав у крузі своїх товаришів, що ходив до бельгійця (замовчуючи, в чиїм ділі) і що той поставив такі умовини: що приймився б управляти фабрикою церезини, коли підприємець запевнить йому семилітню безперервну службу і 5.000 р. плати на тиждень, та й ще в двох послідніх роках 5% дивіденду з чистого зиску від проданої церезини. Такі важкі умовини мусіли, певно, налякати кожного; Леоновому аґентові відпала й охота йти до Ван-Гехта. Але він пронюхав іншу стежку в горох. Перед кількома днями, іменно по умові з німцем, Ван-Гехт замкнув свою лабораторію, стараючися продати її, відправив також свого помічника, Шеффеля, котрий тепер, без місця і зарібку, жив при одній з тісних вуличок віденського Vorstadt'у [1]. До того то Шеффеля й пішов Леонів аґент і почав випитувати та досліджувати його. Він дізнався, що Шеффель знає докладно секрет фабрикації церезини, зумів би уладити відповідні кітли і прилади, одним словом, зумів би вести фабрику. Правда, Шеффель, чоловік бідний, несмілий і совісливий, був би на разі відтрутив кожного, хто йому сказав би був: ходи сюди й фабрикуй церезину! Але хитрий аґент не сказав йому сього, та зате негайно по розмові з Шеффелем написав лист до Леона, щоб приїздив, бо хоч Ван-Гехт і ставить дуже високі жадання, то преціньз іншого боку чень ся справа дається далеко корисніше й легше уладити.

А покищо аґент прийнявся оброблювати Шеффеля на своє копито. Він заприязнився з ним при пиві, заходив кілька разів до його хати і приглянувся його бідному життю. Шеффель жалувався йому на своє убожество, на недостачу зарібку, а аґент, мов наперекір, розводив перед ним широкі, блискучі картини зисків, маєтку та достатку, натякаючи чимраз виразніше, що і для нього зовсім не заперті брами до того золотого раю. Бідний Шеффель зідхнув і знов починав розводити свої жалі. Щоб його ліпше прив'язати, аґент кілька разів делікатно випозичував йому невеликі суми грошей, раз-у-раз обіцюючи, що постарається для нього о місце, та й то о таке корисне, що буде йому, певно, повік дякувати. Шеффель недовірчиво хитав головою, але аґент так уперто товк своє, що бідак звільна немов туманів, немов безвладно давався уно-

[1] Передмістя.

сити течії блискучих аґентових обіцянок. Досить того, що до приїзду Леона Шеффель уже був майже чисто приспособлений до того, що з ним задумав аґент.

Леон причвалав до Відня, не знаючи, як його аґент думає уладити справу. А коли почув його думку, то зразу немов звергся. Але се не був опір; по довшій бесіді з аґентом він пристав на все і казав йому привести Шеффеля до свого готелю. Тут по недовгій боротьбі, пертий з одного боку нуждою свого теперішнього положення, а з другого боку — блискучими Леоновими обіцянками, Шеффель уляг. Він прирік Леонові, що поїде з ним до Борислава і буде вести таємну фабрикацію церезини, та й то за відповідно невелику плату. А щоби будову і ведення нової фабрики прикрити чим іншим і відвести людські очі, Шеффель, несвідомий галицьких обставин, порадив Леонові голосити, ще се будується невеличкий паровий млин. Леон, як ми бачили, і зробив се, не розваживши добре, до чого ся рада могла довести.

Уладивши діло з Шеффелем, Леон не спочив. Він кинувся вишукувати для будущої своєї церезини збуту. При помочі свого аґента йому вдалося по якімсь часі найти кількох російських капіталістів, пробуваючих переїздом у Відні. Вони радо прийняли на себе посередництво в справі достачування церезини, і, дійсно, по трьох тижнях Леон уже заключив з свіжо утвореною в Росії „Восковою спілкою“ контракт на доставу в півріччім протязі 200 тисяч центнерів церезини на таких корисних умовинах щодо ціни і перевозу, що вже наперед міг обчислити чистий зиск з того одного діла на яких 100 тисяч ринських. От тоді він, ухопивши з собою золотодайного Шеффеля, гоном подув у Галичину, щоб як стій узятися до діла. Воску готового у нього в Бориславі було 10 тисяч центнерів брил у маґазинах. Два або й чотири рази стільки він мав надію зараз таки за власні гроші і по дешевій ціні закупити на місці у дрібних власників ям; пізніше мали його контраґенти прислати в Борислав своїх людей, щоб доочне переконатися, чи, скільки й якого воску вироблено, а тоді мав Леон одержати таку частину угодженої суми, яка була по контракту вартість приготованого воску; за ту суму він надіявся постачити цілу решту, умовлену контрактом, так що решта грошей була б його чистим зиском, відлічивши хіба плату Шеффелеві та кошти вибудування фабрики.

І Шеффель за той час не дармував. Він, щоб зарекомендуватися свому „хлібодавцеві“, виладив докладний плян нової фабрики, позамовляв зараз із аґентом кітли, рури та інші потрібні металеві прилади у віденських фабриках, вимовляючи собі якнайскоріше їх приготування. Таким чином, під час свого трьохтижневого побуту у Відні Леон безперечно досить

потрудився коло уфундування свого багатства і своєї фортуни. Ввесь той час він бігав, мов у гарячці, з ніким не бував, не забавлявся, не вступав до знайомих, ба навіть не вітався з Германом Ґольдкремером, котрого кілька разів стрічав на вулиці в натовпі пішоходів. Загальна спекуляційна гарячка обхопила його, — світ мінився перед його очима, і в нім Леон не міг уже добачити ні друга, ні брата, ні правди, ні кривди, нічого, крім золота, багатства і блиску. Та гарячка не покидала його й по повороті до Дрогобича. Ми бачили, що ще того самого дня, коли приїхав з Відня, він загодив будівничого і Бенедя, а в понеділок, з початком тижня, і сам полетів до Борислава, щоб власними очима допильнувати закладин нової фабрики. Його мов перло, гнало щось, щоб якнайскоріше зробити се діло, тож він по повороті з Відня рішився, хоч і не дуже радо, спинити на час будову свого пишного дому, щоб можна тим способом більше грошей і більше сили повернути на якнайшвидше довершення нового, зисковного діла. — Аджеж мій дім, моє щастя, моя сила проте не перестане будуватися, рости під небо! Ні, іменно успішне довершення сього діла, то буде одна з найголовніших підвалин мого дому!

От такі споминки і такі мислі, на тисячні лади переливані, забавляли Леона під час скорої їзди до Борислава. Міцне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні мислі та думи золотили перед ним увесь світ.

Ось він уже минув Губичі і, не доїздячи до Борислава, казав візникові зупинитися на гостинці. Виліз з брички і півперек толоки рушив на річку, де мала будуватися фабрика. Але ще заки підійшов ід тому місцю, почув там якийсь гамір. Озирнувся і побачив з немалим дивом велику купу народа, що стояла довкола площі, товплячися та цікаво роззираючися. Були се по більшій части власники бориславських ям, хоч досить також було безробітних ріпників, жінок, дітей і всякої іншої збиранини.

„Що за прислів'я?“ — подумав собі Леон. — „Що могло тут статися, що така товпа народу тут згромадилася?“

Діло вияснилося зовсім просто. Ледве товпа цікавих його побачила, коли зараз власники рушили супроти нього і засипали його питаннями: Що? Як? Чи справді він паровий млин будує? Відки так нагло прийшла йому подібна думка? Пощо наражується на неминучі втрати, бо ж паровий млин у Бориславі, певно, не буде приносити йому ніякого доходу.

Леон дуже змішався тими запитаннями. Він аж тепер одним разом зрозумів, що, голосячи, немов то він будує паровий млин, він не то що не відвертає людських очей від свого підприємства, але, противно, загострює тільки людську ці-

кавість. Тож він на всі запитання своїх товаришів по ґешефті всміхнувся силуваним сміхом, не знаючи на разі, на яку відповідь здобутися. Аж ось і робітники, жінки та ввесь бідний люд обступили Леона, одні — просячи його о роботу при будові, при млині, другі — знов дякуючи йому за те велике добродійство для бориславської бідноти, котрій чень тепер легше буде о хліб святий. Леон ще дужче змішався. Він побачив, що тут уже ніяк уйти людської уваги.

— Алеж, люди добрі, — сказав він, одумавшися, — хто се сказав вам, що тут будується паровий млин?

— А от пан будівничий, що нині рано приїхав шукати робітників до нової будови!

— Е, то пан будівничий зажартував собі з вас! — сказав Леон. — Се не паровий млин, се будується проста нафтарня! Де мені до парового млина!

— А-а-а! — вирвалося з уст усіх присутніх, мов знак здивування та розчарування. І біднота негайно почала розходитися, а власники якось мов свобідніше почали балакати з Леоном, випитуючи його, пощо будує нову нафтарню? Чи, може, буде потребувати нафти та воску і яке діло буде в ній провадити? Деякі цікавіші запитували його навіть, чи не зробив з ким якого контракту?

— Ми чули, — говорили деякі власники, — що там, у Відні, зав'язується велика „Erdwachs Exploitations-Compagnie“(спілка визискування земного воску). Ви, певно, з нею в зносинах?

— У Відні? Спілка визиск..?— дивувався Леон. — Ні, я про ніяку таку спілку не чував і в зносинах з нею не стою!

— Чи можлива річ? — дивувалися і собі підприємці. — Адже ви були у Відні, то щоби там бувши, та й не чути навіть про зав'язання великої „Спілки визискування?“

— Та де, — відпекувався Леон, — я у Відні був у приватних ділах, на біржу навіть не заглядав!

Ледве-не-ледве Леон спекався своїх товаришів. Правда, він обіцяв з деким ще нині побалакати про закуплення земного воску, котрого буде потребувати до нової нафтарні. А позбувшися непожаданих цікавих гостей, він пішов на площу, де вже наймлені робітники рівняли ґрунт, звозили каміння й цеглу й де будівничий з Бенедьом розмірював плян і випальковував місце, куди мали копатися фундаменти. Будова мала бути скінчена, — іменно на час, у котрім віденські фабриканти обіцяли прислати замовлені Шеффелем прилади.

Будівничий був дуже маркітний і раз-у-раз воркотів щось під носом. Бенедьо тільки десь-колись чув уривані слова, як „дурень“, „ошуст“, „хоче циганити, а не вміє“. Коли Леон наблизився і голосно сказав робітникам „добрий день“ і „дай, боже, щастя“, Бенедьо перший підійшов ід ньому.

— Пане,— сказав він,— правда, що ви жартували, говорячи, що се має бути паровий млин?

— Або чому ти мене про се питаєш?

— Бо ми тут з паном будівничим не могли погодитися щодо того пляну. Я пречінь робив уже при паровім млині в Перемишлі і знаю, як він має ставитися. А тут скоро тільки я поглянув на плян, так зараз пізнав, що се буде нафтарня, не млин. Я вже і вперед догадувався, бо пощо ж би ви тут, у тій пустині, ставили млин? А от пан будівничий на жоден спосіб не хотіли примірювати сей плян, говорячи, що се певно помилка, що треба задержатися, аж поки він сам не зробить такий плян, який випадає під паровий млин...

— Алеж розуміється, що я то на жарт говорив!— сказав голосно Леон, стараючися покрити знов сміхом своє змішання.— Чень же я ще не вдурів будувати паровий млин у Бориславі!

Тепер і будівничий, почувши ті слова, підійшов ід Леонові, що, все ще всміхаючись, роззирався довкола.

— Пане Гаммершляґ,— сказав будівничий прикрим, терпким голосом,— хто тепер з нас двох стане брехуном?

— Брехуном?— повторив Леон і відступився о крок назад, міряючи будівничого задуфалим поглядом. Правда, під тим задуфальством крилося все таки змішання, і Леон був би не знати що дав, щоб будівничий утих і не збільшував того змішання. Але будівничий не гадав утихнути.

— А так, брехуном,— сказав він.— Бо чи ж ви не говорили мені вперед, що хочете ставити тут паровий млин?

— Я жартував.

— Ви жартували? Ну, я ще не видів, щоби хто так на серйо жартував, як ви! Признаюся вам, я вашого жарту не порозумів. Я на конто того жарту й робітників назбирав і розруху наробив у цілім Бориславі...

— То дуже зле!— сказав Леон.

— Певно, що зле, бо тепер я перед усім тим народом брехачем став.

— То ваша річ, не моя!

— Моя річ? Алеж ваше слово!

— Алеж я вам дав плян! Що ви за такий будівничий, що не зуміли з пляну розпізнати паровий млин від нафтарні?..

Ті слова дуже вкололи будівничого.

— Е, що ж там ваш глупий плян! Я на нього й не дивився!

— Ну, то ваша вина!— відрізав Леон.— За що в мене гроші берете?

Ся сварка велася голосно і ставала чимраз голоснішою. Леон почервонів, як рак, а й товсте лице будівничого налилося кров'ю. Між тим робітники і деякі постороні люди,

чуючи передрачку між „панами", поставали і взиралися цікаво на се видовище.

— Мій пане,— кричав роз'ярений будівничий,— я чень не по те прийшов сюди, щоб слухати ваші імпертиненції[1].

— Ані я по те, щоб слухати ваші дурниці!

— Пане, ви мене ображаєте!

— Не дуже страшний проступок!

— Ви шкодите моїй славі!

— Ви пошкодили моїм інтересам!

— Так? то прошу заплатити мені за мій труд, і я ще нині вертаю собі до Дрогобича.

— О, й овшім![2] Будьте ласкаві подати мені рахунок, і то не лиш за тутешній труд, але й за дрогобицьку будову! Постараємося обійтися без такого геніяльного будівничого! — І Леон гордо відвернувся на знак, що бесіда скінчена. А будівничий, з кипучою злістю в нутрі, кинув, що мав у руках, і, натисши шапку на вуха та сплюнувши, пішов до Бориславa,опроваджений голосним сміхом слухаючого робучого люду.

Робота пішла далі своїм ладом. Леон довго ходив по площі, роззирався, важко відсапуючи, поки не уляглося його роздратування. Аж по якімсь часі він став перед Бенедьом.

— Ну, що тепер будемо робити? Будівничого не маємо.

— Коли позволите, то я й сам поведу цю будову по пляну.

— Ви сам?

— А чому ж би ні? Штука невелика. До місяця все буде готове.

— Ну, про мене! Я виджу, що ви чоловік добрий і щирий. Буд уйте! Навіть кавції[3] від вас не хочу, я вже сам буду дещо наглядати. А про плату не бійтеся, я вашої кривди не схочу!

Бенедьо, правду кажучи, і рад був трохи, що позбувся гордого будівничого. А тут ще й несподівана добродушність Гаммершляґа, котрий дозволив йому й без кавції вести будову, і надія на ще вищу плату, все те немов роз'яснювало перед ним світ, будило багато нових думок. Він почав уганяти і кидатися коло роботи, мов своєї, не зважаючи, що інші робітники косо та зависно гляділи на нього, а може дехто і вважав його хазяйським підлизнем. Що його те обходило! Його думку займало таке діло, для котрого, певно, варто було знести й крихту людської зависти!

VI

Червень місяць добігав уже до кінця. Починалася косовиця. Широкі, мокрі підгірські луги зеленілися та пишалися сто-

[1] Імпертиненції — грубіянства.
[2] Овшім — тим краще.
[3] Кавція — грошове забезпечення.

барвним, рясним зіллям. Мов широкі озера між скалистими сірими берегами, вони хвилювали пахучою зеленню, дихали свіжим, повним життям. А круг них сіро, мертво, понуро! Зорані сугорби сірілися перепаленими, сухими скибами; рідненьке жито кулилося та жовкло на сонці, не вспівши й відцвісти гаразд. На овес і надії не було: ледве на п'ядь відріс від землі, та й таки вже й заков'яз на пні, пожовк і похилився, мов огнем прив'ялений. Картоплі жовкли, не здужавши ще й зацвісти. Все складалося на те, щоб відобрати й послідню крихту надії у бідних хліборобів. Переднівок, що сього року зачався був надто рано, тепер тягнувся надто довго, — уже Петрове пущення минуло, а ані губ у лісі, ані ягід, ні черешень не було. Між народом ішов один однотяглий стогін та плач. Чорніші чорної землі ходили люди по дорогах та польових стежках, збираючи гірчицю, лободу, щавник та всяке зілля, риючи пирій, котрий сушили, терли на порох і мішали з отрубами та добутою за останнє мукою, і пекли з тої мішанини хліб. Щодень, щонеділя, можна було видіти по дорогах церковні процесії; з слізьми в очах, припавши лицями ниць до землі, народ благав дощику. Але небо стояло мов замуроване, а сонце своїм широким, безстидно блискучим лицем мов насміхалося з сліз і молитов бідного люду.

Між народом зачали прокидатися недуги: заразливі гарячки, тиф та пропасниця. Попухлі з голоду мужицькі діти, голі та сині, цілими чередами лазили по толоках та сіножатях, шукаючи кваску; вони, не находячи кваску, пасли траву, мов телята, обривали листя з черешень та яблунь, гризли його, западали на животи і мерли цілими десятками. Села, що лунали колись від гамору та співу дітей погідної літньої днини, тепер стояли тихо й понуро, мов чума перейшла здовж їх порошнистих вулиць. Та незвичайна, мертва тиша важким каменем налягала на груди навіть постороннього чоловіка. Ідеш селом, на вулиці ні живої душі, хіба худа, нужденна скотина бреде самопас попід плоти, та де-де на оборі пересунеться, мов сновида, скулений, опущений чоловік. Вечором у хатах темно: в печах не топиться, ніщо варити ані пекти, — кожне спішить запхатися в свій кут, щоб хоч через ніч не чути стонів, не бачити муки других. Ся страшна, мертва тиша в підгірських селах, то був знак, що народ зачинає опускати руки, тратити надію і попадати в той стан безучасного остовпіння, в котрім чоловік з надміру болю перестає почувати біль і гине тихо та безжалісно, так, як тихо та безжалісно в'яне похилена трава на жарущім сонці.

І косовиця, та доба найбільш оживленої і найбільш поетичної польової роботи, не внесла ні життя, ні поезії в загальний мертвий вигляд підгірських осель. Звільна, мов за похороном,

волоклися виголоджені парубки та чоловіки на косовицю: коси ледве держалися на їх вихуділих плечах. А поглянути збоку на їх роботу, то аж жаль глибоко хапав за серце: такі натомлені, болісні та повільні були рухи тих косарів. Ні звичайних косарських пісень, ні голосного сміху, ні жартів та прикладок не чути. Сей та той перейде один-півтора перекоса, кинеться на холодну кошеницю[1], щоб дрібку освіжитися, спочити, набрати нової сили з землі в ослаблє тіло. Жаль хапав за серце: так і бачилося, що се не робота, а розпука.

Тими селами, полями та лугами летіла парою баских коней запряжена легка бричка самбірським трактом до Дрогобича. Коні гладкі, пасені і здорові, візник крепкий, ситий і гарно зодягнений, бричка нова, чорно лакована, та й сама подоба пана — статного, підсадкуватого мужчини, в силі віку і здоров'я, червонолицього, з густим чорним заростом на лиці, в гарнім, багатім строю, — все те дивно відбивало від нужденної подоби окружаючого краю і народа. Але, певно, вигляд їдучого пана і його повозу не був у більшій суперечності з виглядом заниділого, голодною смертю мручого Підгір'я, як суперечні були думки і замисли того пана з думками, пануючими довкола, що висіли, немов у повітрю, над тими бідними селами. Тут безпомічна розпука, почуття безвихідної загибелі, напівнесвідоме бажання хоч якнебудь і чимнебудь продовжити ще хоч на кілька днів те нужденне, мучене життя, а там...

Що за думки, що за замисли роїлися та снували в голові їдучого пана, — сього кожний легко догадається, скоро пізнає, що той пан — наш давній знайомий, Герман Гольдкремер, і що він, по довгім побуті у Відні й у Львові, вертає оце до Дрогобича. Вид безмірної нужди та погибелі довкола навівав на нього вдоволений, ситий спокій, трохи не радість. „Це для мене робиться! — думалося йому. — „Сонце, то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!" А тих покірних та дешевих робітників тепер якраз треба було Германові якнайбільше, бо тепер він уложив нове, блискуче й велике підприємство, котре мало його видвигнути ще вище по драбині багатства.

Але щоб докладно і вірно оцінити всі чуття і мисли Германа при повороті до Дрогобича, треба нам розповісти, що діяв і чого зазнав він послідніми часами, відколи ми бачили його

[1] Кошениця — скошена трава або збіжжя, що його можна тільки косою косити, а не жати серпом, хліб, скошений на траву.

при закладинах у Гаммершляґа, а опісля в його домі, де несподівано дійшла до нього страшна і потрясаюча вість про те, що його син Ґотліб щез кудись без сліду.

Крайне розстроєний і приголомшений на дусі Герман їхав до Львова, щоби розвідатися докладно, що сталося з його сином. Він бився з гадками, стараючися вмовити в себе раз те, що Ґотліб не вмер, а жиє, раз знов згромаджуючи в своїм умі всі свідоцтва, що стверджували правдоподібність його смерти. Але та внутрішня боротьба шарпала його сили і бурила в нім кров, так що швидко він до того втомився, що не міг ні про що виразно думати, і що, замість складних думок, перед його уявою пересувалися і мигали якісь неозначені марива, якісь пошарпані зароди образів та думок. Він силувався спати під мірне гойдання брички, але й сон його не брався, духова втома й нервове роздразнення доводили до якогось майже гарячкового стану. Але звільна довга і нудна подорож, одностайні, понурі види наддністрянських болотистих рівнин, через котрі переїздив, притупили вразливість і втишили трохи нервове роздразнення; Герман зібрався з силами не думати про сина, а щоби піддати думкам інший предмет заняття, він видобув одержану перед від'їздом телеграму від віденського аґента і почав пильно по десять разів перечитувати немногі слова — перший і незначний на вид вузол будущої великої золотої тканини. Він вдумувався в кожне слово, строїв пляни і се розвело потрохи його гарячку, освіжило його.

Так він приїхав до Львова і зараз побіг до поліції. Слідів не було ніяких, вістей ніяких. Він зложив сто ринських для того, хто вислідив би перший щось певного про його сина, а може п'ять раз більше роздав усяким поліцейським та потратив на угощування комісарів, щоби ті докладали старання і всіх сил, щоби швидше дізнатися дещо про сина. Його обіцянку пущено в газети, і Герман два тижні ще просидів у Львові, ждучи кожного дня, що ось-ось прибіжить посланець з поліції і зазве його до директора. Але посланця як не було, так не було, і Германові самому приходилося протоптувати туди стежку. І все задармо. Крім найденої над ставом одежі, нічого не було. По двох тижнях поліціянти й комісари сказали йому одноголосно, що тут, в обрубі Львова, Ґотліб не згиб. Але чи ж міг Герман тим успокоїтися? Не згиб тут, то чи не міг згинути деінде? А хоч і не згиб, то—де ж міг подітися? Все те ще дужче мучило Германа. Він просив поліцію розписати гончі листи за Ґотлібом, а сам поїхав до Відня уладжувати інтерес.

У Відні ждав уже на нього з великою нетерплячкою його аґент і зараз на другий день завів його до Ван-Гехта. Два

чи три дні тяглися умови та перемови, — Герман торгувався уперто, і бельгієць, котрого ожидання та надії зразу так високо грали, мусів під тиском сухих, чисто ділових обрахунків Германа хоч туго і звільна, а все таки подаватися. Ван-Гехт опускав з ціни і вкінці оба супірці стали на тижневій платі 500 ринських на протязі семи літ, з тою вимовою, щоби Ван-Гехт за той час сам вів фабрику, і на 5% дивіденду з чистого зиску за продану церезину, вироблену в двох послідніх роках їх умови. Відома річ, Герман не дуже з легким серцем підписував таку умову й обіцював технікові таку, нечувану в Бориславі, суму; він потішався тою думкою, що чей зможе в Галичині яким світом прикрутити Ван-Гехта, витягти з нього як можна більше, а заплатити менше. І те йому опісля вдалося!

Фабрикування церезини мало розпочатися аж з новим роком. Восени мав Ван-Гехт приїхати в Галичину до Дрогобича, щоби надзирати за будовою фабрики. До того часу Герман обіцявся давати йому невеличку місячну плату по 100 ринських, бо контрактове зобов'язання починалося аж з новим роком.

Але, крім того одного діла, Герман по дорозі уладив ще друге і далеко більше. Сходячися на біржі з багатьома знайомими спекулянтами і капіталістами, він часто заходив з ними в бесіду про бориславські копальні, їх багатство, про чищення воску і кошти, про збут парафіни і т. д. Він зразу дивувався, чого се так пильно його випитують про всі подрібності люди, котрі до недавна мало показували до них цікавости. Він ще більше здивувався, коли переконався, як багато деякі з них і самі знають про Борислав, про видобування і багатство його підземних скарбів і про всі практики при очищуванню і фальшуванню церезини. Аж перегодя дізнався він, що у віденських „капіталістичних кружках" зародилася і дозріла думка зав'язати велику „Спілку визискування земного воску". Зразу його не тішила та думка. Він боявся, щоби „Спілка визискування" не стала на заваді його інтересам, не вийшла з ним у супір і не підорвала його багатства. Але, передумавши, він аж засміявся зі свого страху. Віденські капіталісти, а спілка в Бориславі! Се смішна нескладиця. Хто буде в Бориславі вести діла „Спілки"? Коли якийнебудь віденський, загалом европейський чоловік, а не галицький капіталіст, — то загибіль „Спілки" неминуча, і то загибіль у дуже короткім часі. Не так був зложений і не так шитий Борислав у тім часі, щоб европейський підприємець з напів прямим поступуванням, з напів відповідними поняттями про фабрикацію, без вічних брудних крутарств та шахрайств, без фальшування, без ошуки на робітниках, надзорцях і всіх, кого

тільки можна було ошукати,— щоб, кажу, такий чоловік міг удержатися в Бориславі. Правда, і европейські фабриканти-підприємці не дуже сторонять від усіх тих гарних прикмет, не дуже чистими руками фабрикують, але все таки до такої степені брудноти та безстидного, грабіжницького (вже не л е ґ а л ь н о г о, як на Заході) визискування не доходять. При тім же в Европі привикли більше до порядку, до систематичности, до докладної бухгальтерії, а в Бориславі тоді ті привички були ще слабі, і далеко не загальні. Більша частина підприємців вела свої діла якось по-злодійськи, без порядку, щоб тільки від робітника видавити якнайбільше, обірвати йому, що дасться, з платні, а й ту, як можна, то й зараз витуманити від нього назад. Тому то ясно, що при такій роботі европейські підприємці, особливо систематичні і до точности привиклі німці, не могли в Бориславі устоятися.

Все те роздумав швидко Герман і старався ближче розвідатися, як, на яких основах і ким зав'язується „Спілка визискування". Все,. що дізнався про те задумане діло, втішило його ще дужче До „Спілки" приступило чимало знатних капіталістів; основний фонд мав бути дуже значний, трохи не цілий мільйон. „Значиться, можна буде гарний кусник влупити"— се був невідлучний внесок, що чимраз ясніше визначувався в Германовій голові. Капіталісти перед зав'язанням „Спілки" посилали зручного віденського інженера на місце, до Борислава і до сусідніх нафтарень, щоби вислідив докладно копальні і фабрикацію, ціни ям, ціни сирого воску і все, що потрібне для уложення будучого пляну ділання „Спілки". Інженер саме що вернувся по двохмісячнім побуті в Галичині, і його відповіді були вдоволяючі для капіталістів, стверджувалися і тим, що говорив Герман,— тож консорція, що зав'язувала „Спілку", порішила приступити до діла.

Вже Герман закінчив умову з Ван-Гехтом і сидів у Відні без діла, неспокійний і втомлений, чогось дожидаючи, надіючися. Він надіявся звістки від львівської поліції, дожидався, що станеться із „Спілкою". Аж ось одного дня він дістав запрошення на збір основників. Його просили деякі вступити також членом до „Спілки" й прийняти повновласть до ведення діл „Спілки". Герман завагувався. Він розраховував у своїй голові, яка з того була б користь для нього. Ведучи діла „Спілки", поперед усього йому прийшлося би більше занедбувати свої власні діла, а за се чи виплатився би йому зиск зі „Спілки"? Вступаючи членом, треба б негайно по вступу вложити значну суму до основного фонду. Акції „Спілки", хто знає ще, як будуть йти, а з самого заряду користи йому буде також небагато, та й ще не тяжко впутатися, чи кримінально, коли б „Спілка" збанкрутувала (се Герман уважав

неминучим), чи й матеріяльно. Герман зважив усе те живо й рішився ані не вступати в члени, ані не приймати заряду, щоб ні в чім не бути зв'язаним зі „Спілкою". А тільки зараз по її зав'язанню він зробив умову на доставу сирого воску для „Спілки". Умова була корисна. Сто тисяч сотнарів мав постачити Герман ще до листопада — перевіз і відбір приймала на себе „Спілка." До того часу, а найдалі до нового року мала уладитися нафтарня для чищення воску. По відобранню тих ста тисяч „Спілка" мала заключити з ним нову умову. Крім того, Герман обіцявся посередничити між „Спілкою" й іншими бориславськими підприємцями о доставу воску або й о закуп ям та закопів.

Уладивши все те, Герман погнав назад до Львова. Вістей про Ґотліба не було ніяких. Германові похолоділо коло серця. Яким лицем він стане перед жінкою? Що він скаже їй? Йому вже наперед чулися її страшні крики та прокляття. Він переждав ще тиждень — нічого не чувати. Тоді він рішився їхати домів, тим більше, що діла кликали його до Борислава. І їдучи до Дрогобича битою підгірською дорогою, він так само бився з гадками, переходячи від чуття ситого, самовдоволеного спокою до тихої радости фабриканта-ґешефтсмана на вид безмірної бідности та розпуки підгірського народа, на вид більшіючого числа „дешевих і покірних робітників". Але чим ближче він наближався до Дрогобича, тим частіше і грізніше перемигувала перед його уявою розлючена й заплакана жінка, тим густішою хмарою налягав на його душу неспокій.

Але яке ж було зачудування Германа, коли, приїхавши додому, застав свою жінку в такім незвичайнім для себе настрою, що й сам не знав, що з нею сталося. Замість сподіваних сліз та проклять і вибухів скаженого гніву, його стрінула якась злорадна насмішливість. Рифка, мов сорока в кістку, зазирала йому в лице, пильно добачувала всі зміни, всі нові борозди, які повиорювала на нім грижа і непевність. Правда, Рифка випитувала його про Ґотліба, ахала, коли Герман говорив, що мимо всяких трудів не міг його відпитати, але в усім тім виднілася радше її охота — подразнити мужа, ніж дізнатися справді щось від нього. А при тім же її лице, рум'яне, здорове й оживлене, її сірі очі, що палали якоюсь незакритою радістю, її живі рухи та жести і навіть хід її легкий та голос дзвінкий, усе те дуже не надавалося до смуткування та охання, все казало догадуватися, що час їх розлуки, так важкий для Германа, зовсім не був важким ані сумним для його жінки. Герман зразу стовпів, дивуючися.

— Гм,— сказав він до жінки, коли вони по обіді (Рифка їла обід разом з ним і їла багато і з великим апетитом, чого

Герман давно не видав) засіли поруч на м'якій софі і Рифка, на силу кривлячи лице, ще раз почала розпитувати його про Ґотліба,—гм, сказав Герман,— а ти, як бачу, за той час ані ду-ду собі. Та й весела стала, мов доньку замуж віддала!

— Я? Господи боже! Я очі свої проплакала, ну, але тепер, як ти приїхав, по такім часі...

— Так то воно, так,— говорив недовірчиво Герман,— але мені щось не здається, щоби то для мене така радість та й така нагла зміна. Ану, скажи правду, що тому за причина?

Він усміхався, глядячи їй у лице. Вона розсміялася також.

— Причина? Чи ти вдурів? Яка ж мала би бути причина?

— Ґотліб прибув?

— І, і, і, а тобі що? Ґотліб?.. Мій бідний Ґотліб!— І вона знову плаксиво скривила лице.— Коли він прибув, не така б я була!

— Ну, то що ж тобі такого? Радість світиться в твоїх очах, сліз ані сліду на лиці не знати. Говори, що хочеш, а в тім мусить щось бути.

— Іди, дурний, іди, так тобі здається!— І Рифка вдарила його вахлярем по плечі і, всміхнувшися, вийшла до своєї спальні і зачинила двері за собою. Герман сидів-сидів, дивувався, догадувався, а вкінці, плюнувши, пробуркотів: „Що то бабська манерія!" Далі встав, походив трохи по світлиці і взявся до своїх бориславських діл.

І Рифка, скоро до спальні, також пройшлася кілька разів там і назад, отворила вікно і віддихнула глибоко, мов по тяжкій утомі. Її серце билося живо, на лице виступив ще живіший рум'янець, коли з-під корсета витягла невеличкий, недбало ложений і запечатаний лист. Саме нині, перед Германовим приїздом, вона одержала його через післанця — малого коминярчука, що приходив буцім то питатися, чи не треба вимітати комини, і неспостережно всунув їй у руку зачорнений сажею лист. Вона ще й досі не мала часу прочитати його, але одне те, що лист був від Ґотліба,— коминярчук був його звичайним післанцем,— радувало її, а нетерплячка довідатися, що пише Ґотліб, так і підкидувала нею, коли сиділа й розмовляла з Германом.

— Фу, добре, що я розв'язалася з ним! А біда моя, що нічого не скрию на лиці, така натура погана. Зараз старий біс догадався. Але чекай, чорта з'їш, поки від мене правди дізнаєшся!.. — Вона сіла опісля на софу, отворила лист і почала читати, звільна силабізуючи[1] грубі, недбало намазані букви.

Від виїзду Германа до Львова справді нове життя зачалося для Рифки. Несподіваний поворіт сина та й ще в такім

[1] Силабізуючи — по складах вимовляючи.

незвичайнім способі поділав на неї, як набій електричної батерії. Мов безумна з радости, вона по відході Ґотліба бігала по покоях, без думки і без цілі переставляла крісла та столи, цілувала Ґотлібів портрет, мальований у його шкільних часах, і ледве-ледве втихомирилася. Але хоч і вспокоїлася на вид, то все таки в її нутрі кипіло та клекотіло, кров плила живіше, її розбуджена фантазія блудила та носилася летом ластівки, стараючися розгадати, де то тепер її син, що робить, коли і як побачиться з ним. Ожиданка день поза день держала її в напруженню. Вона турбувалася, відки добути для Ґотліба грошей, радувалася, коли він часом у своїм вуглярськім уборі прибігав до неї, розпитувала його, як він жие, і що діє, — але Ґотліб такі питання збував усе двома-трьома словами, загрожуючи за те матір, щоб мовчала про нього перед батьком і перед усіми та щоб старалась для нього про гроші. І в тім ненастаннім напруженню та роздразненню найшла Рифка те, чого не ставало їй досі, — найшла заняття, найшла невичерпаний предмет до праці думок — і ожила, похорошіла.

Частенько Ґотліб, замість щоб прийти самому, присилав листи. Ті листи, хоч короткі і нескладні, були новим предметом заняття і роздумування для Рифки. Вони тим були цінші для неї, бо слово написане осталося на папері, було раз-у-раз мов живе перед нею, вона могла читати й перечитувати Ґотлібові листи тисячу разів і все находила в них, чим любуватися. Ті листи вона відбирала і читала з такою дрожжю, з таким зворушенням, як молоді дівчата відбирають і читають любовні листи. Потреба любови і сильних зворушень, невдоволена в молодих літах, а розвита аж до нервової гарячки пізнішим життям у достатку, а без діла, виливалася тепер, мов довго здержуваний потік, котрий вкінці здужав розірвати греблю.

— Що то він тепер пише, голубчик мій? — шептала Рифка, отворивши лист і напуваючися ще перед читанням розкішною ожиданкою. І опісля зачала півголосом читати, зупиняючися, та з трудністю розбираючи слова:

„Мамцю! Грошей маю ще досить, треба мені буде аж на другий тиждень. Але не про те хотів би я нині вам написати. Чув я, що тато мають приїхати. Пам'ятайте, не виговоріться, бо я готов наробити великої біди. Але й не про те хотів би я вам нині написати. Розповім вам щось цікавого. Часу тепер маю досить, ходжу собі куди хочу, вулицями, полями. Знаєте, оноді побачив я на проході дівчину, відколи жию, не видав такої. І ще не знаю, чия вона. Куди йшла, я слідком за нею, я тремтів цілий, як у гарячці. І нараз на скруті щезла,— кілька домів великих та пишних обіч, не знаю, в котрий увійшла.

І від того часу сам не знаю, що зі мною сталося. Ходжу, мов сам не свій, все вона мені привиджується, і в сні і на яві. Я вже рішився, скоро її другий раз побачу, приступити просто до неї і питати її, чия вона, але досі ще не вдалося мені бачити її другий раз. Все ходжу тою вулицею, на котрій мені щезла з виду, гляджу у всі вікна, але дарма,—не показується. Коби я хоч знав, у котрім домі вона живе, то питав би сторожа або кого. Але я не попущуся, мушу вивідатися, хто вона, бо від першого разу, коли я її побачив, почув я, що без неї жити не можу. Так, мамцю, вона мусить бути моя, нехай вона собі буде, хто хоче! Скоро що дізнаюся, зараз напишу вам".

Яке враження зробив той лист на Рифку, сього ні словом сказати, ні пером списати. Вона ціла задрижала, мов від пропасниці. Перший раз у життю вона держала лист, справді дотикаючий чуття, любови, і хоч у грубій формі, все таки ясно висказуючий любов глибоку і живу, трохи, може, надто неплатонічну, грубу, але зате сильну і сліпу, а така любов найбільше мусіла подобатися Рифці, мало образованій, нервовій і кровистій, Рифці, котра в своїм життю ніякої любови не зазнала. Як рада б вона була тепер бачити свого Готліба, міцно-міцно притиснути його до серця, слідити за кожним його кроком, жити його думками, палати його чуттям. Адже він любить! І з нею першою поділився тайною свого серця! І відколи вона знала те, вона два рази сильніше полюбила Готліба, іменно за те, що він любить. Правда, коли б тут коло неї була і жила та дівчина, котру він любив, коли б та дівчина і зі свого боку любила його, Рифка непремінно зненавиділа б її, отруїла б її життя—за її любов!..

Минав день за днем гарячкової ожиданки. Рифка з превеликим трудом удержувалася, щоби не зрадити перед Германом пекучої тайни. На її щастя по трьох днях Герман виїхав до Борислава, де мав побути пару днів. Оставшися сама дома, Рифка почула в домі якусь тісноту, якусь душність,— її кров гарячим окропом бурлила в жилах. Вона вийшла з покою. Стояв жаркий літній день. Просторий сад за домом так і манив до себе розкішним холодом, темною зеленню, живим запахом та легесеньким, таємничим шепотом листя. Вона мимоволі пішла туди. Садівники якраз обривали вишні та великі, вчасно достигші веприни. Два хлопаки з кошичками в руках стояли на тонких вишневих гілках, одною рукою придержуючися за щаблі, а другою зриваючи спілі вишні. А старий садівник у більший кіш збирав веприни, причякнувши перед розлогим вепринником і підіймаючи гілку за гілкою. Хлопці на дереві сміялися, жартували та перемовлялися, а старий мурликав стиха якусь пісню. Коли побачив паню,

підійшов до неї з уклоном, пожалувався, що вишні сього року зродили слабо, зате веприни гарні і дуже добре платяться. Він вибрав кілька пригорщів самих достиглих веприн, великих, як терносливи, і просив Рифку перекусити. Вона взяла їх у хусточку. За той час позлазили хлопці з вишні з повними кошиками. Спілі, повні ягоди блищали на сонці, мов яке дороге каміння, крізь їх тоненьку прозірчасту шкірку сонце прокрадалося в їх нутро, мінилося і переливалося в червонавім, виннім плині, немов вишні були налиті кров'ю. Хлопці нарвали також темнозеленого вишневого листя, вистелили ним дно невеличкого прикадка й обережливо почали в нього складати вишні. Рифка стояла і гляділа, втягаючи в себе всіми порами тіла милий холод, розкішну вогкість та свіжість саду й упоюючий запах свіжо нарваних вишень. Їй було любо і приємно як ніколи. Вона мовчала.

Коли втім тихесенько, немов украдком, рипнула фіртка, що вела з подвір'я до саду. Рифка озирнулася. Малий обмурзаний коминярчук стояв у фіртці; поглядом звав її до себе. Вона полетіла радше, ніж пішла.

— Пані, тут для вас листок! — шепнув коминярчук. Рифка з більшою, ніж звичайно, дрожжю прийняла пом'ятий, незапечатаний листок. Коминярчук пустився було бігти геть.

— Постій, постій,—сказала Рифка, а коли той завернувся, висипала йому в шапку одержані від садівника веприни. Коминярчук, урадуваний, побіг, кусаючи та висисаючи веприни, а Рифка пішла до своєї спальні, дрожачи всім тілом, з голосно б'ючим серцем, замкнулася, сіла на софці, відідхнула глибоко, щоб успокоїтися, і зачала читати:

„Я видів її! Господи, що за краса, що за лице, що за очі! Мене тягло до неї, я не міг опертися. Їхала в бричці кудись на Задвірне передмістя, я стрінувся з нею несподівано. І я відразу мов одурів, так, одурів. Я кинувся перед коні — пощо, нащо — і сам не знаю. Я, бачиться, хотів зупинити бричку, щоб розпитати її, хто вона. Але коні перепудилися мене і шарпнули вбік. Вона скрикнула, погляділа на мене й поблідла. А я, учепившися за васаг брички, волікся по дорозі по камінню. Я не чув болю в ногах, а тільки дивився на неї. „Я люблю тебе! Хто ти?" — сказав я їй. Але втім обернувся візник і вдарив мене пужівном по голові так сильно, що я з болю пустив бричку і упав серед дороги. Бричка поторохтіла далі. Вона знов скрикнула, озирнулася, — більше не тямлю. Я, правда, схопився ще на ноги, щоб бігти за нею, але забіг тільки два кроки і знов упав. Мої ноги порозбивалися о каміння, з них текла кров, голова боліла й напухла,—я трохи не зомлів. Надійшла баба, дала мені води, перев'язала ноги, і я поволікся до хати. Лежу і пишу до тебе. Зладь на завтра і пере-

дай коминярчуком трохи грошей, десять ринських,— чуєш? Тепер коло мене чужі люди ходять, могли б доміркуватися„...

Рифка, не дочитавши до кінця, впала зомліла на софку.

VII

Було то вечором. Матій і Бенедьо повертали з роботи і сиділи мовчки в хаті при млявім світлі невеличкого каганця, в котрім горів, шкварчав і порскав нечищений бориславський віск. Бенедьо вдивлявся в плян, розпростертий перед ним, а Матій, сидячи на своїм малім стільчику, латав свої ходаки. Матій від того вечора, коли Мортко сказав йому, що „їх справа скінчена", був мовчазливий, мов прибитий. Бенедьо, хоч і не знав докладно, що се за справа, все таки дуже жалів Матія і рад був допомогти йому, але, з другого боку, не смів зачіпати його, щоби не розворушувати в нім наболілого.

Скрипнули двері, і до хати війшов Андрусь Басараб.

— Дай, боже, час добрий,— сказав він.

— Дай, боже, здоров'я!— відповів Матій, не підводячися з місця і витягаючи дратву.

Андрусь сів на лаві під вікном і мовчав, роззираючися по хаті. Очевидно, він не знав, від чого би то зачати бесіду. Далі звернувся до Бенедя.

— А що в тебе, побратиме, чувати?

— От, увійде,— відповів Бенедьо.

— Щаститься тобі якось в нашім Бориславі,— сказав трохи гризько Андрусь.— Чув я, чув. Та ти тепер великі гроші береш денно при своїй фабриці!

— По три ринські денно. Не надто то багато як на майстра, але як на бідного помічника, то певно, що досить. Треба буде дещо післати мамі, а решту... ну, та вже про решту поговоримо пізніше, як усі зійдемося. Я думав дещо трохи над нашою долею...

— Ну, і що ж ви видумали?— спитав Андрусь.

— Будемо говорити про те на зборі. Але от тепер стараймося деяк потішити побратима Матія, адіть, який ходить! Я вже й сам хотів дещо балакати, але що, бачите замало ще його знаю...

— Та я власне для того прийшов,— сказав Андрусь.— Побратиме Матію, пора би тобі розказати нам, що в тебе за справа була з Мортком і чому вона тебе так обходить?

— Е, та що вам розповідати?— знехотя відказав Матій.— Що говорити, коли справа скінчена? Тепер дарма говорити, не повернеш!

— Та хто знає, хто знає, чи скінчена,— сказав Бенедьо.— Розповіджте лишень, все три голови потрафлять більше дещо

вигадати, ніж одна. Може найдеться ще яка рада. А якби вже і справді все пропало, то бодай вам буде легше, коли з нами поділитеся своєю грижею.

— Ая[1], ая, і я так кажу,— потвердив Андрусь.— Все то сам один чоловік дурень напроти громади.

— Ой, так так, побратиме Андрусю,— відповів сумовито Матій, відложив набік скінчену роботу й закурив люльку,— може то й зле, що чоловік дурень: прив'яжеться до другого, а опісля гризися вже не йно самим собою, але й другим і третім! Та й ще, правду тобі скажу, за другим чоловік дужче гризеться, ніж за собою. Таке й моє. Нехай і так, розкажу вам, яка зі мною історія була й яка в мене справа з Мортком.

„Буде вже тому щось з чотирнадцять літ. Саме п'ять літ по моїм приході до того заклятого Бориславa. Ще тоді тут не так було. Ями йнощо починалися, все ще якось подобало на село, хоч і тоді вже зайдів назлазилося було сюди, як хробів до стерва. То тоді тобі, небоже, тут пекло було, аж сумно погадати. Зайди крутилися та гомоніли коло кожної хати, лестилися, як ті пси, коло кожного господаря, на силу тягли до коршмів, або й таки хатах поїли людей, видурюючи по кусникові ґрунту під закопи. Що я тоді навидівся, аж серце боліло! А скоро собачі діти обдурили чоловіка, виссали з нього все, що можна було виссати, тоді гей же на нього! Тоді він і пияк, і лайдак, і псяпара, тоді його і з коршми витручують, і з власної хати виганяють. Страшно збиткувалися над людьми!

„От раз іду я рано на роботу, — дивлюся: повна вулиця людей, збилися в купу, гомонять щось, серед купи крик і плач, а збоку в невеличкій, соломою критій хаті зайди вже розґаздувалися, як у себе дома, вимітують із середини все: миски, горшки, полиці, скриню...

— Що такого? — питаю я.

— А що, — відповідає один чоловік, — довели нехристи бідного Максима до посліднього. Статний був ґазда, ніщо й казати, а людяний, чемний...

— Ну, та й що з ним сталося?

— А не видиш, — каже чоловік, — видурили в нього ґрунт, худоба розтратилася, а нині ось прийшли та й з хати його вивергли, кажуть, що то їх, що вони собі купили. Той у крик, зайди не питають. Той пірвався до бійки, а їх злетілося в одній хвилі, як тих гайворонів, та й давай бити бідного Максима! Зробився крик, зачали збігатися й наші люди і ледве вирвали Максима з ворожих рук. А той обкервавлений, аж страшний, та й кричить: „Люди добрі, ви видите, що тут

[1] Ая — атож, авжеж.

діється! Чого стоїте? Ви гадаєте, що то лиш зі мною так сталось? І з вами буде так само! Ходіть, беріть, що хто має, в руки, — сокири, ціпи, коси, беріть і виженіть те паршивство з села. Вони вас розточать живих, так, як мене розточили!" Люди видивилися на нього, стоять, гомонять... А тут один зайда — он той, що он визирав з вікна, — пірвав камінь та й луп Максима в голову. Той на місці перевернувся, лиш захарчав: „Люди добрі, не дайте моїй дитині загибати! Я вмираю!"

„Я не дослухав того оповідання, а почав протискатися до середини здвигу. Серед вулиці лежав чоловік, може до сорока літ, у подертій сорочці, окривавлений, посинілий. З голови ще капала кров. Коло нього припадала і лебеділа мала дівчинка. Мене аж морозом обхопило, коли позирнув на те, — а люди обступили довкола, стоять стіною та гомонять, але й з місця не рушаються. А Максимову хату обступили зайди, аж зачорнілося довкола, вайкіт та гаркіт такий, що й слова власного не чути.

„Я стою, як остовпілий, дивлюся сюди-туди, не знаю, що діяти. Аж тут виджу, з вікна виставився той самий, що забив Максима, вже геть-геть, видко, осмілився і кричить, поганець:

— Так йому треба, пиякові одному! Так йому треба! А ви чого тут поставали, свині! Марш додому один з другим!

„У мені кров закипіла.

— Люди, — заревів я не своїм голосом, — чи ви постовпіли, чи поцапіли? Та не видите, що чоловіка забили перед вашими очима і ще сміються? А ви стоїте, та й ніщо? А грім же би вас божий побив! Бий злодіїв!

— Бий! — заревіло в тій хвилі з усіх боків, аж земля здилькотіла. — Бий злодіїв, п'явок!

„То так, якби іскра в солому впала. В одній хвилі ввесь мир став, як не той. Я ще й не озирнувся, а тут уже ціла хмара каміння посипалася на зайдів. Лиш тільки ще я видів, що той, що забив Максима, як стримів у вікні, так в одній хвилі підскочив, хопився за голову руками, скрутився, спищав та й бовть на землю. Більше я не видів, не чув нічого. Крик, ґвалт піднявся такий, як на судний день. Люди ревіли без пам'яті, тислися наперед, рвали, що кому впало під руки: кілля з плотів, хворост, жердки, поліна, каміння — і валили на зайдів. Зчинився такий писк та вайкіт, немов ціла бориславська кітловина западається під землю. Частина зайдів пирсла, мов порох. Але кількох заперлося в Максимовій хаті. Крізь вікно видко було, що в них у руках сокири, мотики, вили, похапали, що могли. Але видячи, що мир обступає хату довкола, мов ревуча повінь, вони перестали кричати, ніби закаменіли зі

страху. Народ попер до дверей, до вікон, до стін. Затріщали дошки, делиння, задзеленькотіли вікна, — грюкання, ґвалт, писк, а нараз страшенний грохіт, хмара пороху... Люди по кусневі розірвали стіни, зруб і повала грохнули, порохи вкрили все те страшне позорище...

„Але в мене за той час що іншого було на гадці. Видячи, як народ, мов звір пре на зайдів, я хопив малу дівчину, Максимову сироту, на руки, і нирци-нирци почав продиратися крізь здвиг. Ледве вирвався з товпи в тій хвилі, коли там бевхнула хата. Я погнав загородами, півперечною стежкою додому, бо боявся, щоби де розлютовані зайди не перехопили мене на дорозі. Допавши хати, я запер двері і положив зомлілу дитину на тапчан, — зачав відтирати. Але довго не міг я її добудитися, вже я гадав, що, може, і її заголомшив який камінь. Але бог дав, прийшла до себе, і я так тим утішився, немов би то моя власна дитина ожила передомною".

Матій замовк на хвилю. Люлька погасла в його зубах, і на лице, оживлене й палаюче під час оповідання, почала звільна набігати давня, сумовита й безнадійна хмара. По хвилі він почав говорити далі:

„За сим та тим та за клопотами коло дитини я й зовсім забув про бійку, і аж пізніше дізнався, що вона скінчилася на нічім. Розваливши Максимову хату, люди немов сами себе злякалися й розлетілися кожне в свій бік. Зайди, також переполошені, не показувалися зі своїх нор, — аж десь над вечором деякі сміліші повилазили, почали роззиратися... До Максимової хати, а там щось пищить. Розривають звалища, видять: три зайди неживі, а п'ять покалічених. Пропало. З'їздила, правда, комісія, позабирали були кількох до арешту, от так на здогадь, та й повипускали швидко на волю.

„А Марта лишилася в мене. Чесні бориславці мали, видко, багато свого діла і не втручалися до бідної сироти. Лиш часом деякі жінки приносили їй се та те їсти, випрали рубатку[1], облатали, та й тільки всього. Їй було тоді дванадцять літ. Не аби ладна[2] абощо, — але розумна була дитина, а щира така, як своя душа. Зразу плакала за вітцем, ну, але згодом сама видить, що робити? Привикла. І так вам прив'язалася до мене, як до рідного вітця. А я також, нема що казати, пантрував її, як ока в голові, така мені стала дорога та люба. Другі ріпники не раз бувало сміються з мене, питають, коли буде весілля, або, може, христини вперед будуть, але я на те байдуже. Говоріть собі, говоріть!

---

[1] Рубатка — порвана сорочка.
[2] Ладна — гарна.

„Росла та дівочка в мене, ховай боже, тихо та ладно. Хоч то я що, ріпник, давній пастух громадський, але, знаєте, зазнав чоловік лиха на своїм віку. А лихо — велика школа. То й гадаю собі: чень то хоч їй бог деяк ліпше пощастить. Шанував я її, ні роботи тяжкої, ні слова поганого... Шити навчилася, не знаю, де й коли, так ладно, що чудо. Усе, бувало, баби несуть до неї, ну, цілими днями сидить у хаті, робить. Та й що то, до всього вона, до всякої роботи. І побесідувати, і пожартувати, і порадити розумно до всього...

„Пізнався з нею один парубок, туй таки бориславський, також такий сирота нещасливий, як і вона. Ріпник, зарібник.— Іван Півторак звався,— та ти, Андрусю, знав його добре... Зачав ходити. Виджу я, що дівчина до нього липне, розпитую, розвідую про Івана, говорять: що ж, бідний, ну але хлопець чесний, робучий, розумний. Якось раз так при неділі прийшов він до нас, гадав, що Марта дома, а Марти не було, десь вийшла. Хоче він геть іти, а я кличу: „Що ж, постій, Іване, щось маю тобі казати". Став він, запалів трохи, далі сів на лаву.

— Ну, що там такого? Кажіть!—повідає.

„Я посидів трохи, мовчу й позираюся на нього. Не знає чоловік, як би то зачати, щоби нібито і просто з моста і щоби дечим не вразити хлопця.

— А як ти,— кажу,— Іване, гадаєш? Марта от наша, нічого дівчина?

— А вам що до того, як я гадаю?— відрізав він, а сам ще дужче паліє.

„Ов, гадаю я собі, з тобою треба гостро держатися, коли ти так ріжеш.

— Ну,— кажу,— багато мені до того не є, але виджу, що тоб щось до неї, га? А ти чень знаєш, що у неї вітця нема, а я тепер для неї і отець і опікун, і сват і брат. Розумієш? Як скоро я побачив би щось, знаєш, не теє... то вважай, що я за чоловік! Зі мною жарту нема.

„Іван аж затремтів на ту бесіду.

— А нехай же вас,— каже,— бог має! Десь також щось... грозити, а не знати, пощо й за що. А вам хто набрехав, що я щось злого гадаю? Не бійтеся, Матію,— каже опісля поважливо,— я хоч молодий, а знаю трохи, як що повинно бути. Ми нині з Мартою мали умовитися, як і що робити, а тоді вже й до вас, як до опікуна, вдатися по пораду і благословенство.

— Ну, вважай же мені!— промовив я, але сам почув, що щось мені так гей запаморочилося в голові і сльози бризнули з очей.. Ет, дурень чоловік, та й по всьому!

„Ну, нічого. Зробили ми умову, пібралися вони. В Івана по батькові якимсь чудом лишився оцей кусник ґрунту. Досить

того, що він таки тої весни виставив, уже то ніби ми обаось ту хату, та й тут і обоє зачали жити. Правда, господарства тут ніякого не можна було заводити на тій голотечі, але Марта зразу заробляла по-давньому, то шиттям, то прядениям, а далі, як того почало не ставати, то мусіла й вона, бідна, йти на роботу до воску. Що було діяти?.. Я відділився від них, жив осібно, а коли тільки що міг, то доносив їм, звичайне, чоловік уже привик, зжився...

„Аж от якось так у пару місяців здибає мене Йван та й каже:

— А знаєте, — каже, — Матію, яка в нас з Мартою рада стала? Я цікавий, що ви на те скажете?

— Ну, яка рада, — кажу. — Говори, яка?

— А така. Ми хочемо відтепер зачати дещо складати набік із зароблених грошей. Знаєте, літо йде, чень трохи ліпше будуть платити. То ми так урадили, що коби дещо трохи прискладати грошей, уже хоч би чоловік і тісніше за той час жив, гей той каже, хоч би ремінь на великопісну пряжку підтягнув, але чень би то можна було... А знаєте, в Тустановичах один там продав би кусень ґрунту з хатою, я вже говорив з ним. „Продам, — каже. — Треба дати 250 ринських". Ґрунт гарний, далося би виторгувати на 200. А я би свою псю буду з тим клаптиком землі продав, може би було хоч 50 ринських. Чи як ви гадаєте?

— Та що, — кажу я, — як так, то й так. Дай вам, боже, щастя! Певно, що не зле було би вам вирватися з тої проклятої ями.

— Ба, — каже Іван, — не на тім кінець. Мені здається, що нам двоїм до осени тяжко буде наскладати двіста ринських, на то треба би зо два роки. А якби троє, як гадаєте, може би борше?

„Я видивився на нього.

— Ну, — каже він, — що ж ви так дивитеся на мене? Тут проста річ: пристаньте й ви до нас. Перейдіть до нашої хати жити, не будете потребувати платити окремо комірне, та й їда нас менше винесе. Будемо робити разом, чень зложимо хоч що-то.

„Виджу я, що хлопець розумно говорить, а тут ще чоловіка й самого знесла охота видобутися з тої западні, а ще більше — їм допомогти, чим сила. Пристав я на ту раду.

„Зачали ми робити. Добре нам іде, тішимося, що ось-ось перейдемо жити на своє. Іван звивається так, як той пискір, сюди й туди, — рад би птахом вилетіти з Борислава. Робота того року була добра, у нас грошей призбиралося ладних; і на ґрунт стало би і ще дещо лишилося би на розгосподарювання. — „Господи! — говорить бувало Іван вечорами. — Коби то вже раз!" — Але не знати, чи бог не судив йому бідному діждатися виходу, чи лихі люди не дали!..

„Дурницю ми одну зробили. Робили ми разом і не брали грошей від хазяїна. — Нехай, кажемо, в нього лежать, у його касі безпечніше, ніж у нас за пазухою, а в книжці якраз записано на нас, то й сам чорт відтам не викусить. Так ми й зробили, — брали лиш часом по кілька шусток, щоби яко-тако продихати.

„Минуло так літо, ба й осінь, ба й зима, настали свята. По святах мали ми забиратися геть з Бориславa. В цвітну неділю пішов Іван до Тустанович, щоби довершити згоду, таки на другий день мав дати тому чоловікові завдаток, а як перейдемо вже до Тустанович, то мав дати йому решту грошей. Пішов мій Іван. Смеркається, нема Івана. Ну, нічого,— гадаємо собі, — може там де на могоричі абощо. Але Марта якась неспокійна ввесь день, ходить, нудить, сама не знає чого. Ніч минула, нема Івана. На роботу приходимо, він не приходить. Наставник Мортко питається мене, де він. Я йому розповів усе, а той ще крикнув:

— От, десь драбуга впився та й спить, а на роботу не йде!

„Гадкую я сюди й туди, де Іван був би? Вечором по роботі приходжу до хати, нема. Гадаю собі: піду по шинках, пошукаю, порозпитую. Заходжу до головного шинку,— там повно ріпників,— заздрів я між ними й Мортка, але котрі саме були знайомі ріпники, того не тямлю. Якісь чотири незнайомі, вже ніби п'яні, стоять серед хати і співають: один святовечірньої, другий страсти, третій підскоцької, а четвертий думки, ще й мене питаються, чи гарно пасує разом?

— Ідіть собі до чорта!— крикнув я на них.— Там будете акурат пасувати!

„Вони до мене. Вчепилися, той за руку, той за полу, кличуть горілки. Спересердя ликнув я душком кватирку. Вони в регіт, другу кличуть. Ані, суди-боже, від них відпекатися. А тут бачу, що Мортко усе підморгує на них, мовляв: не випускайте з рук! Випив я другу кватирку. Зашуміло в голові, хата з людьми ходором заходила. Тямлю ще, що війшли якісь два знайомі ріпники, я з ними вітався і частувався, але скільки вже намучив свою дурну стару голову, а не можу пригадати собі й досі, хто то такий був.

— А що ж тобі то так доконечно треба знати?— перебив його оповідання Андрусь.

— Ах, чи доконечно! Мені так, дурному, здається, що я через те й справу програв!

— Що? Через те? А то яким світом?

— Ба, послухай лишень! Я аж тепер, по невчасі, як зачав пригадувати собі все до крихіточки, що й як тоді було, аж тепер нагадав собі, що були якісь два знайомі, лиш не знати котрі. Коби дізнатися, були би зараз свідки.

— Свідки! Нащо? До чого?

— Послухай лишень! П'ю я, в шинку гамір, а тут у ванкирі обіч хтось злупотів склянкою, мій Мортко тільки миг, побіг до ванкира. Чую, там говорять: Мортко потихо, а хтось другий голосно. Що за неволя! Якийсь знайомий голос, так, як Іванів! Знати, що п'яний, язиком путає, але голос його. Я пруднувся до дверей ванкира і нехотячи потрутив одного з них, що мене частували. Той гримнув собою до землі. Другі прискочили до мене.

— Гов, свату, гов!— ревуть.— Що бо ти людей тручаєш та розмітуєш? Га?

— Та я нехотячи!

— Еге, нехотячи!— рипить один.— Знаємо ми таких!

У тій хвилі отворилися двері ванкира і в дверях показався, присяг би й нині, що показався мій Іван, держачися за одвірок. За ним стояв Мортко і держав його за плечі. Я знов пруднувся до нього. Але в тій хвилі він щез, двері заперлися, а один ріпник пірвав мене за груди.

— Ану, я тебе, свату, нехотячи межи очі заїду,— крикнув він,— і як защідить мене межи очі, аж мені сто тисяч свічок в очах заярілося і все в голові перемішалося. Тямлю ще тільки, що одному вчепився я у волосся і що другі обскочили мене, мов кати, і збили під ноги. Очевидна річ, що вони були підмовлені, бо я їх ані не знав, не видав, ані не зробив їм нічого. Що сталося далі зі мною, де дівся Іван, де ділися ті два знайомі ріпники, не тямлю нічого. Все затьмилося в моїй голові.

„Я прокинувся в хаті, на постелі. Марта коло мене сидить і плаче.

— А що, де Йван?— се було моє перше питання.

— Нема.

— Але чень же був дома?

— Не був.

„Дивлюся я, вона така змарніла, стурбована, що тільки снасть її. Що за нещастя?

— Алеж я,— кажу,— вчора вечір видів його.

„Вона всміхнулася крізь сльози й похитала головою.

— Ні,— каже,— вивчора вечір ніяк не могли його видіти. Ви вчора вечір лежали ось тут без пам'яті.

— А що ж, то нині не вівторок?— спитав я.

— Ні, нині вже п'ятниця. Ви від понеділка ночі лежите ось тут, як мертвий, у гарячці та манколії[1].

— А Івана не було відтоді?

— Не було. Вже куди я не ходила, кого не розпитувала, ніхто не знає, де він і що з ним.

[1] Манколія — маячення під час гарячки.

— Алеж я його в понеділок видів у шинку.

„Марта нічого на те, тільки здвигнула плечима і заплакала. Певно, бідна подумала собі, що се мені так з перепою привиділося.

— Алеж, щоби я так світ божий видів, як його я видів достоту своїми очима!

— Ба, та бо якби він був тоді в Бориславі, то був би прийшов додому,— сказала Марта.

— От тож то й мені дивно. А в Тустановичах був, не знаєш?

— Був. Я тут розпитувала тустанівських парубків. Був, кажуть, згодив поле з хатою і вечором забавився на могоричі геть позапівніч. Там таки й ночував, а в понеділок пішов перед полуднем, щоби в Бориславі взяти від хазяїна гроші. Тільки всього я могла дізнатися.

„Мені немов би клин у голову вбив. Хоч який я був ослаблений і збитий на всім тілі, треба було вставати, рушатися, розвідувати. Але що з того?..

— А як,— питаю Марти,— не знаєш, чи дав завдаток на ґрунту Тустановичах?

— Не знаю.

— Га, то треба піти до хазяїна, спитатися, чи відобрав він відтам гроші. І так нині виплата. Коли він узяв гроші, то може пішов з ними назад до Тустанович або до Дрогобича.

„Пішлими обоє до канцелярії Германа Ґольдкремера, ми в нього робили. Питаємося. Той до книжки... „Взяв ваш Іван Півторак гроші".— Коли?—„В понеділок вечором". От тобі й на! Поліз я до Тустанович, питаю: завдатку не дав, від понеділка не був, хоч обіцяв, що прийде найдалі у вівторок з полудня. Дивуються, що такого? Чи згода зірвана, чи що? Я розповідаю, що гроші від хазяїна взяті і що нема ні грошей, ні Івана. Ніхто ні про що не знає.

„Іду я до Дрогобича, питаю в деяких знайомих: ніхто не видав Івана. Пропав неборак. Ані сліду нема. Питаю Мортка, де він подівся з шинку і що там робив.—„Ні,— каже,— неправда тому, я й на очі не видав Івана. Ти,— каже,— п'яний був, серед бійки тобі рідна бабуня привиділася, а тобі здавалося, що то був Іван". Починаю розвідувати, хто тоді ще був у шинку, що то за якісь були, що мене били, ага, немов чорт злизав усякий слід! На тім і стало.

„Ну, вже вам того не треба й казати, який у нас великдень був. Що там бідна Марта наплакалася, господи! Вся надія пропала. Минув місяць, другий, про Івана ані вістки, ані чутки. Далі чуємо, декотрі ріпники посмішковуються, жартують: „Розумний хлопець, той Півторак: гроші забрав, бабу лишив, а сам в світ-заочі!" Зразу говорили то на жарт, а далі декотрі почали й напевне говорити. Знов я розпитую: хто чув?

хто видів? Не знати. Той каже: Микола видів; Микола каже: Проць мені казав; Проць каже: Семен відкись чув; Семен не пригадує собі, відки чув, але здається йому, що від Мортка-наставника. А Мортко всьому перечить і кожному в очі плює.

„Аж десь по двох роках, он торік весною, видобуто з одної старої ями кості. Пізнали ми по перстені на пальці та по ремені, що то був Іван. Ремінь був порожній, очевидно ножем розрізаний. Застрягла мені тоді в голову гадка, і досі мене не помітує. Погана гадка, дуже грішна, коли несправедлива. Зуваживши все, я сказав сам собі: то ніхто, як тільки один Мортко, наперед підпоїв Івана, підмовив якихось, щоби мене довели до безпам'яті й набили, а опісля обрабував його бідного і вкинув в яму. Почав я знов розпитувати сюди й туди, а як щось за два дні з'їхала комісія обзирати кості, пішов я і почав казати все, як на сповіді. Пани слухали-слухали, записали все в протокол, кликали сього й того: Мортка, Іваниху, шинкаря, знов списували протоколи, а далі взяли та й арештували — мене. Я не знав, що зі мною хотять робити, пощо мене тягнуть до Дрогобича, але гадаю собі: що ж, може так і треба. Тішуся, дурний, своєю бідою. Потримали мене щось із місяць, прикликали щось два рази на протокол, а далі випустили. Вертаю я сюди: що чувати? Нічого. Кликали ще раз Мортка, Іваниху, тустанівських щось троє. Кажуть, що віддали все до Самбора, до вищого суду. Ну, і вже той суд тягнеться більше року, а ще йому кінця нема. Що я за той час натовк собою по всяких панах! У Самборі був щось два рази, а в Дрогобичі скільки!.. Адвокатові щось зо п'ятнадцять ринських дав. „Та що,— каже,— небоже, можлива то річ, що той злодій Мортко спрятав Івана, а гроші сам узяв. Але в суді треба доказати докладно, а всього того, що ти тут кажеш, іще не досить. Ну, але,— каже,— треба трібувати. Як там який розумний суддя возьме ту справу в руки, то, може, ще дечого більше дошукається, ніж ти знаєш. Ну, видко, не дошукався! Якийсь той самбірський суддя видався мені такий непотрібний та непорадний, що а! Питає щось п'яте через десяте, видко, що не знає, з якого кінця до того взятися, а втім, хто його там знає, може й уміє, та не хоче!..

„А тут у Бориславі притихло все, мов горшком прикрив. Мортко зразу, очевидно, був страшно перепуджений, ходив блідий, як смерть, а до мене й не турався. Аж опісля вже осмілився, почав сміятися й доїдати мені так, що я далі мусів покинути Ґольдкремерові ями й перенестися от тут до Гаммершляґа. Хоч то, розуміється, оба вовчі горла!.. Та й так Мортко й вийшов чисто. За ним, бачите, стоїть і Ґольдкремер сам, а то багач несосвітенний, де бідному ріпникові супроти нього право найти!.. А ми що! Іваниха бідна з дитиною на

службі, а я тут товчуся по тім пеклі і вже, видко, і довіку з нього не вирвуся. Та й не того мені жаль! Що там я! Але те мене коле, що от — погиб чоловік, пропав ні за цапову душу, і тому злодієві ніщо, ходить собі і сміється! То мене гризе, що для бідного робітника нема правди на світі!"

Матій замовк і, важко зідхнувши, похилив голову. Андрусь і Бенедьо також мовчали, придавлені тим простим, а так безмірно важким оповіданням.

— А знаєш ти, побратиме Матію, що я тобі скажу? — сказав перегодя Андрусь якимсь, немов гнівним, зворушеним голосом.

— Та що такого?

— Що ти дурень великий, от що!

Матій і Бенедьо видивилися на нього.

— Чому ж ти сього досі мені не говорив?

— Чому не говорив? — повторив неохітно Матій. — А пощо було говорити?

— Тьфу, до сто чортів на такий розум! — розгнівався Андрусь. —Провадить процес зі зайдою, процес той, якби був виграний, міг би подати велику заохоту для бідних ріпників, міг би їм показати, що не можна робучого чоловіка безкарно кривдити, до виграння того процесу потребує свідків, а він мовчить тихо, не голоситься, а тільки тишком, собі в куті в кулак трубить, ну, скажи мені, добрий се розум?...

Матій задумався і засумував.

— Гай, гай, двох свідків! — сказав він. — Я ж тобі, Андрусю, кажу, що аж тепер нагадав собі за тих двох свідків, аж тепер по невчасі. Бо раз, хто тепер винайде тих свідків?

— Я винайду! — перервав гнівно Андрусь.

— Ти? — скрикнули Матій і Бенедьо.

— Так, я! Бо я ж то сам із старим Стасюрою бачив тебе тоді в шинку.

— Ти? І Стасюра? То ви були? — скрикнув Матій.

— Так, ми були.

— І бачили Івана?

— Якже ж би не бачити, бачили.

— І п'яного?

— П'яного.

— З Мортком?

— З Мортком. Як зачалася з тобою бійка, ми оба кинулися було тебе боронити, але старого Стасюру один гримнув так, що той умлів. Ніколи мені було тебе боронити, я взяв старого й заніс до ванкира, де був Мортко з Іваном. Відтер я старого, а за той час Мортко все коло Івана танцював, усе підсував йому то горілки, то пива, заговорював його, щоби не балакав

НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
ЛЬВІВ

зі мною, а далі потяг його кудись з собою. Відтоді вже я не бачив Івана. А коли ми оба зі Стасюрою вийшли до шинку, ти лежав уже закривавлений, без пам'яті на помості. Я не міг помагати нести тебе додому, а тільки просив якихось двох ріпників, розповів їм, де жиєш, а сам попровадив Стасюру до його хати. Оце все, що я знаю. Але чи міг же я сам духом божим знати, що се може бути важне для твоєї справи?

— Господи боже, — аж скрикнув Матій, — так се ж значить, що тепер можна би виграти процес.

— Хто знає, — відповів Андрусь, — але все таки надія більша. От що було би добре, винайти тих, що тоді билися з тобою! Ти, кажеш, видів, що Мортко їх підохочував?

— На се присягнути можу!

— От була би і запинка. Зараз би можна потягнути їх на слова, чи Мортко підмовляв їх. А як підмовляв, то значиться в якій цілі?

Лице Матія при тих виводах чимраз більше прояснювалося. Втім нова думка знов засмутила його.

— Е, але як же ж їх віднайти, тих, що тоді почали зі мною бійку? Я їх зовсім не знаю і не міг опісля ніколи пізнати.

— І я їх не знаю, та й не звертав на них тоді уваги. Але може, Стасюра? Мені здається, що з одним він щось говорив тоді.

— Господи боже! Знов було би вогниво більше! Знов ближче до доказу. Та й ще хто знає, що визнали би ті ріпники! Ходім, Андрусю, ходім до Стасюри!

Швидко зібрався й обувся Матій, живо повертався під впливом нового проблиску надії, немов разом десять літ скотилося з його плечей. Так глибоко в серці того старого, горем з давніх літ битого чоловіка, вкорінена була любов до єдиного близького йому чоловіка, так гаряче бажав він, щоби правда про його таємну погибель вийшла на денне світло!

Бенедьо сам остався в хаті по виході обох побратимів. Він сидів і думав. Не процес займав його в цілім тім ділі, — хоч, розуміється, і процесові він бажав доброго виходу. Його найбільше занимало оповідання Матія про бійку людей з зайдами і про крик небіжчика Максима: „Виженіть кровопийців з Бориславa!“ А що, — думалося йому, — чи й справді се було б добре, якби вигнати кровопийців? Поперед усього: куди їх вигнати? Підуть на другі села, там почнеться те саме, що тут діється. А подруге: самі не підуть, а що тут надерли грошей, заберуть з собою і в других місцях повернуть на те саме, на що тут повертали. Ні, се не врятує робучих людей!

Пізненько вночі вернув Матій додому. Він був дуже змінений проти попереднього: веселий, говіркий. Їх надії на Стасюру оправдалися. Одного з тих, що завели були в шинку

бійку з Матієм, Стасюра справді знав, інші були з того самого села, що й той один, але всі вони вже від трьох літ не робили в Бориславі і сиділи на господарстві. Андрусь Басараб і Стасюра готові були свідчити в суді. Тож і рішився Матій завтра таки йти до Дрогобича до адвоката і зарадитися його, як і що діяти.

— Ну, тепер не уйде чень той злодюга Мортко!—приговорював Матій.—Тепер ми його за руки й за ноги такими доказами обкрутимо, що й сам не отямиться! Хоч то ніби панбіг не каже бажати другому лиха, але такому злодієви, бачу, не гріх бажати не то лиха, а й усякого безголов'я.

З таким побожним бажанням Матій і заснув.

VIII

Звільна, важкою ходою повзли одностайні робучі дні в Бориславі. Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці, витичував пляни будинків, заправляв робітниками, наглядав за вчасним довозом цегли, каміння, вапна і всього потрібного,— а при всім тім обходився з робітниками так по-братерськи, так щиро та приязно, немов хотів на кожнім кроці показати їм, що він їм рівний, їх брат і такий же бідний робітник, як усі вони, немов хотів перепрошувати їх за те, що оце не по своїй волі став над ними наставником. А вечорами, по роботі, він не раз до пізньої ночі ходив у важкій задумі по болотистих вулицях Борислава, заглядав до брудних шинків, до тісних хат та комірок, де жили робітники, заходив у бесіду зі старими й малими і розпитував їх про їх життя й бідування. Тяжко ставало йому, коли слухав їх оповістей, коли дивився зблизька на нужду і погань їх життя, але ще тяжче ставало йому, коли бачив, що коштом тої нужди й погані збагачені визискувачі гордо їздять у пишних повозах, строяться[1] в дорогі шати і бризкають болотом на темну, похилену товпу.

Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче й тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з містечок день-у-день сотні людей плили-напливали до Борислава, як бджоли до улія.

Роботи! роботи! Якоїнебудь роботи! Хоч би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинути!— се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю наче заперло на залізні ключі, вся надія

[1] Строїтися — одягатися.

мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гибла за недостачею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків то якраз і не було тоді ніяких у нашім Підгір'ю — крім Бориславa. От і поперлися туди бідні люди з усіх сторін, хапаючися за послідне, так, як той потопаючий хапається за стебелинку. Небо і землю наче заперло на залізні ключі, а бідні люди думали, що бориславські багатії будуть милостивіші від сього і отворять їм брами своїх багатств!..

А бориславські багачі тільки того й бажали! Вони віддавна потішалися надією, що аж порядний голод причиниться до великого зросту їх „ґешефтів". І ось вони не помилилися! Дешеві й покірні робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну,— і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, до Борислава довозили його дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з деяким грошем за пазухою приходилося мліти голодом. Авжеж певно те, що новоприходячим поліпшення було дуже мале, а тим, що жили раз-у-раз в Бориславі, погіршало дуже значно. Щотижня власники вривали їм плату, а супротивних зацитькували згірдними, насмішливими словами: „Не хочеш стільки брати, то йди собі та здихай з голоду, тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!"

Оце все передумував Бенедьо не раз і не два рази на своїх проходах по Бориславі.— А що,— думалося йому,— якби всі ті тисячі людей та змовилися разом: не будемо робити, поки нам плату не побільшать? Адже чей власники не витерпіли би довго: у кого контракти на певний час, у кого векселі, що не будуть сплачені без продажі нафти й воску,— мусіли би податися! Його думка, роздразнена всіми безконечними образами бориславської нужди, ціпко вхопилася за сю стебелину і не попускалася її. Але чим докладніше він розбирав сей спосіб рятунку, тим більше трудностей, ба й непоборних перепон він добачував у нім. Як довести до такої змови і єдности всю ту величезну громаду, в котрій кожний дбає тільки про себе, журиться тільки тим, як би не вмерти з голоду? А хоч би се й удалося, то знов певна річ і те, що багачі відразу не подадуться, що треба би не тільки грозити, але й сповнити грізьбу, покинути всяку роботу. А чи тоді багачі не спровадять собі з других сіл інших робітників і таким способом не знівечать цілий труд? А хоч би й удалося не допустити до того, то з чого ж будуть жити ті тисячі безхлібних та незарібних людей тут у Бориславі за час безроботиці? Ні, нікуди нема виходу! Нівідки не сходить зоря рятунку!— І Бенедьо, доходячи до таких безнадійних виводів, стискав

п'ястуки, притискав їх до чола і бігав вулицями, мов несамовитий.

При всім тім він нетерпеливо ждав найближчих сходин побратимства, надіючися при тій спосібності дійти до якоїсь більшої ясности в тім: що треба робити в теперішній хвилі. Він часом у своїх проходах по Бориславі стрічався з одним або другим із побратимів і бачив, що всі вони якісь придавлені, мов прибиті до землі, що всіх гризе якась важка й неясна ожиданка,— і те додавало йому надії, що чей же з-поміж них хто прийде на яку добру думку. Дома Бенедьо мовчав. Старий Матій надто зайнятий був своїм процесом, що-вечір стиха шептав то з Андрусем, то з Стасюрою, то з іншими якимись ріпниками. Далі всі вони забралися до Дрогобича і не вертали кілька днів, і самота ще тяжчим каменем налягла на Бенедьову голову. Важка й незвична для нього праця думок кинула його мов у гарячку, висисала прудко його сили. Він похудів і поблід, тільки його довгообразе лице ще дужче протяглося, тільки очі, мов два розжарені вуглики, неспокійно, гарячково палали глибоко в ямках. Але при всім тім він не покидав своїх думок, не тратив віри і прихильности до тих бідних людей, що безучасно, холодно й безнадійно з кожного закамарка позирали на неприязний світ і тихо, без опору готовилися вмирати. Бачачи їх, Бенедьо нічого не міг думати, а тільки глибоко, всім серцем і всіми нервами своїми почував: треба їх рятувати! Але як рятувати? О те як, мов о гостру неприступну скалу, ламалася йому думка, розбивалися його духові і тілесні сили; але він не тратив надії, що ту трудність можна буде побороти.

Одного вечора Бенедьо пізніше, ніж звичайно, вернув з роботи додому і застав під хатою Сеня Басараба, Андрусевого брата. Із звичайним виразом непорушного спокою на червонім, трохи обрезклім лиці сидів він на приспі під вікном і пикав люльку. Привіталися.

— А що, нема Матія?

— Нема. А Андрусь?

— Також ще не прийшов. Ані Стасюра.

— Видно, щось не абияке розпочали там у Дрогобичі.

— Будемо видіти,— бовкнув Сень і замовк.

— Ти чув, що сталося?— спитав він по хвилі, входячи з Бенедьом до хати.

— Ні, або що такого?

— Причта.

— Яка?

— Ба, яка! Не стало одного панка. Знаєш, того, що то на нього так жалувався наш Прийдеволя, того касієра, тямиш?..

— Тямлю, тямлю! Та що з ним сталося?

— А що ж би таке! Від кількох днів десь подівся, а нині видобули його з ями. Вже й комісія приїхала, будуть бідне тіло краяти, ніби то воно скаже, яким світом до ями дісталося, ще й за ребро на паль зачепилося!

Бенедя мороз пройшов за сим оповіданням.

— Якраз так, як з Матієвим приятелем, Іваном Півтораком!— прошептав він.

— Еге, якраз та й не якраз,— відказав Сень.— Того шинкар трутив, а сього...

Не доказав, але Бенедьо не допитувався далі, він ясно розумів Сеньові слова.

— Ну, і що ж?— спитав він по хвилі важкої мовчанки.

— Як то що? Носив вовк, понесли й вовка. А кінці в воді.

— А що люди на те?

— Які люди? Комісія? Комісія наїсть, нап'є, тіло покрає, пошкаматує, та й поїде собі.

— Ні, я не про комісію, а так, ріпники що кажуть?

— Ріпники? А що ж мають казати? Постояли, подивилися на небіжчика, головами похитали, дехто стиха шепнув: „Злодій був небіжчик, бог би його побив!", та й далі до роботи.

— Значиться, діло стрчене, і праці шкода!— процідив крізь зуби Бенедьо.

— Як? Стрчене? Шкода?— зачудований, допитував Сень.

— Другим від того не буде легше.

— Але одним злодіякою менше на світі.

— Ну, не бійся, на його місце завтра вже новий на стане

— Але буде бодай боятися.

— Овва, не знати чого! Як не відкриють, хто се зробив, то оголосять, що припадком поховзся абощо. А відкриють, ну, то возьмуть чоловіка й запакують, і кого буде злодій боятися?

Сень, зачудований, слухав тої бесіди. Він надіявся, що Бенедьо буде тішитися, а натомість стрінув закиди.

— Ба, то чого ж ти жадав би?

— Я хотів би, щоби, як що робиться, а ще й такий великий гріх на душу береться, то щоби вже робота була до чогось пригідна, щоби принесла якусь користь не для одного, а для всіх. А інакше, то я не знаю, пощо й зачинати.

— Еге-ге!— покрутив головою Сень, попрощався і пішов.

Ще тяжчі думи насіли Бенедя по виході побратима. „Що ж,— думалося йому,— може воно й так... може і ліпше, що одним лихим чоловіком менше на світі?.. Але чи від того ліпше добрим людям? Зовсім ні! Чи від того легше стане хоч би тим самим ріпникам, що тішаться його загибеллю? І то ні. Прийде другий касієр на його місце і буде так само, або й

ще дужче, кривдити їх. От якби так за одним разом та всіх злих людей не стало... Але ні, се де-де-де!.. Що й думати про те! Радше про те думати, що в нас перед носом, що ми можемо зробити!"

Побратимство ріпників, до котрого так несподівано був прийнятий Бенедьо зараз на вступі в бориславське життя, живо зайняло відразу його мислі й надавало їм певний, хоч зразу не дуже ясно витичений напрям. Вже в першій сходині, коли так глибоко поразили його уяву оповідання ріпників і їх домагання — виступити вже раз з якимсь видним ділом, тоді вже в думці його промелькнув образ такого побратимства, великого і сильного, котре могло би злучити докупи дрібні сили робітників, могло би здвигнутися тою сполученою силою й охоронити кожного кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж се може зробити одинокий чоловік. Серед ненастанної праці думок, підсичуваної щоразновими, страшними, поганими та хапаючими за серце подіями, образ такого побратимства чимраз більше вияснювався і зміцнювався в Бенедьовій голові. Йому здавалося, що тільки таким з'єдиненням своїх власних сил до спільної помочі й оборони робітники зможуть на тепер добитися бодай деякої пільги для себе. І він постановив собі, будь-що-будь, виступити зі своєю гадкою на найближчім зібранню побратимів і упертися цілою силою, щоби побратимство Андруся Басараба спровадити з небезпечної стежки — ненависти і пімсти, котра на тепер, при їх малосильності, могла тільки кожному пошкодити, а не могла нікому помогти,— а повернути увагу й силу побратимства на таку ширшу і спокійнішу та, як здавалося Бенедьові, разом з тим і кориснішу роботу.

Схід побратимів був назначений на неділю вечір. Вполудне тої неділі повернули з Дрогобича Матій, Андрусь, Стасюра і ще деякі ріпники. Матій був дуже веселий, говіркий і щирий, але, коли Бенедьо питався його, що чувати і що робили так довго в Дрогобичі, він тільки поцмокував і відповідав:

— Усе добре, небоже, все добре!

Ще не стемнілося гаразд і Матій лише що засвітив на припічку каганець, наповнений земним воском, коли до хати війшли гурмою побратими. Попереду всіх вшмигнувся, мов ящірка, Деркач, мовчки звітався з Матієм і Бенедьом і почав по-свому нипати з кута до кута, засукувати руки та зиркати на всі боки. Далі повходили другі: брати Басараби, понурі й мовчазливі, як звичайно; Стасюра дуже щиро стиснув Бенедя за руку, всі інші також обходилися з ним, як з рівним, як зі „своїм чоловіком". На самім послідку війшов Прийдеволя. Його молоде лице було якесь бліде і мов зіссане, косим поглядом він позирав довкола і все мимоволі держався

я темнім куті близько порога. В цілім товаристві якось менше було руху, менше гамору, ніж звичайно. Всіх немов щось давило, хоч ніхто й не признавався до того. Всі чули, що, хотя чи нехотя, вони наближаються до якоїсь важної події, в котрій прийдеться їм виступити одверто й сильно. Недавній випадок з убийством касієра був — усі почували се — передвісником нового звороту в діях Бориславa. Але який се мав бути зворот, що за нові події наближалися і як їм стати супроти них, сього наші побратими не знали, хоч кожний надіявся, що чей же на спільній нараді подекуди все те проясниться. Не диво отже, що нинішні сходини зачалися понурою, важкою, ожидаючою мовчанкою, що побратими зійшлися всі в повнім числі і ще навіть перед звичайним часом: кожний знав, що супроти чимраз тяжчого життя в Бориславі, супроти день-у-день більшіючої нужди та напливу незанятих, шукаючих праці рук мусить щось зробитися, — але що й якими силами, сього ніхто не вмів собі сам вияснити, і сього іменно вияснення кожний ждав від спільної ради.

Один тільки Андрусь Басараб немов не почував нічого надзвичайного. Він засів на своїм місці коло стола під вікном і окинув оком товариство.

— Ну, всі зібрані, — сказав він, — можемо зачати своє діло. Ану, Деркачу, за палицями!

Деркач, послушний і звинний, уже протискався крізь стоячих серед хати побратимів, коли втім старий Стасюра встав і просив о голос.

— Ну, що там такого, — сказав неохітно Андрусь, — говори, побратиме Стасюро, хоч, я думаю, все таки ліпше було би, щоб у Деркача ті палички були під руками. Не завадить закарбувати, скоро що цікавішого.

— Ні, — сказав твердим голосом Стасюра, — я не буду говорити нічого такого, що здалося би до карбування.

— Ну, а що ж такого? — спитав Андрусь і знов зирнув по всіх побратимах. Він побачив, що ті сиділи або стояли з похнюпленими лицями і не дивилися на Стасюру, а тільки немов готовилися слухати його бесіди. Андрусь покмітив, що вони змовилися.

— То, побратиме Андрусю, — говорив сміливо старий ріпник, — що пора би нам найти собі яку іншу, ліпшу роботу, аніж те карбування. Що ж то ми, діти, чи що? У побратима Деркача цілі в'язанки покарбованих палиць, а яка з них користь? Кому що помогло те карбування?

Андрусь зачудованими очима дивився на старого. Справді, в такий спосіб ніхто ще тут не говорив, і йому самому в голові повернулося питання: „Та й справді, до чого здалося карбування?". Але що на таке питання він зразу не находив

достаточної відповіді, то й рішився стояти далі на своїм, щоби викликати ближчі вияснення.

— Кому помогло?—сказав він звільна.—Ну, але чи для якої помочі ми се робимо? Чи ти забув, що ми се робимо для пімсти?

— Для пімсти, так, так! Але як же ти тими палицями будеш мститися? Як мститися, то я гадаю, що треба іншого способу, а не тратити дармо час на дитячій забавці. Як мститися, то треба сили, а з тих палиць тобі, певно, сили не прирасте.

— Так,— відповів Андрусь,— алеж ми хотіли, як прийде пора, зробити правдивий суд над своїми кривдниками, щоби мати чисту совість.

— Пуста наша робота,— сказав на те Стасюра.— Чисту совість ми й тепер можемо мати, бо кожний чує аж надто добре, скільки і що і як терпіть. А щоби помститися, щоби зарадити лиху, треба, крім чистої совісти, ще й сили, а в нас що за сила?

— Так, так,— загули довкола побратими,— що в нас за сила? Хоч би у нас було й три вози накарбованих палиць, то се нам не додасть на три п'яді більше сили!

— Га, а відки ж нам сили взяти?— спитав Андрусь.

— Треба припускати більше людей до свого побратимства, треба громадити всіх докупи, вказати всім одну ціль — відозвався Бенедьо.

Всі зирнули на нього якось недовірливо й боязко, тільки один Стасюра притакнув радісно:

— І я так кажу, і я так кажу!

— Алеж бійтеся бога, побратими, чи ви подумали, що з того вийде? Перший-ліпший заволока видасть нас, прискаржить у місті, і нас усіх пов'яжуть і засадять до Самбора, як розбійників!—сказав Андрусь.

Морозом перейняли ті слова побратимів, і всі вони неспокійно й цікаво позирнули на Бенедя, мов ожидаючи, що він на те скаже.

— Може то й правда,—сказав Бенедьо,—але як правда, то що се значить? Значить, що з такими цілями, з якими ви досі носилися, не можна показуватися між людей. Що, хотячи згромадити їх докупи, треба їм показати не саму пімсту, бо пімстою ніхто ситий не буде, але треба їм показати якусь користь, якусь поміч, якесь поліпшення!

— Еге-ге, все він свою поміч тиче!—відозвався від дверей грубий голос Сеня Басараба за той час, коли Бенедьові з великого зворушення не стало духу в грудях і він замовк на хвилю. Він чув, що його кров зачала розігріватися, що думки, котрі досі так уперто йому не давалися, тепер мов якимсь

чудом плили і розвивалися в його голові. Слова Сеня Басараба, напів гнівні, напів згірдні, були для нього тим, чим острога для біжучого коня.

— Так, я все про поміч говорю і не перестану говорити, бо мені здається, що тільки ми самі можемо собі помогти, а більше ніхто нас не порятує. Адже нашим панам не йде про те, щоби робітникові ліпше жилося. Вони ще якби могли, то погіршили би його життя, бо їм аж тоді добре, як робітник до посліднього доведений, не має чого хопитися і мусить здатися на їх ласку й неласку. Тоді вони присилують його до всякої роботи і заплатять, що самі схочуть, бо для нього, голодного та голого, нема вибору! Ні, тільки ми самі мусимо помагати собі, як не хочемо довіку отак пропадати. А мститися, вважайте самі, до чого то доведе. Від ніякої пімсти нам ліпше не буде, хіба ми схотіли б зробити в цілім краю яку війну, абощо! А так: покараєте сього або того кровопийцю, на його місце другий уже давно нагострився. Та й навіть постраху не буде на них, бо пречінь будете примушені робити все потаємно, то й ніхто не буде знати, хто се й за що зробив. А як дізнаються, ну, то ще гірше, бо беруть чоловіка, і кинуть, і гний! Я гадаю, що треба нам добре застановитися і шукати іншого виходу.

Знов замовк Бенедьо, мовчали й усі побратими. Бенедьові слова невдержимою силою втискалися до їх переконань, але, на нещастя, вони валили те, що там досі стояло: надію на пімсту, але натомість не ставили нічого нового. Один тільки Сень Басараб, сидячи на порозі з люлькою в зубах, похитував недовірливо головою, але не говорив уже нічого. Сам Андрусь, хоч, очевидно, ввесь той новий поворот у думках деяких побратимів був, бачилося, для нього дуже неприємний і непожаданий,—а й він склонив свої потужні плечі й опустив голову: Бенедьові слова заставили і його задуматися.

— Добре то було би, то певно,—сказав він вкінці,—але як се зробити, як помагати собі самим, коли у нас сили нема й настільки, щоби кожний сам собі поміг?

— Отож то й є, що в одинокого нема сили, а як їх збереться багато, то й сила буде. Ти один сотнарового каменя не підоймеш, а кілька нас підойме його як ніщо. Велика річ для ріпника при сякім-такім зарібку дати на тиждень шістку складки, а най збереться сто таких, то вже маємо десять ринських тижнево і можемо бодай у наглій потребі запомогти кількох нещасливих! Чи правду я кажу, побратими?

— Гм, та воно то правда, розуміється, так, так! — почулося з різних боків.

Лиш там у куті коло дверей понуро мовчав Прийдеволя і невдоволено воркотів Сень Басараб:

— Добре йому, міському чоловікові, говорити про складки! Ану трібуйте, чи на весь Борислав найдете десять таких, що вам схотять давати ті складки!

— Ну, — відказав на те живо Бенедьо, — се вже ти, побратиме, так собі, на вітер говориш. Ось нас тут є дванадцять, і я думаю, що кожний з нас радо до того пристане.

— Пристанемо, пристанемо! — загули деякі побратими.

— Тільки треба добре над тим обрадитися, на що складається ті гроші і що з ними робити!—сказав з повагом Андрусь.

— Ну, розуміється, так таки зараз і обрадьмо! — підхопив Стасюра.

— Ба ні, — сказав Бенедьо, — поперед усього треба знати, чи взагалі маємо складати складки, чи ні. Тут, бачу, деякі побратими не раді тому, хотіли би, щоби все осталося так, як досі...

— Ти бо також крутиш, — перервав йому бесіду напів гнівно Матій, котрий досі мовчки сидів коло Андруся, зразу немов думаючи о якихось посторонніх речах, але чим далі, тим цікавіше й уважніше прислухувався до всього, що говорилося в хаті, — ти не питай, чи то кому приємно чи неприємно слухати. Знаєш щось доброго й розумного і для всіх корисного, то виїжджай з тим на „пляц", говори просто з моста. Як побачимо, що твоя рада ліпша від других, то приймемо, а як твоя буде гірша, то аж тоді можеш нас перепрошувати, що дурницями час нам забираєш!

По такій досадній заохоті Бенедьо зачав говорити „просто з моста".

— Бо то, — зачав він, — знаєте, як маємо піти на складки для своєї помочі, то вже треба зовсім усе змінити, не так, як досі було. Карбування всяке набік, головництво набік (при тих словах Бенедьові здалося, що гарячково палаючі очі Прийдеволі з темного кута зирнули на нього і пропалюють йому лице своїм їдким, палким поглядом, і він спаленів і похилив лице додолу), — зовсім інакше треба говорити до людей. Не пімсту їм показувати, а рятунок. Розуміється, кривди і злодійства не закривати, але наводити людей на те, щоби в'язалися докупи, бо проти багачів та силачів один одинокий робітник не встоїть, а всі, як зберуться докупи, то певно борше зможуть устояти.

— Зможуть устояти? — відозвався знов невірний Сень, — рад би я знати, як зможуть устояти? Чи всилують багачів, щоби більше за роботу платили, чи що?

— А що ж, не могли би всилувати? — підхопив живо Бенедьо. — Ану, якби так усі змовилися і сказали: не підемо робити, поки нам плата вища не буде? Що тоді багачі зробили би?

— А! А й справді! От гадка добра!— скрикнули побратими в один голос. Навіть Андрусеве лице трохи роз'яснилося.

— А що зробили би,— відповів Сень,— напровадили би з усіх світів нових робітників, а нас нагнали би.

— А якби ми стали лавою й не пустили тих нових і просили їх, щоби заждали хоч доти, доки наша справа не виграє? Можна би в такім разі повисилати своїх людей і по околичних селах, щоби там оголосили: до такого і такого часу не йдіть ніхто до Бориславa, поки наша війна не скінчиться!

— Гурра!— закричали побратими.— То мені рада! Війна, війна з багачами і здирцями!

— Ну, і я гадаю, що така війна ліпша, ніж усяка друга,— говорив далі Бенедьо,— раз тому, що то війна спокійна, безкровна, а подруге й тому, що можемо підняти її зовсім одверто і сміло, і ніхто нам за неї нічого не може зробити. Кожний, скоро що до чого, може сказати: не йду на роботу, бо замало платять. Заплатять стільки й стільки, то піду та й годі.

Радість побратимів була дуже велика, коли почули ту раду, а й сам Бенедьо тішився не менше від других, бо рада прийшла йому до голови зовсім несподівано, в жарі суперечки з Сеньом Басарабом.

— Ба, добре ти кажеш: війна, перестати робити! Але хоч би й усі пристали на те, то скажи ти мені, будь ласкав, з чого вони будуть жити за той час безроботиці? Адже тяжко й погадати, щоби багачі зараз першого дня та пом'якли і згодилися добровільно давати нам більшу плату. Може, прийдеться сидіти без роботи й тиждень, або й ще довше, ну, то з чого тоді виживити стільки народа?

Закид був справді важкий, і лиця робітників знов посумніли. Їх свіжо розбуджена надія на таку новітню війну і побіду над багачами була ще дуже слаба й непевна і зараз за першим закидом почала бліднути.

Отжеж то на те треба зробити складки, щоби забезпечитися на таку пригоду. Аж якби з тих складок набралася вже сума порядна, така, що вистала би, возьмім на тиждень, або на два тижні, то тоді можна робити змову. Розуміється, тих, котрі не хотіли би належати до змови і йшли опісля на роботу, тих зараз чи по волі, чи по неволі, за карк та й геть з Бориславa, нехай не псують нам діла. Так само під час безроботиці могли би наші таки люди найматися де на іншу роботу, до лісу, до тесельки або де, тільки щоби не до нафтових робіт. Таким способом ми швидко зламали би ту панську пиху й добилися, певно, ліпшої плати.

— Добре говорить! Так треба робити! Добра рада!— відзивалися ріпники. Почався живий гамір у хаті, всі нахвалялися, що прикрутять дерунів нога попри ногу, кожний

давав свої ради і не слухав чужих, кожний доповнював і лицював Бенедьову думку, прикроюючи її до своєї вподоби. Один тільки Сень Басараб сидів мовчки на своїм місці і з жалем дивився на ту рухливу громаду.

— Що з ними зробиш,— воркотів він,— коли вони готові бігти за кожним, хто їм два-три красні слова покаже! Ну, про мене, нехай біжать за тим медівником, будемо видіти, як їм посмакує. Але я своєї стежки не покину! А ти, побратиме?— обернувся він до Прийдеволі, що все ще стояв у темнім куті і непевно позирав то на Бенедя, то на гамірливих, оживлених ріпників.

Він стрепенувся, коли Сень заговорив до нього, а опісля швидко сказав:

— І я, і я з вами!

— З котрими вами?— спитав гризько Сень,— бо тут ми тепер, як бачиш, двоякі. Чи з ними от, чи зі мною і братом?

— Так, з тобою і братом! Ти чув, що сей про головництво говорив? Мов розпеченим ножем мене в серце шпигнув.

— Е, але ти знов так дуже тим не турбуйся!— уговорював його Сень тихим голосом.— Що ж такого великого сталося? Адже той собака певно заслужив на те. Ти забув про свою?..

— Ні, ні, ні, не забув!—перервав Прийдеволя.—Певно, певно, що заслужив! Сто раз заслужив!..

— Ну, так чого ж тут гризтися? Хіба суду боїшся? Не бійся, комісія поїхала в тій добрій вірі, що він сам упав до ями; ще хазяїна на кару засудять, чому яму не заткав!

— Ні, ні, ні,— знов якось гарячково-болісно перехопив Прийдеволя,— не боюся комісії! Що комісія? Мені здається навіть, що якби комісія... теє... викрила, то мені легше було би!

— Тьфу, най бог боронить, ти що таке торочиш?

— Послухай лишень, Сеню,— шептав Прийдеволя, нахилившися до нього й судорожно стискаючи своєю міцною рукою його плече,— мені здається, що той... панок, знаєш... той, що в ямі погиб, що він не був винен, що то котрийсь другий усе зробив, абощо!

— Як? Як? От також щось! Хіба ж він не був при тім?

— Так, так, був, і сміявся навіть, але чи вже за те смерть, що сміявся? А може він не робив нічого, а тільки ті?

— Але відки тобі такі думки до голови приходять, хлопче?— запитався зачудований Сень.— Упав батько згори, дідько його бери! Погиб той, ну й добре!

— Але, як він не винен? Знаєш, як я здибав його і вхопив у руки, і він почув, до чого се воно йде, то так спищав: „Даруй життя, даруй!“ А як я в тій же хвилі пхнув його... знаєш... то він тільки зойкнув: „Не винен, не винен!“ Опісля задудніло, затріщало, я полетів геть. Але той голос його

все зі мною, все в мені, так і чую його! Господи боже, що я зробив! Що я зробив!

Бідний парубок заламував руки. Сень дармо старався потішити його. Йому все здавалося, що вкинений в яму касієр був невинний.

— Ну, як той був невинний, то ти поправся,— сказав вкінці роззлоблений Сень,— і пішли й винних тою самою дорогою! Нехай невинний дармо не покутує!

Ті слова були мов удара обуха для Прийдеволі. Оглушений ними, він похилив голову і знов затисся в свій кут, не говорячи й слова.

А між тим побратими кінчали нараду.

— Головна річ тепер,— говорив Бенедьо,— вербувати людей до нашої кумпанії. Хто з ким на роботі стоїть, або в шинку здиблеться, або на вулиці розбалакається, зараз і нав'язувати про те! Все розказувати: яка плата нужденна і який рятунок можливий. І складки збирати. Я гадаю, щоби кожний збирав між своїми знайомими, а назбиране щовечора віддавав головному касієрові, котрого тут нині треба вибрати.

— Добре, добре, треба вибрати касієра!— гукали всі.—Ану, кого би тут на касієра?

Радили то сього, то того, вкінці стало на тім, що нема ліпшого касієра, як Сень Басараб.

— Що,— сказав неприязно Сень, почувши се,— я мав би бути вашим касієром? Ніколи! Я віднині й зовсім не хочу належати до вас! Ані я, ані мій брат.

— Не хочеш належати? А то чому?— скрикнули всі.

— Бо ви сходите з тої дороги, на котру раз стали при здоровій застанові. Я своєї дороги не попущуся!

— Але хто ж яку дорогу зміняє?—сказав Андрусь.— Тут зовсім нічого не змінюється!

— Що? І ти з ними?— спитав понуро Сень.

— Так! З ними!

— А присягу забув?

— Ні, не забув.

— А ногами топчеш, хоч і не забув.

— Не топчу! Послухай лишень і не фуріячся![1]

І Андрусь приступив до нього й почав щось стиха говорити йому до вуха, що зразу, бачилося, не припадало йому до смаку. Але чим далі, тим більше випогоджувалося Сеневе лице, і вкінці майже радісно скрикнув він:

— А, коли так, то добре! А я, дурний, і не догадався! Здорові, побратими, буду вашим касієром і надіюся, що не пожалуєтеся на мене!

---

[1] Фуріячитися — сердитися.

— А тепер ще одне,— сказав сильним, радісним голосом Бенедьо, котрий нині раптом із звичайного побратима став немов головою і провідником усіх.— Побратими-товариші! Ви знаєте, я простий робітник, як усі ви, виріс у біді і нужді, бідний мулярський помічник і більше нічого. Несподівано й непрошено впала на мене панська ласка і мене Гаммершляґ поставив майстром, а далі й будівничим коло нової нафтарні. Дякувати йому не маю за що, бо я його не просив о ласку, а тільки йому ж з того користь, що не потребує окремо платити будівничого. А мені дає по три ринські денно; як на мене, бідного робітника, то се сума дуже велика. У мене в Дрогобичі бідна стара мати, їй мушу післати щотижня часточку зі свого зарібку, нехай два ринські, другі два ринські спотребую через тиждень для себе: значиться, лишається за кожний тиждень ще чотирнадцять ринських. Усе те я обіцююся давати до нашої каси!

— Гурра!— закричали побратими.— Нехай живе побратим Бенедьо! Я також обіцюю по ринському на тиждень! Я по п'ять шісток! Ось мої три шістки! Ось мої! Ось мої!..

Бенедьова бесіда, а ще більше його приклад розбудили в усіх запал і охоту. Сень Басараб тут таки зібрав на початок дещо грошей, а Прийдеволя, котрий знав крихітку письма і котрого Сень упросив собі за помічника, попрозначував столярським олівцем на куснику бібули з тютюну, що хто дав.

Весело розійшлися побратими, радісні надії виринали в їх головах з-поза темних теперішніх суморокіе і пестили їх щирі серця, мов схід сонця рожевим блеском красить пусті, каменисті й сумовиті вершини Бескиду.

IX

Восени, коли цвіти вже повідцвітали, спадь не наде і пчоляче жниво скінчилося, починається на якийсь час голосне, гамірливе життя в уліях. Пчоли, так як і хрищений народ, скінчивши свою нелегку роботу, люблять погуторити, зібратися купками перед очками та коло затворів, погомоніти та потріпати крильцями. Зразу зовсім ще не можна порозуміти, що воно таке й до чого йде. Ще в улію не сталося нічого нового. Ще кілька пильніших робітниць уперто вилітають щодень на поле, щоби по цілоденнім шуканню вернути вечором домів з невеличким здобутком на лапках. Ще ситі трути гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи щодень божий уполудне на верх улія погрітися на сонечку, подихати свіжим повітрям, розправити й розмахати неробучі крилечка. Ще, бачиться, цілковитий спокій, примірна згода в улію. А між тим уже в улію іншим духом повіяло. Пчоли-робітниці якось таємничо шепочуть поміж собою, якось підо-

зріло похитують головками, якось зловіщо стрижуть своїми щипчиками та пручають своїми лапками. Хто його знає, до чого се все і що таке готовиться в пчолячім царстві? Трути певно того не знають, і по-давньому, ситенько наївшися, гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи щодень божий уполудне на верх улія погрітися на сонечку, подихати свіжим повітрям, розправити і розмахати неробучі крилечка...

От таке саме почало діятися і в Бориславі в кілька днів по описаній нараді. Хто його знає, відки й як, досить того, що новим духом повіяло в Бориславі. І коли звичайно нова хвиля свіжого повітря найперше й найсильніше замітна в горішніх верствах, то тут сталося зовсім противне. Спідні, густі й сірі верстви перші почули новий повів, перші стрепенулися від нього. І хто його знає, відки й як воно почалося! Ні з сього, ні з того при корбах, при млинках, при воскових маґазинах, по шинках при горілці, усюди почалися між ріпниками розмови про те, як то всім тяжко жити, яка тяжка робота в Бориславі і як багачі без суду, без права, по своїй волі уривають чимраз більше з платні, кривдять, і туманять, і поштуркують і ще й висміюють обдурених робітників. І ніхто не був би міг сказати, від кого почалися ті бесіди, бо в кожного всі ті важкі історії здавна глибоко закарбовані були на власній шкірі і стверджені власним досвідом. Раз почавшися, розмови ті вже не втихали, а ширилися чимраз далі, ставали чимраз дужчі й голосніші. Всі люди немов би аж нині побачили своє сумне, безвихідне положення, не хотіли й говорити про ніщо інше, і кожна їх розмова кінчилася болючим, важким питанням: „Господи, чи вже ж так нам вічно мучитися? Невже ж нема для нас виходу? Невже ж не можна тому лиху порадити?“ Але поради не було ні відки. А розмови про те не втихали, навпаки — ставали чимраз голосніші й різкіші. Люди, котрі зразу говорили про свою біду рівнодушно, мов про неминучий засуд, при ближчій розвазі і по довших розмовах зі знайомими, щирими приятелями та старшими ріпниками або взагалі бувалими людьми, почали переконуватися, що так воно не є, що лиху можна би помогти, але, не видячи й не знаючи, як можна би помогти, почали нетерпеливитися, ставали роздразнені, ходили й говорили мов у гарячці, хапали пильно кожне слово, котре могло їм прояснити їх безпросвітне положення. Аж до найдальших хаток, до найтемніших закамарків доходили ті розмови, розбігалися на всі боки, мов огонь по сухій соломі. Малі хлоп'ята-лип'ярі, дівчата та молодиці, що в кошарах вибирали віск із глини,— і ті заґоворили про бідність свого положення, про те, що конче треба їм деяк радитися з собою і шукати для себе рятунку.

— І ти тої самої співаєш?— говорили не раз старші ріпники, всміхаючися та слухаючи нарікання молодих хлопаків.

— От так, нібито нам не така сама біда, як і вам?— відповідали молоді.— Та бо нам ще гірше ніж вам! Вас і не так борзо[1] відправлять від роботи, вам і не так живо з платні урвуть, а хоч і вривають, то все таки вам більша плата, ніж нам. А їсти ми потрібуємо так само, як і ви!

— Але хто ж вас навів на такий розум, що треба собі який рятунок давати?

— А хто мав нас наводити? Нібито чоловік і сам не знає, що як пече, то треба прикладати зимного? Та й ще якби то не так дуже пекло! А то видите, дома голод, не зародило нічого, тато й мама там десь пухнуть та мруть з голоду, гадали, чей хоч ми тут дещо заробимо, що самі прожиємо і їм хоч що-то поможемо, а тут от що! І на стільки не можемо заробити, щоби самим прожити в тій проклятій ямі! Народу натислося, за роботу тяжко, плата мала й чимраз ще меншіє, а тут ще злодії-багачі хліба не довозять, дорожню от яку зробили: до хлібця докупитися тяжко! Ну, кажіть самі, чи можна так жити? Радше вже або зовсім відразу згинути, або деяк порятуватися!

В таких словах велися звичайно розмови між ріпниками і такі підносилися жалоби з усіх боків. Слова такі мусіли трапляти до переконання кожному, хто мав і на своїх плечах двигати чималий тягар власної своєї нужди. Особиста кривда, особиста нужда і грижа кожного робітника переказувалася другим, ставалася часткою загальної кривди і нужди, доливалася, мов краплина до бочки, до суми загальних жалоб. І все те, з одного боку, давило й путало людей, непривичних до важкої праці мислення, але, з другого боку, дразнило й лютило їх, розрушувало нерухливих та рівнодушних, розбуджувало ожидання і надії, а чим вище настроєні були ожидання і надії, тим більше уваги звертали люди на своє положення, на кожну, хоч і як маловажну, подію, тим більше ставали вразливі на кожну нову несправедливість і кривду. Сварки між робітниками і надзірцями ставали тепер чимраз частіші. Надзірці ті привикли були віддавна вважати робітника за худобину, за річ, котру можна втурити, де хочеться, копнути ногою, викинути, коли не сподобається, супроти котрої навіть смішно говорити про якесь людське поведення. А й робітники самі, звичайно вибірки з найбідніших, відмаленьку прибитих та в нужді заниділих людей із околичних сіл, зносили терпеливо ту наругу, до якої призвичаювало їх тяжкими товчками від дитинства їх убоге життя. Правда,

[1] Борзо — скоро.

часом лучалися і між ними дивним способом уцілівші, міцні, неполамані натури, як от брати Басараби, але їх було мало, і бориславські багачі дуже їх не любили за їх непокірливість і гострий язик. Але тепер нараз почало все змінюватися. Найсмирніші робітники, хлопці й дівчата, котрих досі можна було, не стісняючися ні трохи, кривдити й ганьбити, — і ті, замість давніх жалібних мін, просьб і сліз, ставилися тепер гостро та грізно. А що найдивніше, то те, що в кошарах, де попереду кожний терпів, робив і журився сам про себе, якимсь чудом вродилася дружність і співучастя всіх за одним, за всіми. Ненастанна, жива обміна думок, почуття власної недолі, зміцнене й піднесене почуттям недолі других, виробило ту дружність. Скоро тільки багач причепився несправедливо до робітника, почав ні з сього, ні з того лаяти та ганьбити його — вся кошара обрушувалася на нього, притишувала його то лайкою, то насміхами, то погрозами. При тижневих виплатах почалися тепер чимраз бурливіші та грізніші крики. За одним покривдженим вступалося десять товаришів, до них не раз прилучувалося ще других десять з других кошар і всі вони юрбою ввалювалися до канцелярії, обступали касієра, кричали, допоминалися повної виплати, грозили і звичайно ставили на своїм. Пани зразу кидалися, кричали, грозили й собі ж, але, видячи, що ріпники не уступають і не пуджаються, але противно чимраз більше роз'ятруються, уступали. Вони на разі ще не признавалися самі собі, що положення стало вже не те і може статися грізне, — вони ще, а особливо великі власники, походжали собі гордо по Бориславі, з-пишна позирали на робітників і радісно затирали собі руки, чуючи, що голод по селах змагається, видячи, що людей з кожним днем більше прибуває до Борислава. Ще вони й не подумували ні про що, як тільки про свої спекуляції, ще й не снилося їм, що робітники можуть якимнебудь способом перебуркати їм їх пляни і допімнутися серед тої погоні за золотом також і свого кусника. Ще вони спали спокійно і не чули чимраз голоснішого гомону внизу, не чули понурої духоти в повітрю, котра звичайно залягає перед бурею.

І скоїлася та важна переміна серед бориславських робітників несподівано швидко. Аж самі наші знайомі побратими, котрі дали перший товчок до тої переміни, аж самі вони здивувалися, видячи, яким голосним відголосом лунають по Бориславі їх слова. Навіть самі недовірливі з-поміж них, котрі нерадо гляділи на переміну в цілях і роботі побратимства, навіть брати Басараби, видячи, як пильно хапають ріпники їх слова і як живо розвивають їх далі по-своєму, почали щиріше приставати до нового руху. Вони виділи, що Бенедьо і Стасюра правду говорили, кажучи, що треба вийти

з дотеперішнього тіснокружкового побратимства й понести своє слово і свою думку між широку громаду, а тепер переконалися, що серед тої громади ґрунт добре приготований під засів такого слова і що те слово через розширення в громаді не то що не втратить нічого, але, противно, набере великої сили. Зрештою, брати Басараби, а за ними й деякі другі завзятіші побратими не ставали оконечно на тім, що радив Бенедьо, а думали так, що коли б не вдалася Бенедьова рада (а в її удачу вони й тепер ще мало вірили), то тоді можна буде повернути цілу величезну силу збентеженої робітницької громади на інше діло, на те діло, для котрого вони в першім початку зав'язали своє побратимство. Тому то вони по довшій розвазі не тільки не банували[1] на Бенедя за те, що своїми радами відвів побратимство від його первісного напряму і попровадив його за собою по іншій стежці, а противно, вони були вдячні за те, що, мимо своєї відомости, він прийнявся єднати для їх цілей більшу силу і прийняв на себе провідництво туди, куди вони досі не осмілювалися ступити. Вони проте взялися щиро працювати для Бенедьових думок, знаючи, що коли б удалося ті думки вповні перевести, то по дорозі зробилося би й те, чого вони бажали; а коли не вдасться Бенедьова думка, то сповнення їх первісної цілі буде тоді ще певніше. Значиться, сяк чи так, а Бенедьо, працюючи для всіх робітників, працював і для них.

Зате яке життя, який рух пішов тепер у невеличкій хаті край Борислава, де жили Матій і Бенедьо. Щодень вечорами приходили побратими по два, по три, розповідали, як іде діло, як приймають ріпники їх слова, як домагаються ради, як виступають проти панів. Наради тривали не раз досить довго, і перед очима наших знайомих чимраз ясніше виднілася дорога, котрою далі треба ступати. Ще в самім початку, коли наші побратими рішили вербувати до свого побратимства широку громаду бориславських ріпників, вони цілі два вечори нараджувалися над тим, як се почати, щоби і найлегше доказати свого, і не звернути передчасно на себе увагу. Тоді ще в живій пам'яті були переслідування й арештування поляків — учасників повстання 1863 р., і деякі побратими виразили свій страх, щоби в разі викриття поліція не насіла на них і не обвинила їх о який бунт, — а в такім разі і вся робота пропала би за ні-за-що. Вкінці Бенедьо порадив так: у першім початку піддавати робітникам свої думки немов збоку, випадково, повільно, а вперто, в кожній розмові, будити в усіх почуття свого бідного, нужденного положення і заразом показувати всім у дальшій далечині можність поправи. Таким

[1] Банувати — ремствувати, а також сумувати.

способом, — говорив Бенедьо, — між людьми прокинеться неспокій, роздразнення, бажання поправи, — одним словом, витвориться серед маси ріпників напруження, котре, зручно піддержане й побільшуване, дасться в відповідній хвилі повернути раптом і з великою силою в діло. Та рада дуже подобалася всім побратимам, і вони прирекли за нею поступати. Не пройшло й двох тижнів, а та ціль була майже вповні осягнена. Робітники по роботі юрбами ходили по Бориславі, гомонячи та нараджуючися; шинки пустіли чимраз більше, а роздразнення і неспокій між народом чимдалі змагалися, і нетерпливі побратими чимраз голосніше домагалися, щоб уже раз виступити їм одверто й узяти на себе провідництво в широкім робітницькім руху. Але Бенедьо, а за ним і брати Басараби стояли на тім, що треба ще трохи підождати, поки вище й бурливіше не битимуть хвилі робітницького роздразнення.

А ті хвилі, двигані правдивою нуждою і притиском, піддувані зручно пекучоправдивими словами побратимів, били чимраз вище й бурливіше. Простий чоловік — ворог усякого довгого думкування та міркування. Правда, власним розумом не швидко він доходить до ясної оконечної думки, томиться довго засівшою йому в голову гадкою, — але коли вона усядеться і проясниться у нього, зложиться в оконечний, твердий і ясний образ, тоді вже йому не до забавки, не до міркування, тоді він усею силою свойого єства преться зробити думку свою ділом, тоді конечна боротьба між ним і противниками його мислі. От так само було й тут. Бачилося б, і не велика річ чоловікові, що терпить щоденну нужду та кривду, прийти до почуття тої нужди і кривди, — а прецінь як пізно прийшли до того почуття бориславські робітники! І бачилося би, що такого великого в тім почуттю, самім безвідраднім та сумнім! А між тим якого неспокою наробило, яку бурю підняло воно в головах усіх робітників! І швидко з безвідрадного та сумного чуття виродилося грізне завзяття, мимовільна дружність і непокірливість своїм кривдникам. Від слів почало доходити до діл. Ось одного дня пронеслася по Бориславі вість, що там робітники потурбували в якімсь заулку касієра, котрий, замість звичайних двох центів[1] положив собі був брати у робітників по чотири центи „касієрного“ від одної шихти, т. є. від одного 12-годинного робочого дня. Та вість була немов знаком, за котрим швидко по собі слідувало більше подібних випадків. За кожною вісткою з подібною подією росло завзяття і відвага ріпників. Вони вже прямо в очі всяким касієрам, надзірцям та контролерам почали нахвалятися, що не будуть довше терпіти над собою кривди. Страх

[1] Цент — менше копійки.

почав падати на всякі людські п'явки. А коли одного дня пронеслася по Бориславі чутка, що коли один надзірець несправедливо зарахував якусь високу кару ріпникові, а касієр при виплаті хотів йому потрутити ту кару з платні, то ріпники підняли при касі великий крик і гамір, почали жадати перед себе надзірця, щоби виправдався, за що се таку кару наложив на їх товариша. Надзірець сховався десь, касієр жартом, щоби їх позбутися, сказав їм: „Ідіть і шукайте його, а як знайдете, то приведіть його сюди за вухо!" Ріпники з оглушуючим криком кинулися на всі боки і по хвилі найшли надзірця, почали з ним шарпатися і таки силою справді за вуха притягли його до касієра, розуміється, привели потовченого, подряпаного і з понадриваними вухами. І хоч кількох ріпників за те арештовано й заперто в громадськім арешті, то прецінь між ріпниками та вість наробила великого розголосу і шуму, а на панів кинула чималий пострах. Ріпники того самого таки вечора величезною юрбою, під проводом братів Басарабів, пішли до бориславського війта і випросили в нього на волю всіх арештованих, — і величезний сміх радости пішов поміж робітниками. Пісні і погрози загули по вулицях Бориславa, увільнених опроваджували від шинку до шинку і поїли і по тисячу разів допитували їх, як то вони провадили надзірця за вухо до каси.

Поки гула п'яна радість по вулицях Бориславa, в убогій Матієвій хатині сиділи побратими й радилися, що діяти. Всі годилися на те, що тепер пора, що треба взятися до діла.

— Скликати збір! Скликати збір! — говорили всі.

І врадили, не видаючи свого побратимства, скликати збір усіх ріпників за Бориславом на толоці. В неділю о полудні мали там усі зійтися на нараду.

Мов громова іскра, так пронеслося на другий день з уст до уст, від ями до ями, від кошари до кошари, від нафтарні до нафтарні нечуване досі слово:

— В неділю о полудні! На толоку коло Бориславa! Нарада, нарада, нарада!

Ніхто не знав, що се буде за нарада, над чим будуть радити, хто скликає? Та й ніхто й не питався про те. Але всі почували, що се буде велика хвиля, що від неї багато буде залежати, — і всі покладали великі, хоч і неясні ожидання на ту хвилю. Нарада! Нарада! Нарада! Се слово, мов які чари, прояснювало вив'ялі, збідовані лиця, кріпило мозолисті руки, напростовувало здавна похилені плечі. „Нарада! Наша нарада!" — неслося то голосно, то шептом по всіх закутках, і тисячі сердець з нетерплячкою билися, дожидаючи неділі й наради.

З нетерплячкою дожидали її й наші побратими, а особливо Бенедьо й Андрусь Басараб.

X

Буря збиралася над Бориславом — не з неба до землі, але з землі проти неба.

На широкім болоню, на бориславській і банській толоці збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику робітницьку раду. Всі цікаві на нову, досі нечувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згідні в роз'яренню і ненависті до своїх гнобителів. З гамором або шептом, більшими або меншими купками, з горішнього й долішнього кінця або і з середини Борислава плили-напливали вони. Чорні, зароплені кафтани, лейбики, сіраки та гуні, такі ж сорочки, перепережані то ременями, то шнурками, то ликом, бліді, пожовклі та позеленілі лиця, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнірські „гольцмици", бойківські повстяні крисані та підгірські солом'яники,— все те густою, брудною, сірою хмарою вкривало толоку, товпилося, хвилювало, гомоніло, мов прибуваюча повінь.

— Що тут довго радити?— гомоніли в одній купі.—Тут рада одна: пани світ зуймили, пани нам жити не дають, пани голод навели на нарід!

— Треба нам узятися докупи, не піддаватися панам!—викрикували в другій купі.

— Добре вам казати: не піддаватися. А як голод притисне, зарібку пан не дасть, тоді й ви опустите хвіст і піддастеся сухій вербі, не то панові.

Голод — велике слово. Мов грізна змора, стояв він у кожного за плечима, і на згадку про голод притихли голосні, смілі крики.

— До ями кожного, хто над нами збиткується!— гомоніли в другім кінці.

— Та що то з того,— угомонював старий Стасюра.— Раз, що хто верже другого до ями, той піде гнити до криміналу...

— Овва, ще хто знає, чи піде,— сказав сумовито Матій.— А от злодій Мортко верг мого Іванчика, ще й гроші його забрав, і донині ходить по світі та насміваєтся з робочих людей.

— Е, то багач, то багач!— закричали деякі.— Багачеві все ввійде. А нехай би бідний чоловік зробив щось подібного, ну, ну!

— А подруге,— говорив далі Стасюра,— сто збиткується над нами, а тисяча обдирає нас по праву, так що й не можна сказати, щоби збиткувався; і чемно і ладно з вами: на тобі, що тобі належиться, а преціньпри тім чуе чоловік, що з нього шкіру міхом деруть. Втім наша біда!

— Правда, правда!— гомоніли ріпники.

— Та що то,— говорили другі,— на то вже відай нема ради.

— Як то нема ради,— сказав Стасюра,— на кожну слабість зілля є, треба тільки пошукати. А що ж, хіба ж би на наше горе не було ліку? Треба пошукати. На то нас нині зійшлася така громада, щоби про те поговорити. Адже знаєте: громада — великий чоловік; де один своїм розумом нічого не вистачить, там громада все таки борше ладу дійде.

— Коли б то сталося, щоби ми нині до якого ладу дійшли,— говорили ріпники. — А час уже великий, а біда до кости догризає!

Такі й подібні розмови велися по всіх кінцях і по всіх купках. Побратими розділилися й підготовували всюди народ до своїх думок, додавали їм віри в можність поліпшення і поправи їх нужденного життя, зміцнювали їх надію на громадський розум і громадську силу. А покищо все ще нові громади напливали й напливали. Сонечко стояло вже серед неба і пекло немилосердно, піднімаючи хмарою густу, вонючу нафтову замороку понад Бориславом. Понад синіючим високою стіною Ділом мерещали хвилі розігрітого повітря. Від річки віяло лагодячим холодом.

— Ну, що ж, пора зачинати раду... зачинати раду... вже всі зійшлися!— загомоніли робітники з усіх боків.

— Хто має що говорити, нехай виходить в середину, на оцей камінь! — сказав своїм потужним, звучним голосом Андрусь Басараб.

— Ставайте довкола... зробіть місце довкола каменя,— гомоніли ріпники, обступаючи.

На камінь виступив Бенедьо. Він не привик говорити перед такою великою громадою і був трохи змішаний: у руці обертав свою шапку і позирався на всі сторони.

— Се що за один?— закричали з усіх боків ріпники.

— От робучий чоловік, муляр,— сказав Бенедьо.

— Ну, то говори, що маєш говорити!

— Я й небагато що маю говорити,— сказав Бенедьо, потрохи осміляючися.— Я тільки те хотів на разі сказати, що кожний і без мене знає. Біда нам робучим людям. Працюємо тяжко: ночі не досипляємо, вдень і відіхнути не маємо коли, мозолі на руках набиваємо: старі ще не злізли, а вже нові наросли, і що нам з того? Кажуть: гірко заробиш, солодко з'їш; а ми чи багато солодко в'їмося? Гірко заробляємо, то правда, але ще гірші наші вжитки. Та й то більше мліємо голодом, ніж ситости зазнаємо. Та й ще коби хоч не збиткувалися над нами, не кривдили, на зневажали нас на кожнім кроці! А то, самі видите, яка нам повага. Робучий чоловік у них і за худобину на вартує!

— Правду говорить, правду говорить! За худобиною, за псом більше стоять, як за бідним чоловіком! Гей, гей, чи то бог дивиться на те?

— Та й ще розважте,—говорив далі Бенедьо,—на кого ми працюємо, хто з нашої роботи користь має? Пани! Власники! Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванадцять годин у ямі, в замороці та смородах, мучиться, гепає та копле штольні попід землю, другі робітники стоять при корбі, при млинку і крутять, аж їм мозок у голові крутиться і послідні цомоґи[1] з них тягне, а власники продають воски й нафти і збирають тисячні суми, і панують, будують доми муровані, вбираються та їздять у каретах та бризькають болотом на бідного чоловіка! І слова доброго від них він ніколи не почує. От на кого ми робимо і яку подяку маємо за те!

— Най їх бог покарає за нашу працю і нашу нужду!— гукнули ріпники з усіх боків.

— Так то воно, так,—говорив далі Бенедьо по короткім передиху,—що най їх бог покарає. Але то ще хто знає, чи бог схоче їх покарати, чи ні, а подруге, хто знає, чи нам від того буде легше, як їх бог покарає. А тут видимо, що бог якось більше любить нас карати, ніж їх! От і тепер покарав бог наші села голодом, а тут у Бориславі пани прийнялися й собі ж нас карати; плату вменшують щотиждень, і ще як хто поважиться допоминатися, то ганьблять в очі: „Іди собі,—кажуть,—коли тобі кривда, я десять найду на твоє місце за таку саму плату". То погадайте ж собі самі, що тут нам поможе здаватися на кару божу! Я гадаю, що ліпше так робити, як говорять наші люди: бога взивай, а рук прикладай. Кара божа карою божою, а нам треба собі братися докупи і радитися, як би тут власним заходом з біди вигарматися.

— Ба, в тім то й штука! Як вигарматися, коли ми бідні й помочі ні відки не маємо?— крикнули робітники.

— Ну, я на те наказу не можу дати ніякого,—сказав Бенедьо,—але коли би ваша воля послухати, то я сказав би вам, яка про те моя гадка.

— Говори, говори! Слухаємо!—загули ріпники.

— Ну, коли говорити, то буду говорити. Правду ви кажете, що помочі нам ні відки не надіятися, бо хто ж нині хоче помагати бідному робітникові, а зрештою хоч би й схотів помогти одному, то не зможе помогти всім, такій величезній громаді. Тут тільки ми самі, дружною силою можемо собі помогти.

— Ми самі? А то як?— далися чути недовірливі голоси.

— Правда то є,—сказав Бенедьо,—що на тепер не зможемо собі цілком помогти. Бо яка поміч можлива, коли чоловік працює не на себе, робить-робить, а другий його

[1] Цомоґи—жили.

працею користується? Поки вся наша праця не буде йти на нашу користь, поти нам добра цілковитого не буде. Але дрібку, що-то підрятуватися чень зможемо. От а дивіть, скільки разів трапиться чоловікові остатися без роботи! Ходить чоловік, як загорілий, мечеться, мов у гарячці, сюди й туди, а роботи годі дістати. Мліє чоловік з голоду, іде до пана й напрошується на якубудь, хоч би й на найпоганішу роботу, щоби тільки з голоду не загинути. Ну, видите, а якби так ми, скільки нас тут є, обов'язалися щотиждень по виплаті складати, нехай по центові, нехай по два, то почисліть самі, яка би сума з того вийшла. Якби нас найшлося таких тисяча, то нікому би той цент не впався так тяжко і не затяжів би на кишені, а з того щотижня зібралася би така сума, що можна би на несподіваний випадок запомогти десять людей.

— Правда є, правда є!— загомоніли робітники.

— Не велика то підмога, правда,— говорив далі Бенедьо,— але, вважайте лишень, що се знову не буде й така мала поміч. Бо вже як так на якийсь час зарятується чоловіка чи ринським, чи півтора, то він не буде потребувати іти до пана і кланятися йому й набиватися до роботи за якубудь мізерну платню, не муситиме знижувати платню другим робітникам. А те, що йому дасться, він може поволеньки та потрошку виплатити назад, скоро тільки дістане ліпшу роботу. Таким способом наша робітницька каса не тільки що не вменшувалася б, але, противно, все би більшіла.

Ріпники стояли мовчки і розумували. Зразу діло видалось їм справді немов і хороше і всі готові були відразу приступити до нього. Але швидко далися чути закиди.

— Е, що з того,— говорили деякі ріпники.—Ну, нехай би й так: ми будемо складати, а хто з того буде користати? Буде так, як по селах, де є громадські каси. Багачі повизичують гроші, користають з них, а бідний тільки мусить складати, а користи з них ніякої не має. Або й ще одне: виберемо касієра, розуміється також ріпника, як і всі ми, то хто нам заручить, що він грошики не візьме і не втече?

Бенедьо слухав тих закидів спокійно.

— Думав я над тим також і от що видумав. Насамперед, страху нема, щоби користали з наших грошей самі багачі, бо між нами багачів нема, усі ми бідні. А подруге, ми не лихварі, гроші на процент зичити не будемо, а будемо видавати тільки в разі правдивої нужди, слабости, безроботиці, то, значиться, будемо помагати там, де вже для кожного очевидно, що помогти треба. Хто опісля зможе, той віддасть нам і надолужить видаток, а хто не зможе, ну, то його також не повісимо. А з касієром, я гадаю, найліпше буде ось як зробити. Якби нас найшлося багато таких, щоби приступили до тої каси, то при

кожній кошарі або при кількох сусідніх кошарах ви собі самі вибирайте свого касієра, такого, що вже тут у Бориславі робить раз-у-раз і котрого добре знаєте. Такий касієр міг би збирати гроші тільки з тих кошар, котрі його вибрали. А знаючи, скільки в них людей робить, а скільки обов'язалося платити, дуже легко кожний буде міг знати, скільки касієр має грошей у себе. Скоро б один у чім не сподобався, можна вибрати другого. Ті самі кошари, що мають одного свого касієра, мали б обов'язок підпомагати потребуючих з-поміж себе: про тих вони й найліпше будуть знати, чи, хто і скільки потребує.

— Так, то й але,— загомоніли робітники.— Так, то все буде касієр у нас під оком, а як їх буде багато, то у кожного сума буде невелика, то й менша покуса до циганства, і навіть якби вся та сума пропала, то й се би втрата була невелика. На то можна згодитися.

— Позвольте, ще не кінець на тім,— говорив Бенедьо.— Хто знає, може часом трапиться потреба такої підпомоги, на котру не вистачать засоби з одної кошари. Може трапиться зробити дещо такого, що було би придатне для добра всіх бориславських робітників, а на те треба би більше грошей, більшої каси. То я гадаю зробити ось як. У кожній такій частковій касі, що була би при одній або кількох сусідніх кошарах, усі гроші, які будуть впливати, поділити на три части. Дві такі третині лишилися би при кошарі на часткові запомоги, а одну третину давалося би до одної, головної каси. З тої каси вже не міг би видавати ані касієр, ані одна кошара, а тільки цілий збір бориславських робітників, розуміється тих, що платять до каси. З неї видавати якнайменше, а громадити гроші для більшої спільної потреби.

— А яка ж би то могла бути така потреба?— питали ріпники.

— От як я собі про те думаю,— сказав Бенедьо.— Як бачите, тепер пани так дуже впевнилися, що нас багато, що голод зжене робітників чимраз більше до Борислава, що не питають, чи можна нам продихати, чи ні, а знижують нам плату раз-у-раз. І не перестануть ще далі знижувати, доки не впімнемося за собою.

— Ей, чи ми не впоминалися, що то поможе!

— Ба, постійте, нехай я вам скажу, як би то впоминатися! То певно, що говорити їм, чи добром чи й погрозою, на нінащо не здасться, не послухають. Тут треба не грозити, а зробити таке, щоби вони й не отямилися, відки се на них упало. От що треба зробити. Всі, скільки нас тут є, і ті, котрих тут нема, одним словом, усі, разом, одного ранку, кожний при своїй роботі, приходимо й кажемо: годі, не бу-

демо робити, не можемо робити за таку малу платню, волимо сидіти дома. Доки не буде більшої платні, доти й пальцем не кинемо. І, сказавши те, всі додому!

Ріпники аж роти порознімали з диву, почувши таку раду.

— Ба, та як же се, покинути роботу?

— На час, на час, доки пани плату більшу не дадуть.

— Алеж се може потривати довго.

— Ну, дуже довго воно не потриває. Аджеж уважайте: власники поробили з різними купцями контракти: на той та той час достачити стільки воску, стільки нафти, ну, а як на час не постачать, то їм утрата буде десять раз більша, ніж та надвишка в нашій платні. А самі до ям не полізуть, потримаються, може, кілька днів, та й мусять таки до нас „прийдіте поклонімося".

— Алеж вони собі наспроваджують інших робітників!

— Га, то треба нам так зробити, щоби не поспроваджували. Вислати відси людей на всі околичні села й розпустити такий наказ: щоби на такий та такий час ніхто не йшов до Бориславa, бо таке та таке там робиться.

— А як мазурів[1] спровалять?

— То не пустити! Хоч намовою, хоч силою, а не пустити.

— Гм, та се то би можна. Але як же нам прожити за той час безроботиці?

— Отож то на те я гадав би зложити таку головну касу.

— А пани змовляться і хліба не довезуть, схотять нас виголодити.

— Ми й купувати від них не будемо. Як у нас будуть свої гроші, то собі спровадимо самі з міста, ще за танші гроші!

— І гадаєш, що з того буде нам поміч, що підвищать платню?

— Я гадаю, що мусять, скоро тільки ми видержимо твердо.

— Але таку громаду народу виживити, то треба величезної суми грошей!

— Можемо на час безроботиці відправити одну часть людей на села або де до міста, до других фабрик або де, щоби менше було тягару. Та й то, не пориватися до такого великого діла, поки у нас не буде досить грошей, щоби можна було продержатися хоч тиждень. І заки зачнемо, то попереду уладити все порядно, і людей по селах розіслати, і хліба настарати і всього. Але то про те буде ще час поговорити. Тепер скажіть, чи пристаєте на те, щоб у нас були каси: і часткові і головна каса?

— Пристаємо! Пристаємо!

---

[1] Мазури—селяни, що мешкають у західній, польській частині Галичини.

— А на те чи пристаєте, щоби дві третині лишалися в часткових касах, а одна третина щоби йшла до головної каси?

— Ні, нехай дві третині йде до головної каси! Волимо давати по два центи, а щоби тільки нам усім швидше яка полегкість вийшла!

— А до головної каси я гадав би вибрати до заряду трьох людей, котрих добре знаєте і котрим можете завірити. А головна річ, щоби каса була у такого чоловіка, що тут має яку свою посілість.

— Ба, а де ж тут такого найти, коли всі ми зайшлі, бідні?

— Я знаю такого чоловіка, старого Матія, що в нього тут своя хатина. Я гадав би, що найліпше касу в нього помістити. І то так, щоби кожний частковий касієр міг кожного часу прийти й перерахувати, що і відки є в касі, і оповістити про те своїх людей. Два другі при головній касі мали би щотиждень ходити по кошарах і збирати гроші. Таким способом усе було би безпечніше, що ніхто ані не оциганить нікого, ані собі грошей не присвоїть. Чи пристаєте на те?

— Пристаємо, пристаємо!

— А де є той Матій? Хочемо видіти його! — закричали деякі, котрі не знали Матія. Матій виліз на камінь і поклонився громаді.

— Ти що за один? — закричали до нього.

— Ріпник, люди добрі.

— В тебе є своя хата?

— Своя, не своя, а так, як би своя. Моєї невістки хата, але вона в службі, не сидить тут.

— А приймаєшся, щоби в тебе була наша каса і щоби ти мав нам за неї давати відповідь?

— Як перед своїм сумлінням, так і перед вами. Коли ваша воля на те, я готов послужити громаді. А зрештою вас тут з половина знає мене.

— Знаємо, знаємо! — озвалося багато голосів. — Можна покластися на нього!

— Ну, а кого ж на других касієрів вибирати?—питали ріпники.

— Вибирайте, кого знаєте, а головно таких, щоби могли добре бігати, — сказав Бенедьо.

— Будь ти!

— Ні, я не можу, слабовитий, як бачите, та й занятий надто при роботі, не зможу бігати. А що зможу, те й без вашого вибору буду робити.

За сим Бенедьо подякував громаді за послухання і зліз із каменя. Почався шум і гамір між ріпниками. До Бенедя тислися ріпники, щоби стиснути його за руку, глянути йому в лице і голосним, щирим словом подякувати за добру раду.

Між тим, робітники швидко згодилися вибрати за двох других касієрів Прийдеволю і Сеня Басараба.

— Дякуємо за вибір і за вашу добру віру! — гукнув Сень до громади. — Постараємося добре послужити нашій загальній справі! А тепер, хто що може, прошу скинути по центові, по два, щоби наша каса від початку не стояла пусто!

— Гурра! По центові до каси! — закричали робітники.

— Скидайте кожний по центові, але кожний, — сказав Матій, — то таким способом, порахувавши, будемо знати, скільки нас тут є!

Пристали й на те, і коли зібрано гроші, почислили 35 ринських.

— Півчетверта тисячі нас зійшлося! — крикнув Сень Басараб. — У касі нашій тридцять і п'ять ринських! А чи тяжко нам прийшло скинути таку суму!

— Що то за сила громада! — говорили між собою ріпники. — Добре то якийсь сказав: громада плюне по разу, та й одного потопить!

Гамір змігся, але був се вже не понурий, тривожний гамір прибитої, безрадної маси; се був веселий гамір бджіл, що і для них настала весна, і зацвіли цвіти, й ожила надія щасливішого життя.

XI

Діла йшли дуже добре. Леон Гаммершляґ ходив, не дотикаючи землі з гордости і радости. Все йому вдавалося щасливо, і хоч се був тільки початок головного діла, то вже той початок віщував добре про вдачу цілости. І так поперед усього від „Воскової Спілки" з Росії Леон одержав ось яку звістку: „Постачайте церезину, коли можна, ще й перед контрактовим терміном. Спілка уладила щасливу штуку. При помочі, знаєте, відомих тутешніх способів нам удалось заключити з св. Синодом контракт на доставу церезини до православних церков. 100.000 кавції зложено. Ждемо від вас вісті, коли буде готовий перший ладунок" [1].

Прочитавши ту звістку, Леон мов на крила піднявся. Значиться, діло уґрунтоване міцно і тривко. Він зараз же рушив до Борислава, щоби поглянути, як стоїть будова фабрики. По дорозі він дуже бідкував, що будова ще аж через тиждень має бути готова і що не можна так-таки від завтра зачати фабрикації воску. Що ціла та фабрикація була властиво контрафакцією, обманством, — про се Леон ані крихти не думав. Почуття справедливости було в нього взагалі дуже неясне, а вже ж того почуття, що існуючі постанови й державні приписи обов'язують у чімнебудь усякого громадянина,

[1] Ладунок — вантаж.

сього почуття в Леона, як і взагалі в інших власників, ледве чи був і слід якийнебудь.

За уладжуванням усяких біжучих діл у Дрогобичі, особливо за заходами при закупуванню сирого воску земного від різних дрібних власників, Леон уже більше, як тиждень, не заглядав до Бориславa і не знав, що й як там діється. Він у всім поклався на Бенедя, переконавшися вже попереду, що своє діло він робить совісно й добре. Але як же здивувався Леон, коли, приїхавши до Бориславa, побачив, що при новій будові робітників нема, крім кількох, що докінчували побивати дах, і коли Бенедьо вийшов супроти нього з заявленням, що його діло вже скінчене, будова вповні готова й остається тільки йому оглянути все доочне й відпустити його. Леон сам не знав, що й казати на таку радісну несподіванку, і коли б Бенедьо був „пан" будівничий, а не простий робітник і недавній мулярський помічник, він був би обняв і вицілував його з великої радости. Значиться, щастя незмінно всміхається йому! Значиться, воно підслухує його таємні думки й бажання і, мов коханка, біжить наперед нього, щоби в одну мить сповнювати їх! Радість широко розлилася по Леоновім обличчю. Він почав дякувати Бенедьові і пішов з ним оглядати будову. Вона стояла перед ним у всій своїй показності: довга-довга, низька, з невеличкими дверми й віконцями, що позирали де-де, мов присліпуваті злодійські очка. Два височезні комини стриміли до неба. Довкола будови була досить обширна площа, обведена височезним парканом, з широкою брамою для в'їзду і вузенькою фірточкою обіч для проходу. Площа була гладко втолочена, ями-вапнярки були позасипувані, навіть обширна шопа для робітників і для складу нафабрикованого воску була готова. Стіни, небілені, ані тинковані, червонілися ясночервоною краскою. Словом, усе було, як треба, аж Леонові серце радувалося. А до середини він не йшов оглядати — до сього, казав, треба привезти мого майстра-нафтарника,— він буде найліпше знати, чи так усе зроблено, як треба. Рури і кітли і всі прилади, замовлені у Відні, вже надійшли були і стояли на площі у величезних паках. Леон не дав і відідхнути ні собі, ні коням,— негайно погнав назад до Дрогобича, щоби привезти Шеффеля. Бенедьо за той час мав прилагодити робітників, котрі за проводом Шеффеля нині ще повставляли б і повмуровували б кітли та машини.

Приїхав і Шеффель. Оглянув нутро фабрики, розмірив, що, як і куди, і висказався дуже похвально про будову. Леон ходив слідком за ним та тільки поцмокував і рукизасукував. Бенедьо тим часом з найнятими робітниками поравсся на подвір'ю коло машин, розбивав дошки та пачки, роз-

мотував перевесла та шнури і приладжував дерев'яні вали та ґереґи[1], щоби затягнути все те, куди треба, до середини.

До пізнього вечора тривали в новій фабриці стукання та брязкоти: се уставлювано й утверджувано машини. Де треба було проробити більшу дірку в мурованій стіні для вставлення рури, де треба було підмурувати котел до належного становища,— Шеффель примірював і запоряджував, а Бенедьо з робітниками виконував його запорядки. Вкінці з настанням сумерку все було готове.

Леон і Шеффель ще осталися в середині фабрики. Світло невеличких воскових каганців миготіло, відбиваючися сотнями іскор в блискучім череватім кітлі з полірованої міді. З кутів піднімалися бовдури пітьми, звисали з дерев'яної голої стелі, немов грозячи привалити собою тих кілька слабо блимаючих точок.

— Так завтра зачнете?— спитав з задуми Леон, поблудивши очима по тих темніючих просторах, по тім гнізді, в котрім мали вигрітися і виклюнутися його золоті сни.

— Зачнеться,— сказав Шеффель.— А робітники готові?

— А, правда, робітники,— сказав Леон.— Ну, будуть і робітники. Тепер того зілля в Бориславі досить.

— А тільки, знаєте,— сказав Шеффель,— наше діло тее то, не зовсім ясне. То треба вам постаратися о кількох, принаймні трьох робітників таких, на котрих можна би зовсім спуститися. То є, щоби де не розбалакали, не наплели що. Тих умістити треба б у головнім відділі дестилярні, хемічній коморі, де, знаєте, оконечно вироблюється церезина. Щоби інші робітники думали, що се проста парафіна. О те постарайтеся!

— Гм,— міркував Леон,— трьох робітників, на котрих можна би зовсім спуститися! Правда ваша, треба пошукати. Та тільки то штука з-поміж тої збиранини винайти таких робітників!

Тим часом на подвір'ю фабрики зібралися робітники довкола Бенедя. Вони ждали на Леона, щоб одержати від нього решту плати й подякувати йому за роботу. Місяць піднімався на погіднім небі, де-де з-за білої, напівпрозірчастої мряки проблискували млавим світлом золоті зорі. Робітники посідали на каміннях та урізках з делиння[2] і балакали; глухий гомін їх розмови йшов на поле й мішався із срібним шепотом річки, що туй обіч булькотіла по камінню. Відома річ, бесіда йшла про одне, про недавній робітницький збір, про складки і будущі надії.

---

[1] Ґереґи — дрючки.

[2] Делиння — дерев'яні бруси.

— По правді кажу вам, — говорив Бенедьо, — диво сталося з тутешнім народом. Коли я перед місяцем прийшов до Борислава й почав допитуватися, чи трібували вони якнебудь рятуватися, то всі або головами похитували, або сміялися з мене. А нині, самі видите, як усі, старе й мале, тиснуться до складок. Адже досі вже маємо 150 ринських в одній тільки головній касі!

— Сто п'ятдесят ринських, — повторив з розстановою один робітник, — ну і що ж! Для одного була би се підмога, але для стільки тисячів... що то значить?

— Правда, що мало значить, — говорив Бенедьо, — алеж бо вважайте, що ще тижня нема, як почалися наші складки За місяць чень назбирається хоч п'ятсот.

— Ну, а з п'ятьма стами можна зачинати те, що ви загадали.

— Гм, треба добре обрахуватися з силою і з грішми, — сказав Бенедьо. — Числячи на прожиток одному чоловікові лиш півтора ринського на тиждень, числячи далі, що безроботиця потягне тиждень і нам прийдеться прогодувати через той час лиш тисячу люда, то в касі мусить бути на те найменше півтори тисячі ринських. Найменше, кажу, бо, крім прожитку, будуть ще інші видатки.

— Півтори тисячі ринських! — скрикнули в один голос робітники. — Господи милосердний, коли ж ми таку суму зложимо? Та за той час половина нас тут голодом перемре, а з сіл десять тисяч нових прибуде!

— Що ж робити, — сказав сумно Бенедьо, — на те вже, бачу, нема ради. Більших складок робити не можна, бо й так власники вривають нам на кожнім поступі, а як дізнаються про наші складки, то ще більше будуть уривати. Треба стояти при своїм, складати й терпіти ще хоч три місяці!

— Три місяці! Хто знає, що за три місяці може статися!

Замовкли робітники і сум заляг невеличку гомонячу громаду. Бенедьо важко похилив голову додолу. Він і справді почував, що діло пекуче, що найбільша сила сього люду лежить у його хвилевім розбудженню і що не покористуватися тим розбудженням значить випустити з рук головну пружину діла. Але що ж було робити? Грошей не було щоби зараз зачати змову. Приходилося все таки чекати.

— А тут іще одна річ, — промовив знов Бенедьо, прокинувшися з задуми. — Мені прийдеться вертати до Дрогобича.

— До Дрогобича? А то пощо? — скрикнули робітники.

— Ну, пощо? Тут моя робота, як видите, скінчилася.

— Шукайте іншої!

— Абож тут без мене не обійдеться? Правда, жаль чоловікові покидати таку справу, над котрої заснованням трудився і думав...

— Ну, то й не покидайте!

— Се певно, що треба б не покидати, коби тільки була спосібність.

Робітники почували се добре, а навіть і в Бенедя прокидалася не раз та думка, що без нього ціла справа могла би легко зійти на фальшиву дорогу і через те зовсім не вдатися. Він почував, що в кожній новозложеній, для нових і не привичних цілей, свіжо зорганізованій громаді багато й дуже багато залежить на привідці, на його особистім впливі і пораді. Правда, він почував з другого боку аж надто добре безсильність і своєї думки і був переконаний, що не спіткайся він у Бориславі з побратимством і з такими тверезо мислячими людьми, як Матій і Стасюра, він сам не був би дійшов до того, до чого тепер дійшов. Взаїмне співділання всіх часток тут було аж надто сильне й виразне, але іменно для того почував Бенедьо, що вирватися з того круга взаїмних співділань — значило б зашкодити кожній частці зосібна і всім взагалі. Але знову таки, що тут робити в Бориславі, коли не буде роботи для нього? Але доля готовила йому поміч з такого боку, з якого він її й зовсім не надіявся.

З середини фабрики вийшов Леон у супроводі Шеффеля; оба вони наблизилися до робітників. Робітники повставали.

— Ну, люди,— сказав голосно Леон,— робота наша скінчена і добре скінчена. Дякую вам за пильність вашу!

— І ми дякуємо панові за роботу! — закричали робітники.— Та нехай бог дасть щасливу годину!

— Дай боже, дай боже,— сказав радісно Леон.— А тепер, що ще кому належиться, щоби ми чисто розсталися.

Почалася виплата. Бенедьо стояв обіч. Коли виплата скінчилася, Леон наблизився до нього.

— А вам, пане майстер, дуже, дуже дякую і за роботу і за швидке скінчення, за все! Дуже б я не рад з вами розстатися... Але тепер за те, що ви таку мені зробили радість, прийміть від мене оце на пам'ятку!

І він втиснув у руку Бенедьові обвинених папірцем десять ринських самим сріблом.

— От зараз буде в нашій касі 160 ринських,— подумав собі Бенедьо, приймаючи з подякою Леонів дарунок.

— І ще прошу вас,—сказав на закінчення Леон до Бенедя,— зайдіть зараз тепер до мене на мою кватиру, я маю з вами де про що поговорити.

За сими словами Леон і Шеффель пішли, за ними вийшли робітники. Бенедьо остався, щоб позамикати всі двері і брами, й опісля пошкандибав за Леоном, роздумуючи, що такого він має йому сказати. По дорозі він вступив до хати, застав

там Матія і положив на його руки до робітницької каси десять ринських сріблом, котрі дарував йому Леон.

— Що б я вам сказав,— заговорив до нього Леон, коли Бенедьо прийшов на його кватиру.— Ви, як бачу, чесний чоловік і порядний робітник, і я, як кажу, не хотів би з вами розстатися. А мені тут до моєї нової нафтарні якраз потрібно кількох чесних і щирих людей до одної, і то не дуже тяжкої роботи. Так от що хотів я сказати: чи не схотіли би ви, коли вам у мене робота не сприкрилася, остатися й на далі?

— Але яка ж се буде робота? Прецінь мулярська вся скінчена?

— Е, ні, не до мулярської, а так, до нафтарської, при воску,— сказав Леон.

— Але чи зумію ж я робити ту роботу, коли досі при ній не був і не знаю, як що йде?— спитав Бенедьо.

— Е, е, е, що тут уміти!— сказав Леон.— А простий хлоп, робітник більше вміє? А прецінь робить. Тут нема що вміти: пан директор покаже вам усе. Я ж кажу вам, тут не о вмілість ходить, а о те, щоби чоловік був щирий і сумлінний та щоби, розумієте, щоби...

Леон затявся якось на слові, немов вагувався чогось.

— Щоби,—кінчив він по хвилі,—не розговорив ніде, що й як робиться в фабриці. Бо, видите, тут секрет невеличкий... Мій директор вигадав новий спосіб фабрикації воску, то не хотів би, щоби то розголошувалося.

— Гм, та воно то так...—проговорив Бенедьо, не знаючи що ліпшого сказати.

— Бо то видите,—торочив далі Леон,—у нас такі люди погані, скоро що, зараз перехоплять, та й що з того: їм зиск а мені втрата. То я для того хотів би...

— Алеж бо то тяжко буде. Ну, нехай, що я не скажу ніщо нікому, алеж бо в фабриці, крім мене, чень же робітників буде багато.

— Ну, не всі потребують усе видіти й знати. В цілій фабриці все буде робитися так, як по других фабриках, а тільки буде одна така комора окрема, і в ній буде трохи інакше. Там буде директор, ну, і треба буде пару робітників йому до помочі. Що ж, можу на вас надіятися?

— Та що,— сказав Бенедьо, ледве скриваючи свою радість,— про мене. Як лиш потраплю, то буду робити. Мулярської роботи тепер і так трудно напитати, буду трібувати ще й нафтарського ремесла. А за те, щоби через мене ваш секрет не видався, за те будьте певні.

— Ну, ну,— сказав, усміхаючися, Леон,— я й сам те знаю, що ви не такий чоловік. Але знаєте, коби то ще кількох, от хоч би двох-трьох таких, як ви!.. От, ви тут робили, пізнали

дещо робітників, може б ви ліпше могли дібрати, до себе таких людей, яких мені треба? Я вам того дармо не схочу. А ще одне! Перша річ, розуміється, плата. Знаєте самі, то вже не мулярська роібота, такої плати, як досі, не можу вам дати...

— Ну, то розуміється!—сказав Бенедьо.— Кравця та шевця не можна одним ліктем міряти.

— Отож то! А ще видите, як тут тепер у нас. Робітника напхалося, плату всюди знижують, бо, розуміється, що мені за інтерес платити дорожче, коли я можу того самого робітника мати за дешевшу плату? Але з вами, то інша річ, розумієте мене. Тож я вам і тим другим, що будуть разом з вами робити в окремій коморі, обіцяю по ринському денно, і то наперед прирікаю, що зниження ніякого вам не буде, ані касієрного не маєте платити. Чи пристаєте на таке?

Бенедьо стояв і надумувався.

— Волів би я,—сказав він по хвилі,—щоби ви самі вибрали собі й інших людей до своєї окремої комори. А так, виберу я, а потому станеться щонебудь такого... Знаєте, чоловік на чоловіці все може помилитися, ну, а на мені буде вся відповідь! А на роботу і на плату нехай і так, я пристану.

— Ні, ні,—наставав Леон,—і товаришів собі доберіть! До іншої фабрикації вистачуть якібудь люди, а тут треба вибрати. А ви їх тут ліпше можете знати, на кого можна спуститися, аніж я або директор.

— Га, про мене,—сказав Бенедьо,—нехай буде й так. Постараюся дібрати трьох людей, котрим можна буде завірити. А відколи зачинається робота?

— Зараз від завтра. І то, вважаєте, треба форсувати[1] як можна найборше. Віск уже замовлений. В окремій коморі будете й прасувати й пакувати його.

Що се за штука така може бути?—думав собі Бенедьо, йдучи сумерком бориславською вулицею від Леона додому.—Вигадав новий спосіб фабрикації і боїться, щоби робітники не видали його! Нібито робітник на тім розуміється? А зрештою побачимо, що то таке буде! А добре сталося! Ні з цього, ні з того трапилася робота, та й не злий заробок, є при чім остатися в Бориславі й на далі, та й до каси все таки і від мене щотижня вплине хоч по чотири ринські. А ще три... котрих би тут трьох вибрати?

Бенедьо довго думав над тим, котрих би трьох вибрати, але якось не міг зважитися. Він постановив собі поговорити про те з Матієм. Бенедьо рад би був вибрати всіх трьох із побратимів, але Матій відраджував, боячися, щоби в разі чого се не звернуло на них якого підозріння.

---

[1] Форсувати — приспішувати.

— І так,—говорив він,— власники тепер перетривожені нашим збором. Певна річ, що між робітниками найдуться деякі, котрі доповідять власникам, що й як ми радили. Ну, а скоро так, то певна річ, що власники зачнуть нас шпигувати, то щоби, як така купа побратимів робити буде разом, щоби се деяк не навело їх на який слід абощо.

Бенедьо відповів, що воно то можлива річ, що власники будуть відтепер шпигувати їх, але він не видить, чого б тут боятися, щоб не викрили побратимства, хоч би навіть побратимів кілька робило при купі. Адже ж про свої справи вони не потребують говорити на голос при чужих людях. Зрештою,— додав Бенедьо,— не в тім головна річ, кого вибрати, але в тім, щоби взяти тих із побратимів, котрі іменно тепер не мають роботи. А таких якраз було два: Деркач і Прийдеволя. Отже, Бенедьо пішов шукати їх, щоби замовити їх до фабрики Гаммершляґа, а на третього вибрав собі одного чесного ріпника котрий хоч не належав до побратимства, але дуже живо зайнявся свіжо піднесеною думкою робітницьких кас і котрого побратими жартом прозвали Побігайком за його невтомну рухливість і готовість бігати від ями до ями, чи то для збирання складок, чи й так, для притягування щораз нових людей до робітницької спілки.

А Леон Гаммершляґ, згодивши Бенедя, накинув на себе легке пальто й вийшов на вулицю пройтися та розмовитися з деякими знайомими власниками, котрі звичайно в ту пору проходжувалися вулицею. Швидко його окружила ціла громада, стискаючи його руки й бажаючи йому щастя з нововибудованою фабрикою. Далі почалися розмови про всякі біжучі діла, котрі найбільше занімали капіталістів. Відома річ, поперед усього почали деякі розпитувати Леона, як стоять такі та такі курси, чи не потребує ще більше воску, як багато думає виробляювати тижнево парафіни в своїй фабриці, а коли у всім тім їх цікавість була заспокоєна, зійшла бесіда на бориславські новини.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt![1]— сказав, важко зідхаючи, низький і грубезний Іцик Бавх, один з дрібних власників кількох ям,—що тут у нас діється, що тут у нас діється, то аж розказувати страшно! Ви не чули, пане Гаммершляґ? Ох-ох-ох, бунтація та й годі! Чи я те віддавна не казав: не давати тим поганцям, тим опришкам,— фу-у!, не давати їм такої високої платні, бо як собі розберуть, то будуть гадати, ох-ох-ох, що їм ще більше належиться! А тепер видите, самі видите, що по-мойому стало!

— Та що таке? Що за бунтація?— спитав недовірливо Леон.

---

[1] Бог над світом.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt!— сопів далі Іцик Бавх,— прийдеться швидко всім чесним ґешефтсманам утікати з Бориславa, auf mane Munes[1]! Бунтуються робітники, чимраз гостріше ставляться до нас, а в неділю, ох-ох-ох, ми вже гадали, що то буде наш послідній день,— фу-у!— що зараз кинутися різати! На толоці стільки їх зійшлося, що тих круків на скітнику[2]. Ми всі з переляку трохи не померли. Ніхто, розуміється, не поважився приступити, бо були би розірвали на кусники, аджеж знаєте, дикий нарід! Ох-ох-ох, що вони там говорили між собою, того не знаємо й довідатися не можна. Я питав своїх Банюсів; говорять: ми так собі, гагілки грали! Брешуть, бестії! Ми виділи добре з даху, що один виліз на камінь і довго щось говорив, а вони слухали-слухали а далі як загомонять: Віват!.. Ох-ох-ох, страшні речі, страшні речі!

— Алеж я у тім всім не виджу нічого страшного,— сказав, гордо усміхаючись, Леон.— Може, і направду гагілки грали.

— Ох, ні, ох, ні,— говорив далі Іцик Бавх. Уже я знаю, що ні! І повертали відтам такі веселі, співаючи, а тепер між ними якісь змови, якісь складки. Gott über die Welt, буде лихо!

— Я все ще не виджу,— зачав було знов Леон, але інші перебили його, потверджуючи вповні слова Іцика Бавха й додаючи ще від себе багато подробиць. Треба сказати в честь бориславським робітникам, що вони зразу добре порозуміли свою справу і бодай по той час нікотрий з них не зрадив і не висказав, яка була ціль їх сходин і що враджено на їх раді. Зрештою може бути, що й далеко не більша часть робітників чула та розуміла все доразу, що й до чого було враджено: ті, котрі розуміли, не висказували сього, а ті, що не розуміли, то й не могли їм багато цікавого сказати. То тільки дізналися власники, що між робітниками робляться якісь складки, що вони хотять самі допомагати собі і що до всього того нарадив їх муляр Бенедьо Синиця.

— Бенедьо! Той, що в мене нафтарню мурував?— скрикнув зачудований Леон.

— Той сам.

— Складки? Помагати собі? Гм, я й не гадав, щоби в Бенедя було настільки розуму. Мулярський помічник, родився і виріс у Дрогобичі, і відки він до всього того прийшов?

— Е, чорт його там побери, відки прийшов, то прийшов!— зафучав Іцик Бавх.— Але як він сміє нам тут людей бунту-

---

[1] Клянусь своїм народом.
[2] Скітник — здохла тварина.

вати? Післати до Дрогобича по жандармів, нехай у ланцюги та шупасом[1] відси!

— Але прошу вас, панове,—сказав, зупиняючись, Леон,— не розумію, чого се ви так тривожитеся? Що в тім усім страшного? Я бував по Німеччині, там робітники всюди сходяться, радяться, складаються, як їм захочеться, і ніхто їм того не боронить і ніхто того не лякається. Противно, розумні капіталісти ще й самі їх до того заохочують. Там кожний такий капіталіст як говорить до робітників, то раз-у-раз у нього на язиці Selbsthilfe та й Selbsthilfe[2]. „Помагайте собі самі, всяка постороння поміч для вас на нінащо не здасться!" І гадаєте, що зле на тім виходять? Противно! Як робітники самі собі помагають, то значиться, що вже капіталіст не потребує їм помагати. Чи там окалічіє хто на фабриці, заслабне, постаріється: Selbsthilfe! Нехай собі роблять складки, нехай собі помагають самі, аби тільки ми їм не потребували помагати! А вже ми будемо старатися, щоб їм роги не надто високі росли: скоро що трохи зачнуть носитися бутно[3], а ми цап, плату знижимо, і свищи тоді тонко, так як ми хочемо!

Леон виговорив усю ту бесіду з таким запалом внутрішнього переконання, що в значній части успокоїв і потішив своїх слухачів. Один тільки грубий, червононосий Іцик Бавх недовірливо хитав головою, і коли Леон скінчив, він, важко відсапуючи, сказав:

— Ох-ох-ох! Коби то воно так було, як ви кажете, пане Гаммершляґ! Але я боюся, що воно не так буде. Що нашого робітника, дикаря бойка, рівняти до німецького! Де нашому робітникові до якої розумної Selbsthilfe? Ох-ох-ох, Gott über die Welt! А якби він Selbsthilfe порозумів так, що треба брати за ножі та різати нас? Га?

Всі слухачі, не виключаючи й самого Леона, стрепенулися на ті зловіщі слова, мороз пішов у них за плечима. А до того в тій хвилі коло них перейшла з гомоном юрба ріпників, з-поміж котрих, о цілу голову вищий від усіх, вистирчував понурий Сень Басараб. Він грізно позирав на власників, а особливо на Бавха, свого принципала[4]. Бавхові від його погляду чогось недобре зробилося і він замовк на хвилю, поки юрба не перейшла.

— От, дивіть, які вони — говорив він, коли ріпники пропали в темнім завулку, — дичина та й годі! От той високий серед них він у мене робить, чи не цілковитий ведмідь? Та ви тому лиш писніть слово Selbsthilfe, а він зараз візьме ніж та й заріже вас!

[1] Шупасом, цюпасом—етапом.
[2] Самодопомога.
[3] Бутно мо гордо, зухвало.
[4] Принципал — хазяїн, начальник.

Але Леон, а за ним і інші власники, почали перечити Бавхові. Вони тим живіше перечили йому, чим більше самим було лячно, і, переконуючи його, що небезпеки нема ніякої, старалися властиво переконати про те і себе самих.

— Ще то воно так зле не є,— говорили вони.— Люд наш, хоч, може, незугарний і непривітливий на вид, не є такий злий і кровожадний, як здається Бавхові. І що випадки правдивої, порядної спілки і в нас не рідкі і людям тутешнім зовсім не чужі. І що коли б мало було прийти до яких „непорядків", то було б уже прийшло зараз по першім зборі. І що Бенедьо чоловік слабовитий і характеру лагідного. І що Леон зараз завтра поговорить з ним і розпитається його про все, і що Бенедьо мусить йому все чисто розповісти, бо під певним оглядом Бенедьо зобов'язаний йому, Леонові, до вдячности, і що наперед можна впевнитися, що небезпека ніяка нікому не грозить.

— Ох-ох-ох, де більше язиків, там більше й мови!— говорив невмолимий Бавх.— Але я вам раджу: не вірте тим розбійникам, розбийте їх складки, а особливо знижіть їм плату так, щоби собака один з одним не мав за що й продихати, то тоді їм і складок усяких відхочеться!

— Еге-ге, будемо видіти, чи відхочеться!— проворкотів крізь зуби Сень Басараб, котрий поза кошари і плоти підповз ід тому місцю і підслухав усю ту розмову.— Еге-ге, побачимо небораче, чи відхочеться!— воркотів він, здвигаючися на ноги з-за плота, коли власники розійшлися.— Коби лиш тобі борше дечого другого не відхотілося!

І розпустивши ноги, Сень поспішив до Матієвої хати, щоби там розповісти побратимам про те, як то власники говорять про їх раду і що про неї знають.

На другий день рано перед роботою Леон здибався з Бенедьом уже в фабриці. Бенедьо представив йому Деркача, Прийдеволю і Побігайка, яко вибраних до роботи в окремій коморі. Леон тепер жалував трохи, що вчора поквапився дати Бенедьові ту поруку[1], бо був переконаний, що Бенедьо вибрав до того своїх однодумців. Він починав навіть боятися, чи не підозріває дещо Бенедьо про його нечисту справу з черезиною, і для того наказав Шеффелеві, щоб і супроти тих вибраних робітників був якмога осторожний. Але що ж,— назад цофатися[2] зі своїм словом було тепер запізно, тож Леон, хоч і з замітною тривогою, рішив: що має торочитися, нехай торочиться. Треба тільки розпитати Бенедя самого про цілу ту річ.

---

[1] Порука—доручення.

[2] Цофатися — п'ятитися, повертатися.

От він, сказавши кілька слів заохоти нововибраним робітникам, закликав Бенедя з собою до окремої комори і прямо запитав його, що се був за збір у них і що він там говорив робітникам? Він міркував собі, що коли в Бенедя що злого на думці, то таке пряме питання оголомшить і змішає його. Але Бенедьо був уже від учора на се приготований, і, не показуючи й найменшого змішання, відповів, що деякі робітники підняли були думку запомагати одні других складками, і він радив їм зробити в себе таку касу, яку мають по містах цехові ремісники для запомоги, і до заряду тої каси запросити по рівній части вибраних людей з ріпників і панів підприємців. Леон ще дужче здивувався, почувши ту мову від Бенедя, котрого він уважав досі зовсім простим, ні про що не думаючим робітником.

— Відки ж ви набралися такого розуму? — спитав Леон.

— Та що, прошу пана, — сказав Бенедьо, — у нас у місті так заведено, то я й тут так радив. Се не мій розум, куди мені!

Леон похвалив Бенедя за ту раду і додав, що до заряду такою касою конче треба вибрати кого з письменних підприємців, котрий умів би вести рахунки, і що треба уложити статути тої каси і подати їх до затвердження намісництву. Додав навіть, що він сам готов постаратися їм о такі статути, за що Бенедьо йому наперед подякував. На тім вони й розійшлися. Бенедьові прикро було, що він мусів брехати перед Леоном, — але що діяти, коли годі було інакше. А Леон відійшов радісний, почуваючи себе хто зна яким ліберадом, котрий ось, мовляв, заохочує робітників до дружности й самопомочі і так безконечно вище стоїть над усіми тими бориславськими „халатниками", котрі в робітницькій самопомочі видять бунтацію та небезпеку і зараз готові, мов ті курята, ховатися під крила жандармів і поліції. Ні, пора і їм пізнати, як то йде в світі, пора й Бориславові мати свій робітницький рух, розуміється, леґальний, смирний і розумно керований робітницький рух! І за сим ліберальні думки Леона пішли гуляти в далеку далечину, йому мрілося, що ось уже недалеко те славне „збратанни капіталу з працею", що воно почнеться не відки, як іменно від Борислава, і що в історії того збратання першою і найважнішою, бо вихідною, точкою буде його розумна й ліберальна розмова з Бенедьом і заявлена в ній прихильність до нового робітницького руху.

Так, так,— заключив він, уже колишучись у своїй легкій бричці на ресорах долі бориславською вулицею,— мої діла йдуть дуже добре!

XII

Ех, Ґотлібе, Ґотлібе! Чи знав ти, чи гадав ти, якого колоту наробить твій листі твій безумний поступок у голові твоєї матері!

Рифка була слаба. Се не була слабість тіла, бо тілом вона була здорова й сильна, — се був якийсь дивовижний розстрій духа, якесь надмірне напруження, за котрим слідували хвилі цілковитої бездушности й апатії. Вона ходила по покоях, мов сонна, не виділа нічого і не займалася нічим, окрім свого сина. Він скалічений, він хорий! Може, небезпечно? Може, коло нього нікого нема? Він умирає, мучиться! А вона, мати, котрій над нього нема нічого дорожчого, вона не знає навіть, де він є і що з ним діється? Алеж він не давав їй про се знати! Що він гадає з собою робити? Чи довго буде так бурлакувати між чужими людьми, мов який сирота, в такій поганій, обідраній одежі? Вона плакала, лютилася, рвала й дерла, що їй під руки попало, не можучи на всі ті питання найти відповіді. Вона раз готова була розповісти все Германові і бігти шукати за ним по всім Дрогобичі, то знов на неї находила якась дика впертість, її уява рисувала їй образи страшної муки і конання Готліба, з її очей лилися сльози, а п'ястуки судорожно затискалися супроти кабінету мужа і уста шептали: „Нехай гине, нехай умирає, на злість сьому нелюдові, сьому тиранові! От так! От так!“ Вона й забувала, що сей нелюд і тиран не знав і не бачив нічого того і, бачилось, зовсім не турбувався Готлібом. Вираз мертвого, безучасного спокою на його лиці несказано лютив Рифку, і вона старалась якмога рідше показуватися йому на очі. Вона найбільше сиділа замкнена в своїм покою, перечитувала по сто разів Ґотлібові листи, але й вони вже не могли втишити її неспокою і тривоги. Все їй обридло. Вона цілими годинами визирала через вікно то в сад, то на гостинець, чи не йде коминярчук з листом. Але коминярчука з листом не було, і Рифка з'їдалася сама в собі, згоряла тисячними суперечними чуттями не можучи на ніщо відважитися. Вона за тиждень такого неспокою починала бути й справді хора.

— Що тобі таке, Рифко? — спитав її раз Герман при обіді.— Ти, бачу, хора?

— Хора! — відказала вона, не дивлячись на нього.

— То то ж бо й є. Я виджу, що хора. Треба післати за лікарем.

— Не треба!

— Як то не треба? Чому не треба?

— Не поможе мені лікар!

— Не поможе?— дивувався Герман.— А хто ж поможе?

— Віддай мені мого сина!— відрізала Рифка.— Тільки се мені поможе!

Герман стиснув плечима й відійшов геть. За лікарем, певна річ, не посилав. Аж десь ледве-не-ледве по десяти днях Рифка діждалася вісті від сина. Коминярчук доти ходив по вулиці, доки вона не вихилилася через вікно: тоді він крізь вікно кинув їй з вулиці до хати Ґотлібову карточку. Ґотліб ось що писав: „Вона мусить бути моя! Кажу вам раз назавсіди: мусить. Чи хоче чи не хоче. А зрештою як може не хотіти, — адже я багатий, багатшого жениха не найде в цілім краю. А я чую, що без неї не можу видержати. В сні і на яві все вона та й вона передо мною. І не знаю навіть, як називається. Але що то значить, коли вона мені сподобалася! І куди вона могла поїхати? Коби я знав, зараз би поїхав за нею. Ага, я забув вам сказати, що я вже здоров, принаймні настільки здоров, що можу ходити. Лажу ввесь день по вулиці напроти її дому, але не важився ще й питати нікого, чий се дім і чия вона донька. Завтра раненько прийде мій посланець; дайте йому дещо грошей для мене".

Грошей у Рифки було небагато. На другий день коминярчук справді прийшов, і то в таку пору, коли Германа не було дома. Вона почала розпитувати його про сина, але коминярчук нічого не знав, а тільки сказав, що має принести гроші та й годі. Рифка дала йому десять ринських — послідніх десять ринських, які в неї були, — й осталася сама в покою, проклинаючи коминярчука, що не вдоволив її цікавости.

Звістка, що Ґотліб здоров і може вже ходити, врадувала її, — але його надмірна і сліпа любов почала її тривожити. Їй нараз впало на думку, що ану ж но Ґотлібова дівчина — християнка, то що тоді? Вона преціньне схоче йти за Ґотліба, — і готов собі Ґотліб бог знає що зробити, скоро не зможе її дістати. І в її роздразненім умі засіла та догадка, мов улізлива оса, і знов почала вона мучитися і тривожитися, і ночі не спати і проклинати ввесь світ, мужа й себе. Їй, не знати чому, бажалося, щоби Ґотліб узяв собі якунебудь бідненьку, робочу дівчину з Лану, таку саму, якою була вона, коли посватав її Герман. Їй здавалося, що вона зненавиділа б його враз із його жінкою, коли б та жінка була з багатого дому. А між тим з Ґотлібових листів випливало очевидячки, що дівчина, котру він уподобав, була багата, їздила повозами, мала багато вбраних слуг, і вже звільна починала в Рифчиній душі зароджуватися проти неї якась сліпа і глуха ненависть.

Але найгіршої гризоти наробили Рифці гроші. По кількох днях, знов у Германовій неприсутності, прийшов коминярчук з карточкою. В карточці було коротко і вузлувато написано ось що: „Грошей мені треба, багато грошей. Мушу вбратися по-людськи. Вона завтра приїде. Мушу говорити з нею. Вже знаю, чия. Передайте зараз хоч сто ринських".

Рифка аж затряслася, прочитавши ті слова. Знає чия, а не лише, не скаже їй! І має ж він серце лишати її в непевності? А ще сто ринських просить, — відки вона візьме сто ринських? Герман від кількох днів щось дуже куцо держав її, не давав їй до рук ніяких грошей, не лишав, як се давніше часом лучалося, ані цента в своїй шухляді, а все замикав до великої залізної каси на три ключі, а ключі забирав з собою. Рифка і не покмітила сього аж до сеї хвилі. Але тепер, коли син зажадав у неї такої суми, а вона не найшла в себе й цента, розлютилася страшенно, кидалася з одного боку до другого, з одної шухляди до другої, — але ніде не могла найти нічого. Вона голосно кляла захланника-мужа, але прокляття не помагали нічого, і з кривавим серцем мусіла відправити коминярчука, кажучи йому, що грошей тепер немає і що нехай прийде аж завтра. Коминярчук похитав головою і пішов. По його відході Рифка, мов безумна, бігала по покоях, тріскала меблями й наповнювала цілий дім прокляттями та лайкою. За тою роботою застав її Герман.

— Жінко, а тобі що такого?— скрикнув він, ставши на порозі.— Ти вдуріла?

— Вдуріла!— скрикнула Рифка.

— Чого тобі треба? Чого кидаєшся?

— Грошей треба.

— Грошей? Нащо тобі грошей?

— Треба та й годі.

— А багато?

— Багато. Двісті ринських!

Герман усміхнувся.

— Та що, збираєшся десь за волами йти, чи що?— сказав він.

— Не питайся, а давай гроші!

— Бе-бе-бе, а відки такий строгий наказ? У мене нема грошей на роздачі.

— Нема грошей!— скрикнула Рифка й визвірилася на нього.— Кому ти се говориш? Зараз давай, бо біда буде!— І вона з піднятими кулаками наближувалася до нього. Герман стиснув плечима й поступився назад.

— Вдуріла жінка!— проворкотів він півголосом.— Давай їй гроші, а не знати, на що. Ти гадаєш,— сказав він до неї спокійним, переконуючим голосом,— що в мене гроші лежать? У мене гроші в діло йдуть.

— Але мені треба, зараз, конче!— сказала Рифка.

— Нащо? Як тобі треба що купити, то скажи, возьму на кредит, бо готових грошей не маю.

— Не треба мені твого кредиту, а тільки готових грошей! Чуєш!

— Говори до гори,— відказав Герман і, не вдаючися з нею в дальшу бесіду, пішов поквапно до свого кабінету, все

озираючись назад себе, чи не біжить за ним Рифка з піднятими кулаками. Прийшовши до кабінету, він зразу хотів замкнути двері на ключ, але далі надумався, знаючи Рифчину натуру, і з легким, таємним сміхому засів коло свого пульта[1] і почав писати.

— Я знав, що воно так буде,— говорив він сам до себе, все ще таємничо всміхаючись.— Але нехай! Тепер я не подамся і притисну її. Побачимо, хто з нас дужчий!

По хвилі, важко дишучи, увійшла Рифка. Її лице мінилося: раз наливалося кров'ю, мов буряк, то знов блідло, мов полотно. Очі палали гарячковим жаром. Вона сіла.

— Скажи ти мені, бога ради, чого ти хочеш від мене?— спитав її Герман якмога спокійним голосом.

— Грошей,— відповіла Рифка з упертістю божевільної.

— Нащо?

— Для сина,— сказала вона з притиском.

— Для якого сина?

— Для Ґотліба.

— Для Ґотліба? Алеж Ґотліба вже й на світі нема,— сказав Герман з уданим зачудуванням.

— Волить тебе не бути на світі!

— Значиться, він живий! Ти знаєш, де він є? Де він, скажи мені! Чому не йде додому?

— Не скажу.

— Чому ж не скажеш? Адже я все таки отець, не з'їм його.

— Він боїться тебе і не хоче бути з тобою.

— А грошей моїх хоче?— сказав уражений Герман.

Рифка на те ані слова.

— Знаєш же що,— сказав рішуче Герман.— Перекажи йому, коли знаєш, де він, нехай вертається додому. Досить уже тої дурної комедії. Доки не верне, то ані цента не дістане ані від мене, ані від тебе!

— Алеж він готов собі що зробити!— скрикнула Рифка голосом розпуки.

— Не бійся! Так собі зробить, як у Львові втопився. Гадає, що мене переломить своїми грозьбами. Ні! Раз я подався, тепер годі.

— Але він готов утекти в світ, готов наробити тобі якого лиха.

— Хе, хе, хе,— сказав насмішливо Герман,— в світ без грошей не втече, а зрештою... Слухай, Рифко, щоб ти не робила собі ніякої гризоти за те, що мов оце ти розповіла мені за нього. Я знаю, він тобі заказав, і я не налягав на тебе. Але я давно вже знаю се, знаю, де він жиє і що робить, усе знаю.

[1] Пульт — стіл до писання.

І щастя його, що я се знаю, а то були б жандарми давно вже всадили його до цюпи й були б шупасом повели його до Львова. Розумієш? Щастя його, що той вугляр, з котрим він приїхав зі Львова і у котрого мешкає, що він зараз, скоро я приїхав, розповів мені все дочиста. А тепер слухай! Я до нього не буду втикатися, ловити його не піду, бо він зрештою в моїх руках. Перекажи йому, нехай вертає додому, то все буде добре. А як не хоче, то мусить. Жандарми пильнують його, не дадуть йому нікуди рушитися з Дрогобича. Грошей не дістане, перекажи йому се через того злодія, коминярчука, що тобі доносить почту від нього. Я його давно маю на оці, нехай і те знає. І на тім кінець!

Герман устав з крісла. Рифка зразу сиділа оглушена такими словами свого мужа. Вона тремтіла всім тілом, їй дух запирало так, що вона ледве-ледве дихала,— а вкінці, коли Герман устав, вона нараз розляглася страшним спазматичним реготом, котрий, мов грохіт грому, залунав по широких, пустих покоях. По хвилі і сміх раптом урвався, і Рифка грепнулася з крісла і почала в страшних судорогах кидати собою по підлозі.

— Господи, розв'яжи мене з нею!— проворкотів Герман і побіг до кухні, щоб ішли слуги відтирати паню. Сам він не вертався вже до покою, а, взявши пальто і капелюх, пішов у місто по своїм ділам. Не пора йому було тепер заніматися домашніми гризотами, коли його нові, великі пляни чимраз ближче наближалися до свого здійснення. Ван-Гехт писав до нього з Відня, що прилади для виробу церезини вже готові і фабрикант жде тільки від нього звістки, коли й куди їх вислати. Германові не хотілося для фабрикації церезини будувати нову фабрику, він волів у своїй старій, обширній нафтарні коло Дрогобича відступити одну часть на нову фабрикацію. Треба було оглянути місце й забудування, котрі відповідали би тому плянові, який списав Ван-Гехт,— треба було випорожнювати, перебудовувати, домуровувати і вичищувати,— і Герман пильно сам надзирав за роботою. Аж ось усе вже було готове, і він написав Ван Гехтові, щоб якмога швидше прислав машини і сам приїздив. Так само чимало заходу було і з великою „Спілкою визискування земного воску", з котрою Герман у Відні заключив контракт на доставу величезної маси сирого земного воску. Правда, „Спілка визискування" не дала ще на карб[1] того контракту Германові ані цента і мала заплатити йому все разом аж по доставі всього воску,— та все таки на карб того контракту „Спілка" випустила вже багато акцій і старалася при помочі реклями вишрубовувати їх курс чимраз вище. Акції йшли дуже добре,

[1] Дати на карб — дати в рахунок.

і тепер, в середині літа, „Спілка“ надумалася, що прецінь треба щось зробити в Бориславі. А надумалася вона зробити ось що: заложити в Дрогобичі велику контору, в котрій повновласники „Спілки“ наглядали би за контрактами, доконували виплат і старалися о нові зв'язки і о нові джерела доходу для „Спілки“. Відома річ, заложення контори, плата повновласникам і різним урядникам — усе те обійшлося не дешево і принаймні три рази дорожче, аніж могло би було обійтися при розумнім веденню діл. Але що се значило! „Спілка визискування“ принялась живо розтрублювати по світі про се своє діло, величаючи його, як не знати який подвиг,— і знов акції „Спілки“ підскочили вгору. Герман пильно крутився коло „Спілки“, пильно придивлявся всім поступкам повновласників і потаємно дуже похитував головою на всю роботу. „Ні, ні,— говорив він сам до себе,—довго вони не видержать з такою роботаю! Нехай собі їх акції стоять, як хочуть добре, я їх купувати не буду, ані зв'язуватися з ними не хочу! От дурницю зробив, що заключив з ними такий величезний контракт, а задатку ніякого не взяв. Правда, хоч би та блискуча банька і тріснула перед зреалізованням мойого контракту, то втрати для мене не буде, бо віск все таки у мене останеться. Але, розуміється, коли б вони насамперед мені заплатили, а потім тріснули, то се було би ліпше. Та й то треба собі вимовити виразно, щоби виплачували готовими грішми, а не своїми акціями!“ Герман, значиться, уважав згори „Спілку визискування“ підприємством „дутим“, ошуканським, хоч не можна сказати, щоб іменно він загадав ошукати підприємство. Його контракт був цілком чистий і реальний, і він від самого приїзду з Відня негайно принатужив усі сили свого капіталу, щоби постачити всю величезну масу воску якнайшвидше, перед контрактовим терміном, боячися, щоб підприємство ще до того часу через нерозум та шахрайство своїх основателів і повновласників не лопнуло. Він найняв майже три рази більше робітників до ям, ніж їх наймав досі, відновив роботи в вісімдесяти ямах, у котрих досі через кілька літ уже не йшла робота задля різних недогідностей ґрунту,— і справді, багато з тих відновлених ям тепер оправдало всі давні надії. Робота йшла пудами[1] і коштувала далеко менше, ніж інших літ, бо голод зігнав тепер далеко більше людей на панщину до Борислава, голод же і підганяв їх до роботи немилосердно, а Герман пильно і правильно знижував та знижував робітницьку плату, не дбаючи на крики, сльози і прокляття. Робота йшла пудами, Германові магазини наповнювалися великими брилами воску, і Герман тремтів з нетерплячки, чи скоро бу-

[1] Робота йде, робота йде дуже скоро, мов блискавка, вмить.

де їх повне, контрактом означене число. Тоді „Спілка“ муситиме зараз перейняти віск на себе, йому відразу вповні виплатити всі гроші, а потім,—думав Герман,— нехай собі й голову зломить!

А між тим, поки Герман укладав свої пляни та турбувався про уладження фабрики церезини, поки служниці в його домі відтирали Рифку, що кидалася й розбивалася по підлозі в страшних судорогах,—Ґотліб, у брудній вуглярській сорочці, ввесь обмурзаний, ждав нетерпеливо в маленькій і брудній вуглярській цюпі на прихід коминярчука з грішми. З тим коминярчуком він познайомився по сусідству і приєднав його, щоб за добру плату переносив йому вісті до матері і від неї. Ось він увійшов до хати, і Ґотліб поквапно обернувся до нього.

— А що?—спитав він.

— Нічо,—відказав коминярчук.

— Як то нічо? Не дали?

— Не дали, казали: завтра буде.

— Прокляте завтра!—проворкотів гнівно Ґотліб.—Мені нині треба!

— Що ж діяти? Казали: нема.

З тим коминярчук вийшов. Ґотліб, мов біснуватий, зачав бігати по хаті, розмахуючи руками й воркотячи сам до себе уривані слова:

— Я тут завтра маю з нею бачитися, і мушу бачитися, а тут ось що! Нема! Як сміє не бути? Хіба вже і мати супроти мене, не хоче дати? О, в такім разі, в такім разі...— і він затиснутими кулаками погрозив до дверей. Його пристрасть, сліпа і бурлива, як ціла його вдача, несподівано й нагло виросла до надзвичайної сили, і під її проводом він готов був зробити все, що йому підшепнула перша-ліпша хвиля, без розваги і розсудку.

— А може,—думав він далі,—може, він дізнався? Може се його справа... навмисне не дає мамі грошей, щоби вона мені не передала?.. О, се може бути, я знаю, який він захланний на ті гроші!.. Але ні, ні, се не може бути! Він думає, що мене нема, він якби знав, зараз би старався мене загнати додому, як загублену скотину! Але чекай собі трохи! Тоді верну, як мені схочеться, помучся трохи!

Бідний Ґотліб! Він і справді гадав собі, що Герман не знати як мучиться його неприсутністю!

Але дарма було Ґотлібові лютитися і грозити,—все те не могло наповнити його кишені грішми. Думки його по волі, чи по неволі мусіли вспокоїтися і перейти на інші предмети, а іменно—на предмет його любови. Вчора доперва він дізнався від слуги її батька, котрого прислідив у недалекім шинку і

з котрим при келишку горілки зав'язав знайомство, що отець її дуже велика риба, один з перших багачів у Бориславі і в Дрогобичі, що перед двома літами заїхав сюди з Відня, будує великий і пишний дім, називається Леон Гаммершляґ, удовець і має тільки одну доньку, Фанні. Донька тепер поїхала чогось до Львова, але завтра має вернутися. Дівчина дуже добра, лагідна і ладна, і отець також дуже добрий панище. Оповідання те дуже врадувало Ґотліба. Значиться, вона рівна мені, може бути моя — мусить бути моя! — се було все, що приходило йому на думку, але й сього було досить, щоби зробити його щасливим. З нетерплячкою дожидав він того завтра, щоби побачити її. Зразу він думав справити собі одіж, відповідну до його стану, щоби показатися їй в якнайкориснішім світлі. Але тут нараз прийшла несподівана перешкода — мати не дала грошей. Приходилося зустрічати її в поганім вуглярськім шматтю, котре Ґотлібові ніколи не було так ненависне, як іменно нині.

Скоро світ, Готліб узяв у кишеню трохи хліба й побіг за місто, аж геть по кінець Задвірного передмістя на стрийський гостинець, котрим мала над'їхати Фанні. Залізниці ще тоді не було. Тут, засівши край дороги в тіні густої рябини, він устромив очі в запорошений гостинець, що прямою сірою пасмугою простягся перед його очима далеко-далеко й тонув у невеличкім ліску на узгір'ю. Гостинцем волоклися, піднімаючи невеличкі тумани пороху, будки, накриті рогожею й напаковані пасажирами, мужицькі драбинні вози, худоба, гнана на торг до Стрия,— але не видко було блискучого повозу, запряженого парою вогнистих гніданів, у котрім мала над'їхати Фанні. Ґотліб, з упертістю дикого індіянина на муках, сидів під рябиною, встромивши очі в гостинець. Вже сонце геть-геть піднялося і почало немилосердно пекти його косим промінням у лице і в руки,— він не чув сього. Люди їхали і йшли поуз нього широким шляхом, гуторили, гейкали, сміялися та позирали на вуглярчука, вдивленого в одну точку, мов безумний. Жандарм з блискучим баґнетом, нап'ятим поверх люфи ґвера [1], з плащем, звиненим в обарінок на плечах, увесь облитий потом і припалий порохом, пройшов також поуз нього, женучи перед собою закутого в ланцюги якогось напівголого, закривавленого чоловіка; він пильно позирнув на Ґотліба, здвигнув плечима, сплюнув і пішов далі. Ґотліб нічого сього не бачив.

Аж ось нараз із далекого ліска, мов чорна стріла, вилетіла бричка й живо котилася до Дрогобича. Чим ближче вона наближувалася, тим більше прояснювалося Ґотлібове лице.

[1] Ґвер — ґвинтівка.

Так, він пізнав її! Се була вона, Фанні! Він зірвався на ноги зі свого місця і скочив на гостинець, щоби спішити за бричкою до міста, коли вона з ним порівняється. Коли побачив виразно Фанні в повозі, ціле його лице облилося кров'ю і серце зачало битися так живо, що йому аж дух заперло в грудях. Але й Фанні, побачивши його, мабуть пізнала того самого вуглярчука, що так безумно кинувся був до її повозу і такого завдав їй страху. Безумно відважна, сліпа гарячність часом — а може й завсіди — подобається жінкам, наводить їх на думку про сліпе, безграничне прив'язання і посвячення. І коли вперед Фанні не могла вияснити собі причини того безумного поступка якогось брудного вуглярчука, то тепер, побачивши, що він ждав на неї аж за містом, на спеці і в поросі побачивши, як він запаленівся, побачивши її, як чемно і тривожно поклонився їй, мов перепрошував за своє колишне безумство,— побачивши все те, вона погадала собі: „А що, може сей півголовок закохався в мені?" Вона іменно вжила в думці назви „півголовок", бо який же розум для якогонебудь обідраного вуглярчука — залюбитися в єдиначці-доньці такого багача, кидатися й калічитися о її бричку, визирати її з дороги?.. Але про все те їй не була неприємна така безумнострасна любов, і хоч вона далека була — полюбити його за се, але все таки почула до нього якусь симпатію, таку, яку можна мати для півголовка, для песика. „Ану,— погадала собі,— зачну з ним говорити, чого він хоче. До міста ще й так далеко, на гостинці пусто, ніхто не побачить". І вона казала візникові їхати звільна. Ґотліб, почувши той наказ, увесь аж затрясся: він почув, що се для нього такий згляд і зараз порівнявся з бричкою. Фанні, побачивши його, відсунула віконце й вихилила голову.

— Чого тобі треба?— спитала вона несміло, видячи, що Ґотліб знов зняв шапку і з виразом німого подиву наближується до неї. Вона заговорила польською мовою, думаючи, що се християнин.

— Хочу на тебе подивитися!— відповів сміло по-єврейськи Ґотліб.

— А хто тобі сказав, що я єврейка?— спитала Фанні, всміхнувшись, також єврейською мовою.

— Я знаю се.

— То, може, і знаєш, що я за одна?

— Знаю.

— То, певно, знаєш, що тобі не добре на мене задивлюватися,— сказала вона гордо.

— А чому не питаєш, що я за один?— сказав гордо Ґотліб.

— Овва, не треба й питати, сама одіж каже.

— Ні, не каже! Бреше одіж! А ти спитай!

— Ну, хто ж ти такий?

— Я такий, що мені не зашкодить задивитися на тебе.

— Хотіла б я вірити, та якось не можу.

— Я тебе переконаю. Де можу тебе побачити?

— Коли знаєш, що я за одна то, певно, і знаєш, де я мешкаю. Там мене побачиш.

І за сим вона знов засунула віконце, дала знак візникові, коні погнали, затуркотіла горі передмістям бричка, і туман куряви закрив перед Ґотлібовими очима чудну появу.

Смішний хлопак, — думала собі Фанні, — але півголовок, чистий півголовок! Що він розуміє під тим: бреше одіж? Хіба ж він не вуглярчук? Ну, але коли ні, то хто є він такий? Півголовок, півголовок та й годі!

Пречудна дівчина, — думав сам собі Ґотліб, — а яка гарна, а яка чемна! І з простим вуглярчуком заговорила! Але що вона розуміла під тим: дома мене побачиш? Чи се значить приходь? Ех, коби мені вбратися в що по-людськи! Ну, але треба старатися!

З такими думками Ґотліб поплентався до своєї вуглярської нори.

XIII

Минуло кілька тижнів після робітницьких зборів. Цілковита несподівана тиша настала в Бориславі. Власники, котрих недавні грізні рухи робітників чимало таки було налякали, тепер зовсім збилися з пантелику, не знали, на яку ступити і що про те думати. Правда, були між ними такі, котрі сміялися з цілого наглого руху і наглого втишення, твердили, що вже по всьому, що робітники так, як пустий вітер: пошумлять, пошумлять, а дощу не наженуть, і що тепер, коли вони знову зробилися м'які та податливі, пора знову надавити на них твердою рукою, пора вигнати з них охоту до всякої буйности. „Робітник лиш печений добрий! — говорили вони. — Ти йому дай полегкість, а він собі подумає, що се йому так і належиться, і буде собі чимраз більше розбирати, як той кіт на решеті. Тільки в ненастаннім притиску, в ненастанній погрозі привчиться він до послуг, до покірности, до пильности та точности, станеться він, як любив говорити Леон Гаммершляґ чоловіком, спосібним до вищої культури".

І всі бориславські підприємці згодилися на те, що тепер, коли розбурхана хвиля робітницького руху раптом притихла, треба з подвійною силою надавити на непокірних, — хоч не всі підприємці годились на той погляд, що хвиля та після бурі зовсім і конечно втихла, уляглася, успокоїлась. Ні, деякі, а особливо Іцик Бавх, уперто обставали при тім, що се заманлива, поверхна тиша, тиша перед страшною бурею, що іменно тої тиши і тої вдаваної покірности треба їм

найдужче лякатися, бо се знак, що робітницький бунт, будь він якийбудь, уложений і сильно зорганізований і робітники без сумніву оружаться до нього, а тільки таємність і безшумність їх починань свідчать про те, що вони щось поганого мають на думці і що роблять се систематично, порядно й ненасганно. І всюди, де тільки зійшлися підприємці: чи то на вулиці випадково, чи то де в світлиці на яку нараду, всюди Іцик Бавх не переставав остерегати товаришів перед небезпекою, не переставав намовляти їх до того, щоб удалися до староства в Дрогобичі і просили о зарядження гострого слідства або хоч о прислання сильного постерунку[1] жандармерії на побут до Бориславa. І хоч в основі ніхто нічого не мав проти того, хоч усякий, певно, й рад би був мати в кожній хвилі на свої услуги жандармерію для охорони перед своїми власними робітниками і для затвердження всіх роблених їм кривд урядовою печаттю,— але на подання збірної просьби якось не могли зібратися. Чи то пора така була гаряча та обезсилююча, чи то звичайна у наших людей недостача ініціятиви в громадських ділах, у ділах, виходячих поза обсяг одиничних, приватних інтересів, чи, може, переконання, голосно висказане Леоном, що прецінь уряд сам повинен дбати про безпеку підприємців у Бориславі, бо на те він і є постановлений,— досить, що бориславські підприємці сим разом якось не здобулися на те, щоб удатися до власти, а навіть щоб донести їй про те, що знали про недавній робітницький рух. А ще ж, безперечно, і нагле втишення того руху відняло в них пряму причину до такого кроку. Про що доносити до власти? Що має та власть слідити? Що перед кількома тижнями показувалися непокоюючі об'яви якогось робітницького руху, котрі швидко щезли? Чому ж не донесено про них у пору? Так ціле те діло й зам'ялося, поки несподіваний і досить таємничий випадок не розбудив підприємців з їх оспалости, мов наглий грохіт грому з невеличкої темнявої хмарочки.

Не треба, здається, й казати, що цілий той наглий поворот від шуму до тиші й покірности був ділом наших побратимів, піднятим іменно в тій цілі, щоби змилити й ослабити чуйність та підозріння підприємців. Бесіда Іцка Бавха, котру почув був Сень Басараб, переконала побратимів, що підприємці можуть їм багато зашкодити, ба й розбити при помочі начальства все діло, коли воно буде вестися так, як досі, явно та шумно. От вони й почали уговорювати всіх — притихнути до пори, податися, придавити в собі бурливі чуття гніву й радости, поки не прийде пора. Великого труду коштувало се побратимам, поки їм удалося штучно притишити бурю і держати її немов би на припоні, щоб вона денебудь за першим товчком

[1] Постерунок — загін.

не вибухла перед часом. Великого труду коштувало, се ! держало їх у ненастанній боязні, що ось-ось може вибухнути щонебудь таке, що підприємцям не пошкодить, а робітників зрадить і розіб'є. Тільки один був спосіб гамувати людей, а іменно той, що побратими обіцювали їм, що таким способом скоріше прийде „пора". Але як небезпечні і двосічні були ті обіцянки, се дуже добре знали побратими. Аджеж такими обіцянками вони прямо готовили невдачу свойому ділу. Бо відки ж вони візьмуть засобів зачати знову справді так швидко, як би сього бажалося терплячому народові? Грошей досі вплило звиш вісімсот ринських до головної каси,—вкладки покищо плили ще правильно, але підприємці почали наново і ще тугіше давити, ніж попереду, і треба було надіятися, що вкладок швидко омаліє і що в часткових касах мусить лишатися більша часть грошей на запомоги для потребуючих, хорих і безробітних. А в такий спосіб скільки то ще місяців потягне, поки набереться потрібна сума! А коли так, то й замірена війна не зможе початися швидко, і робітники почнуть сумніватися про свою силу, і запал їх остине і все пропаде. Або коли ні, то роздразнений народ вибухне завчасно, вибухне без ладу і без певної цілі, протратить силу дармо, а замірене діло все таки пропаде.

А вже коли кого мучили і гризли такі думки, то, певно, найбільше Бенедя. Аджеж діло се, то було його кровне діло, вистрадане тисячними муками і трудами, оповите в блискуче проміння надії. Аджеж у тім ділі—він чув се виразно — лежало тепер його серце, всі його сили, ціле його життя. Він не знав, не бачив нічого поза ним і можлива невдача сього діла показувалася йому рівнозначною з його власною смертю. Тому не диво, що коли тепер при виповненню його замислів почали насуватися чимраз нові трудності, Бенедьо днями й ночами про одне тільки й думав— як їх побороти або обминути, позеленів і похудів до решти і нераз довго-довго ночами, мов сновида, ходив по Бориславі, сумний, понурий, мовчазливий, а тільки час від часу важко зідхав, позираючи в темне, непривітне небо. А трудності бовдурилися чимраз вище, і Бенедьо чув, що йому починає неставати сили, що його голова мов довбнею прибита, мозок мов омертвілий, не здужає вже з давньою силою працювати, не може напасти на ніякий щасливий слід.

От так діждався Бенедьо знов того вечора, коли в Матієвій хатині зійшлися побратими на пораду. Що діяти? Народу нетерпиться. Чому не дають знаку, чому не зачинають, чому нічого не роблять? Люди починають опускати руки. Вкладки починають впливати слабше, підприємці знов вменшили плату ще й проти давнього. Голод по селах трохи перестав, але

жнива такі вбогі, яких ще не тямили люди від тісних років: рідко кому вистачить свого на прожиток до великого посту, більша половина ледве дотягне й до покрови. Народ швидко ще дужче почне пертися до Борислава, ніж досі. Коли б що зачинати, то тепер найліпше, бо тепер ще найлегше стримати людей по селах, щоб не йшли до Борислава, ба навіть можна би більшу половину з Борислава виправити на села на яких два-три тижні, щоби тут тим легше було держатися без роботи. А тут грошей нема на стільки,— в тім біда! Коли побратими договорилися до того „сука", то всі стали й понурили голови, не знаючи, що на те порадити. Мертвецька тиша залягла хатину, тільки нерівний, тривожний віддих тих дванадцяти людей роздавався між низькими, покривленими стінами хатини. Довго тривала мовчанка.

— Га, дійся воля божа,— скрикнув нараз Сень Басараб,—не журіться, я тому зараджу!

Той голос, та нагла рішучість серед загальної тиші й безсильности вразили всіх побратимів, мов наглий вистріл з рушниці. Всі зірвалися й обернулися до Сеня, що сидів, як звичайно, на стільчику коло порога з люлькою в зубах.

— Ти зарадиш?— запитали всі в один голос.

— Я зараджу.

— Але як?

— То моє діло. Не допитуйтеся нічого, тільки розходіться. А завтра в тім часі будьте тут, будете видіти!

І більше не сказав нічого, і ніхто його не допитував більше, хоч у всіх, а особливо в Бенедя, на серці залягла якась тривога, якийсь холодний біль. Але ніхто не сказав нічого, і побратими розійшлися.

Сень Басараб, коли вийшли на вулицю, взяв за руку Прийдеволю і шепнув до нього:

— Підеш зі мною?

— Піду,— сказав парубок, хоч його рука не знати чого тремтіла.

— Будеш робити, що я скажу?

— Буду,— сказав знов парубок, але непевним, мов недобровільним голосом.

— Ні, ти не лякайся,— вважав конечним успокоїти його Сень,— страшного нічого нема в тім, що я задумав. Тільки сміло й живо, а все буде добре!

— Не пендич, а кажи, що робити,— перебив йому Прийдеволя.— Адже знаєш, що мені все одно!

Ніч була вже досить пізня. Майже в усіх хатах, окрім шинків, світло не світилося і бориславська вулиця була зовсім темна. Оба наші побратими йшли мовчки горі вулицею. Сень пильно глядів по вікнах. Дійшли вже на середину Борислава,

де доми були трохи огрядніші, помальовані то жовтою, то синьою, то зеленою краскою, з заслонами на широких вікнах і з мосяжними клямками при дубових дверях, з ґаночками або й без ґаночків, а перед кількома були навіть малесенькі за штахетами огородці з нужденними квітами. Тут жили бориславські „головачі“ та „тузи“ — головні підприємці. Насередині, найкращий з усіх, стояв домок Германа Гольдкремера, критий бляхою і нині зовсім пустий, бо Герман рідко коли ночував у Бориславі. Побіч нього, трохи віддалік від решти, стояв другий, не такий гарний і далеко не такий огрядний домок Іцка Бавха. В однім його вікні було ще світло,— очевидно, що Іцик мусів ще не спати, бо вікно було іменно з його кабінету.

Сень Басараб знав сей домок. Він довгий час робив в Іцкових ямах і не раз приходив сюди за виплатою. Він знав, що, крім одної старої служниці й Іцка самого, не було нікого в тім домі, і що служниця певно вже спить у кухні. Сього тільки йому й треба було. Він шарпнув за собою Прийдеволю і коло найближчої ями оба обмастили собі лиця чорною кип'ячкою так, що їх лиць зовсім не можна було пізнати.

— Ходи за мною і не кажи ані слова, а роби, що я скажу, — шепнув Сень, і вони пішли. Осторожно підповзли вони до одних, далі до других дверей дому, але двері були позамикані. Се зовсім не знеохотило Сеня і він почав оглядати вікна. Тихе псикнення дало знати Прийдеволі, що він найшов, чого шукав. Справді, одна кватирка в кухоннім вікні була незащеплена й легко далася отворити. Сень устромив через неї руку, повідсував засувки і отворив вікно. Влізли до кухні. Кругом було тихо, як у гробі, тільки сонне сапання служниці чути було з за печі. Побратими на пальцях пішли до дверей. Кухонні двері були незаперті, і вони вийшли до сіней. Сень намацав двері до Іцкового кабінету і хотів поглянути в дірку від ключа, але побачив, що в дірці був ключ. Потрібував тихенько покрутити клямку і переконався, що двері були замкнені. Але Сень і тут не довго надумувався. Шепнувши кілька слів Прийдеволі, він голосно потермосив клямкою й запищав хриплим, бабським голосом, подібним до голосу старої служниці:

— Herr, Herr, öfnen Sie!

— Wus is? [1] — дався чути внутрі грубий голос Іцка, потім важкий скрип черевиків, а вкінці брязк ключа, що відчинив замкову пружину. Двері тихо відчинилися, смуга світла впала з кабінету до темних сіней, і в тій хвилі два хлопи, зачорнені, як чорти, кинулися на Іцка й заткали йому рот, заки ще встиг крикнути. Зрештою хто знає, чи сього й було треба. Несподіваний напад так налякав Іцка, що той, як був

[1] Пане, пане, отворіть! — Що таке?

з простягнутими руками й запитуючим, глупим виразом лиця, вак таки в тім положенню й задеревів, а тільки кліпання зибалушених сірих очей давало знати, що се не бездушна брила м'яса і товщу, але якась живина.

— Wie geht's, Herr, wie geht's?[1] — пищав Сень усе ще бабським голосом. — Не бійся, небоже, ми тобі не хочемо нічого злого зробити, ні! Ми ще не правдиві чорти, що мають прийти по твою душу, ми тільки прийшли визичити від тебе трохи грошей!

Іцик не пручався, не кричав, не стогнав, а все ще стояв так, як у першій хвилі, одубілий, непритомний, з затканим шматою ротом, важко дишачи ніздрями. Товариші взяли його за плечі, завели до крісла й посадили.

— Держи ж його добре і не дай кричати! — пропищав Сень до Прийдеволі. — А скоро би щонебудь, задуши! А я тим часом пообзираю його хатину!

Але Сеньова погроза була даремна. Іцик не рушався і, мов безвладний труп, дав Прийдеволі зв'язати собі хусткою руки на плечах. А Сень між тим, все збоку зиркаючи на Іцка, почав озиратися по хаті. Очевидно, Іцик робив образхунки, бо на бюрку перед ним лежала велика книжка, а побіч бюрка стояла отворена невеличка залізна каса. Сень поквапно сягнув до неї й почав винимати порядно поскладані пачки банкнотів. У тій хвилі з грудей Іцка перший раз видобувся якийсь глухий, глибокий звук, мов послідне стогнання підрізаного вола.

— Мовчи, бо смерть твоя! — пискнув Сень і порався далі коло каси. Він робив се зовсім спокійно і шептом числив купки банкнотів, поперев'язуваних вузькими папірцями, котрі винимав з каси і клав собі за пазуху. Банкноти були по ринському, а з грубости кукпи Сень догадувався, що в одній купці мусіло бути сто штук. Він нарахував уже тридцять купок.

— Досить, пора нам іти! — шепнув він до Прийдеволі. Оба зирнули на Іцка. Він усе ще дихав ніздрями, але його грубе одуте лице страшно почервоніло і вибалушені очі стояли на мірі з якимсь глупим, запитуючим виразом.

— Мовчи, бо смерть твоя! — шепнув йому до вуха Сень, між тим коли Прийдеволя розв'язав його руки. Руки були холодні і звисли, мов неживі; Прийдеволя підняв їх і опер о бюрко. Опісля Сень шепнув до Прийдеволі:

— Я піду наперед, а коли почуєш свист на вулиці, то вийми йому з рота шмату й утікай!

По тім Сень осторожно вийшов. Прийдеволя думав, що Іцик почне пручатися і кричати, і готов був у крайнім разі

[1] Як вам поводиться, пане, як поводиться?

задавити його. Він стояв над Іцком блідий, тремтячий, збурений до дна душі, — але Іцик мов і не знав і не розумів нічого, сидів на своїм кріслі з витріщеними очима, та дихав, посвистуючи носовими дірками. Вже й повіками не кліпав.

Аж ось дався чути легенький свист під вікном. Тремтячою судорожно рукою вийняв Прийдеволя Іцкові шмату з рота, певний, що в тій хвилі розляжеться страшенний крик і розбудить цілий Борислав, певний, що в тій хвилі впадуть товпи народа до сеї тихої хати, зловлять його, і зв'яжуть, і поб'ють, і поведуть вулицями, і вкинуть хто зна в яку підземну яму і що се послідня хвиля його вільного життя. Але ні. Іцик і оком не змигнув. Він зачав дихати свобідніше, але й чимраз повільніше, та й тільки всього. Прийдеволя стояв ще хвилю над ним, не розуміючи, що се такого діється, і коли б не виразне, голосне сапання, він був би думав, що Іцик неживий. Але коли почув другий свист під вікном, то покинув Іцка і тихо вийшов із світлиці. „Та ні, — подумав собі, — треба погасити світло!" І ще раз вернувся, запер касу, з котрої Сень набрав грошей, підняв шмату, котрою був затканий Іцків рот, погасив світло і, виходячи, позапирав двері, защепив кухонне вікно, крізь котре виліз надвір, і свиснув стиха на Сеня.

— Ну, що?— спитав Сень.

— Нічого,— відказав Прийдеволя.— Сидить, не рушається.

— Може задушився?

— Ні, дихає.

— Гм, мусів таки дуже перепудитися. Ну, про мене, нехай йому завтра відливають переполох! А нам пора йти спати! Тридцять пачок маємо, се чень вистане! А лице зараз теплою водою і милом, ані знаку не буде. Ну, що то скаже завтра Іцко, як протверезиться! Тепер уже певно, що сам побігне по жандарів!

Але Іцкові було не до жандармів. Чорна пітьма і мертва тиша залягла його кабінет. Він усе ще сидів на кріслі, з руками, опертими на бюрі, з вибалушеними очима, але давно вже не чути було його важкого сапання. Так застало його й ранішнє сонце, коли визирнуло з-понад чорних бориславських дахів і крізь вікно заглянуло йому в мертві, скляні очі. Так застала його й служниця, так застав його й цирулик і інші знайомі, що на її крик позбігалися, і ніхто не знав, що се таке з ним зробилося. Цирулик говорив, що Іцка „шляк трафив" бо на його тілі не було ніяких найменших слідів насилля, одіж була в порядку і нічого не свідчило про якийнебудь напад. Служниця, правда, говорила про якийсь шелест, про якесь ступання вночі і чула, як пан відмикав двері, але все те говорила вона дуже непевно й неясно, не знаючи, чи

се був сон, чи дійсна ява. Далі прийшов і громадський уряд, зревідовано ввесь дім і все докола, але нічого підозрілого не найдено. Отворено касу: в касі були гроші і цінні папери. Правда, коли зведено докупи рахунки, над котрими вчора ще сидів небіжчик, то показалося, що в касі не стає трьох тисяч ринських. Тільки ж і тут найшлися сучки. Рахунки, очевидно, були нескінчені, послідня цифра написана була тільки до половини: може бути, що небіжчик сам іще кудинебудь видав ті гроші. А подруге, коли б тут був грабунок, то грабіжники, певно, забрали б були і решту готівки — ще звиш дві тисячі. При тім же годинник і мошонка з дрібними грішми, все було в кишенях небіжчика не тикане, так що годі було увірити в правдоподібність грабіжницького забійства. Тільки дві чи три плями з кип'ячки на лиці і білій сорочці небіжчика наводили всіх на якесь неясне підозріння, котрого однако ж, ніхто не міг вияснити. Були голоси між підприємцями, що, може, в тім була рука ріпників, котрі дуже ненавиділи Іцка, і голоси ті, безперечно, не одного підприємця проймали таємною дрожжю, але наголос усі сьому перечили, тим більше, що судова обдукція трупа й справді виказала, що Іцик умер від апоплексії, до котрої здавна мав органічний наклін.

Похолонуло в серці у Бенедя і у других побратимів, коли на другий день почули про наглу Іцкову смерть. Вони й хвилі не сумнівалися про те, що та нагла смерть стоїть у безпосереднім зв'язку з учорашньою бесідою Сеня Басараба. А коли вечором знов зійшлися до Матієвої хати, то довгу хвилю всі сиділи мовчки й понуро, мов почуваючися до спільної вини в якімсь поганім ділі. Перший перервав мовчанку Сень Басараб.

— Ну, що ж ви так посідали та й сидите, мов води в роти набрали? — сказав він, гнівно сплюнувши. — Отченаші відмовляєте за Іцкову душу, чи що? Чи треба мені присягатися перед вами, що я нічого злого йому не зробив, і що коли його шляк трафив, то з власної волі? А, зрештою, хоч би й ні, то що з того? Те, що я зробив, те зробив на власну руку, а ви беріть від мене вкладку і робіть своє діло. Ось вам три тисячі ринських! Що Іцка шляк трафив, се навіть ліпше для нас, бо не буде вспоминатися, а другі не доглупаються, бо я навмисне, решту грошей лишив і нічого з решту не тикав! А, зрештою що великого, що одною п'явкою на світі менше! Де дрова рубають, там тріски летять! Аджеж не викинете ті гроші для того, що вони не дуже чистим способом нам дісталися! Не бійтеся, се не Іцкова праця, се наша праця, наша кров, і бог не покарає нас, коли нею покористуємося. А, зрештою, чи ж то ми для себе їх потребуємо? Ні, а для громади! Беріть!

Ніхто не відповідав на ту Сеньову бесіду, тільки Бенедьо мов під тиском якоїсь важкої руки, простогнав:

— Чисте діло чистих рук потребує!

— Певно, певно,— відказав живо Андрусь Басараб,— але будь тут мудрий зробити щонебудь чистими руками, коли, крім рук, треба ще й підойми, міцної підойми! А по-мойому, коли хочеш трам підняти, то бери підойму, яка є, чи чиста, чи не чиста, щоби тільки міцна!

— Гній же не шовком вимітують, а гнойовими вилами!— докинув з кута Прийдеволя. І прийшлося Бенедьові хоч-нехоч податися. Зрештою і виходу другого не було!

По тій важкій переправі побратимство значно оживилося. Всім немов полегшало, немов камінь хто зняв з плечей. Почали нарадуватися над тим, що тепер робити. Певна річ загального робітницького збору скликати ніколи, се знов розбудило б увагу підприємців,— війна мусить вибухнути раптовно, несподівано, мусить приголомшити і змішати їх, і тільки в такім разі можна надіятися побіди. Треба отже передавати загалові робітників усякі вісті без шуму, без ґвалту, найліпше через окремих висланців та через касієрів часткових кас. З ними також нарадитися над спровадженням живности до Борислава на час війни і над тим, котрих робітників на той час треба й можна буде видалити з Борислава. Видалювання, певна річ, мусіло бути добровільне: кожному, хто відходив з Борислава, малося дати дещо на дорогу, і виходити мали вони звільна день поза день, малими громадками і буцім то з різних причин. На склад живности враджено винаймати шпихлірі[1] в сусідніх селах: у Попелях, Бані, Губичах та Тустановичах, де мала також стояти робітницька варта. Тут же враджено вислати зараз двадцять відпоручників у різні боки, щоби йшли по селах і голосили людям — не йти через пару тижнів до Борислава, поки тамошні робітники не виборють собі і всім взагалі ліпшої плати. Якнайскоріше, а коли можна, то й зараз завтра мали вибратися Матій і Сень Басараб до Дрогобича для закуплення хліба. Матій мав там знайомого пекаря й надіявся, що через нього можна буде без шуму і без підозріння замовити таку велику скількість муки й хліба, а перевезти бодай більшу половину замовлених запасів можна буде ще перед вибухом, на протязі тижня, в бочках та паках, в яких звичайно возять великі ладунки воску і нафти. Таким способом усі приготування могли б зробитися швидко й неспостережно, а іменно в тім лежала би найбільша порука вдачі[2] для робітників, бо підприємці

[1] Шпихлір — гамазей.

[2] Вдача — успіх.

переконалися би про їх силу і про добру організацію цілого замислу, а й самі робітники, видячися забезпеченими від голоду й нужди, набрали б смілости й певности. Так само мав Андрусь Басараб з Деркачем піти по сусідніх селах і в знайомих ґаздів (брати Басараби були родом з Бані в найближчім сусідстві Борислава і знали багато ґаздів по дооколичних селах) позамовляти відповідні будинки для своїх складів. Інші побратими мали остатися в Бориславі і надглядати, щоб усе йшло в порядку і щоб підприємці завчасно не дізналися про те, що таке загадали зробити робітники.

А що того дня була неділя і нарада скінчилася досить завчасу, то побратими розбіглися, щоб зараз ще скликати на нараду часткових касієрів і обговорити з ними, як стоїть діло. Довго вніч живо було в Матієвій хатині; старі й молоді, пожовклі і рум'яні лиця мелькали в слабо освітлених вікнах, поки вкінці, геть уже по півночі не порозходилися всі по домах. Борислав під покриттям темноти спав уже давно глибоким сном, тільки десь далеко на Новім Світі з одного шинку доносився хриплий спів якоїсь підпитої робітницької компанії:

Ой, не жалуй, моя мила, що я п'ю,
Тоді будеш жалувати, як я вмру!

XIV

Ще тиждень тривала тиша в Бориславі. Ще тиждень безжурно шниряли підприємці вулицями, ходили за своїми ґешефтами, торгували, шахрували, брали й видавали гроші, заняті тільки біжучою хвилею і біжучими рахунками. Робітники також ходили, по-давньому нужденні, похилені, обмазані кип'ячкою; вони по-давньому лазили до ям, крутили корбами, їли сухий хліб і цибулю, рідко коли коштуючи теплої страви, а зате більше вживаючи горілки. Правда, голосних, гучних, безумних пиятик тепер не видко було, в шинках не засиджувалися громади людей, але шинкарі, котрі звичайно заразом були і власниками ям, не дуже на те бідкались: пора була жарка, робота дуже поквапна, з усіх боків ішли замовлення на віск, а з тверезим робітником все таки більше можна було зробити, ніж з п'яним. Життя плило, мов річка, плитка й на мулиста, і бачилося, що так воно буде плисти довіку. А між тим се був послідній тиждень!

І в Матієвій хаті, котра послідніми часами сталася правдивим осередком робітницького руху, куди щоночі, чи дощ, чи погода, то вулицею, то околичними стежками пробиралися робітники з усього Борислава на нараду, для перегляду каси, для вложення вкладок або й так тільки на розмову й по за-

охоту — і тут було тихо. Бенедьо працював по-давньому в новій фабриці церезини в Леона, а Матій по двох днях, вернувши з Сеньом Басарабом з Дрогобича і розказавши побратимам, що й як вони уладили, ходив далі на роботу до одної ями, що належала також до Леона. Старий був тепер мов відроджений. Таким охочим, веселим і жартовливим ще й не бачив його Бенедьо. Він про все турбувався, про все вивідувався, не ходив, а бігав, і здавалося усіх сил докладав, щоби й собі чимнебудь причинитися до якнайліпшої вдачі зачатого діла. Бенедьо, хоч чим іншим занятий, таки мусів се завважити і в душі порадувався тою переміною. А коли якось зговорився з Матієм і запитав його жартом про причину, лице Матія нараз зробилося дуже поважне.

— Маю вість, маю певну вість! — сказав він таємничо.

— Яку, про що? — спитав Бенедьо.

— Про мій процес.

— Ну, і що ж?

— Усе добре. Швидко самбірський суд видасть наказ арештувати Мортка.

— І то не зле,— сказав Бенедьо, але в душі зробилося йому якось невиразно, так немов жалів Матія, котрий у такій важній для всіх робітників хвилі може ще радуватися таким дрібним і остаточно так мало корисним фактом. Але швидко його думка, котра в усім і всюди шукала користи для загалу, для задуманого діла, вчепилася й за той мізерний факт. „А що,— подумав він,— якби надати тому ділу великий, якнайбільший розголос, якби тепер ще заінтересувати всю робітницьку громаду тим цікавим процесом бідного ріпника з потужним паном (бо що за Мортковими плечима стояв Герман, се видавалося йому зовсім природно й мусіло так само видатися й кожному другому) і якби опісля, може в самім розгарі їх боротьби, прийшли жандарі, закували мого Мортка на віз і везуть у параді через Борислав, се мусіло б бути заохотою для ріпників, се мусіло б їм додати нової сили й надії, мусіло б збудити в них переконання: таки й ми щось можемо! Таки й нам хоч часом щось удасться, коли правда по нашім боці!“ Він сказав свою думку Матієві, і Матій радо пристав на се. І справді, в кількох днях, то через Деркача та Побігайка, то через братів Басарабів, то й через самого Бенедя, майже всі робітники в Бориславі знали про Матіїв процес, по всіх кошарах говорили про нього, висказуючи найрізнородніші здогади про те, як то він скінчиться. Загально дивувалися смілості Матія, що він поважився ще раз піднімати процес на власну руку, коли прокураторія від нього відступила, і се у великій мірі загострювало його цікавість. Правда, швидко нові й далеко важніші події заняли увагу робітників, але все

таки і з сього посіву якесь зерно упало й мусіло з часом дозріти.

А між тим приготування до робітницької війни швидко кінчилися. Брати Басараби наглядали над перевозом закупленого в Дрогобичі хліба, пшона й іншої живности до своїх потайних складів у Губичах, на Бані і в Тустановичах, де вже також замовлені були ґазди, котрі мали щодень довозити певну означену скількість живности до Борислава. Закуплено три величезні кітли, де мала варитися каша для робітників; навіть про полотно на шатра не забули побратими, щоб було де примістити беззахисних, коли б власники, змовившися, повикидали їх з помешкань. Ід суботі все було готове, і по всіх кошарах понісся радісний, а заразом тривожний шепіт.

— Настає пора! Пора! Пора!

Так, коли на лан спілого жита вхопиться легкий літній вітерець, тихі похилі стебла ще дужче похиляться, потім здвигнуться вгору, знов похиляться, мірно хвилюючи, а повні надії колоски шепчуть зразу тихо, а потім чимраз сміліше: „Пора! Пора! Пора!“ А вітер гуляє, далі й далі, чимраз нові хвилі будячи, чим раз ширшим кругом забігаючи, а з ним разом чимраз далі, чимраз ширше, чимраз голосніше несеться благодатний шепіт: „Пора! Пора! Пора!“ Двадцятьма дорогами з Борислава спішили робітницькі висланці по селах і місточках, розносячи вість про нову війну. Їх виділи на Уровім і в Підбужжі, в Гаях і Добрівлянах, в Стрию і Мединичах, в Самборі і Турці, в Старій Солі і Дзвинячу, в Доброгостові і Корчині. Їх вість стрічали бідні з утіхою, багачі з насмішкою та невірою; декуди гостили їх горілкою та хлібом, декуди питали о пашпорти і грозили арештуванням, але вони, не лякаючись, ішли чимраз далі, не минали ні одного присілка, просили й намовляли — не йти на роботу до Борислава через кілька тижнів, доки вони не скінчать своєї війни з власниками. Тисячні слухи пішли по селах про ту війну, попутані, страшні, які звичайно плодить велика нужда й безвихідне положення. То говорено, що бориславські робітники задумали вирізати всіх власників; то знов, що хотять їх вигнати з Борислава. Ті вісті дійшли і до жандарів, і вони почали бігати по селах, грозячи та зацитькуючи та допитуючи, відки взялися ті слухи. Двадцять однакових реляцій вплило до староства в Дрогобичі про якихось таємничих людей, що голосять по селах комуністичні засади. Староство затривожилося і казало ловити їх, але поки та переписка в урядовій формі дійшла до назначених місць, наші ріпники всі вже були в Бориславі, розворушивши три чи чотири повіти своїми вістями. Довго ще опісля уганялися жандарі по селах, ловили проходячих під час вакацій студентів та мандрівних міських робітників,— їм і в

голову не приходило, що можуть бути „комуністичними емісарами“ і ті в зрібних, зароплених кафтанах, і що ті самі емісари не раз спокійно, схилені і згорблені, переходили попри них.

Вкінці приготування всі вже були скінчені, і в неділю розпочалася війна. Перше важне воєнне діло було те, що більша половина робітників, між ними всі несмілі, слабовиті, багато жінок та недорослих тої таки неділі громадою виступили з Борислава. Деякі побратими бажали, щоби той вихід, конечний для повної вдачі змови і для повного притиснення підприємців, відбувся потихо, без шуму, малими громадками, щоб підприємці не швидко догадалися, що воно таке й до чого йде. І сам Бенедьо зразу так думав, але опісля, гадаючи й розгадуючи ненастанно, дійшов до тої думки, що коли війна, то нехай же буде одверта, і що перший її крок, зроблений голосно і з належитим натиском, може відразу нагнати підприємцям значного страху і ослабити їх завзяття. Тож він і обстав за тим, щоби „вихід з неволі єгипетської“ відбувся середодня, громадно, голосно. Адже й так, завтра рано мало розпочатися „святкування“,—чому ж не дати підприємцям віднині порозуміти, відки вітер віє?

В неділю опівдня почали вулиці Борислава в незвичайний спосіб заповнюватися робітниками й робітницями. Гомін стояв мов на ярмарку,—робітників сходилося чимраз більше. Половина їх мала через плечі торби, під руками звитки, на собі всю свою одіж.

— Що се такого? Куди ви збираєтеся?— питали підприємці то сього, то того з-поміж ріпників.

— Додому, на села,— була звичайна відповідь.

— Чого додому?

— А що ж, треба! Ще роботи в полю, а тут і так нічого не заробимо.

— Як не заробите? Отже заробляєте.

— Е, з таким зарібком! І прожити нема за що, не то щоби яку підмогу для господарства. Буде з нас! Нехай другі заробляють!

Рікою поплив народ долів вулицями, спокійно, сумовито. За Бориславом, на толоці вже стояли нові громади. Почали прощатися.

— Бувайте здорові, товариші! Дай вам боже щасливо докінчити, що задумали! Подавайте вістку, що тут буде чувати!

— Ходіть здорові! Швидко чей у ліпшій долі знову побачимося!

Звільна на всі боки, на гори і на доли, між ліси і поля розійшлися громади робітників, час від часу озираючися на покинений Борислав, що спокійно мрів собі на сонці, мов

безжурний кіт вигрівається і простягається і мурликає поблизу залізної зубатої ступиці, котра ось-ось клямсне і вхопить його своєю залізною пащею і подрухоче йому ребра й лапки.

Правда, бориславські підприємці не конче були подібні до того кота. Вихід такої маси робітників затривожив їх непомалу. Вони не могли порозуміти, що се такого сталося робітникам і чого вони хотять. Але все таки вони хоч почасти успокоїлися, міркуючи собі: що ж, половина пішла, а половина таки осталася, а коли б тих було замало, то швидко надійде нових більше, ніж треба. З тою надією підприємці спокійно переспали ніч. Але надія їх, хоч і мала за собою багато правдоподібности, сим разом не сповнилася.

На другий день рано велика частина кошар стояла зовсім пусткою. То є, властиво не зовсім: надзорці поприходили, повідмикали двері й чудувалися, що робітники не приходять. Декотрі лютилися і проклинали робітників, другі, холоднішої вдачі, посідали при входах на свої лавочки, обіцюючи собі в душі натовкти добре морди поганим недбайкам за таке нечуване запізнення. Але й одне і друге надармо. Вже сонце геть-геть підійшло на небі, а робітників як не було, так не було. Надзорці були б, може, ще довго ждали і нудилися і не терпилися, коли б гомін, а далі й крики та лайки з сусідніх кошар не були їм звістили, що й там, хоч робітники снувалися, мов оси, а таки сталося щось неладне, незвичайне й нечуване. А сталася проста річ. До котрих кошар прийшли робітники, то вони, ставши лавою при дверях, у мовчанці дожидали надзорця. Приходить надзорець, відмикає двері, робітники мовчать і стоять, не йдуть до кошари.

— Ну, до роботи!—гукає надзорець.

— Е, маємо час,— відповідає холодно сей або той ріпник.

— Як то, маєте час?— кричить надзорець.— Але я не маю часу!

— Ну, то ліз і роби сам, коли так квапно діється,— кричать робітники й регочуться

Надзорець синіє зі злости, стискає кулаки, готов першому-ліпшому заїхати в зуби.

— Не лютуйся, Шльомо!— успокоюють його робітники.— Ми лиш того прийшли сюди, щоби тобі сказати, що не будемо більше робити!

— Не будете робити?— лепоче оголомшений надзорець.— А то чому?

— Раз, що не хочемо такого пса за надзорця, як ти, а подруге, що нам замало платять. Бувай здоров! А перекажи свойому панові, що як дасть нам ліпшого надзорця і по дванадцять шісток денно, то вернемо назад до роботи.

І се сталося разом, рівночасно, однодушно по всіх кошарах, по всім Бориславі! Один величезний зойк здивування, гніву й непорадности вирвався з уст підприємців і луною понісся від одного краю до другого.

Деякі надзорці поставали, як стовпи, з порозніманими ротами, почувши ту нечувану, безбожну бесіду. Другі вибухали безмірним гнівом, впадали в лютість, кидалися на робітників з кулаками, нахваляючись, що вони п'ястуками і стусанами заставлять їх робити. Інші знову недовірливо всміхалися, брали се за жарт, а коли робітники й справді розходилися, вони махали рукою, воркотячи: „Тьфу, що за народ! Дується, мов порося на орчику. Немов то, крім них, нікого нема в Бориславі. Найдемо, братчику, найдемо, крім вас, робітників, і ліпших і покірніших; ще й дешевших!" Знов інші надзорці, мов наївшися дурійки, бігали вулицями до своїх нахлібників, розповідали їм, що сталося, і просили о дальші розпорядження, що діяти в такім разі. Але й нахлібників сей удар зустрів так само нежданo-негадано, як їх вірних вірників. До самого полудня того понеділка вони не знали навіть докладно, чи справді воно так сталося, чи справді у всіх ямах, і кошарах, і магазинах, і нафтарнях робітники не взялися до роботи. Вони довго бігали по вулицях, мов гінчі пси, хапали кожного стрічного ріпника за плечі дрожачими руками і хоч, очевидно, пальці їх раді б були, мов залізні гаки, нерозривно впитися в робітницьке тіло, то преціньо, хоч силуючись, вони питали ласкаво-вривано:

— Ну, Грицю, чому не йдеш до роботи?

— Не маю роботи.

— Як нема? У мене є.

— А багато заплатиш?

— Ну, не питай, а йди роби. По чому люди, по тому й я.

— Не піду. Мало.

— Не підеш? Як то не підеш? А що ж будеш робити?

— То вже моя річ. Не питай!

Мов скажені, бігали підприємці вулицями, полюючи на робітників, але живо переконалися, що даремна їх робота і що робітники, очевидно, змовилися. Правда, багатьом не хотілося вірити в можливість робітницької змови в Бориславі, а другі, хоч і вірили, то так були оголомшені на разі тою подією, що й самі не знали, що робити і як собі радити. В своїй безрадності вони бігали, розправляли про свої можливі втрати, про нечуване зухвальство робітників, про упадок ґешефтів у Бориславі, але нікому не прийшло й на думку подумати про якунебудь поміч, окрім хіба жандарів. Навіть того не старалися розвідати підприємці, чого властиво хочуть робітники. Так минув перший день війни в спокою. Обі воюючі сторони,

зрушені й затривожені новою і небувалою досі появою, старалися висапатися, успокоїтися, зібрати свої думки докупи, розглянутися в новім положенню. Святкуючі робітники якось несміло ходили по вулицях, не збиралися в більші купи, а тільки малими купками громадилися по затилях та розмовляли про те, що далі діяти. Тільки за Бориславом, на толоці була більша купа: там варили кашу й розділяли між потребуючих, у найбільшім порядку, по кошарам; там також був осередок ради, були всі побратими, був Бенедьо.

Бенедьо був на вид спокійний, говорив рівним, звучним голосом. Тільки очі незвичайно блискучі, лице незвичайно бліде і свіжі, глибокі морщини на чолі свідчили про те, що його думка працювала з великою натугою. Рада йшла над тим, які поставити жадання підприємцям на випадок угоди. Майже всі радили жадати небагато, щоб се тим певніше одержати. На те сказав Бенедьо:

— Правда ваша. Хто менше жадає, борше дістане. Але знов у нашім ділі гірша річ була би жадати замало. Адже коли ми підняли війну, то вже треба, щоби мали з неї якусь познаку. А головна річ, як я гадаю, поставити такі жадання, котрі нам не тільки влекшили б наше щоденне життя, але заразом позволили би нам ще ліпше війти в силу, стати ще міцніше на ногах. Бо то, видите, і так може бути, що підприємці тепер, під натиском пристануть на все, особливо, як побачать, що ми ні самі не робимо, ні других не допускаємо до роботи, Але потім, скоро ми пристанемо на їх обіцянки й покинемо війну, а вони бух, і назад прикрутять нас ще гірше, ніж поперед бувало. Про те, я й кажу: треба нам такі жадання поставити, щоб ми забезпечилися в разі недодержання слова, щоби ми мали силу в кожній хвилі наново розпочати таку саму війну, коли того буде треба.

Всі признали справедливість тої бесіди. Бенедьо говорив дальше:

— Досі чень усі ми переконалися, що наша сила лежить у громаді, лежить у тім, коли всі будемо держатися купи. Доки ми жили кожний про себе, не дбаючи про других, доти не могло у нас і мови бути про якусь поміч, а тепер, як самі видите, спільними силами ми дійшли до того, що могли розпочати таке велике діло: війну з багачами. І мені здається, що доки ми будемо держатися купи, доти багачам не вдасться взяти верх над нами. Отже, треба тепер поперед усього поставити їм такі жадання, щоб опісля наша громада не тільки не розпадалася і не була розбита, але, противно, зміцнювалася чимраз більше. Щоби наша робітницька каса не випорожнювалася, а все більшала. Бо добре то якийсь сказав: де добре громаді, там добре й бабі; як буде наша громадська

сила міцніти й розвиватися, то при тім і кожному поодинокому буде ліпше, бо громада зможе його в кожній біді заряту вати, і підприємці будуть мусіти нас боятися і не посміють зламати свого слова, не посміють обходитися з робітником, як з худобою або й ще гірше.

— Так, так!— загомоніли кругом робітники.— Але чого ж на такий спосіб жадати?

— Я би гадав ось чого: поперше, розуміється, щоби платню нам підвищено: тим, що до ями йдуть,— найменше дванадцять шісток, тим, що на верха,— ринського, а найменше— вісім шісток; подруге, щоби ніхто не смів побирати ніякого касієрного; потретє, щоби до робітницької запомогової каси, крім робітників, давали вкладки також і підприємці, кожний найменше по ринському місячно; дальше, щоби в разі нещасливого випадку, смерти, каліцтва обов'язані були платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу робітницьку родину хоч через півроку. Я гадаю, що се жадання не надто великі, а для нас із них вийшла би значна пільга.

— Так, так,— крикнули гуртом робітники.— Того тримаймося! А як у нас буде опісля своя каса, то й пізніше зможемо добиватися дальших уступок.

Підприємці не знали нічого про ту нараду. Чим ближче до ночі, тим більший страх огортав їх перед робітниками. Хати були позамикані. На вулицю рідко хто показувався. Тільки глухий гомін і шепіт і тривожна дрож ходили по Бориславі, мов пошибаюча тисячі людей зараза, мов осінній стогнучий вітер по гаю.

XV

Фанні, Леонова єдиначка, сиділа самотня в задумі на м'якій софі в пишнім покою. Вона час від часу позирала на годинник, що тикав обіч неї під кришталевим дзвоном на мармуровім столику.

— Третя година,— сказала вона знудженим голосом.— Як поволі йде той час! Батько поверне аж по п'ятій, а ти, Фанні, сиди сама!

Як багато годин, як багато днів просиділа вона вже отак, сама, на тій м'якій софці, побіч мармурового столика з годинником під скляним дзвоном! Як багато разів нарікала вона на той лінивий хід часу! Чи в неї в руках була яка робота, про котру знала, що вона нікому непотрібна й нікому ні на що не здасться, чи книжка, котра її ніколи не могла заняти, все та нестерпна нуда, та самота давили її, всисалися їй усіми порами в тіло, немов гризка багнюка. Її жива, кровиста натура ниділа й сохла в тій холодній, бездільній самоті. В

жилах кипіла молода кров, фантазія ще додавала їй жару, а між тим кругом самота, холод, одностайність. Їй бажалося любови з чудовими, романтичними пригодами, гарячих устисків якогось героя, догробної вірности, безграничної посвяти. А між тим дрогобицьке товариство, а ще товариство дрогобицьких „еманципованих панів", глупих і зарозумілих, було для неї тим, чим холодна вода для вогню. Вона ненавиділа їх з їх вічними, з книжок вивченими компліментами, з їх малп'ячим надскакуванням, у котрім виразно виднілося більше пошани для батькового маєтку, ніж для її прикмет.

— Як поволі йде той час!— повторила вона в задумі, тихіше, ніжніше якось і несміло визирнула крізь вікно на вулицю. Чи ждала кого? Так, ждала, ждала, його, свого героя, того дивовижного молодця, що від кількох тижнів, мов яркий метеор, несподівано, таємничо появився на її небосхилі. І появився зовсім відповідно до її романтичних мрій: королевич у жебрацькій одежі! Бідний вуглярчук, котрого чорні великі очі так і пожирали її, котрий так перелякав її, вчепившися колись то за бричку і повалившися на вулицю, котрий так різко, так пристрасно визнав їй свою любов, котрий потім немало здивував її, появившися справді в її домі, в нелеґантській одежі, в переміненім, проясненім виді. Який він прямий на словах, який гарячий, енерґійний, не знаючий завад ні перешкод, мов і справді який всемогучий королевич. Який він зовсім неподібний до тих блідих, мізерних, боязливих і смішних кавалерів, яких вона бачила досі! Скільки сили в його мускулах, скільки вогню в його погляді, скільки гарячої пристрасти в його серці! І як він любить її! Але хто він такий? Що за один? Називається Ґотліб, сказав, але якого роду? Чи може він бути моїм?

Такі думки, мов золоторожеві пасма, снувалися по голові самотньої Фанні, і вона чимраз нетерпливіше позирала на годинник.

„По третій він обіцяв прийти — прошептала, — чому ж не приходить? Нині має розкритися ціла таємниця, чому ж його нема? Чи, може, все те сон, привид моєї роздразненої фантазії? Але ні, він держав мою руку в своїй, він цілував мої уста, ох, як гаряче, як пристрасно!.. Він мусить прийти!"

— І він прийшов уже! — сказав Ґотліб, входячи тихо і кланяючись.

— Ах, то... ти! — сказала тихо, рум'яніючись, Фанні. Се було перше „ти", котре вона йому сказала. — Я власне думала про тебе.

— А я про тебе й не переставав думати, відколи тебе побачив.

— Чи справді?

Дальша розмова велася без слів, але для обоїх була дуже добре зрозуміла. Вкінці прошептала Фанні:

— Але ти обіцяв мені нині відкрити свою тайну: хто ти?

— І ти не догадалася досі? Не вивідалася про те, що тобі котрийбудь з твоїх слуг міг сказати?

— Ні. Я з ніким про тебе не говорила.

— Я син Германа Ґольдкремера, знаєш його?

— Що? Ти син Германа, той сам, за котрого батько сватав мене?

— Що? Твій батько сватав тебе за мене? Коли?

— Недавно, два місяці тому. Як я тебе боялася, не бачивши!

— Але що ж сказали мої родичі?

— Я не знаю. Здається, батько твій був не від того, але мати була противна, і я догадуюся, що мусіла чимсь дуже образити мойого батька, бо той прийшов від вас страшно зворушений і розгніваний і проклинав твою матір.

— Що ти говориш! — скрикнув Ґотліб, — моя мати! І мала би бути противна!.. Але ні, — додав він по хвилі, — се може бути, така вже її вдача. Але вона сама мусить направити зло, сама мусить перепросити твойого батька ще нині!

Лице Ґотліба горіло дикою рішучістю.

— Коли верне твій батько?

— О п'ятій.

— Ну, то прощай! Я йду і пришлю сюди свою матір, щоб полагодила сю справу. Вона мусить се зробити для нашого щастя. Прощай, серце!

І він пішов.

Що за сила, що за рішучість, що за гаряче чуття! — шептала п'яна від розкоші Фанні. — Ні, ні, зовсім не те, що інші бліді, мізерні кавалери. Як я його люблю, як безконечно я його люблю!

Між тим Ґотліб поквапно пішов додому. Він уже повідомлений був про те, що батько знає про його побут у Дрогобичі. Мати розказала йому все, коли, заставивши потаємно дещо з своїх строїв, доручила йому жадані гроші. Ґотліб нічого не сказав на ту вість; нова гаряча любов до Фанні прогнала його гнів на батька; він тепер далеко радніше був би послухав батькового приказу й вернувся жити додому, коли б тільки Герман видав був такий приказ. Та ні, Герман нічого не приказував, немов зовсім не дбав про сина, очевидно ждав, аж той сам покається і поверне до нього. Ґотліб знову не хотів сього. Кілька разів вони стрічалися на вулиці, але Герман усе творився, немов не знає того молодого, вистроєного панича, а Ґотліб знов не хотів перший податися. Додому до матері забігав Ґотліб рідко і то все тоді, коли батька не було. Але тепер діло було спішне, і він увійшов, хоч йому служниця

сказала, що пані є в покою, а пан у своїм кабінеті. Нехай собі, йому до пана нема ніякого діла.

Рифка сиділа в покою, вліпивши очі в стелю. Нещаслива руїна її духа доходила до кінця, стала тепер на тій порі, коли по великім роздразненню наступає омертвіння, бездумна отяжілість, туманіюча меланхолія. Вона цілими днями сиділа на однім місці, говорила мало й якимсь в'ялим, розбитим голосом. Бачилось, що недавня невловимо-дика енергія її волі тепер десь зовсім пропала, розприслася на кусники.

В тім стані одубіння можна було зробити з нею, що хто хотів. Одне тільки осталося в ній живе життя — любов до сина і ненависть до мужа. Герман дуже турбувався тою зміною, в котрій він бачив ознаку якоїсь тяжкої недуги, але лікарі впевнили його, що це ознаки надмірного роздразнення й ослаблення нервів і що треба тільки спокою. Цілий день ніхто до неї не творився, окрім хіба що слуги закликали її до їди або до постелі. Але знов певно й те, що такий спокій, мертвячий, пустий, вбиваючий, не був для неї ліком!

Ґотліб, занятий своєю любов'ю, зовсім не вважав на її стан, але скоро тільки війшов до покою, зараз прямо приступив до діла.

— Мамо!— сказав він, підходячи й сідаючи обіч неї.

В її мутних, погаслих очах засвітилася живіша іскорка.

— Чого, синку?

— Чи Леон Гаммершляґ хотів сватати за мене свою доньку?

— Леон? Ага правда, той поганець хотів.

— І що ви сказали йому?

— Я? Радше умру сама, ніж маю прийняти її до себе!

Ґотліб гнівно, майже люто позирнув на неї.

— Дурні ви, мамо!

— Чому, синку?

— Бо я іменно Леонову доньку люблю і радше вмру, аніж вона мала б бути не моя.

Рифка зірвалася на рівні ноги. Слова Ґотліба були для неї немов сильним пробуджуючим ударом.

— Се не може бути!— сказала вона міцно.

— Те мусить бути!— сказав Ґотліб з притиском.

— Але як же ти можеш її любити?

— Але як ви можете її ненавидіти?

— О, як я їх усіх ненавиджу, до смерти ненавиджу: і того Леона, і твого батька, й її, усіх, усіх тих, що для грошей відрікаються життя й сумління, та ще й інших потоплюють ураз із собою в тій проклятій золотій калюжі!

— Але що ж вона вам винна? А, зрештою, мамо, ви любите мене, свою єдину дитину?

— Чи ще можеш питатися?

— І бажаєте мойого щастя?
— Більше, ніж собі самій.
— Ну, то зробіть те, про що вас буду просити.
— Що зробити, синку?
Хвилевий вибух давньої енергії швидко погас у душі Рифки, і вона знову сіла, безвладна й отяжіла, як була перед хвилею.
— Підіть самі до Леона, поговоріть з ним, уладьте, умовтеся, щоб ми якнайшвидше заручилися, уладьте моє щастя!
— Твоє щастя, синку?.. Добре, добре! — сказала Рифка, не багато розуміючи з його бесіди.
— Так, мамо, моє щастя! Вставайте, розрушайтесь, ходіть!
— Куди, синку?
— Аджеж кажу вам, до Леона.
— До Леона? Ні, ніколи!
Ґотліб, не розуміючи недужого стану матері, почав люти-тися, грозити, що собі смерть зробить, — і Рифка тим дуже перелякалася.
— Алеж добре, синку, добре! Піду з тобою, куди хочеш, лиш не роби собі нічого! Прошу тебе, будь спокійний! Усе зроблю для тебе, лиш будь спокійний.
І тремтячими руками вона почала вбиратися до виходу, але так незручно та нескладно, так довго примірювала, знімала і знов прикладала одежу, що Ґотліб з нетерплячки мусів покликати служницю, щоби помогла їй убратися. Вкінці вийшли обоє.
Леон Гаммершляґ у дуже добрім настрою сидів у своїм кабінеті при бюрку. Нова фабрика йшла дуже добре, і перший ладунок черезини найдальше за тиждень буде готовий до посилки за границю. Тоді будуть гроші, буде можна і далі вести фабрику і взятися до дальшої будови дому, занехаяної на гарячий час. Щастя всміхалося Леонові,—він чувся сильним і гордим, як ніколи. Втім застукано до дверей, і війшла Рифка, бліда, з вигаслими, недвижними очима, повільним, майже сонним ходом. Леон ніколи ще не видав її такою. Незвичайна її поява і дивний вигляд дуже здивували, а потрохи й змішали його.
— Прошу сідати, — сказав він у відповідь на її привітання, висказане якимсь глухим беззвучним голосом. Рифка сіла і довгу хвилю мовчала. Мовчав і Леон.
— Я до вас з одним ділом,—сказала повільно Рифка,— хоч і не своїм, але все таки...
— Дуже мені приємно буде,—відповів Леон.
— Чи ви гніваєтеся на мене, пане Леон?— спитала вона нараз.
— Алеж... Алеж, ласкава пані... Як пані можуть...
— Ні, ні, я тільки так спитала, щоб ви, буває, в гніві та не схотіли мені відмовити в тім ділі, смію сказати, смію сказати, дуже важнім, хоч і не для мене...

— О, прошу, прошу!..— бовкнув Леон.

— Діло таке. Чи ви, пане Леоне, уже покинули свою колишню думку: злучити до пари наші діти?

— Га, що ж робити, мусів покинути, хоч як мені жаль, але що ж, коли вашого сина десь нема!

— А якби мій син був?

Леон поглянув на неї пильно й добачив нетаєну тривогу вижидання в її лиці. „Ага,— погадав він собі,— от куди воно йде. У них мусіло щось кепсько піти і вони заловлюють тепер моєї ласки. Але постій, я тобі відплачуся за колишнє!" І додав голосно:

— Дуже мені жаль, що й у такім разі я не міг би... Маю вже інші вигляди з моєю донькою.

— Ну, як так, то певно... Я тільки думала... Розуміється, не в своїм інтересі...

Рифка путалася на словах. Очевидно, відмова Леона глибоко вколола її.

— Але якби... ваша донька любила мойого сина?

— Моя донька вашого сина? Се не може бути!

— Ну, ну, я не кажу, що се так є, але приймім, якби так було?..

— Е, байки, фантазії! Я маю інші вигляди і прошу мені не забирати часу подібними придабашками!

Леон відвернувся. Він рад був, що може відплатити Рифці зуб за зуб, і зовсім не думав про ту можливість, котру вона йому показувала.

В тій хвилі дався чути важкий стук кроків на коритарі і тут же влетів до кабінету задиханий, запалений, спечений Леонів касієр з Бориславa. Леон, побачивши його, зірвався на рівні ноги.

— А се що? Ти чого прибіг?

— Пане, нещастя!

— Яке?

— Робітники змовилися і не хотять робити.

— Не хотять робити? А то чому?

— Кажуть, що замало їм платимо.

— То не може бути. Ти хіба п'яний!

— Ні, пане, так є! Я прийшов до вас за порадою, що діяти.

— Чи тільки при ямах не роблять, чи й при фабриці?

— І при фабриці..

— Gott über die Welt! Оце нещастя! Що тут діяти? Робота на фабриці мусить іти, конечно! Слухай, Шльомо, бігай на місто, наскликай тут робітників і веди до Бориславa, я сам також їду.

І оба вибігли, не зважаючи зовсім на Рифку. Вона чула ту вість і всміхнулася по їх виході.

Га, оце добре, оце добре!— шептала вона.— Так вам треба! Коби ще не дурні були, а збунтувалися і всіх до одного повкидали вас у ті ями! Адіть, який він! Не хоче тепер, відмовляє! Мій бідний Ґотліб! Що він на те скаже? Він собі готов що злого зробити. Але так йому треба, нехай не заходив би собі з такою, нехай би шукав собі бідної, доброї... Але що я йому скажу? Він такий прудиий, як іскра! Ні, я не скажу йому правди, нехай буде, що буде!

І вона вийшла на вулицю, де Ґотліб нетерпеливо дожидав її.

— Ну, що?— спитав він, глядячи їй в очі.

— Добре, синку, добре, все добре.

— Пристав, приймив?

— Аякже, аякже! За місяць заручини.

— За місяць? Чому так пізно?

— Не можна, синку, швидше. Та й чого квапитися? Адже й так вона досить ще скоро затроїть тобі твій вік молодий.

І вона почала хлипати, мов дитина.

— Мамо, не говоріть так, ви її не знаєте!— скрикнув гнівно Ґотліб.

— Не буду, синку, не буду!..

Але та вість якось не дуже втішила Ґотліба. Чи то задля того, що ще так довго треба було ждати тої щасливої хвилі, чи задля того, що мати сказала йому ту вість так якось холодно, зловіщо, нерадо,— досить, що Ґотліб не почував такої радости, як би йому бажалося. Він ішов мовчки з матір'ю аж ід домові. Тут вони розійшлися. Рифка до свого покою, а Ґотліб до готелю, де промешкував, покинувши нужденну хатину вугляра.

Дома Рифка вже не застала Германа. Така сама вість і в тім самім часі, як і до Леона, прийшла й до нього, і він, схопившися, зараз казав запрягати і враз із Мортком, що приніс йому сумну вість про робітницьку змову, погнав до Борислава. По перебутих порушеннях Рифка як була вбрана, так і кинулася на фотель і потонула в своїй бездумній меланхолії. Ґотліб у готелю ходив по своїй світлиці взад і вперед, роздумуючи про своє щастя і силуючися бути щасливим. Тільки бідна Фанні, котра з-за дверей у боковій стіні чула всю розмову Рифки й Леона, кинувшись на свою софку і накривши лице хусткою, гірко-гірко плакала.

XVI

Герман Ґольдкремер перший раз нині не знав, на яку ступити. Нова, нечувана досі в Бориславі подія робітницької змови завдала йому загадку. Приїхавши вчора вечором до Борислава, він довго вночі не міг заснути, роздумуючи над тим, що чув

і бачив. Як же бо змінився Борислав від часу, як він послідній раз виїхав з нього! Немов яка чародійська сила перевернула все в нім догори коренем. Що вперед бувало підприємці ходять гордо купками по вулицях і згори позирають на робітників, тепер підприємця на вулиці не побачиш, а зате купи робітників, мов рої шершенів, ходять вулицями, гомонять, регочуться, грозять то співають. Що вперед, куди було глянь по ямах, усюди корби крутяться, сотні рук рушаються, робота кипить,— тепер коло ям, по кошарах мертво, пусто, корби бовваніють, мов брудні кості, з котрих обпало тіло, а млинки зазирають своїми темними гирлами до ям, немов запитуючи, чи не жадає там хто свіжого повітря. Зате на толоці по кінець Бориславa, там тепер життя, там рух! З Германового вікна видно дим, що куриться з огнища під величезним кітлом, у котрім робітники варять собі кашу. З Германового вікна чути гомін нарад, чути оклики варти, розставленої по всіх дорогах, по всіх стежках, що ведуть до Бориславa.

„Чорт би їх побрав! Що вони собі гадають?"— думалось Германові, і він нетерпеливо ждав восьмої години, о котрій мали до нього посходитися на нараду позапрошувані власники.

— Ні, се так не може бути!— говорив він сам до себе, ходячи по світлиці.— Ми мусимо переламати їх опір. Мені конче потрібно рооітників, багато робітників, ще сього тижня. Я конче мушу ще сього тижня віддати „Спілці визискування" цілих п'ятдесят тисяч сотнарів воску і взяти від неї гроші. Чорт би там з ними довше зволікав. І „Спілка" леда день бевхне, і ті прокляті розбійники готові якої погані наробити. Або я дурень ризикувати! Коби ще дві тисячі сотнарів видобути, зараз віддаю тим панам від „Спілки", на місці,— а вони нехай собі роблять, що знають, лиш мені нехай гроші платять. А добра то річ була, що я поділив законтрактовану масу воску на дві рати, тепер ще пару день, та й перша рата буде готова. Чи треба буде ще й другу постачати, се хіба бог святий знає, але як треба буде, то для мене ще тим ліпше.

От так міркував собі Герман, ходячи по світлиці, і все міркування його виходило на той конець, що все було би дуже добре, коби лиш робітники не бунтувалися, а стали до роботи,— все було би добре!

— Але вони мусять! То не може бути!..— говорив він дальше.— Хоч би мав і переплатити, все таки я стільки їм не переплачу, скільки мені зиску прийде!

Аж втім він пригадав собі, що вчора післав Мортка, щоби збирав по Дрогобичі всяку голоту, всіх незанятих робітників і неробів, водоносів, сміттярів та глинарів, щоби пообіцяв їм добру плату і провадив усе те до Бориславa. Герман знав добре, що роботи з тої голоти не буде, він хотів тільки та-

кою перехресною штукою зламати упір бориславських робітників. „Се ж і найліпший лік на їх недугу“,— думав він, затираючи руки з радости.— „Як побачать, що я можу без них обійтися, що маю своїх робітників, то тоді самі прийдуть ще й напрошуватись будуть. Ану-ко, побачимо, чия возьме!“

Дивний якийсь гомін, що йшов від толоки і змагався чимраз дужче, притягнув Германа до вікна. Але доглянути він не міг нічого, окрім цілої купи заляканих підприємців, що спішили вулицею до його дому.

— Се що там такого?— спитав їх Герман через вікно.

— Бійка якась! Б'ються!— відповіли хором підприємці.

— Хто з ким б'ється?

— Тутешні робітники б'ються, але не знати з ким. Якась громада надійшла від Губич, вони не хотять їх пустити до Борислава, ну, і розпочалася бійка.

Гомін тривав іще хвилю, а опісля зачав притихати.

— Гурра! гурра!— розляглося за тим у повітрі. Всі підприємці, не виключаючи й самого Германа, чогось поблідли й затремтіли, але ніхто не казав і слова. Німо і тривожно слухали далі.

— Гурра! гурра!— роздавалися далі радісні крики, але, окрім того „гурра!“ не можна було нічого більше розібрати.

— Прошу, панове, ходіть до покою, порадимось,— сказав по довгій мовчанці Герман.

Ледве війшли підприємці, ледве усівся гомін привітання, аж тут отворилися двері і впав блідий і заляканий Леон Гаммершляґ. Одежа на нім була запорошена, а декуди й пошарпана, він дихав тяжко і, влетівши до покою, кинувся на крісло і довгий час сапав, нічого не кажучи. Підприємці обступили його і гляділи на нього з виразом такої тривоги, немов се був віщун їх нехибної погибелі.

— Що сталося, господи боже, що сталося?— допитували вони, але Леон не швидко спромігся на слово.

— Gott soll sie strafen![1] — крикнув він вкінці, зриваючися з крісла.— Вони нас усіх вирізати хотять, от що! Розбійники змовилися на нашу душу!

— Як? Що? Чи правда? Хто казав? Відки знаєте? — гомоніли підприємці, тремтячи зі страху.

— Ніхто й казати не потребував!— відповів Леон.— Сам бачу своїми очима. Видите, як виглядаю! Чули крик? Все те вони! Ох, що то з нами буде, що з нами буде!

— Я то давно казав: післати по жандарів, нехай їх кольбами[2] женуть до роботи!— крикнув один підприємець.

---

[1] Щоб їх бог скарав!

[2] Кольба — приклад, ложа ґвинтівки.

— Що жандарів?— поправив другий.— Що тут порадять жандарі? Тут цілої компанії війська треба, щоб їх половину перестріляла.

— Але що ж сталося?— допитували підприємці Леона.— Розказуйте, як що було!

— Погана річ, та й годі. Ранесенько вийшов я на толоку, жду на тих робітників, що казав понаймати в Дрогобичі. На толоці вже їх, як того гайвороння. Снідання! І відки вони стільки муки та каші дістають? Та то пару тисяч люда, цілий день варять та й варять, їдять та й їдять! То вже не без того, щоби їм хтось не допомагав!

Леон замовк на хвилю, щоби додати тим більшої ваги своїм послідним словам, а погляд його, облетівши всю світлицю, упав на Германа, котрий у задумі стояв коло вікна й пальцями тарабанив по шибі. Багато підприємців і собі ж туди зирнули, а деякі аж скрикнули, немов просвічені наглою здогадкою.

— Невже ж! Не може бути!

— Або я знаю,— відказав ніби байдужно Леон, здвигаючи плечима.— Знати не знаю, але кажу, що гадаю!— Його погана совість казала йому бачити в Германі свого заклятого ворога, і він вдоволений був тепер, що в серця своїх слухачів кинув іскру підозріння, буцім то ввесь робітницький бунт — діло Германа, підняте в тій цілі, щоби всіх дрібніших підприємців, а навіть і самого Леона приперти до стіни.

— Але слухайте ж, що далі було. Іду я собі гостинцем аж тут мені назустріч ціла юрба тих голодранців.— „Куди? питають. Я зібрався на відвагу: „А вам що до того?“ кажу.— „Нам до того,— відповіли,— не бачите, що ми тут варта, пильнувати маємо, щоб ніхто з Борислава не виходив!“ — „Що ви дурниці плетете,— скрикнув я,— не зачіпайте людей насеред дороги. Нічого вам не роблю, дайте мені спокій!“ — „Ну, то дайте ж і ви нам спокій,— відказують,— верніться собі по добру до Борислава, а туди ходити не вільно!“ Та й, не вдаючися зо мною в дальші розмови, за плечі мене, та й назад. Я почав шарпатися, кричати, а вони в сміх. Стисли мене, мов кліщами, відпровадили аж до входу Борислава й пустили. Ов, біда, погадав я собі, а тут сам змучений, ледве дихаю. Став я, озираюся назад, аж бачу, йдуть мої робітники з Дрогобича. Га, гадаю собі, господи, тобі слава, йде поміч! З Борислава не пускають, але до Борислава чей же пустять. Та й іду напротив них, аж радуюся, що їх так багато, більш, як сто люда! Але ще я недалеко уйшов, аж тут та проклята варта до них:—„Гов! Хто йде?“ крикнули.—„ Добрі люди, робітники“, — відповідають тамті.—„А куди тут ідете?“ —„От ідем на роботу, туй таки, до Борислава“.— „Не можна!“

— „Як то не можна?“ — „Так що не можна. Ви хіба не чули нашої просьби, що ми посилали всюди своїх людей і просили, щоб ніхто через тих кілька день не йшов сюди на роботу, поки ми для всіх ліпшої плати не діб'ємося?“ — „Ні, не чули“, — кажуть дрогобицькі. — „Ну, то чуйте ж тепер, і просимо вас у добрім способі, вертайте назад, відки прийшли!“ Робітники почали вагуватися, деякі, очевидно, мали охоту вертатися назад і почали з тими розбійниками перешіптуватися, другі знов, хоч, може, і не вірили тій бесіді, але боялися, що їх тут така многота зібралася. Досить того, що приходяща громада стояла, сама не знаючи, що діяти і що почати. Се вивело мене з терпцю. Я скочив посеред них і крикнув: „Не слухайте їх бесіди, люди! Вони розбійники, нероби! Кримінал їм буде, не більша плата! Ходіть до роботи, не зважайте на них! По вісім шісток денно на кожного, що вам більше потрібно!“ Ті слова трохи немов оголомшили всіх. Приходящі зачали рушатися, щоб попертися наперед. Але ті стали лавою. „Стійте! Не пустимо нікого!“ Я собі знов кричу: „Далі за мною!“ Гармидер зробився, далі п'ястуки почали сипатись, штурханці, а далі й каміння... На крик поназбігалося їх багато, зачалася бійка така, що й світа не видно стало. Я й сам не тямлю, що зо мною сталося. Кілька кулаків заїхало мене то в лице, то поза вуха, то в потилицю, то межи плечі, так що я й не стямився, коли попав у самий найгустіший стиск, а відтам витручено мене знов на бориславську вулицю. Я озирнувся,— бійка вже скінчилася, приходящі розбіглися врозсип і погнали до Губич. Крик, ревіт „гурра!“ „гурра!“ Аж оглушило мене, і я, видячи, що нічого не пораджу, вернувся сюди. Отаке то!

І Леон, скінчивши своє оповідання, сплюнув і закляв ще раз „тим розбійникам“, котрі ні з сього, ні з того наробили їм стільки клопоту і готові ще й більшої біди наробити. Всі підприємці стихли на хвилю, всі роздумували над тим, що чули, а ніхто не вмів нічого придумати, окрім одного: жандарів і війська. Тільки Герман досі не мішався в їх наради, а все ще стояв коло вікна і думав. По його наморщенім чолі і твердо в одну точку впертих очах видно було, що гадка його працює з надзвичайною силою. Та й справді, діло стоїло великої розваги, хвиля приходила рішуча, в котрій не можна було нині ручити за завтра, в котрій треба було добре натужити увагу, щоб пройти ціло через усі закрутини ворожої долі.

— І ще прокляті сміялися з мене, — викрикував почервонілий від жару Леон, — коли побачили, як я обшарпаний і обпорошений. Але постійте, побачимо ще, хто буде напослідку сміятися, чи ми, чи ви!

— Чи ми, ви ви, — думалось і Германові, — а радше сказавши: чи я, чи ви! Га, що за думка! — і він махнув рукою, немов хотячи зловити щасливу думку, котра в тій хвилі блиснула в його голові. — Оттак, оттак, се правдива дорога, туди треба йти! Вдатися може дуже легко, а коли вдасться, ну, тоді й питання нема, хто з нас буде сміятися, чи я, чи ви!

Воєнний план у Германовій голові швидко уложився, і він зараз же виступив насеред світлиці і попросив зібраних о хвилю уваги.

— Слухаю ваших рад і дивуюся, — зачав він своїм звичайним різким тоном. — Жандарі! Чи жандарі заставлять робітників лізти до ям? Ні, поарештують одних, а решту розгонять, а нам не буде ліпше, бо нам не порядку треба, а робітників, дешевих робітників! Чи не так?

— Авжеж, що так! — загомоніли підприємці.

— Військо! — говорив далі Герман. — Це те саме, що й жандарі, тільки що нам на додаток усього прийшлось би кормити його, а пожитку й з нього ніякого. Я гадаю, що оба ті способи ні до чого нездалі.

— Але що ж робити, що робити?

— Ото ж то й є питання, що робити! Я гадаю, що той цілий бунт, то така якась заразлива слабість, на котру ще загальної рецепти не вигадано, а може і зовсім не може бути. Але раз поможе се, другий раз те, як до обставин. Треба вважати, з чого слабість почалася, як проявляється, ну, і після того раду радити. От тут у нас, то певна річ, що плачено їм досі, як на нинішній голодний рік, замало.

— Що? Як? Замало? — загомоніли підприємці.

— Мовчім, — крикнув насмішливо Леон, — пан Ґольдкремер хоче забавитися в адвоката тих розбійників, певно скаже нам пристати на всі їх жадання і віддати їм усе, що маємо!

— Я в ніякого адвоката бавитися не хочу, — відказав різко, але спокійно Герман, — я навіть не хочу бавитися в ліберала, в якого до вчора бавився пан Гаммершляґ, і не буду тим розбійникам захвалювати ніякої „самопомочі", я буду тільки говорити, яко ґешефтсман, als ein praktischer Geschäftsmann[1], та й годі.

Леон прикусив губи на ті слова, — Германова різка відправа вколола його дуже, але він чув, що не може на неї нічого відповісти, і мовчав.

— Я ще раз кажу, — говорив далі з притиском Герман, — платилось їм замало! Ми тут пречінь самі свої, то ми можемо до того признатися між собою, коли нам іде о те, щоби пізнати причину тої бунтації. Адже воли не ревуть, як ясла

[1] Як практичний ґешефтсман.

повні! Розуміється, інша річ признатися до того тут, самі перед своїми, а інша річ — говорити щось подібного перед ними! То би нас зарізало!

— О, певно, певно! — скрикнули підприємці, раді з такого обороту Германової бесіди.

— Я се для того підношу, — говорив далі Герман, — щоби вас переконати, що тут нема ніяких посторонніх бунтарів і що се річ дуже серйозна та поважна, котру треба якнайшвидше втихомирити, щоби з неї не виросло яке більше нещастя.

— Нащо вже більшого, як те, що ось тепер на нас упало!

— Е, се ще байка, — відказав Герман, — не те ще може бути, коли не зуміємо швидко замовити бурю.

— Але як, як її замовити?

— Отже ж тут, як бачу, є два способи. Очевидно, що вони до тої змови приготовилися і то добре приготовилися. Бо зважте все! Більша половина опустила Борислав, по селах висланці їх попідмовляли народ не йти сюди на роботу, поживи собі наладили, одним словом: забезпечилися. Але, будьте ласкаві, зважте лишень, що все те потребує грошей, багато грошей. А відки у них вони возьмуться? Правда, ми чули щось, що у них складки робляться, але що вони могли наскладати? Певно, що небагато. Значиться, одна моя рада була би: сидіти нам спокійно, не туратися до них, не панькати коло них, а ждати, поки всі їх запаси вичерпаються. Тоді вони, певно, прийдуть самі до нас і стануть на роботу по такій ціні, яку ми їм подиктуємо.

Герман при тих словах уважно глядів на лиця окружаючих, щоб вичитати з них, яке враження зробить його бесіда. Враження мусіло бути не дуже добре, бо багато лиць геть поперекривлювалося, мов від гіркої редьки.

— Та воно то добре було б,— сказав вкінці Леон,—ждати! Коби то ми знали, що їм нині-завтра запасів не стане. Але що, як вони забезпечилися на який тиждень або й ще надовше?

— А відки ж би у них стільки грошей набралося?—спитав Герман.

— Хто знає?—відказали деякі підприємці, ззирнувшися з Леоном.

— А довго чекати нам не можна,— тягнув далі Леон. —Самі знаєте, у нас контракти, терміни добігають до кінця, робота мусить якнайшвидше кінчитися, куди тут чекати?

— Га, як так, то остається тільки другий спосіб: вдоволити їх жадання.

— Їх жадання!—скрикнули підприємці майже всі в один голос.—Ні, ніколи! Радше військо й жандарі!

— Алеж, панове,— уцитькував їх Герман,— лякаєтесь тих жадань, немов би вони не знати чого жадають?

Підприємці стали, мов теля перед новими воротами. І справді, в сей спосіб вони не завдавали собі досі того питання. Робітники видавались їм досі тільки ворогом, котрого будь-щобудь треба побороти, але входити з ними в якийсь торг, старатися вирозуміти їх жадання, про те вони досі й не думали. Перший Леон здобувся на слово.

— Як то не знаємо? Одного жадають: більшої плати!

— Ну, се ще хто знає, що за більшої плати,—відказав Герман.—Чи хотять, щоби їм підбільшено плату о п'ять центів, чи в за-двоє проти попередньої. Коли тільки так взагалі „більше", то се ще нічого страшного, видно, що можна й поторгуватися. Але я кажу, насамперед дізнатись би нам докладно, чого вони жадають. Може вони й зовсім не того хочуть або, може, окрім того, і ще чого іншого хочуть? Адже ніхто їх про те не питався!

— Правда ваша, треба спитати їх самих, почуємо, чого їм треба!—загомоніли підприємці.

— Але кого ж вишлемо до них в тім ділі?—питався Герман.

— Нехай іде хто хоче, я не піду,—сказав Леон.—Се розбійники, готові роздерти чоловіка.

— Коли ваша воля здати се діло на мене,—говорив Герман,—то я радо для всіх прийму на себе сей труд.

— Добре, добре,—роздався гомін.

— А коли так, то прошу послухати ще ось що. Прийшла мені на думку ще одна річ, котра може зробить їх податнішими до згоди. Як бачимо, на все вони приготовилися, страви накупили, варти порозставляли, але про хати, певно, не постаралися. Адже всі вони мешкають у ваших хатах! А що, якби ви зараз, нині ще, всім виповіли помешкання. Пора вже досить холодна, як на те сеї ночі вітер схопився стоковий[1], студений і дує; будуть мусити зябнути під голим небом, то зараз почують, що недобре то з нами війну провадити.

— Воно то правда,—сказали, несміливо деякі підприємці,—але хто знає, чи вони схотять уступитися? Чи то їх ще дужче не роздразнить?

— Га, побачимо,—сказав Герман,—а стрібувати, я думаю, можна! Адже що тут великого? Кожний має право виповісти комірникові хату, коли йому сподобається.

— Ну, стрібуємо,—відказали підприємці.

— А коли так, то підемо! Піду там до них, почую, чого вони хочуть. А по полудні, так коло третьої, прошу вас усіх знов до себе, почуєте, на чім стоїмо, і будемо могти вирадити напевно, що нам діяти!

З тим підприємці розійшлися.

---

[1] Стоковий — східній.

XVII

Узявши капелюх на голову й легеньку паличку в руки, пішов Герман долі Бориславом аж ід толоці, де було робітницьке зборище. Він ішов немов нічого не бачачи і ні про що не дбаючи, аж поки не дійшов до робітницької варти, що, стояла на гостинці.

— Гов,— скрикнули на нього вартові,—куди йдете?

— Я? До вас іду!— відказав Герман.

— До кого до вас?

— Хотів би поговорити з вами по добру.

— Про що?

— Про те, що час би вам на роботу ставати, часу шкода, а тут стоячи та вартуючи, нічого доброго не вистоїте.

— Ми то самі знаємо, що не вистоїмо,— відповіли деякі із вартових,— але що робити, коли з вами інакше годі до ладу дійти.

— Ну, ну,— хто ще знає, чи годі. Ви нас не знаєте. Ви гадаєте, як підприємець, то вже не чоловік. А ми також люди, і знаємо, що кому належиться. Ну, що з вами довго говорити, скажу вам попросту, адже ви знаєте, що я за один?

— Як же не знати, знаємо!

— Ну, то скажу вам попросту, що тутешні підприємці, видячи, що силою з вами не порадити, післали мене до вас, щоби зробити згоду, казали питатися попереД усього: чого хочете? чого жадаєте?

— Ну, так, то що іншого, так, то розуміємо!— радувалися робітники.— От ідіть лишень до он тої хати, там зараз зійдеться наша рада, то будете могти поговорити.

Один із вартових як стій попровадив Германа до Матієвої хати, а другий побіг скликати побратимів і інших робітників, щоб ішли робити згоду. Недовго прийшлось і ждати Германові. Побратими посходилися, а за ними й ціла юрба святкуючих робітників, котрі не тільки наповнили тісну Матієву хатину, але густо обступили її довкола, цікаві, яка то буде згода.

В хаті посаджено Германа на ослоні, а побратими й ще деякі старші робітники позасідали коло стола, на тапчані і на припічку. Стасюра, найстарший віком, засів у старшім кінці стола, а Сень Басараб, як звичайно, сидів на порозі підо дверми.

— Скажіть же, пане Гольдкремер, усій громаді, за чим ви прийшли,— сказав поважно Стасюра.

— Ну, чого я прийшов? — повторив Герман, встав з ослона і глянув по робітниках.— Мене прислали підприємці, що ви гадаєте. Чому не хочете ані самі робити, ані другим не даєте?

— Не можна при такій платі, пане Ґольдкремер,— відказав Стасюра.— Замало нам платите. Люди з голоду мруть.

— Платимо ,що можемо! — відповів Герман.— Як маємо вам більше платити, коли не можна більше? Кепські „ґешефти", відки взяти грошей? Ми самі швидко скапцаніємо, з торбами підемо.

— Ну, вже того ви нам не говоріть! А, зрештою, пане Ґольдкремер, скажіть самі по щирості, що нас те може обходити, що у вас кепські ґешефти, як кажете? Чи для того, що ви за сотнар воску берете не п'ятдесят, а тільки сорок дев'ять ринських, то я маю мерти з голоду? Як вам кінці докупи не сходяться при тім ґешефті, то ви собі його покиньте може на ваше місце прийде другий такий, котрому кінці зійдуться докупи. А ні, то се буде значити, що цілий той ґешефт у нас зовсім не виплачується і його треба покинути, а взятися до іншого. Але се вже ваша річ! Робітника се ніщо не обходить. Ви йому кажіть і лід орати, воля ваша, а тільки платіть йому так, щоб він міг жити по-людськи!

— Добре ви те кажете, і мудро ви те кажете,— відповів Герман,— ну, і нехай буде по-вашому. Не будемо про те говорити. Підприємці й самі видять, що так далі бути не може, що треба кожному якось жити, підприємці також люди! Скажіть, чого ви собі жадаєте, щобисте стали знов на роботу.

— Ми також люди, пане Ґольдкремер,— відказав Стасюра,— а не ніякі розбійники, як вам, може, здається. Ми не для того робимо бунтацію, щоби вас обдерти абощо, але для того, що нам так уже прикро прийшлося, що годі було видержати далі. Тому то й жадання наші невеликі. Отже, уважайте пане Ґольдкремер, чого ми хочемо. Поперше, щоби робітникам плата була вища, а то: тим, що в яму лізуть,— по дванадцять шісток, тим, що на верха,— по ринському, а дітям— по вісім шісток.

— Ну,— сказав Герман,— на се можна би згодитися. Що далі?

— Подруге, щоби касієрного від робітників ніхто ніякого не брав.

— І се невелика річ, касієрам закажеться, та й не будуть брати.

— Потрете, щоби в разі, як якому робітникові при роботі лучиться нещастя: смерть, каліцтво чи що, то щоби власник обов'язаний був платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу родину нещасливого хоч через півроку.

— Гм, і се ще може би далося деяк зробити. Ну, і кінець?

— Та ніби кінець, а ніби не кінець,— сказав Стасюра,— властиво ще саме найголовніше лишилося: щоби ми мали від вас поруку, що як раз зробимо згоду, то ви на другий день не зломите її.

— Поруку?— повторив здивований Герман.— А яку ж вам маємо поруку дати?

— І се також не така страшна річ, як на око видається. Ми хочемо заложити собі касу, з котрої був би для нас порятунок у всякій потребі. Отже, ми жадаємо, щоби тепер, заки маємо стати на роботу, кожний власник від кожної кошари вплатив до тої каси десять ринських, а опісля щоби обов'язався так само від кожної кошари давати тижнево по ринському. Та й на тім кінець.

Герман стояв, витріщивши очі, і не бачив нічого. Се послідне жадання заїхало йому мов довбнею в тім'я. Досі чуючи скромні і дрібні робітницькі жадання, він в дусі починав уже сміятися з робітників, що задля такої марниці зачинали аж цілу бунтацію. Але тепер почало йому прояснюватися. Він відразу побачив, до чого воно йде з тим жаданням.

— Але що ж вам се за порука?— допитував він, чинячися, що не розуміє цілої ваги робітницького жадання.

— Се вже наша річ,— відповів Стасюра.— Зрештою, як самі бачите, порука не велика, але що ж діяти, така вже наша бідна доля, що й поруки ліпшої мати не можемо.

„Ще й кпить бестія!"— думав собі Герман і сам не знав, що діяти з тим жаданням: чи торгуватися, чи просто відтяти. Але одне і друге видавалось йому однаково небезпечним. Швидко він надумався.

— Ні, не можна сього,— сказав він рішуче,— такого жадання й не ставляйте, бо не дістанете! Вигадуйте яку іншу для себе поруку!

— Яку ж вигадувати? Досить нам сеї одної. Коли ви гадаєте, що сього не можна, то пригадайте ви що іншого, але такого щоби нам направду ручило.

— Я би гадав, що вам повинно вистачити наше чесне слово.

— Еге-ге, чесне слово! Знаємо ми такі чесні слова! Ні, вже чесне слово іншим разом, а тепер зробіть так, як ми жадаємо. Чесне слово хіба в додатку, так буде найліпше.

— Але, люди добрі,— почав уговорювати Герман,— що ви собі гадаєте з такими жаданнями? Ви думаєте, що ви тут якісь царі чи самовладники! Не виставляйтеся на сміх! Жадаєте багато, а не дістанете нічого, то ввесь Борислав вас висміє!

— Ввесь Борислав нас висміє? А хто ж то такий той Борислав? Борислав, паночку, то ми! І на нас тепер прийшла пора посміятися над вами! Чи ми дістанемо що, чи не дістанемо, се вже потім покажеться, але на тепер від своїх жадань не відступимо, будь-що-будь!

— Як ваша воля,— сказав Герман,— я скажу власникам про ваші жадання і принесу вам відповідь. Бувайте здорові!

І він кивнув їм гордо головою і вийшов.

— А що, самі видите,— сказав по його виході Бенедьо, що добре ми трапили, жадаючи від власників вкладок до нашої каси. Все вони дадуть нам тепер, як притисок на них, але се їм найтяжче прийдеться. А се повинно нас навчити, що іменно на тім ми повинні найтвердше стояти. Будь-що-будь, довго вони не можуть опиратися, треба нам тільки твердо постояти за своїм! Вони добре знають, що як нам тепер дадуть з кожної кошари по десятці, то ми зараз на другий тиждень зможемо їм знов таку саму бунтацію під носом зробити!

Між тим Герман в тяжкій задумі йшов бориславською вулицею. „Чи чорт який нарозумив тих людей, чи що такого сталося? Аджеж як їм відразу стільки грошей скинути, то се винесе кілька тисяч, і вони на ту суму в кожній хвилі зможуть нам зробити ще ліпшу коломийку. А так їх задурити, щоби відступили від того жадання, то також не вдасться. Чорт би побрав таку штуку!“

Прийшовши додому, довго ще думав Герман над тим ділом і ніяк не міг додуматися до доброго кінця. Вже й полудне минуло, надійшла третя година. Юрбою валять підприємці до Германового дому, щоб почути від нього жадання робітників. Але, почувши їх, і світу не раді стали.

— Ні, не можна, не можна! — крикнули всі в один голос.— Се нас зруйнує, се нас з торбами межи хати пустить!

— Га, то остається нам одне: чекати, поки їх засоби не вичерпаються.

— І сього не можна!

— Та бо ви як діти, — скрикнув гнівно Герман.— Ні дома мене не лишай, ні в поле не бери! То що ж робити? Міркуйте самі, чи є який ліпший вихід.

Підприємці притихли.

— Може би можна дещо виторгувати?

— Ні, не можна. Вже я трібував, і не заходь з того боку.

— Га, то нехай їх усі чорти поберуть, коли так!— скрикнули підприємці.

— І я так кажу,— додав Герман,— але з того для нас поміч невелика.

В тій хвилі Леон, що мовчав під час цілої тої перепалки, присунувся до Германа і шепнув йому щось до уха. Герман стрепенувся і напів радісно, а напів насмішливо позирнув на нього.

— Тільки ви знов мені не заїжджайте з моїм вчорашнім лібералізмом,— прошептав він, усміхаючись.— Що діяти, Noth bricht Eisen [1], а лібералізм не залізо!

---

[1] Біда ломить залізо.

— Такі то ви всі ліберали, поки дешевим коштом!— подумав собі Герман, але наголос сказав:

— Що ж, ваша рада не зла! Нам тепер про одне ходить: зламати на разі їх упір, а се певно, що їх трохи охолодить. Коби тільки вдалося.

— Як не вдасться? Мусить вдатися. Треба тільки взятися порядно.

— Та що таке, що таке?— допитували підприємці.

Леон кільком почав шептати до уха свій проєкт, котрий мигом напошепки розніссся по світлиці. Ніхто не важився висказати його голосно, хоч усі знали, що вони тут „самі свої".

— Гурра, се раз проєкт!— скрикнули радісно підприємці.— Тепер ми їм покажемо, хто з кого насміється, ха, ха, ха! Проведемо! Як кітку за стеблом, проведемо!

— Так, значиться, пристаєте?— спитав Герман, коли улягся веселий гомін.

— Пристаємо, пристаємо, розуміється, з тою ключкою.

— Коли так, то збираймося ж усі разом і ходімо до них. Усі жадані гроші треба їм зложити зараз, згори, і завтра нехай на роботу стають!

З гомоном вирушили підприємці з Германової світлиці. Герман остався на хвилю позаду, прикликав Мортка і довгенько щось з ним балакав. Лице Морткове, рябе й погане, прояснилося при кінці якимось злодійським усміхом.

— Добре, пане, зроблю се для вас, але прошу вас о поміч в тій справі. Якісь погані вісті доходять мене...

— Не бійся, я за все стою; що в моїй силі, те зроблю для тебе.

І за сим оба вийшли до громади власників, що, гомонячи, стояла на вулиці. Але гомін той не був уже такий безпечно веселий, як перед хвилею. Холодний вітер вулиці охолодив трохи й радість власників.

— А хто знає, чи се вдасться? Ризико, ризико!— неслося в громаді, мов шелест зів'ялого листя.

— Га, що ж діяти,— сказав Герман,— ризико воно є, але у нашого брата кожний крок ризико, то вже ризикуймо й на тім кроці. Удасться, то добре, а не вдасться, то ще таки світу не кінець і вони нам з рук не вирвуться.

Громада йшла вулицею звільна, мов у процесії. Герман пішов передом до Матієвої хати, щоб першим принести робітникам веселу для них новину. Слух про процесію підприємців рухнув уже по Бориславі, юрба робітників валила позаду власників, а друга юрба ждала вже проти Матієвої хати. Але ніхто не знав ще, що се все значиться.

— Ну, що?— спитав Герман, коли робітники в хатині засіли по-давньому,— нагадались ви?

— А що ми мали нагадуватися?— відповів Стасюра.— Наша гадка одна. От чей вам бог післав інший розум на душу.

— То зле, що ви такі уперті,— сказав Герман.— Але що вже діяти? Таке то наше, бідних власників. Коли хто з нами по правді не може порадити, то він береться на нас силою, бо знає, що ми проти сили не встоїмо. Таке й наше з вами. Затялись ви на своїм слові, і нам приходиться уступити. Не прийшла гора до пророка, прийшов пророк до гори.

— Що, ви пристаєте?— спитав Стасюра.

— Авжеж, що маємо робити, пристаємо! І то маєте мені завдячити, чуєте, люди? Були між нами такі, що радили спроваджувати на вас жандарів, військо, але я сказав: „Дайте собі з тим спокій!“ І наостатку побачили, що я маю „рехт“[1], і пристали на ваші жадання.

— На всі?

— Авжеж, що на всі. Коня без хвоста не купують. Ось вони йдуть сюди всі, щоби вам до рук, туй на тім місці, зложити гроші до вашої каси. Тільки тепер наше питання: коли ми маємо до тої каси платити, то щоби ми мали й дозір над нею.

— А сього вам нащо?

— Як то нащо? Аджеж ми платимо. Ану, як хто розкраде гроші?

— Ну, над тим би ще мусіла бути рада, се ще побачимо.

— Нехай і так,— сказав добродушно Герман,— мусимо на вас спуститися, бо... ну, бо мусимо! Але тепер принаймні одне мусимо знати: скільки грошей нині вплине до каси і де та каса буде находитися?

Стасюра не міг на те сам нічого відповісти. Він виліз із-за стола і почав шептатися з Сенем Басарабом, з Матієм і Бенедьом. Всі вони не знали, що й думати про ту наглу податливість підприємців, а Сень Басараб відразу сказав, що боїться, чи за тим не криється який підступ. Але Бенедьо, щирий і добродушний, вибив їм з голови підозріння. Зрештою і сама річ не виглядала на підступ. Коли б власники хотіли збувати їх обіцянками, то що іншого,— але вони преціньхотять давати гроші, а гроші, то преціньне є нічого фальшивого: візьми до рук, замкни до скрині, і безпечно. Побратими подалися на ті докази і рішили так, що справедливість вимагає, щоб і підприємці знали, скільки від них грошей до каси вплило і де та каса находиться.

— Нехай буде по-вашому,— сказав Стасюра.— Виберіть двох з-поміж себе, котрі би були при складці: при їх очах гроші зложаться до скрині враз із списом, хто що дав, при їх очах

---

[1] Мати рехт — мати рацію.

скриня й замкнеться, і так буде й далі, кожного тижня, доки потім ліпше не урадимось, як нам бути з зарядом каси.

Нетаєний промінь радости перелетів по Германовім лиці на ті слова. Ось уже змагаючийся гомін коло хатини дав знати про прихід власників. Ось уже вони почали входити до хати, дотикаючи рукою капелюха, вітаючи робітників уриваними „дай бо". Герман кількома словами розказав їм, яка стала умова, і вони швидко порозумілися, щоб при складці були Герман і Леон. Почалася складка. Прийдеволя записував, хто що дає. Насамперед приступали дрібні власники; ті платили з квасним виразом, з оханням, деякі торгувалися, другі попросту не додавали по ринському та по два. Більші власники платили з жартами, з притиками, деякі давали по одинадцять і по дванадцять ринських, вкінці Леон дав двадцять, а Герман — аж п'ятдесят. Робітники тільки позирали по собі, за хатою раз-по-раз роздавалися радісні крики,— се робітники вітали свою першу побіду в тяжкій війні за поправу своєї долі. Першу — і послідню на разі!

Складка скінчилася. Перечислено гроші — їх показалося звиш три тисячі. Сень Басараб із порога прокричав ту суму цілій робітницькій громаді. Радість була без кінця. Германа і Леона трохи на руках не несли, вони тільки всміхалися, почервонілі і спочені від задухи, що стояла в тісній, набитій людьми хатині. Гроші вложено до окованої скриньки, котра мала стояти в Матієвій хаті. Серед загальної шумної радости підприємці віддалилися.

— Гурра! Наша взяла! Гурра!— кричали довго ще робітники, ходячи товпами по Бориславі. Веселі пісні роздалися від одного кінця до другого.

— А завтра до роботи,— говорили деякі, зідхаючи.

— Ну, і що ж! Не вік же нам святкувати. Просвяткували три дні, як великодні свята, хіба не досить? Се був наш правдивий великдень!

— А ви,— говорили деякі на радощах Матієві і Сеневі,— пантруйте нам нашої каси, як ока в голові. Три тисячі срібла, та ж то сума!

— Ану, панове ріпники, нафтарі, мазярі, чия ласка разом до роботи?— голосили по вулицях надзорці. До вечора пів шихти! Ану, ану!

Товпа робітників валила за ними.

В Леоновій фабриці від першої хвилі, як згода стала, вже горіла робота. Квапно діялось Леонові. Він хотів завтра скінчити цілий ладунок церезини, щоби до кінця тижня упакувати й вислати до Росії. Він аж горів з нетерпливости через ті дні примусового святкування, а й Шеффелеві було якось не до соли. Тепер же він ледве міг діждатися згоди, а зараз туй

таки закликав Бенедя і других тих, що вперед робили на його фабриці, і післав їх до роботи.

Пізно вночі вернув Бенедьо до хати. В хаті не було нікого. Матій також був на роботі,— сам Герман конче просив його, щоби робив при його ямі, по п'ятнадцять шісток обіцяв, і старий Матій на радощах подався. Яма була глибока, але більша її часть була забита,— нафти не було. Зате в глибині около двадцять сяжнів ішов перший поверх штолень, о п'ять сяжнів нижче — другий поверх, далі — третій, у котрім тепер робилося. Яма була багата,— штольні давали денно коло десять сотнарів воску; а таких багатих ям було у Германа звиш вісімдесят. І Матій прийшов з роботи пізно вночі, змучений, ледве живий, і скоро тільки до хати, кинувся на постіль і заснув, як колода. Він і не бачив, як оподалік за ним на пальцях скрадався вулицями Мортко, як він, коли Матій увійшов до хати, не замкнувши дверей, вшмигнувся до сіней і скулився в кутику, як вкінці, коли Матій замкнув двері, розібрався і заснув,— тихесенько вповз до хати, висунув з-під печі скриньку з грішми, взяв її під паху і поповз із хати. Ніхто не бачив сього, хіба блідолиций місяць, що час від часу боязко визирав із-за хмари. І ніхто не чув, як калатнув дерев'яний замок у сінних дверях, як рипнули двері, як почупкав Мортко долі вулицею,— ніхто не чув сього, хіба холодний вітер, що різко шумів з устоку на Борислав і стогнав і завивав у крутих берегах недалекої річки.

На другий день крик і ґвалт зробився в Матієвій хаті — скринька, робітницька каса, пропала без сліду!

На другий день усі робітники пізнали, що вони завчасно сміялися! Власники стрінули їх з насмішкою, а то й з наругами і погрозами. Плату відразу знизили ще нижче попередньої, а на безсильні прокляття і погрози обдурених робітників відповідали тільки сміхом.

— А щоб ви знали, дурні, як з нами воювати! А де ваша каса, га? Ви гадали, що ми ні з сього, ні з того будемо вам касу складати? Постійте трохи, випчихайтеся! Борислав, то ми! І ми тепер сміємося з вас!

XVIII

З дивним якимось прочуттям вибирався Ван Гехт з Відня в дорогу до Галичини. Щось немов говорило йому, що в тім новім, незнайомім для нього світі ждуть його чималі бурі і пригоди, жде його чи трохи гризоти і прикрости. Але розум і писаний та леґалізований контракт говорили йому, що в тім новім світі жде його маєток і достаток, і він не мав причини не вірити сьому другому, виразному голосові.

Вибираючися в далеку і непевну дорогу, він подумав, що придався б йому помічник, і гадка його скинула зараз на

Шеффеля. Де він і що з ним сталося? Він побіг до поліції,— там вказали йому помешкання його колишнього асистента. Але в помешканню Ван Гехт асистента свого не застав,— від кількох місяців виїхав. Куди виїхав? Сього не знали напевно, знали тільки те, що виїхав кудись nach Polen[1]. Хоч Ван Гехт і не дуже наклінний був до підозрінь, але його застановило, куди таки nach Polen міг виїхати Шеффель. „А шкода, що його нема,— думалось йому,— міг би був при мені гарний гріш заробити!"

Аж ось перед самим виїздом з Відня одержав Ван Гехт письмо з Росії, від одного високого достойника, мабуть члена св. синоду, чи що. Достойник запитував його, що се такого сталося з його проєктом достави церезини і для чого наміри його розбилися і чи, може, він продав свій патент „Спілці земного воску", котра давно вже зробила з св. синодом контракт на ту доставу, зложила 100.000 рублів кавції і швидко має постачити перший ладунок, 50.000 сотнарів? Грім з ясного неба не був би так перелякав бідного Ван Гехта, як се дружнє письмо. „А се що такого?— скрикнув він.— Се відки така кара божа на мене? Хто смів, хто міг мені се зробити?"— Мов опарений, кидався він сюди і туди, не знаючи, що діяти. Телеграфічно запитав свого достойника, щоби був ласкав донести йому, з ким стоїть у контрактах та „Спілка земного воску" і відки надіється присилки церезини,— але достойник не відповідав, бо, мабуть, і сам не знав. Тоді Ван Гехт побіг з листом достойника і з своїм патентом до державної прокураторії, звіщаючи її про намірене на його шкоду ошуканство. В прокураторії сказали йому: „Добре, винайдіть ошуканця, а можете бути певні, що він буде укараний". Ба, винайдіть ошуканця! Коли б то він знав його, коли б знав, де він є! Мов лихорадкою битий, побіг Ван Гехт до цлового уряду і виєднав розпорядження, щоби по причині узасадненого підозріння о ошуканство всі посилки земного воску, що йдуть з Галичини до Росії і Румунії, підлягали докладній ревізії, а коли б між ними показалася церезина, то щоб була притримана і, яко corpus delicti, відослана до державної прокураторії. Сам своїм коштом, не ждучи бюрократичного порядку, Ван Гехт розтелеграфував те розпорядження по всіх награнічних коморах, додаючи від себе обіцянку щедрої нагороди для того урядника, котрий викриє ошуканську посилку. Так упоравшися, Ван Гехт аж відодхнув і, швидко зібравшися, рушив у дорогу.

Але думка його, до дна розворушена, не переставала вертітися коло одного питання: хто се міг мені зробити? Оче-

[1] В напрямку до Польщі.

видна річ, тільки дві можливості показувались йому: або хтонебудь припадком, не знаючи про його патент, винайшов церезину окремо від нього, або Шеффель, котрому звісний був його секрет, видав його. І коли перша можливість, чим більше в неї вдумувався, тим дальшою йому показувалась, то зате підозріння на Шеффеля щохвилі набирало більше сили і правдоподібности. Несподіваною та сильною підпорою того підозріння послужило й те, що він чув про Шеффелів від'їзд nach Polen. І Ван Гехт постановив собі, скоро приїде до Дрогобича, розвідувати боками, чи не дізнається дещо про Шеффеля.

Щастя сприяло Ван Гехтові. Приїхавши до Дрогобича, він не застав Германа дома, але застав тільки карточку від нього, щоби був ласкав потрудитися до фабрики й оглянути церезиновий відділ, уладжений після його пляну. Він поїхав до фабрики. Там застав якраз будівничого, котрий кінчив уставлювання кітла. Оглянувши церезиновий відділ, Ван Гехт висказав будівничому своє повне вдоволення, а що будівничий, скінчивши своє діло, мав саме вертати до Дрогобича, то Ван Гехт запросив його до повозу, на котрім він сам приїхав. Посідали. Розговорилися по дорозі. Будівничий розказував Ван Гехтові про Борислав і про те, що там учора вибухли якісь непорядки, про котрі досі нічого ще певного не знати.

— Певно, звичайна хлопська непокірливість, нічого важного! — додав він з погордою.

Далі перейшла бесіда на інші бориславські обставини, на стан воскової продукції і воскового ринку. З розмови показалося, що про нову церезину будівничий нічого ще не знає, і Ван Гехт почав думати, що годі буде від нього щонебудь дізнатися про те, чого йому треба. Але будівничий розговорився і говорив уже, що йому слина на язик принесла.

— Я вам кажу, що ціла та штука не довго потриває, — балакав він, — леда день, і все попелом розвіється, збанкрутує. Дрібні власники держаться тільки якимсь чудом, і треба тільки якогонебудь случайного припадку, щоб усе те пішло з торбами. А й між більшими власниками, розуміється, крім одного Германа Гольдкремера, нема ні одного солідного ґешефтсмана. Усе швіндель, усе дурисвіти! От прошу вас, тут один з найбагатших будує недавно нову фабрику, якусь новомодну фабрику і, хотячи замаскуватися, говорить мені, що се має бути паровий млин. Дає мені плян, вже й забув, чиєї то роботи той плян був. Ну, нічого, зирнув я, виджу, що се нафтарня, а не млин, але гадаю собі, коли твоя воля, щоби се був млин, то най тобі буде млин. А він, дурень, скоро при перших закладинах, та й зараз проговорився, і ще й ме-

не скомпромітував! Ну, скажіть же, чи можна з такими людьми солідне діло мати?

Ван Гехта не дуже зацікавило се оповідання. Але щоб не показатися нечемним і таки чимось піддержати розмову, він спитав будівничого:

— То, кажете, новомодна якась фабрика? А не можете мені сказати, що в ній такого новомодного?

— Не можу вам того сказати, бо, як скажу вам, будови тої я не провадив. Але коли ви з тим ділом ближче знайомі, то я вам скажу, якої системи се фабрика. Позвольте, позвольте, тепер собі пригадую, плян фабрики був роботи якогось Шеффеля, певно будете знати його систему фабрикації?

Ван Гехт аж зірвався з сиджіння, мов прошиблений наглим ударом електричної батарії.

— Шеффеля, кажете? І що, фабрика та вже готова?

— О, давно готова. Кажуть, що робить день і ніч.

— А власник тої фабрики зоветься?

— Леон Гаммершляґ.

Ван Гехт записав собі ім'я в нотатці.

— А не можете мені сказати, даруйте, що вам так наприкряюся, де находиться та фабрика?

— По кінець Бориславa. От сею дорогою як поїдете в долину, понад ріку, через онте село, зветься Губичі, і не доїздячи до Бориславa, наліво, над річкою.

— Дякую вам. Мене дуже інтересує та нова система фабрикації, мушу поїхати ще нині звидіти ту фабрику. Бувайте здорові!

Карета зупинилась була власне перед домом будівничого, котрий з укладністю старого елеґанта стиснув Ван Гехта за руку, вискочив з каретн і пішов до свого дому.

Ван Гехт добру хвилю думав, що йому робити, а опісля казав везтися до Германового дому на обід.

— Нехай і так,— думав він сам собі по дорозі,— тепер маю його в руках, не втече мені ніяким способом!

XIX

Щасливий, розрадуваний і пристроєний, мов на празник, увійшов Ґотліб до світлиці, в котрій сиділа Фанні. Се перший раз мав він бачитися з нею після щасливого уладження їх діла між його матір'ю і її батьком. Він ішов, землі під собою не чуючи: голова його повна була образів щасливої будучини, серце повне було несказаної пристрасти, невгасимого жару. Якою то він застане її? Як вона любо усміхнеться йому назустріч, як, пречудово рум'яніючись, упаде в його обійми, похилить прекрасну голівку на його плече,—як він буде цілувати

пестити, голубити її! Все те, мов рожеві, запахущі блискавиці, стріляло в його уяві, і він не йшов, а летів, землі під собою не чуючи, щоби якнайшвидше побачитися з нею.

Але що се? Ось вона стоїть при вікні, плечима до дверей, з головою, опертою о шибу, і чи не чує його приходу, чи не хоче обернутися. На ній сукня з якогось сірого шовку, хоч дорога, а все ж якось так буденно виглядає; ані одна скиндячка, ані ніякий блискучий металевий стрій, котрі вона так любить,— ніщо не показує, що вона чогось надіється хорошого, радісного, празничного. Тихенько він наблизився до неї, взяв її за плече і нахилився, щоб поцілувати в лице, коли разом відскочив, мов опарений, побачивши, як рясні сльози плили з її очей, і почувши рівночасно її придушені, хлипанням перериванні слова:

— Іди геть!

— Се що такого? Фанні, що тобі сталося? Фанні, серце моє, чого ти плачеш?

— Іди геть, не говори до мене!

— Як то не говорити? Що ж се такого? Чи вже я тобі такий ненависний, такий огидний, що й поглянути не хочеш на мене, Фанні?

І він знов положив свої руки на її плечі, стискаючи їх легенько. Фанні ще дужче заплакала, але не оберталася.

— Іди геть! Хіба ж не знаєш, що нам треба розлучитися, що нам з собою не бути?

— Нам? Розлучитися? Се ти що говориш, Фанні? Ти недужа, чи що такого? Нам не бути з собою? Хто се сміє казати?

— Мій батько.

— Твій батько? А се коли? Адже недавно, позавчора, він дав своє слово моїй матері, хіба ж він міг узяти назад своє слово?

Фанні мимоволі обернулася, слухаючи його слів, — вона й сама не знала, що се значиться.

— Алеж противно, Ґотліб, іменно твоїй матері мій батько казав, що не дасть мене за тебе, що має зо мною якісь інші види.

— Алеж мати зовсім противно казала мені!

— А я тобі кажу правду, я все чула!

— То моя мати ошукала мене?

— Вона, може, так тільки... щоби ти не турбувався...

— Господи, то воно й справді так? Ні, се не може бути! Що я винен твому батькові, що ти йому винна, Фанні, що він хоче нас живих зарити в могилу?

— Я не знаю, Ґотліб!

— Але ні, ні, ні, — і при тім він з лютости тупнув ногою, — се не може бути! Я не дам з собою грати, мов з котятем. Я не котя, Фанні, я вовк, я вмію кусати!

Він почервонів, як буряк, його очі почали заливатися кров'ю, лютість затамувала йому дух. Фанні дивилася на нього, мов на святого. Ніколи він не видавався їй таким хорошим і принадним, як у тій хвилі дикої лютости. По хвилі передишки Ґотліб говорив далі вже трохи лагідніше:

— Але скажи ти мені, бога ради, Фанні, через що твій батько не хоче дати тебе за мене?

— Не знаю, — відповіла Фанні. — Мені здається, що він має якийсь гнів на твоїх родичів.

— А ти, Фанні, ти, — і він з диким жаром вдивлювався в її очі, — ти чи пішла би за другого, якби твій батько казав тобі?

— Ґотліб, як можеш ти так питати мене? Ти ж знаєш, я виплакала б свої очі з жалю за тобою, я вмерла би швидко, але проти батькової волі не пішла б.

— Так ти мене не любиш?

— Ґотліб! — і вона впала в його обійми. Жаль і грозяча розлука додавали сили їх пестощам, сльози доливали жару їх поцілуям.

— Але які види може твій батько мати з тобою, Фанні?

— Або я знаю! Адже знаєш, мій батько багатий, має зв'язки з усякими купцями та банкірами, може хоче мене віддати за котрого з них.

— Прокляте багатство! — воркнув крізь зуби Ґотліб.

— Я би воліла, щоби мій батько був бідний,— сказала сумовито Фанні, — тоді він потребував би ласки твого батька і з радістю віддав би мене за тебе.

Очі Ґотліба заіскрилися при тих словах дівчини. Він кріпко стиснув її руку, так що вона аж скрикнула.

— Добре мовиш Фанні, — сказав він рішуче, — і я так кажу! Бувай здорова!

— Куди йдеш?

— Не питай! Я постараюсь усунути всі завади, що стоять у дорозі нашому щастю! Ти мусиш бути моєю, а хоч би тут...

Вона недочула його слів. Мов громова хмара, вибіг він з Леонового дому, і в бідної Фанні тривожно стискалося серце.

— Що він хоче зробити? — прошептала вона. — Він такий бистрий і палкий, він так гаряче і безпам'ятно любить мене, що готов наробити якого лиха. Господи, хорони його!

А Ґотліб, вийшовши на вулицю, став на хвилю, немов роздумуючи, куди йти. Далі стрепенувся і погнав додому.

— Мамо! — скрикнув він, впадаючи до материного покою. — Пощо ви одурили мене?

— Як, коли?

— Пощо ви сказали, що Леон прирік віддати свою доньку за мене?

— Або що, не хоче?

— Аджеж він і вам казав, що не хоче? Чи ні?

— Та так. Поганець він, синку, я тобі давно казала, щоб ти з ними не заходився!

Все те говорила Рифка, мов сонна, мов із яких неясних столітніх споминок. Але Готліба та сонливість вивела з терпцю. Він тупнув ногою, аж вікна забриніли, і крикнув:

— Мамо! Раз я вам казав, щоб ви говорили зо мною порозумному! Раз я вам сказав, що люблю Леонову доньку і що вона мусить бути моєю, тож не говоріть мені нічого проти неї! Розумієте, чи ні?

Рифка тремтіла всім тілом від тих грізних слів, котрих значення вона лиш через половину розуміла, і, мов причарована, не зводила очей з його лиця.

— Та добре, синку, добре, але чого ж ти від мене хочеш?

— Я хочу, щоб Фанні була моєю.

— Та що ж, коли той поганець не хоче дати її за тебе.

— Мусить, мамо!

— Мусить? А як же ти його всилуєш?

— Отож про те я хотів з вами порадитися, мамо.

— Зо мною? Що ж я тобі в тім пораджу? Ти, синку, маєш свій розум, ліпший, ніж мій, радь собі сам!

— А, так, ви розгнівили Леона, відіпхнули його, а тепер „радь собі сам!“ Виджу, виджу, як ви мене любите!

Рифка захлипала, мов мала дитина.

— Синку, синку, лиш того мені не кажи! Все, що хочеш, лиш того мені не кажи, що я тебе не люблю.

— Ба, як же маю не казати, коли ви всьому мойому лиху винні, а тепер і порадити не хочете, як з того лиха випутатися.

Бідна Рифка билася, мов риба в саку. Вона так рада була подумати і придумати щось дуже-дуже мудрого для свого сина, але її недужі, надламані і блудні думки мішалися і розлазилися без ладу і складу,— вона прибирала тисячі рад, одну за другою, і, не висказавши нічого, відкидала їх, видячи, що всі ті ради безумні і зовсім не ведуть до цілі.

— Ти, ти, синку, піди до нього і проси його... або ні ліпше, намов деяких ріпників, щоб його добре вибили... або ще ні, найліпше би було трутити того поганця де з моста в воду... або ні... ох, що то я хотіла сказати...

— Дурні ви, мамо!

Рифку врадувало те слово, воно зняло з неї страшний тягар — думання:

— А видиш, синку, я тобі казала, що я нічого путнього не придумаю, бо я дурна, синку, дуже дурна, як стовп, як туман вісімнадцятий! Ох, моя голово, моя бідна, дурна, нетямуща голово!

І Рифка тяжко заридала, сама не знаючи, чого.

Нараз вона стрепенулася, живіша іскра заблисла в її оці.

— Слухай, синку, що я придумала!

— Що таке?

— Він казав, що має інші види з донькою, певно за багача якого хоче її дати.

— А певно.

— Якби він був бідний, то дав би доньку за тебе.

— А певно.

— Ну, а хіба ж то така велика річ з багача зробити бідного?

— Невелика.

— І я так думаю. Піди вночі й підложи вогонь під його кляту фабрику, все його багатство за годину з димом піде, і донька його буде твоєю!

Ґотлібові очі заяріли рішучим огнем.

— Добре кажете, мамо! І я сам так гадаю. Дякую вам!

І він побіг з покою, оставивши Рифку саму з її думками.

Вона зразу сиділа безсильна, втомлена незвичайною працею думок, сиділа і всміхалася, що ось яку то мудру раду дала вона синові. Лице її в тій хвилі мало вираз того ідіота, що регочеться, відтявши голову своєму улюбленому котові.

Але недовго тривав той ідіотичний супокій. Ні відси, ні відти налетіла ясніша хвиля, Рифці разом ясно стало, в яку бездонну пропасть попхнула вона свого сина, їй разом показалося, що її син підкрадається з засвіченим віхтем під якийсь високий, темний будинок, що підпалює його, втікає, його ловлять, б'ють, кують у кайдани, вкидають в якусь глибоку-глибоку підземну вогку яму, і вона в страшенній розпуці вхопилася за голову обома руками і, микаючи на собі волосся, скрикнула:

— Мій сину! Мій сину! Вернися!

Але Ґотліб був уже далеко і не вернувся.

XX

І знов побратими зійшлися на нараду в Матієвій хаті. Мов з хреста зняті, сходилися вони, мов розбиті, засідали вони на лавах, з похиленими очима, не сміючи зирнути один на одного, немов то вони були винні тому нещастю, котре постигло цілу робітницьку громаду. А вже ж найдужче подався Бенедьо. По його впалих, помутнілих очах, по його пожовклім аж зеленім лиці, по його надламаній, похиленій поставі, по безсильно обвислих руках видно було, що вся сила його життя підтята, що усміху не буде вже на тих зів'ялих устах, що він жие вже немов чужим, позиченим життям, що робітницьке нещастя

вбило, роздавило його. Скільки він перетерпів у тих двох днях! З яким болем виривав він із свого серця одну за одною золоту надію! Перша хвиля, коли вони з Матієм побачили, що двері незамкнуті, а опісля, мов якою зловіщою рукою перті, переконалися, що скриньки нема, — та перша хвиля, то була, певно, найтяжча, найстрашніша хвиля в його житті. Всі сили разом опустили його, все тіло так і застигло на місці, вся пам'ять погасла, він стояв, мов паль, і не міг поворухнутися. Звільна ажень[1] вернула його пам'ять, щоб тим тяжче мучити його. Що скажуть робітники? Що скажуть побратими? Чи не буде найперша їх думка така, що оба вони, підкуплені підприємцями, видали їм касу? Та страшна думка вогнем палила його серце. І воно зовсім легко може бути,— шептав йому якийсь злорадний, упертий голос,— адже два нас у хаті, вилому нема ніякого, сліду ніякого,— очевидна річ, що взято скриньку при нас і на нашім свідомі! І я — зрадник! Я, що ціле своє життя, цілу свою душу вложив у ту справу, я мав би причинитися до її повалення!.. І хоч того ж таки дня Мортко сам, голосно й регочучись, признався перед Матієм і перед другими робітниками, що се він викрав касу, що вона находиться в далеко безпечнішім сховку у Германа і що „хто хоче, най м'я йде скаржити, то ще сам піде до діри за недозволені складки",— то від сього признання не полегшало Бенедьові. Думка його винаходила чимраз і чимраз нове терня, котрим могла все наново ранити свої власні криваві рани. Хто бачив його під час робітницької змови, охочого, невтомного, радісного, все задуманого і все готового радити другим і додавати відваги, а хто бачив його тепер, нужденного, скуленого, тремтячого, той був би подумав, що се або не той чоловік, або що він перебув яку тяжку недугу. І Бенедьо справді перебував тяжку недугу, з котрої, сам він те бачив, виходу для нього не було.

Не менше подалися й інші побратими, особливо Матій і Стасюра. Тільки брати Басараби не змінилися і, бачилось, не дуже сумували. Ба, що більше, на їх лицях виднілося щось, немов потаєна радість, немов оце сповнялося те, чого вони давно дожидали.

— Що ж, побратими,— сказав Андрусь по хвилі важкої мовчанки,— наш красний сон скінчився, розбуджено нас!

Ніхто не відзивався на ті слова.

— Що сумувати, браття,— заговорив знов Андрусь і голос його ставався чимраз м'якший,— сум не поможе. Що впало, те пропало, і воно, вірте мені, мусіло так прийти! З нашими підприємцями таким способом не порадимо, я то з самого

[1] Ажень — аж.

початку казав. Не такий вони народ, щоби можна з ними вдати по добру! І то велике діло, що ми такого доказали, як оце перед кількома днями! А се вони би чи тепер чи в четвер таки зробили. Нічого нам тепер і думати про те, щоби поступати з ними так, як досі!

— Так що ж діяти,— не то сказав, не то зойкнув Бенедьо,— невже ж опустити зовсім руки і здатися на їх ласку?

— Ні, і ще раз ні!— живо підхопив Андрусь.— Ні, побратими, наша війна з багачами йнощо зачалася, але ще зовсім не скінчилася. Се досі, то був тільки жарт, тепер нас чекає правдива, велика, гаряча битва!

В словах Андруся було стільки сили, стільки жару і завзяття, що всі мимоволі взирнулися на нього.

— Так, тепер нам треба показати, що й підприємці завчасно сміються з нас, що Борислав, то таки ми, робучі люди! Тепер ми побачили, що добрим способом з ними воювати годі, стрібуємо ж не так!

— Ми й досі, Андрусю, не... не зовсім добрим способом воювали. Вони відплатили нам тільки зуб за зуб.

У тих болючих словах був такий гострий, глибокий закид, що Сень Басараб, котрий, пикаючи люльку, сидів на порозі, зірвався на рівні ноги й поступив пару кроків до Бенедя.

— Не випоминай, не випоминай минулого, Бенедю!— сказав він з притиском.— Адже сам ти знаєш, що без тих нечистих грошей і твоя чиста війна не була б могла зачатися.

— Я не випоминаю нікому нічого,— смирно відказав Бенедьо,— я знаю сам, що так мусіло бути, що така вже наша нещаслива доля, що тільки неправдою з неправди мусимо видобуватись, але, побратими мої, вірте мому слову, чим менше неправди буде на руках наших, тим певніша буде наша дорога, тим борше поборемо ми своїх ворогів!

— Ба, якби то вороги також так само думали і також чесно з нами поступали, то тоді, певно, і ми мусіли б їм дорівняти, а то й випередити їх! — сказав Андрусь.— Але тепер, коли правда зв'язана, а неправда має ніж у руках, то я боюсь, що заким правда по правді розв'яжеться, неправда й зовсім заріже її. Але не про те ми мали нині говорити, браття, а про те, що нам тепер робити? Я гадаю, що нам тільки одна дорога осталася, але поки скажу своє слово, хто знає, може з вас котрий вигадає що іншого, кращого... делікатнішого, бо моє слово страшне буде, браття! Тож прошу вас, хто має що сказати, нехай каже. Ти, Бенедю?..

— Я... нічого не скажу. Я не знаю, що нам тепер робити! Хіба зачинати наново утрачене?

— Еге-ге, далека дорога, та й то мости позривані. Ні вже, що іншого придумай!

Бенедьо мовчав. Що він міг тепер придумати?

— А ви знаєте який спосіб? — спитав Андрусь інших. — Говоріть!

Ніхто не говорив. Усі сиділи з понуреними додолу головами, всі чули, що наближається щось страшне, якесь велике знищення, але чули заразом, що вони не в силі його відвернути.

— Ну, коли ніхто не говорить, то я буду говорити. Одна нам тепер дорога осталася: підпалити се прокляте гніздо на всі чотири роги. Се моє слово.

Бенедьо здригнувся.

— Не бійтеся, невинні не потерплять попри винних. Усі вони винні!

Мовчанка стояла в хаті. Ніхто не перечив Андрусеві, але й притакувати йому якось ніхто не важився.

— Ну, чого ж ви сидите, мов порізані? Невже ж ви такі вояки, що війни боїтеся? Згадайте лишень, в якій думці поприступали всі ви до побратимства. Аджеж у нас ще є карбовані палиці, і нема тут і одного багача в Бориславі, на котрого би в нас карбів не було. Ви генто[1] допоминалися мене о обрахунок. Нині день обрахунку, тільки що до давніх карбів прийшов ще один новий, найбільший: що вони ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хотять нас повік-віку держати в безвихідній неволі. Чи треба ж вам ще чого більше? Я думаю, що сей один карб стачить за всі!

— Але що ж се буде за обрахунок: запалите кілька хат, кілька маґазинів, і або вас полапають і посадять до криміналу, а як ні, то підприємці знов скажуть: трафунок![2]

— О, ні, не так воно буде. Коли приступати до такої війни, то вже з цілою громадою,— сказав спокійно Андрусь.

— А хіба ж се можна? Нехай один найдеться серед громади, що вас видасть, і всі ви пропадете.

— І так не буде. Кожний з нас, хто пристане на те діло й обіцяє руку до нього приложити, добере собі десять, двадцять таких, котрим може завірити, і, не кажучи їм нічого, скаже їм в означенім часі зібратися на означенім місці. Тоді дасть знак. А коли б що видалося, то я беру все на себе.

— Алеж робітники тепер люті, раздратовані на підприємців готово статися ще яке більше нещастя,—говорив Бенедьо далі, заступаючися всякими, хоч і найслабшими, поводами від страшної певности.

— Се тим ліпше, тим ліпше!—аж скрикнув Андрусь. — Тепер найліпше вдасться моя війна, коли твоя роздразнила людей.

---

[1] Генто — недавно.

[2] Трафунок — випадок.

Ти приготовив для мене найбільшу поміч, і за те я сердешно дякую тобі!

— Ти страшний, Андрію!—зойкнув Бенедьо закриваючи лице руками.

— Я такий, яким зробило мене життя і вони, закляті вороги мої! Слухай, Бенедю, слухайте й ви, побратими, моєї повісти, будете знати, що навело мене на гадку зав'язувати таке побратимство для пімсти на підприємцях. Отець наш був найбагатший ґазда на всю Баню. Се було по скасованню панщини; отець наш взяв у пана пропінацію[1], щоб не допустити корчмаря-зайду до села. Хісна[2] з тої пропінації великого він не мав, але те схіснував, що околичні корчмарі страшно на нього завзялися. Отець шинкував чесно, водою горілки не розливав, і з усіх сіл народ ішов до нього. Другі корчмарі за те бий-забий на нього. Зразу зачали перед паном крутитися, щоби батька підкопати, але пан знав батька і не вірив корчмарям. Видячи, що з того боку нічого не доб'ються, шинкарі взялися за інші способи. Підмовили злодіїв, а їх тоді багато було по селах, зачали вони шкоду робити батькові. Раз пару коней зо стайні вивели, то знов куфу[3] горілки випустили, то до комори підкопалися. Але й тим способом батька не могли підтяти. Крадіж винайшлася, а ті, що куфу випустили, самі видалися і мусіли заплатити шкоду. Тоді вони, що робити, підпалили нас. Ледве ми з душею повихапувалися, все згоріло. Отець наш був сильний, твердий чоловік, стільки нещастя не зламало його. Він кинувся сюди-туди, до пана, до сусідів, запомогли його, почав він знов ставати на ноги. Тоді корчмарі підмовили кількох пияків[4], давніх панських льокаїв, щоби забили батька. Вони напали на батька вночі серед дороги, але батько вправився з ними, і одного, заголомшеного, приволік додому. До всього признався, хто його намовив і що дав. Батько до суду, пішли два корчмарі сидіти. Тоді інші взяли і струїли батька. Закликали його немов на перепросини і дали щось; як прийшов, так зараз і ляг, мов підкошений, а до тижня і вмер. Пан, що дуже любив батька, спровадив комісію, комісія викрила отруту, але не було кому настояти, і справа зам'ялася. Ще й матері зайди пригрозили, щоб і писнути не сміла, бо інакше нещастя буде. Мати злякалася і дала спокій. Але недовго зайди дали нам спокій. Вони, очевидно, завзялися зовсім зруйнувати нас. Мати наша вмерла в холеру, лишилися ми з Сеньом, сироти-підростки. Замість нашого батька взяв уже

[1] Пропінація — державний продаж горілки.
[2] Хосен — користь.
[3] Куфа — бочка.
[4] Пияк — п'яниця.

був пропінацію зайда,— отже то він тепер присікався до нас Сюди-туди він вкрутився за опікуна над нами і взяв наш ґрунт в уживання, а нас на виховок. На Бані й тоді вже зайдів було досить, і се була не дивниця, що зайда опікувався над селянськими сиротами. Зазнали ж ми тої опіки! Зразу було нам добре, мов у бога за пазухою, зайда догоджував нам, до роботи не заставляв, ще й горілочки додавав. Але чим далі, тим тісніше, і вкінці повернув нас зовсім собі в наймитів-попихачів. Ми зачали допоминатися свого ґрунту, але зайда тим часом умів уже так покрутити з панами і з громадським урядом, що нас зовсім відсудили від ґрунту. Але зайда не чувся ще спокійним і старався нас зовсім позбутися. Зачав намовляти урльопників[1], щоби нас били; далі підкупив війта, щоби вставився в асентерункової комісії[2], щоби нас заасентерували до війська. Але ми все перебули, і вислуживши в війську, прийшли назад до села. Зайда затремтів; він знав, що ми не подаруємо йому свою кривду, і старався випередити нас. Запросив нас до себе буцім то на гостину і хотів потруїти нас так, як батька. Але сим разом йому штука не вдалася. Ми пізналися на тім і нагодували силоміць самого корчмаря тою стравою, котру нам приладив. Через тиждень його не стало. Тоді ми покинули своє село і пішли сюди, а по дорозі поприсягли собі до смерти своєї мститися на сих п'явках. Ми постановили собі робити з ними так, як вони з нами: підмовляти напроти них якнайбільше людей, шкодити їм, де можна, і то так зручно, щоби вони й самі не знали, відки на них паде лихо. Від того часу минуло вже десять літ. Як ми досі сповнювали свою присягу, про те не буду оповідати. Але найбільша наша пімста наближається тепер, і хто хоче бути нашим братом, нашим щирим приятелем, хто хоче мститися разом з нами за свої і за громадські кривди, той піде з нами в тій потребі!

Послідні слова сказав Андрусь піднесеним, майже благаючим голосом. Його оповідання, сухе, уриване, мов знехочу розказане, а пречінь таке досадне й відповідаюче понурому настроєві всіх побратимів, зробило на всіх велике враження. Перший Прийдеволя зірвався і подав руку братам Басарабам.

— Ось моя рука,— сказав він,— я з вами, хоч і до могили! Що буде, про те я не дбаю, а що скажете, те зроблю. Щоби тільки пімститися, про ніщо більше я не дбаю!

— А старого Деркача чей також не відкинете,— дався чути голос з кута, і лице Андрусеве прояснилося усміхом.

---

[1] Урльопник — відпустник-жовнір.

[2] Асентерункова комісія — прийомна комісія. Асентерувати — брати до війська.

— Нікого не відкинемо, братчику, нікого,— сказав він. За Деркачем один за другим зголосилися всі побратими, окрім старого Матія, Стасюри і Бенедя. Андрусь радувався, жартував.

— Ну, ті два старі, з них нам і так хісна великого не було би. А ти, Бенедю? Все ще про свої „чисті руки" мрієш?

— Про що я мрію, се менша річ, се тільки мене обходить. Але те одно бачу, що наші дороги нині розходяться. Побратими, позвольте мені сказати вам ще слово, поки зовсім розійдемося.

— Що там його слухати!— воркнув сльовуючи Сень Басараб.

— Ні, говори!— сказав Андрусь, котрий тепер чувся подавньому головою і провідником тих людей, відданих йому з душею і тілом, і в тім почуттю набрав знов тої певности й сили поступування, яка його вперед визначувала і яка потрохи опустила його була під час недовгого Бенедьового провідництва.— Говори, Бенедю, ти був добрим побратимом і щиро хотів для всіх добра, ми певні, що ти й тепер того самого хочеш. А коли дороги наші розходяться, то се не для того, що ми самовільно відриваємося від твоїх рад, але для того, що конечність пхає нас туди, куди ти чи не можеш, чи не хочеш іти з нами.

— Дякую тобі, Андрусю, за твою добру віру. Але те, що ти кажеш про конечність, котра буцім то пхає вас на зле діло, бо що задумане тобою діло не є добре, се чень ти й сам признаєш, сьому я не можу якось увірити. Яка тут конечність? Що багачі ошукали й обікрали нас, що зв'язали нам руки і заперли нам на тепер дорогу до рятунку, то чи з того вже випливає, щоб ми мусіли відректися від свого чистого сумління, статися паліями? Ні, побратими мої, і ще раз кажу, що ні. Перетерпім ту нещасливу годину. Час загоїть усі рани, втишить наш гнів, ми звільна найдемо в собі силу зачати розбите діло знов заново, і знов колись поставимо його на тім ступні, на якім було недавно. Тільки що тоді, навчені раз, будемо осторожніші. А своїм підпалом що ви вдієте, кому поможете?

— Їм пошкодимо, і сього нам досить!— скрикнув Сень.

— Ох, не досить, побратиме Сеню, не досить! Може бути, що тобі, вам кільком досить, бо ви на те заприсяглися. Але другим? Усім робітникам? Чи вони від того будуть ситі, що багачі покапцаніють? Ні, але будуть мусіти знов робити подавньому і вдоволятися ще меншою платою, бо багатий все таки хоч з мусу може заплатити більше, а бідний не може. А, не дай боже, викриється ваша змова, то стільки вас піде гнити до криміналу або хто знає, що ще може статися! Ні, побратими, прошу вас ще раз, послухайте мого слова, покиньте свої страшні замисли, працюймо далі разом так, як зачали,

а пімсту оставмо тому, котрий важить правду-неправду і кожному вимірює по ділам його.

— Те-те-те, ти вже щось з-попівська затинаєш,— відказав насмішливо Сень.— Не час нам ждати на той вимір, про котрий досі якось ми нічого не знаємо. Моя гадка: в кого міцні кулаки, той сам собі вимірить правду. І нам так треба робити. Хто сам собі помагає, тому й бог поможе!

— Так, побратиме Бенедю,— сказав лагідніше Андрусь,— годі нам уже вертатися. Розмахнули сокирою, то треба вже врубати, хоч би мала нам сокира і в зуби пирснути. Коли ти не хочеш з нами кумпанію держати, то ми тебе не силуємо. Розуміється, що надіємося по тобі, що не видаш нас.

— Га, коли інакше не можна, коли так мусить бути,— сказав Бенедьо,— то нехай і так, остануся з вами до кінця. Палити з вами не піду, того від мене не жадайте, але остануся тут на місці. Може вам зможу в чім іншім порадити або помогти, то гріх би був, коли б я в таку гарячу пору втікав з-поміж вас для власного безпеченства.

— І я так само! І я так само!— сказали Стасюра і Матій.— Всі ми стояли досі дружно в щасливішім часі, то треба нам держатися разом і в тих тяжких хвилях, які для нас настануть.

— Так, побратими! Спасибі вам за те,— сказав Андрусь, стискаючи одного по другім за руку,— тепер я спокійний і сильний, тепер можуть тремтіти наші вороги, бо хвиля пімсти надходить. Яке сім'я дає нам доля в руки, таке й сіймо. А що з нього зійде і хто збере його плоди, се річ не наша, ми, може, і не дожиємо того. А тепер остається нам обговорити докладно, коли і як має се статися.

Всі побратими, окрім Бенедя, Матія і Стасюри, стовпилися довкола Андруся і тихішим голосом розпочали оживлену нараду. Матій сидів на припічку, держачи нетямно в зубах давно вигаслу люльку, Стасюра шпортав палицею по землі, а Бенедьо сидів на лаві, звісивши голову, а по довгій хвилі встав, утер рукавом дві пекучі сльози, що туй-туй хотіли бризнути з його очей, і вийшов надвір. Се він прощався зі своїми золотими надіями...

УВАГИ

I

BOA CONSTRICTOR

„Boa constrictor" — написав Франко як продовження оповідань з бориславського робітничого життя.

Першу згадку про це оповідання маємо в листі М. Павлика до М. Драгоманова після 15 березня 1878р.

> „Громадський друг» вже до друку готовий. Замість тої повістки, що Ви мали прислати, будуть дальші образки Борислава" („Boa constrictor")... (Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. Чернівці 1910 т. II, стор. 287).

17 III 1878 р. Павлик у листі до Драгоманова пише:

> „Я вже Вам писав, що 1 № «Громадського друга» вже виготовлений. Тепер він друкується в «Першій зв'язковій друкарні», роз. до грошей. Але робітникам треба би скоро заплатити, для того ми (у приміті додав Павлик: „себто я і Франко") би Вас просили прислати нам гроші на моє ім'я, як одвічального редактора. Зміст 1 № трохи інший, як я Вам писав, бо Франко не може відпитати «Boa constrictor» (Переписка, т. II, стор. 289)

Франко в листі до Драгоманова, краще в дописці до листа Павлика до Драгоманова, з 25 III 1878 р. пише:

> „Boa constrictor» (дальший шкіц Борислава) я ледве вчора вирвав із суду — треба ще перероблювати й кінчити. Якби вдалося, то пішлю це в Росію, не знаю тільки, чи мож слати по-малоруски" (Переписка, т. II, стор. 291).

Франко був арештований у липні 1877 року, значить, „Boa constrictor" написав Франко ще перед своїм арештом. Свій цикл „Борислав, картини з життя підгірського народа", а власне оповідання „Ріпник", „На роботі", „Навернений грішник" друкував Франко в „Другові„ 1877р. чч 1—6, а в листі до Драгоманова з дня 13 лютого 1877р. Франко пише:

> „Мій Борислав вийшов осібним передруком і досі розійшлось без мала 400 примірників" (Листування Ів. Франка і М. Драгоманова, Київ 1928, стор. 6).

Отже „Boa constrictor“ написав Франко перед своїм арештом, тобто до липня 1877 року, але опрацьовував і закінчив у 1878 році в серпні місяці — як це бачимо з листа Франка до О. Рошкевич:

„Друкую дальшу книжку нашого видавництва (тобто „Дзвона“, чи „Молота“), кінчу „Boa constrictor“, редагую й порядкую різні Вісті з Галичини, пишу „Критичні письма“, пишу до „Tygodnia“ і „Pracy“, та й ще наукові роботи для університету, — ось ти представ собі, на якій я тепер розірві“ (цитата зі статті М. Возняка „Громадський друг“, Червоний шлях, Харків 1929, ч. 4, стор. 147).

Друкувався „Boa constrictor“ у 1878 р., у виданнях „Громадський друг“ (кн. II, стор. 98-109), „Дзвін“ (стор. 187-202) і „Молот“ (стор. 32-62), перших соціялістичних українських виданнях, що через конфіскату приходили одне одному на зміну.

Друге видання цієї першої редакції „Boa constrictor“ вийшло окремою книжкою накладом редакції „Зорі“ в бібліотеці „Зорі“ 1884 року. В цьому другому виданні Франко трохи виправив мову, повикидав окремі речення, і додав закінчення від слів: „І що далі? Ех, милі читачі...“ до; „Але се далека-далека історія“.

Передруковується ця перша редакція „Boa constrictor“ з „Громадського друга“, „Дзвона“, „Молота“ 1878 р. без ніяких змін, тільки новим правописом.

На Україні, і дореволюційній і радянській, ця перша редакція в двох виданнях, тобто в журналах 1878 року й окремою книжкою 1884 року, невідома і друкується вперше. Для характеристики Франкової творчости, еволюції його поглядів, літературного стилю вона має велике значення. Не треба забувати, що писав її Франко, юнак на 21 році життя. На ній дуже помітно рештки романтично-сантиментальної літературної школи, в стилю якої написані його „Петрії і Довбущуки“ 1875—76 року. Під впливом соціялістичної літератури, ознайомлення з европейською й російською новою літературою, підо впливом безпосередньої соціялістичної акції Франко кидає стару школу й починає писати твори в реалістичному дусі. Першу редакцію „Boa constrictor“ можна вважати за перехідний твір від старого до нового літературного стилю Франка.

Ця перша редакція має для нас ще й те значення, щоб зрозуміти, наскільки повість „Борислав сміється“ є продовженням „Boa constrictor“, а про цей ґенетичний зв'язок усі, що писали про Франка і ці його твори, зазначували. Через це у читачів та в многих критиків було непорозуміння. Читач мав перед собою другу редакцію з 1907 року, а статті і розвідки (Огоновського, Єфремова, Марковського, Данька,

Плевака—уже в передмові до другої редакції у 1920 році — і інших) про „Boa constrictor", трактували першу редакцію з 1878 і 1884 року. І невідомо було, як це Герман Гольдкремер, що вмирає в другій редакції (з 1907 року), продовжує жити й діяти в повісті „Борислав сміється".

У 1907 році вертає Франко до свого твору з молодих літ, наводить основну редакцію й видає в „новому перероблёному виданні" накладом „Українсько-руської видавничої спілки" (Львів 1907). З цього видання й передруковується в нашому виданні друга редакція „Boa constrictor".

У польському перекладі вийшла перша редакція „Boa constrictor" у Варшаві 1884 року під заголовком: „Boa constrictor sjudyum powieściowe, Warczawa, 1884, sierpień, Przegląd tygodniowy, dodatek". У російському перекладі „Boa constrictor" у другій редакції (1907) появився в 1927 році: „Boa constrictor", „Издательство Пролетарий", Харьков 1927, с предисловием И. Лакизы.

II

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

„Борислав сміється"—це продовження першої редакції „Boa constrictor". Генетичний зв'язок цих обох творів Франка легко встановити і в подіях і в особах, що виступають в обох творах.

Франко про цю повість пише в листі до Павлика 12 XI 1882 року:

„Тепер скажу Вам ще кілька слів о своїх роботах, хоч се може менш цікаво для Вас. «Борислав сміється», котрий буде скінчений сего року, закінчить серію моїх бориславських образів — тільки як епілог до нього нав'яжеться обширна повість «Андрусь Басараб»— опис життя в львівських тюрмах. Тілько ж Басараба я тепер на слідуючий рік) писати не думаю"... (Переписка Павлика й Драгоманова, т. IV, стор. 98).

Згадує Франко про цю повість і в двох місцях своєї праці „Нарис історії українсько-руської літератури" (Львів, 1910):

„Радикальним духом навіяна була також белетристика (це Франко говорить про журнал „Світ", що виходив у Львові 1881 і 1882 року), головно моя недокінчена повість „Борислав сміється"(стор. 360).

І в другому місці (стор. 361):

„Я був головним робітником у обох річниках «Світа» і друкував у ньому протягом усіх чисел обох річників просторе оповідання „Борислав сміється", яке одначе не було тоді докінчене. Це була спроба представити самородний робітницький страйк бориславських ріпників, що закінчився великою пожежею Борислава восени 1873 року".

Дуже інтересні ті умови особистого й громадського життя Франка, серед яких він писав оцю свою, так замітну в українській літературі повість, і які безумовно вплинули на художню та ідейну сторону повісті.

1877 — 1880 роки — це арешти, процеси і нагінки уряду на першу групу українських соціялістів у Галичині. Разом з тим іде праця серед робітників і селян.

19 II 1880 року пише Франко Павликові:

„Про стосунок наших до львівських робітників небагато й дається сказати. Бо хто такий — наші? Студенти (розумій — гімназисти, *прим. редакції*), академіки (розумій — студенти, *прим. ред.*)—ну, а в них який

стосунок з робітниками? Коли сходяться, то кожний приватно. На робітницьких зборах, що тут були 28 грудня (1879р.) були наші всі, мимо цілого полку шпіцлів. Якби було видавництво, то наші взялися би до ближчого студіювання життя робітників (помешкання, поживу, заробок і т. д.) ну, а тепер, коли все розлазиться й розпрягається, то про таку систематичну роботу й думати годі (Переписка, II, ст. 168).

Але Франко, хоч ніби й песимістично настроєний, веде жваву роботу серед робітників у Львові, а також у Дрогобичі. Веде безпосередню агітацію й організацію, пише статті, випрацьовує програмові ідеологічні основи робітничого руху. Ось список статтів і розвідок про робітниче питання, що їх написав Франко у рр. 1878 — 1882.

1878.

Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących (Наука й її становище щодо працюючих кляс), журнал львівських робітників „Praca", Львів, 1878, чч 7 — 9, 11 - 12.

O socyalizmie... (Про соціялізм), брошура в питаннях і відповідях. На брошурі зазначено: Lipsk, dnia 8 sierpnia 1878 (Липськ, дня 8 серпня 1878р.), але в дійсності вийшла вона у Львові, без підпису Франка, видана львівськими робітниками.

[Данилюк] [Йосиф]. Зарібки й життя львівського зецера (зецер — складач). „Молот", стор. 144—148. Статтю цю написав Франко на підставі матеріялів, що їх подав видатний львівський робітник-складач Данилюк, редактор робітничого журнальчика „Praca".

Лімановський Болеслав. Мореллі, Руссо і Маблі соціялістичні писателі XVIII віку. „Молот" 1878, стор. 7—38 (переклад Франка).

Лянґе Фр. питання робоче і його значення на тепер і на будуче. „Громадський друг", II, стор. 121—150, без підпису. Переклали Ів. Франко і М. Павлик.

Шефле Альб. Що таке соціялізм. „Громадський друг", кн. I, стор. 14—49. Без підпису. Переклали вкупі М. Павлик і Ів. Франко.

1879.

Od wydawnictwa (Від видавництва). „Praca" 1379, ч. I, стор. 1 Коротка програмова стаття.

Robotnicy i pracownicy! (Робітники і працівники!). „Praca", 1879, ч. 3, стор. 9—10.

Solidarności! (Солідарності!) „Praca", 1879, ч. I, стор. 1. (Обширніша програмова стаття.)

Stowarzyszenia robotnicze angielskie (Trade-Unions), (Робітничі товариства англійські, Тред-юньйони). „Praca", чч. 8 і 9, стор. 29—30, 34—35, підписано I.

Co nas łączy, a co nas dzieli? (Що нас єднає і що роз'єднує?). „Praca", ч. 2, стор. 5—7.

Czego my chcemy? (Чого ми хочемо?) „Praca", ч. 12, стор. 45—46.

Zasady matematyki (Основи математики). „Praca", чч. 4 і 5. стор. 13—14 і 17—18.

1880.

W sprawie domowej (У власній справі). „Praca", 1880 ч. 6, стор. 1.

Korespondencye. Drohobycz, dnia 19 wrzesnia życie robotników fabrycznich (Кореспонденції. Дрогобич, дня 19 ве-

ресня. Життя фабричних робітників). „Praca", чч. 15—17, стор. 59, 63—64, 67—68. Підписана стаття І. Ф. Франко описує в цій статті життя робітників у фабриці парафіни й земного воску.

Czego żądamy I—III (Чого жадаємо, I—III). „Praca", чч. 7—9, три вступні статті.

1881.

Korespondencye, Drohobycz (Кореспонденції, Дрогобич) „Praca", 1881 р. чч., 2—3, 7 і 8, стор. 9—10, 24 і 28—29. Підписана стаття І. Ф. Франко описує в цій статті життя і заробіток робітників у фабриці парафіни й земного воску.

Pytania robotnicze. (Робітничі питання). „Praca". I. Kto jest robotnikiem? (Хто є робітник?), ч. 2—3, стор. 5—6; II. Jak powstała praca najemna? (Як постала наймана праця?), ч. 6, стор. 19; III. Co nam przynosi praca? (Що нам дає праця?) ч. 7, стор. 23—24; IV. Na kogo robimy? (На кого працюємо?), ч. 8, стор. 27; V. Czyja wina? (Чия провина?), ч. 9 стор. 31.

Program socyalistów galicyjskich (Програма галицьких соціялістів). Женева, стор. 16. Програму цю укладали І. Франко, Людвік Інлендер і Б. Червінський. Українці проєктували заголовок: „Program socyalistów polskich i ruskich Wschodniej Galicyi", але польські соціялісти без згоди українців дали заголовок: „Program socyalistów polskich Wschodniej Galicyi" і на цей заголовок мусіли наклеїти остаточний заголовок Program socyalistów galicyjskich".

Промислові робітники в східній Галичині і їх плата року 1870. Статистична студія. „Світ", ч. I, стор. 17—19.

O pracy. Książeczka dla robotników. Nakładem F. Daniuka, Lwów. стор, 18. (Про працю. Книжечка для робітників. Накладом Й. Данилюка, Львів). Це відбиток Франкових статтів з „Praca".

Hejże na socyalistów! (Ануж на соціялістів). „Praca", ч. 12, стор.44—45. Це відповідь на напади поміщицької газети „Czas" (Час) на брошуру „O pracy" (Про працю.)

Знадоби до вивчення мовий етнографії українського народа, II. Дещо про Бориславі. „Світ", ч. 4—5, стор. 296—298.

Наслідком дуже живої праці Франка у львівських робітничих гуртках були його виклади (1879 — 1880) про суспільну економію.

„ В 1879 році я зладив невеличкий елементарний підручник суспільної економії по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 р. частину її переробив і дав „Просвіті", котра й випустила її, як осібну книжку «Про гроші й скарби».— пише Франко (Відривок з листа Ів. Франка до Драгоманова, поміщений у „В поті чола", Львів, 1890 р.).

Підручник з 1879 р. друком не вийшов.

Про свої зайняття суспільною економією в ті часи згадує Франко в листах:

„Наші люди розохочуються,— рішили восени (1879 р.) зачати видавати газету напрямку вже зовсім рішучого, хоч у границях дозволених. Іде о те, щоб подати азбуку науки (економії і природи), при тім повісті і критику. Газета має зватись „Нова основа"...

Дальше:

„Я думаю, що зараз же зразу почне міститися систематичний виклад економії після Чернишевського і Маркса"...

Далі:

„Пісарєв ходить у нас тепер по руках (ті томи, що тут у нас є), і страх[1] перевертає голови, далеко ґрунтовніше, ніж нас перевертав Чернишевський. Я знов по цілих днях упиваюся економією Чернишевського. Що за шкода, що огромної части його статтей не видано, т. є, не передруковано з „Современника.“ Се золото не статті! Я думаю у себе зробити так, щоб перший том приміток до Мілля друкувати в ексцерпті Марковича, а другий у переводі дословнім“.

Настрій Франка в той час бадьорий, войовничий. Практична праця серед робітництва, праця над самим собою, що підковує його, надає почуття сили і правоти своїх думок і поглядів, робить його сміливим, настроює революційно. В тому ж листі читаємо далі:

„Я все був тої гадки (і Ви не другої), що наших людей треба чепити за печінки, очарувати грубою руганиною,—„площадною бранью“— то тоді протруть очі. Я так і думаю вести критичний відділ у „Новій основі“— на „распашку“, не стісняючись ніяким сальоновством. На людей, що ввесь свій вік б'ють у морду здоровий розум і природні його потреби, — по-моєму, нема ради, як також мордобитіє. Для мене тепер і нерви для тої потреби стали пригідніші, а внутрі тільки жовчі накипіло, що й найстаршому горбатому чортові заллю очі“.

А закінчення цього листа характерне і для групи наших соціялістів і для оточення, в якому вони жили:

„Є тут Остап (себто Терлецький). Його вуйко прогнав з села і він сидить тут“. (Переписка, т. III. стор. 52—55).

14 липня 1879 року Франко виїздить на село. Хоч умови для праці неважні, але він працює завзято й енергійно. 30 липня пише він Павликові:

„... Я вже ось від 14 сидів на селі і аж нині приїхав до Львова, а завтра знов їду. Благодать, що трафилося найти чоловіка, де мождармо перебути якийсь час (хоч під псевдонімом) і робити спокійно свою роботу. А крити ім'я мені не велика річ, хоч християнин (піп), в котрого я жию, дивується не раз на мою різку бесіду й починає вітрити соціяліста; щастя тільки, що він з пасивного типу — глина. На селі я працюю регулярно і досить пильно — пишу щодня 5—6 сторін чверткових. Покищо занимаюся ладженням підручника економії зрозумілого для гімназистів, а то й для селян, котрі дещо читали, як наприклад Кульчицький або хто. В підручнику тім мого нічо, але взявши за підставу порядок Марковича, я переводжу уступи з Чернишевського, Мілля та Маркса, додаючи або викидаючи з Марковичевого зводу, що мені видаєсь відповідним. Досі маю вже скінчену майже продукцію (звиш 8 арк. письма = 4 арк. друку). Сесь підручник я б думав друкувати по дві картки в „Новій основі“, а передрук робити своєю дорогою“.

Серед цих студій над економією, її популяризацією Франко обдумує і плянує художні свої твори, своїм ідеологічним настановленням дуже близькі до його наукових зайнять, а навіть органічно з ними зв'язані. У цьому ж листі пише він далі:

„Незадовго може сяду до писання п'ятої повісти бориславської, котра закінчить період історії Борислава до 1868 р., тобто до

[1] Страх—дуже.

великого пожару, після котрого уряд вмішався більше в бориславські діла і відносини уладились інакше. На селі тепер збираю матеріяли дуже цікаві, котрі, надіюсь, послужать темою образків глибше тикаючих ладу суспільного, ніж бориславські. Але це — будучина" (Переписка, III, стор. 87—88).

Серед ось таких умовин, як бачимо, Франко обдумує свою повість „Борислав сміється" і всі ці факти дослідникові й читачеві повинні допомогти глибше розібратися в повісті й не так упрощено, як це було дотепер, на неї дивитися, й не приписувати Франкові якогось примітивного розуміння робітничого руху, робітничих професійних організацій на світанку їх повстання, а незакінчення цієї повісти приписувати відсутності у Франка перспектив для робітничого руху. А це, на жаль, помічається у многих наших критиків, в їхній оцінці творів І. Франка та інших галицьких письменників, що писали про робітничий рух на Західній Україні. Безперечно, причина цього — недостатнє ознайомлення з джерелами й текстами, а тому ми вважаємо за доцільне подати в цьому виданні ці паралельні тексти та ці уваги.

До свого ненадрукованого підручника „Основи суспільної економії" додає Франко переклад двадцять четвертого розділу І тому „Капітала" Маркса. Про це пише він Павликові в листі з 14 вересня 1879 року:

„Я знов переводжу з Маркса: Початок і зріст капіталістичного господарства,—статтю недовгу (2 арк). і зрозумілу так, що годі, се 24 розділ „Капітала" (Переписка II, стор. 130).

Щоби зв'язати цей переклад з „Основами суспільної економії" Франко дає невеличку передмову, яка кінчається так:

„Але вважаючи потрібним познакомити наших читачів з історичним розвитком сучасного капіталістичного ладу, ми робимо се в „Доповненнях". А для своєї цілі ми не можем найти кращого провідника над Карла Маркса, котрий в однім розділі своєї книжки „Das Kapital" списав короткий, хоч яркий перегляд того, як розвивалася капіталістична продукція. З тим розділом ми й хочемо познайомити наших читачів" (Культура, Львів 1926, ч. 4—9, стор. 57).

Не маючи змоги надрукувати свій підручник, Франко вирішив переклад з „Капітала" пустити окремою книжечкою, додавши до неї передмову. Заголовок цього перекладу мав бути такий: „Дрібна бібліотека. Карл Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії. З німецького переклав Ів. Франко".

В кінці своєї передмови пише Франко:

„Цей важний розділ Марксової книжки — прекрасний культурно історичний очерк — зрозумілий буде й окремо від цілої книжки і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду, як для самої його великої стійности наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки володіє німецькою мовою, до читання цієї Марксової книжки. Звичайно говориться про дуже трудний і незрозумілий спосіб писання у Маркса. Се може би сказати хіба про перший розділ його книжки,—

а поскільки такий суд справедливий щодо прочих розділів, хай посвідчить та часть, котра оце переведена. І. Ф."

„Капітал" Маркса Франко читав 1878 року або може й трохи раніше. 20 вересня 1878 р. в цікавому листі до О. Рошкевич, він зараховує „Капітал" Маркса до найкращих економічних книжок, але й додає, що „Капітал" „написаний так тяжко й незрозуміло, що зовсім непригтованому читачеві читати і понимати їх — чиста неможливість".

Студіює Франко і другого клясика наукового соціялізму— Фрідріха Енґельса. З критичних статтів Енґельса „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft", що вийшли друком у 1878 році, Франко робить свої витяги й перекладає найцікавіші розділи на українську мову, надаючи їм заголовок „Початок і теорія соціялізму Фрідріха Енґельса". Переклад цей, зроблений правдоподібно 1879 року, Франко думав друкувати в „Дрібній бібліотеці". Про цю свою працю він згадує в листі до Павлика 10 II 1880 року:

„Я тими часами два рази був слабий так, як не слабував від многих літ,— ну, але тепер трохи подужав. У нас тут для „Дрібної бібліотеки", крім Вашої Бурі, приладжено до друку ось які штуки: Фрітца Шультце: „Як виробилося поняття душі", Бокля: „Попи і поступ в Гішпанії", Маркса: „Початок і розвиток капіталістичної продукції", Енґельса: „Початок і основа соціялізму". Тілько грошей дасть біг". (Переписка, II, стор. 165).

Грошей не було і книжка — Франків переклад Енґельса друком не появилась.

Для характеристики й оцінки духових інтересів Франка цікаве продовження цього ж листа до Павлика:

„Я тепер перекладаю Шультце ряд статтей з історії філософії: „Грецька філософія природи й її відносини до новішого природознавства", „Християнство, його початок і відносини до природознавства", „Природознавство в середніх віках", „Бекон Верулямський, творець новішого реалізму", вкінці „Кант і Дарвін". Всі ті штуки становлять цілість, хоч зрозумілі й окремо, невеличкі (крім послідньої), а що головне, то критика думок філософічних, зводження всього на знання природи й еволюцію,— так що цілість Шультце вийде по-моєму далеко краща, як Лянґе „Історія матеріялізму", а щонайменше о четверо коротша. А що з Вашим „Питанням робітницьким"? Чи воно скінчене і коли пришлете? Донесіть також, чи вийшов дальший „Jahrbuch? Пришліть, як що маєте хорошого з французьких книжок. А тільки не присилайте таких штук, як Герцена резюме з „Sargant'a", про життя Оуена. Я маю великий респект перед Герценом, як психологом, але зовсім не маю респекту перед „Sargant'ом, котрий узявся писати про Оуена, не читавши його головних статтей — а й те, що читав, старавсь по-своєму перекрутити" (Переписка, III, стор. 165-166).

Відбуваються селянські процеси на ґрунті соціялістичної агітації, як процес селян у громаді Манастирській (1879 року) і Москалівській (1880 року). Павлик у свому „Друкованому листі до людей" пише:

„Тепер за ту радісну новину! — Це то, що робиться останніми роками навколо міста Косова, найбільше в двох громадах: Манастирській і Москалівській, де вже й прості люди не тільки що дійшли до тих самих

думок, що й учені соціялісти, але виступають уже явно й сміливо против теперішнього порядку, як у людських головах, так і межи людьми і над людьми (Переписка, III, стор. 217).

„Тепер же я не можу нічого сказати,— говорить далі Павлик у тому листі, завзиваючи присилати йому матеріяли й документи до селянських соціялістичних процесів,— за той процес, що мали манастирські люди за соціялізм у Львові 1879 року, бо не маю за нього й актів, а натякну тільки за останній людський соціялістичний процес, що точився в Коломиї 1880 року, та й то лише за прокураторським актом" (Переписка, III, стор. 218).

Правда, Франко на ці процеси дивиться холодніше, як Павлик, вважає, що Павлик перебільшує їхнє значення й соціялістичний характер:

„Впрочім і увесь рух соціялістичний Павлик, по-моєму, пересолив показав його більшим, ніж він є, і показав соціялізм там, де його нема (в Косівщині)".

Але дальше в тому ж листі до Драгоманова Франко зазначає, арешти

„...не одиничні і не незвичайні в Галичині: за книжки й газети переслідують й арештують тепер по цілій Галичині дуже багато людей; ледве половина тих фактів доходить до відомости декого у Львові" (Листування Івана Франка й Драгоманова, Київ, 1928, стор. 28).

А ті книжки й газети писав і видавав Франко з групою соціялістів, він був одним з тих, і то найчільнішим, що ідейно оформлював революційний робітничо-селянський рух.

Ми наводили довші цитати з листів Франка, щоби мати суцільнішу картину тих духових, політичних і громадських інтересів, на основі яких він виробляв свій світогляд і які мали безперечний вплив на його художню свідомість і творчість. Як бачимо, діяпазон тих інтересів дуже широкий і глибокий. Знання Франка основане на ґрунтовних підвалинах. Він чує в собі багато сил і великий розмах. Його голова повна надзвичайно багатих плянів про організацію робітників і селян, про давання їм широкої освіти, про видавництва, про наукові й художні свої твори, про організацію літературних сил. Серед такого настрою у Франка повстає думка написати „Борислав сміється", яку він і здійснює. Це одна сторона медалі, але сторона надзвичайно важна, бо вона дасть змогу правильно оцінити цю Франкову повість.

Тепер, на підставі листування, розгляньмо другу сторону — умови особистої життьової дійсности, в яких приходилося Франкові писати „Борислав сміється" і які безперечно також мали вплив і на цю повість і на решту творчої роботи Франка до 1883 року. А цей рік — це переходовий етап у житті Франка.

Свою повість „Борислав сміється“ почав писати Франко при кінці 1880 року. З червня 1880 року вийшов Франко з коломийської тюрми:

„...Мене в Березові пильнували,— пише він Павликові в липні 1880 року — і староста коломийський без права й поводу казав шандарями, як злодія, спровадити мене до Коломиї,— мене слабого взяли з ліжка і погнали піхотою“ (Переписка, II, стор. 81).

Вкінці Франко попадає в своє рідне село Нагуєвичі, але вже 13 X 1880 р. пише Павликові:

„Оце я знов у Львові. Думав їхати до Відня на права, та грошей нема, та й то не лиш на подорож до Відня, але й нема на стільки, щоб і тут записатися. Так таки й лишуся, поки не вижене поліція або голод“...

Далі:

„З села я не привіз нічого, окрім деяких записок про переїзд цісаря через Борислав,— однако ж надіюсь нині-завтра одержати спеціяльні дані про фабрику свічок коло Дрогобича, котра держить коло 300 робітників“ (Переписка, II, стор. 205-207).

Як бачимо, Франко досить пильно студіює нафтові промисли.

В листопаді 1880 р. Франко збирається їхати до Косова до сестри Павлика Анни, з якою вирішив женитися.

„Правда, рішився не з любови, а по приязні. Головне затим питання тутка таке: чи приязнь вистарчить для життя, приязнь скріплена ще одним, і по-моєму найсильнішим вузлом—спільною роботою. Я думаю, що вистарчить“ (Переписка, III, стор. 249).

Але Франко вагається: чи їхати йому, бо боїться, що можуть арештувати і його і багато інших знайомих.

„Поїхати, то возьмуть знов гурму люда. Літом там навіть попросту було осадне положення,—вартівники стояли і всякого молодого інтеліґентного чоловіка питали о пашпорт і інше. Говорив один товариш. Не знаю затим, як тут порадити. На всякий спосіб, їдучи туди, тре буде бути готовим на сидження, а це в мене буде аж тоді, як покінчу хоч деякі роботи (повість „Борислав сміється“ котра зачата недавно)“ (Переписка, III, стор. 249—250).

Це перша згадка Франка про „Борислав сміється“. Значить, повість та почата при кінці 1880 року у Львові, правдоподібно для нового журналу „Світ“, бо тільки в ньому й міг друкувати Франко свою робітничу повість.

Франко один з організаторів „Світа“:

„У нас друкується газета „Світ“, — пише він Павликові 31 XII 1880 року,—певно вже знаєте від М[ихайла] П[етровича Драгоманова]. Досі не писав до Вас о ній нічого, бо не було коли, закрутенія. Видавець Б[еле]й. Розуміється, д. Подолінського й Вас просимо до роботи“ (Переписка, III, стор. 319).

Лист з 29 січня 1881 року дуже яскраво характеризує умови особистого життя Франка. Він думає таки женитися на

Анні Павлик, про що радиться кілька разів з братом її Михайлом Павликом. Почуває психічну роздвоєність. З одного боку давня любов до Ольги Рошкевич, що її Франко любив, як пише в листі до Павлика 8 XI 1879 р. (Переписка, III, стор. 162) — „так, як тільки я спосібний любити. Доказом того те, що я витерпів за час того літа". Любов ця не пройшла ще і в листопаді 1880 року.

„Те, що ви пишете про «На дні»,— цікаве дуже. Ви, бачу, думаєте,— пише Павликові Франко в листопаді 1880 року, — що уступи з Темерою — чиста моя власна сповідь, і з того вносите, що я й досі люблю О[льгу Рошкевич] і що я подекуди скомпромітував її. Помилка, добродію. Що де в чім воно так є, не перечу, але далеко не все. А вже з повістевого образу виводити дійсні відносини непримісно. Жити з Анною я рішився тоді, коли сидів і мав час думати" (Переписка, III, стор. 249).

Але Франко намагається устроїти особисте життя не по любові, а по приязні, в основу покласти ідейну близькість і працю. Умови матеріяльного характеру стають на перешкоді, а вони дійсно не то що важкі, а страшні. У вище згаданому листі до Павлика з 29 I 1881 р. Франко пише:

„Та й ще друге — як жити, з чого жити? До польової роботи в мене, як знаєте, мало сил і зовсім нема вмілости. Чи за плугом піду, чи косою потягну, чи що? А жити денебудь у місті — з чого? З її (тобто Анни Павлик) заробку? Се признаєте, крайня недоречність. З писання повістей? Коли ж бо за них ніхто нічого не платить. Адіт, я ото що досі жию у Львові, то вже маю звиш 100 ринських (біля сто карбованців) довгу, та й то жию як пес, у нетопленій хаті, картоплею та капустою, та й то на кошт робітника. І що тут думати про будуще? Одна рада, йти до Нагуєвич — там ще в нас ґрунту трохи більше, але чи буде життя? Я з свого боку,— що я, зеро, я здавна вчився коритися, тулитися в куті, зносити життя з усякими людьми,— я за тим не входжу в рахунок. Але другі?.. Впрочім мені здаєсь, що май я запевнений хоч який невеличкий заробок літературний збоку, я б з Анною міг жити в Нагуєвичах дуже спокійно і гарно" (Переписка III, стор. 335).

З женячки з Анною Павлик не вийшло нічого.

„О женитьбі я ані з нею не говорив, ані до Вас не писав,— пише Франко Павликові 11 квітня 1881 року, — бо й що тут говорити. Я старався пересилувати сам себе настільки, щоб женитьба наша була по можності скріплена й любов'ю, але досі не встиг. Впрочім і друга річ, матеріяльні обставини" (Переписка, III, стор. 426).

І зі Львова прийшлось виїздити:

„Я ще оце тільки до четверга зістаю у Львові, а відтак їду до Нагуєвич, без надії навіть вернути сюди ще колинебудь, поки не найдесь який заробок і не будуть сплачені довги",— пише Франко в тому ж листі з 11 IV 1881р. (Переписка, III, стор. 426).

При кінці 1880 року починає Франко, разом із Ів. Белеєм, організувати журнал „Світ". На нього покладає він великі надії, вкладає багато турбот і праці. І не лише це. Він, при

свому надзвичайно важкому грошовому стані, дбає і про матеріяльний стан журнала, відступаючи на нього свої гонорари, пишучи даром статті, а коли стало питання про те, що редактор „Світа" Белей мусить виїхати зі Львова, Франко в травні 1882 р. пише до Белея:

„Порадься там з людьми і з своєю головою. Коли урадите, що треба видавати „Світ" і треба мені бути у Львові, то про мене, я поїду, і коли б мені вдалося щонебудь заробляти, то певно не пожалую на підпирання видавництва" (Лист до Ів. Белея, подав М. Возняк. „Культура" 1925, II, 51).

В „Світі" друкує він повість „Борислав сміється", протягом усього існування журнала, в ч. 1 — 12 за 1881 рік і 13—21 за 1882 рік, і повість уривається разом з упадком „Світа", що скоріше перестав виходити, ніж Франко закінчив свою повість.

Франко почав писати „Борислав сміється" ще у Львові, а продовжував писати розділами ввесь 1881 і 1882 рік, пишучи розділ за розділом і посилаючи до друку. Плян повісти вироблений і все листування з Белеєм не дає ні найменшого натяку, що авторові важко справитись з задуманою повістю, що він не знає, як її закінчити. Та таке питання перед Франком і не стояло, він почував силу і снагу написати цю повість і мав так багато знання, що воно без сумніву давало запоруку, що він може й знає, як закінчити цю повість.

„Письмо твоє додало мені нового духа — значиться, „Світ" не тільки дотягне до кінця сего року, але є й надія, що буде виходити й на другий рік! Та й ще пишеш, що в більшім об'ємі?.. Се було б раз! Значиться, мій Борислав був би скінчений,— а я вже було махнув рукою на нього" (стор. 48).

Далі в цьому листі:

„Посилаю тобі Борислава цілий розділ V і „Мислей" (це Франкова стаття: „Мисли о еволюції в історії людськости" розділів I — IX, надрукована в „Світі" розд. VIII.) — надрукуй у с е, бо я би хотів ще дати сего року одинь розділ (VI) Борислава в двох номерах, і міг би написати конець першої части" (стор. 49)

І продовжує Франко:

„От у нас уже зима заходить,— працювати б — поночі,— здалась би лямпа столова, а в мене нема. Чи не розкрутив би ти там якого ґульденища (це біля карбованця), поки що буде з Києва,— чи буде, чи не буде".

І закінчує листа Франко:

„Що з „Praco'ю"? Що з з'їздом робітницьким? Невже ж таки загуло й прогуло? Людв[іка] (Інлендер — один з львівських соціялістів, еврей, складав разом з Франком і поляком Червінським „Program socyalistów polskich i ruskich Galicyj Wschodniej) я буду просити о деякі книжки по економії політичній,—хтів бим з слідуючим роком роз-

почати в Світі ряд статтей економічних, популярно виложених, щоб з них по кількох літах зложився цілий систем (тобто курс) суспільної економії".

Далі турбується Франко справами „Світа".

„Олеськова анґажуй до зоології й на другий рік, а до Драгоманова напиши, що буде з „Історичними письмами", котрі він обіцяв до „Світа"? Проси його, щоб додержав слова. Коли б усе це було постачене, то „Світ" на рік вийшов би дуже гарний. Конїського статтю про образования женщин також лиши на слідуючий рік, а тепер друкуй Пестальоцці. Віршів волиш менше давати, особливо лірики в попереднім номері трохи забагато" (стор. 50—51).

„Завтра йду до міста і надіюсь застати там „Дѣло з середи (в четвер не прийшло, певно сконфісковане) і також перший аркуш „Світа", так щобим слідуючого тижня міг засісти до Борислава" (стор 53),— пише Франко до Белея десь на початку, може в лютому чи в березні, 1882 року, як це можна бачити з одного Франкового питання: „А що, чи до 3 числа буде В. Гюґо?" (стор. 54).

Журнал виходив раз на місяць.
В квітні 1882 року Франко пише до Белея:

„Весную тутечка,— значиться, не пишу нічого. Через свята також трудно буде, а треба ладити Борислава, чи як" (стор 57).

„Шлю Борислава XI і XII. Радив бим — позаяк сей номер „Світа" так запізнився, видати слідуючі номери за квітень і май разом, бодай в 4 аркушах. Коли б так було, то дай звістку карткою якнайшвидше а я написав би один коротенький розділ Борислава,— інакше тяжко го буде змістити сего року,— плян чимраз далі розростається під руками" (стор. 58), — пише в дальшому листі Франко.

„Оце біда моя! Сего тижня, як приїхав (на короткий час їздив Франко до Львова), так і зовсім нічогісінько не міг робити. Зачав писати Борислава, написав трохи не цілий розділ і побачив, що ґіпс, мушу переробляти наново. Одно тільки — написав трохи далі „Лівої руки" (це Франко писав поодовження „На дні", але не надрукував) і переклав кілька віршів Шевченка на німецьке, так що всіх штук (коротких) маю вже 10, „Кавказа" деякі місця переробив"...

А далі:

„Борислава пришлю на другий тиждень, може буде дещо готове на четвер, а решта аж через тиждень. На всякий спосіб на сей номер буде того багато (1½—2 листа), тож я радив би не давати ніякої другої повісти" (стор. 62), — читаємо в листі Франка з кінця травня чи з початку червня 1882 року.

У листі, десь при кінці літа, Франко жаліється на умови, що не дуже сприятливі для його літературних зайнять. Побіч других робіт, як етнографічні записи, політичні статті про москвофільський процес Ольги Грабар і інше, продовжує Франко писати свій „Борислав".

„Оце, богу дякувати, вже трохи чи не цілий місяць жду від тебе листа, та й годі діждатися. Що се такого сталося? Невже ж Ти вже й зовсім за мене забув? Невже ж так таки й хвилини не маєш часу щоб часом не могчи написати пару слів? От і я, бог бачить, і досит

занятий, цілими днями то коні пасти, то коло сіна, то в ліс, вечором у нас не світиться, то й лягай спати, а хоч би й світилося, то чоловік змучений як сто чортів,— а все таки я часом урву хоч на тілько часу щоб написати якунебудь статейку, чи прочитати що".

А далі:

„Що діється з „Світом"? Чи друкуєш далі? Пришли перший аркуш, скоро буде готовий, бо я мав би гадку дописати тобі ще до сего номера один розділ Бориславa, а до сего потрібно б мені мати перед очима розділи XIII і XIV" (стор 63).

У дальшому листі читаємо знова:

„Посилаю конець Бориславa на слідуючий номер і одну веснянку. У мене тепер робота йде лихо: треба пасти коні, а часом і худобу в лісі — тож очевидно годі щонебудь робити, навіть читати" (стор. 65).

А через короткий час ще виразніше малює своє життя в Нагуєвичах:

„Поганѐньке тут моє життя, небоже,—раз-у-раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак зібратися з силою до якоїнебудь духової праці. Так і чую, що моя „письменська снага" шезає, що мені чимраз трудніше приходить щонебудь написати, що чимраз менше речей мені удається. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадумуваного,—та що,— ні часу, ні сили кінчити. А тут ще недостача хоч скількенебудь оживлюючого товариства, недостача всего, що будить у чоловіці думки і дає якінебудь враження, одностайне, вправді худоб'яче життя. А паче всего цілковита безнадійність на те, що в будущім воно б могло бути якнебудь інакше. От приміром, я бажав би на зиму прибути до Львова,— та що, відай се так і останеться pium desiderium (святе побажання). Думка в мене була— написати повість по-німецьки для Auf der Höhe — історично-сенсаційно-реальну, та що, вже ось пару місяців ношуся з нею, як дурний з ступою, а навіть зачати ще не вспів чи вспію ж восени скінчити, і взагалі, чи буде з тої кози м'ясо?"...

А далі продовжує Франко лист запитом про „Борислав":

„А також як стоїть Світ"? Ти чень здогадаєшся прислати мені Борислав хоч у коректурі, щоб я міг писати далі, бо при повільнім способі мого теперішнього писання мені прийдесь посидіти над ним пару неділь" (стор. 67).

„Світ" кінчав своє існування й останнього числа при кінці 1882 року не було змоги вже й викупити з друкарні. Разом із „Світом" упала та трибуна, де міг Франко сяк-так свобідно містити свої твори.

В листі до Драгоманова з 23 XII 1882 р. Франко пише:

„Світ", бачиться, упаде,—принаймні Белей вже з місяць нічого мені не пише про нього. В редакції лежить чимало моїх писань: ескізів, віршів, знадіб до етнографії („Жіноча неволя", Пісня про шандаря"). Конечно, нікотра тутешна часопис не надрукує нічого з тих писань. Подумайте: навіть такі невинні штуки, як „Слимак" у торішнім календарі „Просвіти" і „Цигани" в „Ділі" їм видаються надто радикальні,— чисто подуріли люди. Писав мені Белей, що коли предложив Барвінському, щоб прийняв мене в співробітники „Діла" і дав мені

фейлетон,—то він сказав: «Франко — чоловік неможливий,— він би тут зараз свої консеквенції виводив, а нам того не треба!» Що Ви скажете на таких людей, котрим консеквенції не треба? Щасливі та й годі“ (Листування Ів. Франка і М. Драгоманова, Київ 1928, стор. 36).

Дворічний побут Франка на селі, відірваність від міста, головне від Львова, важкий безвихідний матеріяльний стан його, упадок „Світа“, а з ним і трибуни для писань Франка— це все відбилося на процесі писання „Борислав сміється“, на ідеологічному настановленні повісти, на формальних її позитивних і негативних сторонах. Цей невеличкий екскурс у листування Франка, тобто в документальні дані, дасть змогу читачеві й дослідникові краще розібратися в повісті „Борислав сміється“ й уникнути помилок.

Листування показує, що Франко міг і знав, як закінчити повість, а причиною її незакінчення є не безперспективність чи невміння, а то й небажання Франка зорієнтуватися в той час в оцінці робітничого руху, а тільки упадок „Світа“, а тим самим можливости друкувати те, що Франко хотів, що виходило з його світогляду, з його переконань.

Упадок Світа, визначає першу кризу у Франка, а 1883 рік — це початок нової сторінки в діяльності і в літературній творчості Франка. Франка старше покоління народовців обеззброїло, примусило здатися, заставило його йти, хоч як чужий і ворожий йому елемент, працювати в своїх рядах. А це було також причиною того, що Франко не вертався до своєї повісти і так і залишив її нам недокінченою.

31.568
I
Ф
Т-281

ІВ. ФРАНКО

ТВОРИ

IV